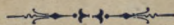

ВСЕУКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК

ЗАПИСКИ
ІСТОРИЧНО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ВІДДІЛУ

Кн. XXV (1929)

За головним редагуванням голови Відділу
акад. Агатангела КРИМСЬКОГО.

У КИЇВІ
З друкарні Всеукраїнської Академії Наук
1929

ВСЕУКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК

ЗАПИСКИ

ІСТОРИЧНО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ВІДДІЛУ

Кн. XXV (1929)

За головним редагуванням голови Відділу
акад. Агатангела КРИМСЬКОГО

У КИЇВІ
З друкарні Всеукраїнської Академії Наук
1929

Бібліографічний опис цього видання вміщено в „Літопису Українського Друку“, „Картковому репертуарі“ та інших покажчиках Української Книжкової Палати.

Дозволяється випустити в світ.
В. о. Неодмінного Секретаря Академії Наук,
акад. О. Корчак-Чепурківський.

Цю книгу розпочато друком перед тим, як Н. К. О. У. С. Р. Р. видав наказа про обов'язкове запровадження нового правопису,

Київський Окрліг № 232. 1929.
З друкарні Всеукраїнської Академії Наук, Печерське (Цитадель, 9).
Зам. № 574—1200 прим. (23¹/₂ арк.).

Де що є:

	Стор.
Сергій Смеречинський. Способи відносної (релятивної) сполуки в українській мові	1— 31
Ніна Ліперовська. Звукові закони	33— 78
Микола Левченко. Спомини про С. В. Руданського, записані 1906 р.	79— 99
Акад. Агатангел Кримський. Про спомини Софії Руданської	100—101
С. Якимович. Причинки до біографії Степана Руданського	102—104
Микола Хращевський. Ще нові дані до ялтинської біографії Руданського	105—118
Валентин Отамановський. До питання про рід поета Степана Руданського	119—123
Микола Хращевський. Ст. Руданський в оповіданнях своїх родичів та інших людей	124— 132
Юхим Філь. М. Коцюбинський у спогадах, та предки письменника	133—148
В'ячеслав Камінський. Угорська Україна в етнографічних працях акад. Володимира Гнатюка	149—174
Акад. Агатангел Кримський. Історія правопису	175—186
Михайло Марковський. До питання про генезу „Енеїди“ І. П. Котляревського	187—222
Леонид Добровольський. В. С. Іконніков про Київ та місце минуле	223—233
Проф. Борис Курц. Занепад російсько-китайської торговельної монополії в 2-й пол. XVIII в.	235—275

МАТЕРІАЛИ:

Сергій Буда. Донос на Кулішеві „Листи з хутора“	277—281
Тарас Слабченко. Коли повернув на Україну Садик-Паша?	281—284
Леонид Добровольський. Ще про Е. Л. Рудіковського	284—285
Іван Лютий. Листи Вол. Самійленка до Мих. Коцюбинського	285—290
Микола Хращевський. До біографії Д. Марковича	290—295
Володимир Дроздовський. З листування Я. Кухаренка з Д. Жураковським та А. Скальковським	296—301

	Стор.
Проф. Олександр Оглоблін. „Орлик і Петрик“	301—307
Наталя Полонська-Василенкова. Нездійснений архітектурний проєкт (Катеринославського собору)	307—315
Проф. Олександр Назаревський. Знадоби до історії давньої повісти	315—334

РЕЦЕНЗІЇ.

Борис Зданевич. Зведений каталог інкунабулів цілого світу .	335—342
Олена Маслова. „Historja o cesarzu Otonie“ 1569 в виданні Jul. Krzyzanowskiego	342—349
Володимир Щербина. До питання про стародрук 1659 р. .	350
Леонид Добровольський. Повстання Чернігівського полку у виданні Центр. архіву	351—354
Михайло Тарасенко. Ол. Рябінін-Склярєвський. З революційного українського руху 1860-х років (Юб. Зб. на пошану акад. М. Грушевського І. К. 1928)	354—356
А. Степович. Л. Жемчужников. Мои воспоминания из прошлого. Вып. 2. 1927	357—358
Т. Максимович. Чернігівські мемуаристики (С. Русова та М. Грінченкова з Аркадієм Верзиловим)	358—373

Способи відносної (релятивної) сполуки в українській мові ¹⁾.

Займенників „которий (котрий)“ і „який“ у функції чисто відносних сполучників українська народня мова не знає. Якщо вони й трапляються ще, — здебільшого в самій тільки літературній мові, а не народній, — то тільки під чужими, книжними впливами: давня книжна мова українська і книжні російська („который, какой“) та польська („który, jaki“)²⁾. Що правда, займенники „которий котрий, який“, особливо перший, дуже поширені в народній українській мові, але в зовсім іншій функції, — і в цій функції літературна мова (теж під чужими впливами) їх сливе не знає³⁾. Корш у своїй розвідці „Способы относительнаго подчиненія“ каже: „одни (народы. С. С.) прибѣгають къ опредѣленнымъ относ. мѣст., другіе, за неимѣніемъ таковыхъ, или употребляютъ иные обороты или просто говорятъ самостоятельными предложеніями: отсутствие измѣняемыхъ относ. мѣст. есть вѣрный признакъ лишь незначительной потребности въ относительномъ построеніи“ (СОП, 38).

Українська народня мова знає два головні способи відносної сполуки, щоб віддавати сполучні конструкції, що їм у російській та польській книжних мовах відповідають здебільшого конструкції з „который, какой“, „który, jaki“. Це: I. паратактичний спосіб відносної сполуки, коли з логічно головним реченням в'яжеться друге, логічно-підрядне, але граматично цілком самостійне, без ніякої назверхньої ознаки цього зв'язку, без сполучника (асиндетично) або з сполучними сполучниками „а“, „і“ та займенником „той, та, те, ті“, „він, вона, воно, вони“ (синдетично⁴⁾)

¹⁾ Чит. в Постійній комісії української мови при Вінницькій Секції Наукових Робітників.

²⁾ Відзначає це й проф. О. Снявський: „Ніде так не рябіє синтакса нашої книжної мови чужомовними елементами, як при зложенні речень, власне при сполучванні відносних речень із головним. Тексти української мови сучасного походження (газети, листівки...) переповнені отими „який“, „якими“, „на котрому“ (отой чоловік, „який приходив“) і т. д. (Порадник, 115—116).

³⁾ Докладно про функції цих займенників в українській мові див. далі.

⁴⁾ Пор. О. Коршъ, Способи стносительнаго подчиненія. Глава изъ сравнительнаго синтаксиса. Исслѣдованіе О. Коршъ. Москва, 1877, ст. 16.

і II. гіпотактичний спосіб відносної сполуки, — коли головне речення в'яжеться з підрядним відносною часткою що (самою або з особовим займенником у потрібній формі)¹).

I. Паратактичний спосіб відносної сполуки.

Із цих двох способів особливої уваги заслуговує перший, паратактичний: як своїми високими прикметами (про них далі), як і тим, що в сучасній літературній мові його сливе не знають і не використовують. Вважаю, що за причину тут ті безпідставні й нічим не виправдані штампи „примітивности“, „регресивности“, „архаїчности“, — що їх за Miklosich'ем та ин. дослідниками і досі ліплять до паратакси взагалі, навіть новітні українські дослідники української мови, хоч українській мові паратакса властива як-найбільше, і то від паратактичної сполуки окремих слів аж до паратактичної сполуки цілих речень²). О. Курилова, напр., подавши в своїх „Увагах“ приклади деяких паратактичних сполук, пише: „У мовах культурних націй заміна старих сурядних конструкцій новішими підрядними є факт прогресивний: де менш розвинена думка вбачає незалежні явища, там розвиненіша думка шукає залежності і знаходить її“ (Уваги, 145). Думка ця абсолютно несправедлива: паратактичні-бо звороти знають широко найкультурніші нації, і залежність між паратактично сполученими реченнями є. Помилка тут у тім, що звичайно паратактичні звороти розглядають з погляду звичних у літературній (книжній) мові гіпотактичних конструкцій, а не так, як їх розуміли й розуміють у мові народній. Терміни паратакса й гіпотакса — умовні. Якщо вони й справедливі, то тільки з погляду назверхнього: наявности формальної граматичної ознаки підрядности, залежности. В паратаксі цієї назверхньої ознаки нема, це граматично цілком самостійні ніби нічим не звязані, незалежні між собою слова й речення. В гіпотаксі ця назверхня ознака є: це певні підрядні сполучники, то-що. З погляду-ж унутрішньої залежности термінів „паратакса“ й „гіпотакса“ вже не можна вживати, — в обох-бо ця залежність є, до того-ж у паратаксі більша й тісніша (див. далі). Хв. Корш, напр., уважає, що з двох родів паратакси синдетичної та асиндетичної „Первый (синдетичний. С. С. ¹)“ чуть ли не еще древнѣе, чѣмъ второй (асиндетичний. С. С.), такъ какъ безсоюзіе предполагаетъ уже такое сильное развитіе логическаго подчиненія, которое неизбѣжно должно выработать для себя особен-

¹) Мавши на увазі гіпотактичний спосіб відносної сполуки, проф. О. Сивявський каже: „У народній мові, як уже завважено, є, власне, один спосіб сполучання відносних речень, це тільки з „що“, або „хто“, „де“, не — „який“, „котрий“ (крім таких випадків, як укавано вгорі). І то не тільки для лівобережної України, а й правобережної (й цілого Заходу України (Галичини, Буковини, Холмщини, Закарпаття. Ред.)“ (Порадник, 117). Приймаючи цілком слушну заввагу про „що“, не поділяю думки про „хто“, „де“. Ці останні мало властиві народній українській мові. Див. далі в тексті.

²) Докладніше про це див. далі.

ную ви́шнюю форму. Впрочемъ, какъ ни самостоятельно предложене съ соединительнымъ союзомъ, все-таки не трудно отличить при такой связи предложене логически-самостоятельное отъ логически-подчиненнаго по самой его постановкѣ“ (СОП, 16). Подавши приклади з арабської мови, Корш додає: „какъ къ арабскомъ, такъ и въ нѣмецкомъ этотъ оборотъ, очевидно, вполне совпадаетъ съ настоящей относительной конструкціей“ (СОП, 17).

Отже, залишивши питання, які способи давніші та як вони виникли, подамо приклади паратактичних відносних конструкцій з живої народної української мови, що замість них сучасна літературна мова знає чужі книжні — гіпотактичні.

1. Паратактична сполука.

А. СИНДЕТИЧНА ПАРАТАКТИЧНА СПОЛУКА.

1. Тип.: ...І там через море лежить золотий міст, *а на тому мості* різні дерева стоять... Рудч. ЮРС, П. 95. — А там близько був мурований стовп, *і в тім стовпі* була її дочка замурована Рудч. ЮРС. І. 145. — Узая мізинним пальцем, підняв скалу, аж там велика яма, *в тій ямі* три багатирі ЭМ. Гр. 2.349. — Прийшов до моря, *а на морі* рибаки рибу ловили далеко від берега ЕЗб. VII, 51. — ...поперед мене став, *і на ставу* млин порожній ЭМ. Гр. 2.338. — У полі калина, *на калину* вітер віє Чуб. V. 151, — тоб-то речівник головного речення, що до нього стосується підрядне, повторюється в підряднім у відмінку (що це підрядне його вимагає) із сурядним сполучником „а“, „і“ або без нього, а при речівнику ставиться вказівний займенник „той, та, те, ті“ у відпов. відмінку (згода), і на того речівника показує (пор. Потєбня, Изъ зап. III, 328); того займенника може й не бути.

У конструкціях цього типу звязок між головним і підрядним ослаблений цим повторенням імени (пор. Потєбня, Изъ зап. III, 339—340).

Це дуже поширений в народній українській мові спосіб відносної сполуки, що його знає і стара українська мова. Ось, в Хожд. Дан. Ігум., що його мова, як завважує Потєбня, „по рѣдкости употребленія мѣст. относительнаго сходенъ съ нынѣшнимъ простонароднымъ. Изъ зап. III, 329) „...есть пещера велика, и въ той пещерѣ жила святая Богородица два лѣта“ (приклад узято в Корша, СОП, 18). — И ту же есть гора высокая зѣло, *и на той горѣ* святая Елена царица поставила крестъ кипарисенъ Дан. П., Нор. 12. — Або в літоп.: „По Ловоти внити в-Бѣлмеръ *озеро* великое *из него же озера* потечеть Волховъ и вѣтечь в озеро великое Нево (и) *того озера* видеть устье в море Варяжьское, и *по тому морю* ити до Рима, *а отъ Рима* прити по тому же морю ко Царюгороду, *а отъ Царя Города* прити въ Понтъ-море, въ неже втечь Днѣпръ

р'бка, Л.² 6. — Слов'яни же они пришедше сѣдоша на Вислѣ и прозвашася Ляхове, а отъ тѣхъ Ляховъ прозвашася Поляне, Л.² 5 (Приклади в Потебні, Изъ зап. III, 328).

Приклади.

1. Із займенником і з сполучником.

Сполучник „а“¹⁾ ...а поїдьмо ми, каже, лучче туди, де за морями, на острові, де в *двір*, а в *тому дворі*, живе баба, і в неї єсть вісім синів-соколів... Рудч., ЮРС, II, 97. — Не хочу я туди їхати, а лучче ми поїдьмо в друге місце: там і там через море лежить золотий *міст*, а на *тому мості* різні дерева стоять... Рудч., ЮРС, II, 95. — От вони поїхали аж до криниці, там знову стали, да вона напилась *води*, а *та вода* да була така солодка, як мед. Рудч., ЮРС, II, 64. — Ось вузька та терниста дорога — якими горами скелями та безоднями вона звивається вузьенькою *стежкою*, а *стежка та* вся обросла колючками... К. Черн., 117. — Молявка перед Хрестом та Євангелієм проказав за Яненченком *присягу*, а в *тій присязі* обіцявся перед Богом одкинутися від московського царя... К. Черніг., 86. — ... А як підійдеш, так буде стояти *труна*, а в *тій труні* лежать гроші й свічка стоїть ЭМ, Гр., 2. 141. — Прийшов на таке місце, що кругом *острова* вода, а на *тому острові* пеньок росте ЭМ, Гр., 2.247 — Вийшли за село, ведуть по *дорозі*, а на *тій дорозі* калюжа була ЭМ, Гр., 2.335. — Стоїть там *скирта* давня, а *коло тої скирти* шагів за 50 та коняка лежить, що чоловік обідрав ЕЗб., XIV, 278. — Почувши губернатор Росковський, що гайдамаки деруть одного чоловіка, *Шрама... а тої Шрам* держав у його на оренді корчму у Руській Полянї... то він, почувши, що Шрама деруть, поїхав його обороняти Кул., ЗЮР, I, 241. — Там стояла *темниця* кам'яная, *що в тій-то темниці* пробувало сімсот козаків Кул. ЗЮР, I, 210. — Да й каже своєму товаришеві: „Ходім, брате, осюдою: тут в *слободка* а в *тій слободці* єсть люди мені знакомі... Рудч., ЮРС, I, 208. — Ото найшли *конюшню*, а в *тій конюшні* повно коней і возів, а в возах повно грошей Рудч., ЮРС, II, 181. — Є в полі *дуб*, а *під тим дубом* стоїть три дев'ять дівиць, голії і босії і простоволосії ЭМ, Гр., 2, 34. — Коли — *хата* стоїть, а в *тій хаті* — його сестра Рудч., ЮРС, I, 85, і також 86. — Іде, да йде, — стоїть *хата*, а в *тій хаті* баба-юга-залізна нога Рудч., ЮРС, 87. — Дивиться він — стоїть у лісі на *пеньку* якийсь чоловік, а *кругом того пенька* вовк так скаче, так скаче, хоче його звісти Рудч., ЮРС, I, 72 — Пішли вони на ярмарок і зустрілись вони з *чоловіком*, а *той чоловік* вів козу Рудч., ЮРС, I, 67. — Ото він колись пішов од неї, — ходив по лісі, та й наглядів *яму*, а в *тій ямі* було дванадцять чортів Рудч., ЮРС, I, 57. — ...додав латинські *вірші*, а в *тих віршах* порівняв Горецького з Титом

¹⁾ Цей тип відзначає і проф. Є. Тимченко: „Часом замість, що, котрий і який зв'язком двох речень буває злучник а з займенником... той, та, те з відповідн. речівн., напр.: — Ой на горі садок стоїть, а в тім садку сосна. Гол. II. 787^a (Укр. грам. III—IV кл., 120),

Лівієм Кул., VI. Г., 81. — Пани волоські саме тоді ремствували, що господар держить коло себе *куну* Ляхів..., а вони мусять *на ту куну* ви-стачати великі стації Кул., VI. Г., 75. — От пішов Іван-царевич по тій стежці — аж серед лісу така гарна *долина*, а *на тій долині* шкляний дворець стоїть Рудч., ЮРС, II. 106. — Ото брате, їхали чумаки, а з ними був *хлопчик*, а *в того хлопчика* то такий собака був, Кравч. ЕМ. XII, 178. — Стоїть *хлівець*, а *в тім хлівці* повно овець, а між ними один *баранець* Ном. 290. — Мав цар *дочку*, а *та дочка* закохалася в однім чорно-книжнику ЕЗб., VII, 91. — Ідуть вони дорогою і приходять до *їдного міста*, а *в тім місті* була змія з дванадцятьма головами... ЕЗб., VII, 110. — На Чорному морі там стояла *темниця* кам'яная, а *в тій темниці* сімсот козаків, бідних невольників пробувало Думи УАН, 151, а також 152, 25, 16. — Горить *вогонь*, а *в тім вогні* є дитина і ся бави. ЕЗб., VII, 141.

Сполучник „і“¹⁾ ...там, на *тім місці*, було кладовище *і коло того місця* ліс недалечко стояв Рудч., ЮРС, I, 193. — А там близько був мурований *стовп*, *і в тім стовпі* була її дочка замурована *і в.*, 145. — ... і на весь горід той одна *криниця*, *і в тій криниці* сидить змія з дванадцятьма головами *і в.*, 126. — І там дванадцять каменів і дванадцять *дверей*, *і так ті двері* самі одчиняються, і самі зачиняються *і в.* 124. — Колись, як ще були люди панські, і в одного пана служив *чоловік*, *і того чоловіка* пан дуже любив за те, що він був ісправний *і в.*, 60. — ...серед степу *церква* — така стара, аж порохня сиплеться, — *і в тій церкві* піп Рудч., ЮРС, II, 122. Близько біля неї був *тин*, за їм вулиця, *і крізь дірки в тому тину* дивилися в сад чотири злі ока К. Черн., 35. — ...у тому саду *стовп*, *і по тому стовпу* кіт ходить... Рудч., ЮРС, II, 103. — ...а у їх у садку були золоті *яблука*, *і занадився до тих яблук* кабан Рудч., ЮРС, I, 159. — Іди в *ліс* на полювання, *і там далеко в лісі* в маленька *хатина* *і в тій хатині* є на вікні три *яйці* *і з тих яєць* будеш мати жінку... ЕЗб., VII, 132.

2. Із займенником, але без сполучників.

Узяв мезинним пальцем, підняв цю скалу, аж там велика *яма*, *в тій ямі* три багатирі ЭМ, Гр., 2 349. — Вийшов він у степ, дивиться, у степу верби, *став*, *коло того ставу* хатки, живуть люди *і в.*, 265. — ...як я заблудив, зайшов(ем) на *фільварок*, *на тім фільварку* були самі шатани, та й вони мене не хтіли назад пустити ЕЗб., VII, 57. — Поведеш мене в *кошару*, *там, у кошарі*, вівці, там до стовпа й прив'яжеш ЭМ. Гр., 2, 3, — ...пішов у таке-то *царство*, — *у тому царстві* цар, а в царя дочка, да сліпа Рудч., ЮРС, II, 157. Ей красні в нього, нього і дворі його. Тисові

¹⁾ Пор. у Потебні: „Вообще оборотъ „оральъ мужикъ воломъ, который былъ...“ мало свойственъ русск. нар. яз. (русск. у Потебні тут: великор., укр., білор. С. С.), въ коемъ здѣсь или частица, или обор. „Оравъ мужикъ волом, и волъ гѣтый былъ дужа тупый. Ром. Бр. Об. З 25. (Изъ зап. III, 330—331).“

сінці, яворові сходці, ходит мі по них молоде княгиня, на тій княгині кований пояс, на тім поясі золоті ретязьки, на тих ретязьках мідяні ключі ІП. АД. І. 44. — ... дивлюсь, поперед мене другий ставок там, коло ставка, чумаки пасуть коні ЭМ. Гр. 2.339.

3. Із сполучниками, але без займенників.

Сполучник а.

Прийшов до моря, а на морі рибаки рибу ловили далеко від берега ЕЗб., VII, 51. Коли зачав його вітер приносить до якогось берега, а над берегом була дуже здорова пуща Рудч., ЮРС, II, 19. — Танцювала-танцювала, — далі махнула й лівим рукавцем — у тім саду стала річка, а на річці лебеді плавають Рудч., ЮРС, II, 103. Унизу рине вода через каміння, а над водою сидить нерухомо сивий дід на камені, а там стоять нерухомі дівчата, з пращами, з мокрими полотнищами в руках Куліш, Ор., 4. — Повів. Веде та й веде, — коли ліс, а в лісі пуста хатка стоїть Рудч., ЮРС, II, 66. — От пішли. Бере баба грибки, коли дивиться — у кущику гніздечко, а в гніздечку уточка сидить Рудч., ЮРС, II, 32. — Лежит ми там, лежит давна стежейка, а стежейков іде Матінка Божа, Гол. II. 9. Пот. — ... повно коней і возів, а в возах повно грошей, Рудч. ЮРС. II. 181.

Сполучник і.

... поперед мене став, і на ставу млин порожній ЭМ, Гр., 2, 338. — Ну, каже, чи єсть серед моря золотий міст і на мосту стовпи, а на стовпах трям і чоловік висить на трямю ЕЗб., XIV, 203. — ... а як навчивсь він уже писати, то закопав високий стовп і на стовпі таблицю прибав і на тій таблиці написав так. Рудч., ЮРС, II, 92. — ... і там у його єсть золотий сад, золотим барканом обгороджений, і в саду стоїть золотий стовп, а на тому стовпі кіт сидить, і той кіт вгору йде — пісні співає, а вниз іде — дуже гарні казки каже Рудч., ЮРС, II, 95.

4. Без сполучників і без займенників.

У полі калина на калину вітер віс Чуб. V. 151. — Старого чужого царя аглицького була бабка на тім удивленії, триста літ бабці ЕЗб. XIV. 87. — Тече вода, на воді в трумло ЕЗб. VII, 141. — Ще за трое суток не видать і вершків, до небес уже вершки підходять ЕЗб. XIV. 167.

2. Тип: *Прийшов до них чоловік із города, а він того літа ходив у Київ, та й кає.* Кв. *Ой у полі биліна, її вітер колише* Метл. 78. — Стадо коней вороних, на них узди золотії, Чуб. V. 1023, — тоб-то підрядне речення в'яжеться із головним особовим займенником із сурядним сполучником а, і або без нього¹⁾.

¹⁾ Цей тип відзначає і проф. С. Тимченко: „Часом замість що, котрий і який зв'язком двох речень буває злучник а з займенником він, вона, воно... напр.: — Прийшов до них чоловік з города, а він того літа ходив у Київ, та й кає. Кв. (Укр. грам. для III—IV кл. шк. сер., 120).

У підряднім реченні вже не повторюється речівник головного з займенником вказівним, а замінюється займенником „и, онъ“ у відмінку, що його вимагає підрядне. (Пор. Пот. Изъ зап. III, 330—331). Коли в сполучник, займенника може й не бути. Цей спосіб паратактичної сполуки дуже поширений в українській мові ще від найдавніших часів. Ось, напр., з Дан. Пал. Есть печера, (а) изъ нея исходить источникъ. Та сила ще таких прикл. Цей спосіб відносної сполуки (а так само і попередні з займенником той, та, те, ті) у найближчій зв'язку з давнім українським із сполучником и же, њ же, ѳ же, що його широко знала стара українська мова, найчастіше починаючи ним додаткові прикметникові речення¹⁾. Словами Е. Будде „онъ (сп. и же, я же, е же. С. С.) могъ начинать собой и независимыя (главныя) предложения, и придаточныя опредѣлительныя (какъ и мѣстоименіе-союзъ „который“), и могъ служить простымъ членомъ предложения, именно, опредѣленіемъ къ свосму опредѣляемому того же самого предложения (какъ и „который“) (Осн. синт. р. яз. 229). Будде подає низку прикладів з Літоп. Лавр. сп. Изд. Арх. Ком. Спб. 1897³, як от: „Отъ нихъ же Кривичи, *иже стдѣють* на верхъ Волги“... — стор. 10.— Днѣпръ вточеть в Понетъское море жереломъ, *еже море* словеть Руское, *по нему же* училь святой Оньдрѣй“ — стор. 7 (ib. 230). Як завважує Е. Будде, „древне-русское „иже“ въ косвенныхъ падежахъ, въ особенности во множ. числѣ, очень рано, вѣроятно, стало терять связь свою съ именительнымъ падежомъ ед. числа „иже“, такъ какъ мѣстоименіе *и* исчезло очень скоро, сохранившись лишь въ словосочетаніяхъ въ качествѣ винит. п. ед. ч., какъ, напр. *молѣхють и* — *молѣхють и...*“, „косвенные же падежи стали въ сознаніи говорящихъ распадаться на формы личнаго мѣстоименія и союзъ „же“: „его же“, „ихъ же“ и проч. Срв. „его же, вѣдь, не пустили родители въ гости“; или: „их же не возьмутъ обратно“ и под. При помощи аналогіи съ такими примѣрами можно уяснить себѣ употребленіе стараго мѣстоименія „иже“ и под. въ самостоятельныхъ (независимыхъ) предложенияхъ древне-русскаго языка. Срв. „а Вятъко сѣде съ родомъ своимъ по Оцѣ, *отъ него же* прозвашася Вятичи“ — стор. 11—12 (ор. с., 230—231). Цілковиту відповідність бачимо і в українських прикладах: маємо займенника (він, вона, воно, вони; той, та, те, ті), до того-ж не тільки в непрямих відмінках однини та множини, але й у прямих, — і сполучники *а, і* — відповідно до сполучника *же*²⁾.

Особливо цікаво, що це саме явище знають окрім арабської та німецької мови навіть романські, хоч вони й походять з готової, сказати-б,

¹⁾ Пор. у проф. І. Огієнка: „Найчастішою зв'язкою в побічних прикметникових реченнях вдавнину було *и же, њ же, ѳ же*, напр. в Галицьк. Єв. 1144 р.: *Оче наш, іже єси на вѣсхъ* Мт. 6^о, *Се звѣзда, иже відѣшѣ на вѣстоцѣ, идаше предъ ними*. Мт. 2^о (Чистота, 158).

²⁾ Пор. аналог. (хоч і з иным відтінком, а саме протиставности у фразі: „Я його кличу, *а він* не чує“ з хибним „Я його кличу, *він-же* не чує“ (пор. рос. „Я его зову, *он же* не слышит“). О. Курилова гадає, що це російський вплив: „Чи це часом не російський вплив? — Увага, 160). І тут бачимо однозначність сучасного українського *а і* старого *же*.

мови латинської і винесли з неї цілком певні відносні займенники й прислівники (пор. Корш, СОП, 17). Це саме відзначає Корш і в суч. грецькій мові: „Въ языкѣ современныхъ грековъ предложенія съ „хαι“ вмѣсто относит. — не рѣдкость“ (СОП, 18). Отже й це не говорить за новітність і прогресивність гіпотакси.

Приклади:

1. Із займенником і сполучником.

Сполучник *а*.

Десь то, кажуть, жила собі баба удова, а в неї був син та невістка
 ЭМ, Гр., 2, 143. — Жили чоловік і жінка, а жили вони не в совіті ЕЗБ.,
 XIV, 314. — Йдемо, каже, — аж кипить у смолі жінка, а перед нею
 цибулька лежить Кул., ЗЮР, I, 307. — А там у Верховіссі обіднів один
 чоловік, а в його два сини і дві дочки... Кул., ЗЮР, I, 46. — Той пан каже:
 „я їхав, вирізав дудку, а вона сама грає“. Рудч., ЮРС, I, 160. — Коли-ж
 був там собі один генерал, а в його була дочка, та й улюбилась вона в того
 чоловіка Рудч., ЮРС, I, 150. — Він і того давай бить за те, що наслав
 вовків на його лошаки, а вони й звли Рудч., ЮРС, I, 94. — Коли — як
 стало просо спить, а Горобйов узяв та горобців наслав, а вони й випили
 просо... Рудч., ЮРС, I, 89. — „Я була там і там, заходила ночувати, дали
 мені яблучка, я дала твоїй жоні яблучко, а вона мене впустила до вас
 переночувати... Рудч., ЮРС, I, 84. — Був собі дід та баба, а в їх було
 жорно і півничок... Рудч., ЮРС, I, 35. — В одному селі жив ніп з попадею,
 а він був дуже ненажелний Гвід., IV, 79. — У діда Гаврила був син
 Кузьма, а його увесь куток зна Гвід., IV, 116. — за тим криша з труни
 килимом покрита, а несуть її чотири боярини... Кв. Мар., 119. — Прихо-
 дить в село — аж умер чоловік, а сини так голосять за їм... Рудч. ЮРС,
 II, 184. — Хіба не я буду, щоб Вітра не знайшов, — я йому розкажу, яке
 то жито було загорьоване, а він розвіяв Рудч., ЮРС, II, 126. — Був собі
 їден чоловік та вмерла в його жінка, а в його двох дітей зосталося —
 хлопчик і дівчинка Рудч., ЮРС, II, 67. — Коли стоїть ніч — і така облупа-
 пана, а біля неї глина лежить... Рудч., ЮРС, II, 56. — Не знаю в якимсь
 то царстві, жив собі чоловік, а в його було три сини Рудч., ЮРС, II,
 12. — .. нашкрѣбав донос до гетьмана, а в йому списав, що говорив Андрій
 Дорошенко.. К. Черн., 138. — Вони принесли до Борковського супліжу,
 а в її писали, що виробляв воївода.. К. Черн., 122. — Учора прислано мені
 звістку, а з неї я довідався, що це саме та дівка, що тут шукано К. Черн.,
 119. — Там стояла купа наметів, а серед їх найчепурніший та найкращий
 був Самойловичів К. Черн., 94. — Тоді ще були на трьох мурах у середині
 хори, а сходили на їх східцями не з середини церкви, а зокола через
 башту... К. Черн., 26. — ... і вернулася з цінковим тарілем, а на йому
 лежали печені карасі... К. Черн., 20. — Чеза те мала вона багато часу,

щоб поринати в свої думки, а в неї думка-думку побивала... К. Черн., 216. — Сімсот волів полових, — а в них роги золоті Чуб. V, 1023.

Увага. Особливо підношу межі прикладами цього типу ті, що в них із сполучником *а* стоїть назовний відмінок займенника, а не непрямий. Про них каже Потебня: „По отношенію къ возникновенію относительности важны случаи, въ коихъ съ союзомъ *а* въ знач. соединит. стоить не косвенный пад., какъ выше (хрест, *а в нем*, стор. 320), а именительный: Славяне въ до-спѣсѣ, подѣли бяху и розгониша зарѣчанъ, *а они* безъ доспѣха были, Новг. I, 87. — Въ старорусс. это теченіе прекратилось: въ чеш. оно дало мѣстоим. относит. *ан, ана, апо, мн. ані, апу*: *ukaže mi dva mužі: Kaina, an vóže, а Abele, an pase stado; nalezl je, ані spi* (нашелъ ихъ, которые спятъ (= а они спятъ), т. е. что спятъ)“¹⁾. В українській народній мові таких прикладів багато. *Приклади.* — Той пан каже: „я їхав, вирізав дудку, а вона сама грає“ Рудч. ЮРС. I. 160. — Коли, як стало просо спить, а Горобйов узяв та горобців наслав, а вони й випили просо... Рудч. ЮРС. I. 89. — Він і того давай битъ за те, що наслав вовків на його лошаки, а вони й ззіли Рудч. ЮРС; I. 94. — Я була там і там, заходила ночувати, дали мені яблучка, я дала твоїй жоні яблучко, а вона мене впустила до вас переночувати. Рудч. ЮРС. I. 84. — В одному селі жив піп з попадею, а він був дуже ненажेलний Гнід. IV. 79. — Хіба не я буду, щоб Вітра не знайшов, — я йому розкажу, яке то жито було загорьоване, а він розвіяв Рудч. ЮРС. II 126. — Прийшов до них чоловік із города, а він того літа ходив у Київ, та й кає. Кв. В останньому прикладі навіть вставне речення.

Отже, хоч в українській мові ми ще не маємо подібного до чеської мови відносного займенника, але спосіб цей цілком відповідає способові відносної сполуки з відносним займенником по інших мовах (чес. *ан, рос. который, поль. któgu та ин.*). Між іншим українська мова дуже близька до того, щоб утворити відн. займенника подібного до чес. *ан, ана, апо, ані, апу*: пор. укр. а він, а вона (в'на, вона), а він, а вона, що в них можна бачити зародок зливу сполучника із займенником.

Сполучник *і*.

Був такий бідний чоловік і родилася йому дитина ЕЗб., VII, 141. — То один був такий музикант і він так міг гарно грати, що вже лучче ніхто не заграє ЭМ, Гр., 2, 57. — і було в його чотири півні і вже їм по чотири годи ів., 76. — Був собі один парубок і все він ходив гуляти ів., 108. — Був собі москаль і прослужив він не багато ів., 122. — Був собі багатий купець і він був такий багатий, що не знав, скільки в його ха-

¹⁾ Изъ зап. III, 332—333. Пор. у Потебні-таки: „Того же происхожденія, т. е. изъ союза *а* средн. оно (стаженіе *ао = а*), польск. *ано*, относит. что: *usłyszał, апо graja*, сербск. *ано, а вотъ*, чеш. *ано*, утвердит. частица *да*. Ср. мр. *а то ж*: „Обіщайся у неділеньку у Куряж сходитьи“. — „А то ж, таточку, Кв. ів.“.

зьяйстві грошей єсть ів., 257: — Жили собі *чоловік та жінка* і було в їх три дівки, і ті дівки дуже погано балакали ів., 300. — Була собі одна *жінка* і оддала вона свою дочку заміж ів., 297. — От їдуть вони як-раз: біля дороги росте *яблуня* і на їй такі красні, такі гарні яблука, що й сказати не можна Рудч., ЮРС, II, 76. — От приїжджає до його *пан* багатий — і він має село Рудч., ЮРС, I, 211. — Були собі *дід та баба*, і мали вони дочку, і вона була в їх така коханка, що виросла, вже пора й сватаги, а вона не вміла діла робити Рудч., ЮРС, I, 179. — Був собі *чоловік* і все його жінка слабувала... ів., 168. — Піди ж достань мені у одного пана *коня* з срібною гривною, і срібна на йому уздечка, і він стоїть у стайні, і там коло його пан спить... Рудч., ЮРС, I, 154. — Був собі один *пін*, і служив у його наймит ів., 149. — Була собі *цариця* і в її не було дітей із роду ів., 81. — Як був собі *чоловік та жінка*, та не було у їх дітей. Рудч., ЮРС, II, 136. — ...і там стоїть *церква*, і в ній що-дня правиться. ів, 95. — У одної жінки був син *парубок*, і він раз-у-раз сидів на печі ів., 85.

2. Із займенником, але без сполучника¹⁾.

...захожу в хату — нема нікого, тільки сама *молодиця*, вона тільки родила дитину ЭМ, Гр., 2,334. — В однім містечку жив *протоєрей*, він має собі дочку дуже гарну Рудч., ЮРС, I, 214. — Єсть у мене вісім *волів*, — вони в мене не ходять орати і нічого не роблять Рудч., ЮРС, I, 116. — Був собі *купець* Іван Іванович, він усе їздив по морі Рудч., ЮРС, I, 100. — Був собі *чоловік та жінка*, був у їх син, — звали його Климцем ів., 67. — Був собі *чоловік і жінка*, мали вони козла й барана ів., 41. — Жив один *дід*, було в його три си́ни Гнід., IV, 46. — У *Дорошенка* в Чигирині було два двори: один новий, — він його ще недавно вибудував К. Черніг., 62. — Коли стоїть *яблунька* — і така хороша, що не можна й сказати: на їй яблука срібні та золоті, і ясно-ясно Рудч., ЮРС, II, 57. — Й а під мостом *трава* з ростом, нею вітер гонить, чогось моя мила третій вечір не говорить Чуб. V. 78 і 209. — Ой у полі *нивка*, на ній материнка ів. 96. — А в полі *верба*, під нею вода ів. 115. — Стадо *коней* вороних, на них узди золоті ів. 1023. — Повна *бочка* вина, коло неї замочка нема ЭМ. Гр. 2. 312. — І тільки *поле* леліє, на йому трава зеленіє Думи УАН. — 136. — ... і стоїть там *церква*, в ній що-дня правиться, — і як до служби йти, то цвітуть дерева. Рудч. ЮРС, II, 96. — ...а он насупроти живе *чоловік*, у його дві хати — він пустить ЭМ. Гр. 2.200. — Був собі багатий такий *жид*, його звали великорозумний Йосько ЭМ. Гр. 2.221. — Ідемо, каже, дальш, коли ж лежить *чоловік* коло криниці, тече йому ривчак через рот, а він кричить. Кул. ЗЮР. I. 307. —

¹⁾ Пор. у Miklosich'a: „jъ ist relativ: doch ist diese Anwendung des jъ ohne zе eine ausnahmsweise und beschränkt sich meist auf die Ableitungen wie jакъ, jеликъ ets. K l r u s s. запши ми того, у нім. не знаєш нич, то я тя вибавлю si transcripseres mihi id, de quo nihil scis, servabo te Kaz. 3. (V. Gr. 83).

В українській мові, як побачимо далі, таких прикладів дуже багато і мова українська знає їх широко. Констатує їх (хоч і з иншого приводу) і Потебня проти Попова, що вважав, ніби, вони „рѣдки“ (Пор. Изъ зап. III. 321).

А той молодий *капітан*, у його чуб аж на плечі розчесаний, сидить на пружі посеред кімнати, а кругом його господа сидять ЕЗб. XIV. 122.— Пішов він до ліса і найшов *вербу* — її вітер зломив пополам, а була в три обійми і дуплата ЕЗб. XIV. 182.— У самого меншого народився *син*, — йому сім літ, а він усе в колосочці лежить ЭМ. Гр. 2.344.— Він у ту хату, аж там другий *мрець* лежить, уже наш, свічка *перед ним* горить ЭМ. Гр. 2. 114.— Ой у полі дві *тополі*, вітер їх хитав Коцип. ПДШ. 9.— А в городі *бузина*, на її листу нема, Не цілуй, не милуй, коли хисту нема Чуб. V. 9.— Ой у саду *кирниченька*, з неї вода тече Чуб. V. 166.— Як він дивиться — і *жінка* стоїть коло його — вид у неї завішений хусткою Кравч. ЕМ. V. 32. Проза — Баче ні села, ні людини, тільки в лісі одна *хата*, огонь блище в ній ЭМ. Гр. 2.114.— ...аж йому на зустріч іде *дід*, увесь, як молоко, білий, і одежа на йому біла Рудч. ЮРС. II. 110.— Глухий дуб стоїть зимою з *листям*, воно з нього не обсипається.. Кравч. ЕМ. V. 10.— Проза.— Пор. у старій українській мові: „Бѣ множьство ихъ: сѣдяху бо по Днѣстру оли до моря, суть гради ихъ и до сего дне“. Літ. Лавр., стор. 12, Будде (Ор. с. 231).

3. Без займенника, але з сполучником *і*.

(вл. займенник в особовій формі дієслова).

У нас у місті єсть *цар і має* їдну доньку їдною ЕЗб., VII, 36.— У попа був *наймит і гонив* товар пасти ЭМ, Гр., 2, 79.— З'їхались на постоялий двір два *станові і обидва були* в одставці ів., 332— Був такий *пан* ще за кріпацтва *і жив* одиноко, нежонатий, значить, а скупий такий, що не доведи Господи ів., 330.— Був собі *швець і мав* жінку, да таку ледачу Рудч., ЮРС, I 173.— Ото, десь та був собі *ніп і мав* три сини Рудч., ЮРС., II, 71. Було то таких три *жінки і такі були* подруги, що одна од другої нікуди не піде Рудч., ЮРС, I, 165.— Він припав на колінки, почав пити *воду і така йому показала*сь добра.. Гнід., IV, 90.— ...ото, бач, як розцвіте, так візьме собі *дівку* красиву і ловку, *і буде* його *любить* МУЕ. VI, 144¹⁾.

Ми бачили з численних прикладів, який поширений в українській мові сполучник *і* в цих конструкціях (із займенниками той і він, та й без них). Цікаво відзначити, що „семіти знають тільки єдиний зв'язок речень — прилучаючи одно до одного за допомогою єдиного злучника *і*, — воно в вся суть їхніх періодів, воно заміняє всі інші злучники“ (Е. Ренанъ, Происхождение языка, рос. перекл., 1903, ст. 65; цит. у проф. Л. Булахівського „Походж. та розв. мови“, ст. 81. Оригінала на жаль, не міг дістати).

Увага. Пор. із прикладами, що вище, — нема в них уже ні займенника, ні сполучника (докл. про них див. далі в „Асиндет. пара-

¹⁾ Пор. приклад з арабської, що його подає Корш: Сказав Абу Моаввія і був (= що був) з учених людей“ (див. СОП, 16, там-таки ориг. текст).

тактичній сполучі“):— Іден був такий *кравець*, мав сина ЕЗб., VII, 28. = Був собі іден *хлопець*, пішов на службу ЕЗб., VII, 951 — ...Був собі *жид*, мав собі наймита ЭМ. Гр., 2, 223. = Був собі *мужик*, мав собі собаку ЭМ. Гр., 2, 240. = Служив *хлопець* у хазяїна, вигнав воли в город, на леваду пасти... ЭМ. Гр., 2, 109. = Був *круль* (літ. король. С.), мав ідного сина ЕЗб., VII. 132.

3. Тип (комбінований). Народня мова влучно комбінує 1 та 2 типи з усіма їхніми підтипними відтінками. Ось напр., кілька прикладів:

1) ...і там у його єсть золотий сад, золотим барканом обгороджений, і в саду стоїть золотий стовп, а на тому стовпі кіт сидить, і той кіт вгору йде — пісні співає, а вниз іде — дуже гарні казки каже Рудч. ЮРС. II. 95.

2) ...а як навчивсь він уже писать, то закопав високий стовп і на стовпі таблицю прибав і на тій таблиці написав так... Рудч. ЮРС. II. 92.

3) Ну, каже, чи єсть серед моря золотий міст, і на мосту стовпи, а на стовпах трям і чоловік висить на трямі ЕЗб. XIV. 203.

4) ...як я заблудив, зайшов(ем) на *фільварок*, на *тім фільварку* були самі *шатани*, та й вони мене не хтіли назад пустити ЕЗб. VII. 57.

5) Були собі *дід та баба*, і мали вони *дочку*, і вона була в їх така *коханка*, що виросла, вже пора й сватати, а вона не вміла діла робити Рудч. ЮРС. I. 179.

6) Жили собі *чоловік і жінка* і було в їх три *дівки* дуже погано *балакали* ЭМ. Гр. 2.300.

7) ...а поїдьмо ми, каже, *лучче туди*, де за морями, на острові, де в *двір*, а в *тому дворі* живе *баба*, і в неї єсть вісім синів-соколів... Рудч. ЮРС. II. 97.

8) Ото *найшли конюшню*, а в *тій конюшні* повно коней і *возів*, а в *возах* повно грошей Рудч. ЮРС. II. 181.

9) Ішов він день, ішов він другий, на третій день побачив він *колодезь*; *коло колодезя* дванадцять *стовпів* загнано в землю; *коло тих стовпів* дванадцять зміїв на ланцюгах приковано, а на колодезі сорока-білобока сидить да хвостом пісок із цебрин змітає, щоб вода не порушилась Рудч. ЮРС. B. I. 135.

10) Вовк каже: „ну гляди: як вийде твій хазяїн із *жінкою* жать, і вона дитину положить під копою, то ти будеш близько ходити коло того поля, — щоб я знав, де те поле, — то я візьму *дитину*, а ти будеш однімати од мене *ту дитину*, — тоді будьто я тебе ізлякавсь, та й пущу дитину“. Рудч. ЮРС. B. I. II.

Є в народній мові і такі приклади, що там комбіновані всі способи відносної сполуки — отже паратактичні з гіпотактичними, синдетичні з асиндетичними, то-що. Ось, напр., гіпотактична й паратактична сполука: — Іден був такий *цїсар*, що мав *жінку* і та *жінка* не мала дітей ЕЗб. VII. 52. — А єсть у нас тут така *бариня*, живе у *міщанина*, а у неї єсть два *сини*, *годів по сім* ЕЗб. XIV. 184 та ин.

В. АСИНДЕТИЧНА ПАРАТАКТИЧНА СПОЛУКА.

Про цю сполуку Хв. Корш каже: „Къ глубокой древности относится и второй способъ — логическое подчинение безо всякой грамматической связи, хотя едва ли всякое подобное соединеніе можно признать древнимъ по такому внѣшнему признаку. Насколько основательно это сомнѣніе, увидимъ впоследствии. Арабскій языкъ особенно богатъ примѣрами такого соединенія, но довольно ихъ и въ англійскомъ, шведскомъ и датскомъ“ (СОП, 18—19). Отже давність цих паратактичних зворотів проти гіпотактичних не є факт безсумнівний, як не є безсумнівний і факт прогресивності гіпотакси: бачимо-бо поширеність паратакси в найкультурніших мовах. Рясно знає її й українська народня мова, як це покажуть подані далі приклади.

1. Тип: *Забачив дві дівчини, квітки збирають...* С. С. Там за Лопанню, зараз за річкою, да тепер хороші і великі хороми, там були озера, очеретом поросли. Кв. Щира люб. (Пот., II, 240). *А тут трохи погода і прийшла до неї жінка, уся голова обв'язана.* Кв. 194 (ОК, 143. — Бачили якусь дівчину, од криниці воду несла. Рудч. II. ЮРС. 33, — тоб-то речівниковий додаток або підмет головного речення показує на підмет або речівниковий додаток підрядного паратактичного, а в ній немає не тільки відносного, але й указівного займенника ¹⁾).

Приклади:

Винесіть моїй бабі, там на санчатах лежить Гнід. в. IV. 39. — А знов їдна була жінка, що мала їдного дурного сина, називався Гриць. ЕЗб. VII. 18. — Дзвени, дзвени, голосочку бідний, по лісочку, Чей учує моя мати, стоїть на риночку Г. II. 786. Пот. — І говорять люди, що в цісаря є донька, закохалася в чорнокнижника. ЕЗб. VII. 139. — ...а в тій криниці сидить така змія, має дванадцять голів, і що-день мусить цар дати одного мужа.. ЕЗб. VII. 36. — Приходять за місто, там є такий камінь великий, має два андаби великі. ЕЗб. VII. 28. — Був собі чоловік, любив на охоту ходити. ЭМ. Гр. 2.64. — Прийшов на базар, стоїть на базарі 50 возів чумацьких льону хунтового, пан багатий вивіз продавати ЕЗб. XIV. 262. — Один-же пішов у Лебединський монастир, — звався Дем'ян Гнида Кул. ЗЮР. I. 293. — Ой полем, полем Килиїмським, Та шляхом битим Гординським, Ой там гуляв козак Голота, Не боїться ні огня, ні меча, ні третього болота Кул. ЗЮР. I. 14. — Іде та й іде, — коли й зустрічає чоловіка — іде кудись.. Рудч. ЮРС. I. 90. — Під Уманем річка Гуменка заросла комишами Кул. VI. Г. 329. — Було у нас чотири стоги,

¹⁾ Пор. у Dr. E. Ogonowsk'oro „Das Relativ kann auch weggelassen werden, und demzufolge wird die Satzfügung parataktisch; z. B. був еден хлоп, мав шість синів; прийшли вони орати у поле es war einmal ein Bauer, welcher sechs Söhne hatte; diese kamen, das Feld zu ackern Каз. Іж. 60, 33. 34 (Stud. 164).

в хаті літували, 2 коти на всі 4 ноги ковані Гнід. IV. 59. — Знаєте єсть такі грамотії, розказують Гнід. IV. 87. — Над річкою Трубайлом стоїть висока круча вся обросла кучерявим в'язом, а коріння повисло над самою річкою Кул. Ор. 5. — Було в якомусь княжестві три княжецькі дочки — востались од батька, од матери, а в другому княжестві був князь-удовець Рудч. ЮРС. II. 89. — Кажуть: „Бачили якусь дівчину, од криниці воду несла“ Рудч. ЮРС. II. 33. — А на Старику, що до Швейківки — сиділи греки — усе ковалі були... Кравч. ЕМ. V. 18. — Єсть у мене козаченьки, один буде сотню гнати ИП. АД. II. в. I. 44. — ... різні єсть там преподобні... і там чорти є, ними командують Кравч. ЕМ. V. 55: ...там живуть дванадцять розбійників — сидять на вікні і радяться „куди йти“ Кравч. ЕМ. XII. 135. — Ой єсть у саду кирниченька — видно дно Чуб. V. 393. — Там сиділи два голубочки: ніженьками всю гору сходили, крилечками круту гору вкрили Чуб. V. 151. — Що на горі санчата — спускаються дівчата Чуб. V. 98. — У пана господаря, на його дворі, стояла калина, сильно родила Чуб. III. 307. — Ой у полі криниченька, орли воду п'ють... Чуб. III. 150. — Зайшов у ліс, а там між яри і печеру собі найшов, річка недалечко ЭМ. Гр. 2. 150. — Дивиться — як на те ж криничка — вода так і ллється... Рудч. ЮРС. II. 60. — До арешту підеш, Березовий, бо ти вкрав те перо, нема в цілім краї ЕЗб. VII. 124.

Також вставні: — А єсть у нас тут така бариня, живе у міщанина, а у неї єсть два сини, годів по сім ЕЗб. XIV. 184. — ... і будеш багатирям розказувати, що такі то набігли у степу Буха Копитовича, семий год пішов, а він на сім багатирів став воюваться ЕЗб. XIV. 41.

Коли-ж приходить ще один, у жидівському каптанку — на грудях і не сходиться — і в постеликах саморібках Кул. ЗЮР. I. 257. — Вона так і зробила, а сама стала втікати, і догнала чумаків — із рибою ішли — і заховалась під ту рибу Рудч. ЮРС. I. 204. — Як була у нас парова мелниця, стояла серед степу, а він ходив молоти, та проти празника побіг іспиняти, та прибіг, та як ухватить за крила... Гнід. IV. 52. — ...далі криша з мар сукном мертвим покрита, несли чотири хлопчики, як янголи, і в них хусточки Кв. Мар. 119. — ...а в неї є книга така (наш диякон дав), ще вона йому од батька досталася... Кравч. ЕМ. XII. 96. — А той найстарший взяв собі панну (злапали в дорозі) і тримав си на руках.. ЕЗб. VII. 108.

Перевага цих паратактичних проти гіпотактичних величезна: „Бачили якусь дівчину, од криниці воду несла Рудч. ЮРС. II. 33. — , а не: „Бачили, що якась дівчина од криниці воду несла“ та ин., тоб-то дійсно вся увага на головному: „бачили *дівчину*“, а далі з нею злютоване: „од криниці воду несла“ (другорядне). У гіпотактичнім прикладі з що виходить штучно, по-книжному, неприродньо: бачили не *дівчину*, а *що дівчина несла*...

В усіх прикладах, що вище, на місці цих паратактичних реченнів може бути або речення з що (рос. который), напр., зам.: „Забачив дві дівчині, квітки збирають“ — Забачив дві дівчині, що збирають квітки (також:

Забачив, що дві дівчині квітки збирають), рос. „которые собирают“ „...„собирающих“, або дієприслівникові після vb. cognosc. та ин. (Забачив дві дівчині квітки *збираючи*), або інші (див. ин. типи відн. сполуки у цій-таки розвідці), або прийменникові звороти (зам. Там стояло два дубочки, схилились верхки до купочки Гнід. в. II. ч. I. 187.— Там стояло два дубочки *зо* схиленими до купочки верхками..) та ин. У рос. мові тут можуть бути ще й дієприкметникові т. зв. скорочені речення (увидел двух девушек, *собирающих* цветы та ин.).

Цікаво порівняти приклади таких конструкцій по інших мовах. В арабській мові: „Xâlú-hu Ka-xâli al-ḡarîbi marîda bi-al-ḡurbatî“ „Становище його подібне до становища чужинця, заслаб (= що заслаб) на чужині“. В англійській (Percy вид. Таухн. ч. I, ст. II, ст. 81): He bar a bende-bow in his hande, was (= wich was) made of trustî tre“ (Корш, СОП, 19). Крім імен. пад. таке построєніе возможно въ вин. и съ предлогами (Корш дав прикл. з араб. мови)... Но англійській и ново-скандинавські язики оказываються въ этомъ случаѣ не только на одной доскѣ съ арабскимъ, но далеко оставляютъ его за собой въ смѣлости выраженія, такъ какъ они опускають мѣст. и въ вин. пад., напр., англ. the man I saw, швед. den mannen jag saag. (напис як у дан. — увага Коршєва) и даже съ предлогами, причеиъ послѣдніе ставятся послѣ глагола подчиненнаго предложенія, напр., англ. the person you are angry with (Коршъ, СОП, 19). Пор. іще в англ.: „the honour, you have done me; every person, you deal with;... (Mikl. V. Gr. 78) ¹⁾. Або в ст.-г.-нім. з Ludwigslied I: Einan Kuning uveiz ih, heizit her Hluduvîg „Одного короля знаю я, зветься пан Хлудвіг“ (Корш, СОП, 47). Про такі речення Корш каже: „Крімъ того, относ. м-ніе не нужно для такихъ урѣзанныхъ предложеній по самой ихъ сущности: исконное ихъ назначеніе — не опредѣляютъ предметъ, а только указывать на одинъ изъ его признаковъ“ (СОП, 49).

Знає сер.-г.-нім. і такі речення (без відносних і особових займенників), що вставлені між частинами головного і заступають відносні: was achzig ritter unv̄erzeit, im hulfen d̄ick aus n̄öten, gab im zu steur die K̄nigin her.. „що вісімдесять лицарів відважних, йому помагали густо в потребі (біді), дала йому за дань Королева“ (Пор. Корш, СОП, 47—50). Знає їх і українська. Див. приклади вище.

Отже з тих прикладів, що вище й поданих у Потебні (Изъ зап., III, 326—327) видно, що в українській мові асиндетичні паратактичні способи відносної сполуки не „исключеніе, объяснимое небрежностью“, як думав

¹⁾ Пор. у Потебні: „Дѣйствительная разница между русск. и англ. и ново-скандинав. яз., при томъ не столько въ случаяхъ англ. the man I saw, которые, въ силу отсутствія склоненія можно истолковать“ quem hominem vidi“, ст. русск. „котораго человека я видѣлъ, и тотъ...“, сколько въ случаяхъ, когда „предлогъ, относящійся къ невыраженному относят. мѣстоименію, становится, какъ въ англ., такъ и въ ново-скандин. языкахъ, послѣ глагола: the person I am looking at, the book you have spoken of“ (Коршъ, ib. 53—4; Пот. Изъ зап. III, 327—328).

Корш (СОП, 49)¹⁾, а питомі й поширені, як і в ст.-г.-нім., вони жили від найдавніших часів і живуть у народній українській мові і досі. Це особливі, постійні конструкції, що як і в ст.-г.-нім. в багатьох випадках спадаються з функціями відносних займенників“ (Пор. Корш, СОП, 49). Подібність української мови до ст.-г.-нім. у тім, що ці звороти могли виникнути без ніякої еліпси, як це доводить Потебня проти Буслава (Изъ зап., III, 318—334). У сучасній літературній мові українській (народня-бо їх уже знає), що розвиватиметься з чистої народньої, очевидно відбудеться той самий процес, що й в англійській та ново-скандинавських²⁾, де, як каже Корш, „эти старинные обороты, заимствовавъ новый смыслъ у относ. м-ній, отплатили имъ тѣмъ, что содѣйствовали ихъ опущенію“ (СОП, 53)³⁾. Отже і в літературній мові українській те саме: колишні паратактичні асиндетичні звороти, перейшовши через гіпотактичні підрядні,—й перебравши на себе їхнє значіння,—поширяться ще більше і вже свідомо; отже, від паратакси (назверхньої) до найскладнішої гіпотакси (внутрішньої), до „complicirteste Art der Hypotaxis“. Прецедент для пропуску відносних займенників у народній мові є. Умова для цього це: „опошленіє ихъ вслѣдствіє навика къ относ. связи,— навика, до такой степени сильного, что она узнается безо всякаго внѣшняго признака,— по крайней мѣрѣ, положительнаго, и что ста-

1) Уже Потебня цілком слушно заперечив і відкинув цю Коршеву думку. Подавши чимало прикладів, Потебня завважує, що „въ русск. (Пот. під „русс.“ об'єднує укр., велр. і білор.; див. подані в нього вище приклади. С. С.) этот оборот вовсе не есть исключеніе, объяснимое небрежностью, и что сходство со ср.-в. здѣсь гораздо большее чѣмъ думаетъ Коршъ“. І далі: „Такимъ образомъ въ нижнихъ слояхъ языка было и есть исконное теченіє, въ теченіє вѣковъ не выступавшее наружу въ ц.-сл. и славянорусс. переводныхъ и подражательныхъ памятникахъ, опять скрывающееся въ новомъ книжномъ русскомъ языкѣ (какъ и въ ново-в.-нім. литер. Коршъ, 50). При благоприятныхъ условіяхъ изъ этого теченія могъ бы быть внесенъ въ литературный языкъ и закрѣпленъ въ немъ относительный оборотъ безъ относительнаго мѣстоименія и союза“ (Потебня, Изъ зап., III, 327).

2) „...пропускъ относ. м-ній въ англійскомъ и ново-сканд. языкахъ развился въ особенное грамматическое правило: это было бы невозможно, если бы почва не была подготовлена къ тому изстари какими-нибудь иными сходными явленіями“. Ще прикл. з англійської мови: *There is no man in this countrie Moyhold this good knight's lands* (Корш, СОП, 50—59).

3) Там-то, гадаю, до української мови не можна прикласти слів Потебні: „Въ силу такого сходства („по строку“ С. С.), какъ безглагольныхъ приложенія, такъ и паратактическія глагольные придаточныя, по мѣрѣ усилія гипотактичности и стремленія къ об'єдненію предложенія, по мѣрѣ развитія относительныхъ мѣстоименій, равномѣрно замѣняются придаточными предложеніями гипотактичными“. (Див. докл. Изъ зап. III, 332 і далі). До того-ж в українській мові не розвинулися відносні займенники. Окрім паратактичного способу відносної сполуки, українська мова знає тільки відносну частку що (див. далі). І це є факт прогресивний. Пор. у проф. О. Сивявського: „Супроти сполучання відноснихъ речень із „я к и й“, „к о т р и й“ новіший спосіб сполучання з що є вища, доскональвіша форма языкового мислення“ (Докл. диц. „Порядник“ 118—119). Так само, вважаю, прогресивний є шлях від гіпотакси (назверхньої) до паратакси (назверхньої), а не навпаки. У паратаксі-бо маємо найвищий ступінь внутрішньої підрядної сполуки.

новитися можливимъ таке заключеніє: здѣсь связи нѣтъ, ergo — здѣсь относительная связь“ (Корш СОП, 41). Для тих, хто далеко стоїть від нар. мови, для кого паратактичні конструкції тільки „обломокъ старини“, очевидно, щоб цілком зрозуміти їх, треба, як каже Корш, „перетолковать въ смыслѣ относительнаго подчиненія“ (СОП, 47). І тут не має ваги питання, що паратакса може й давніша за гіпотаксу та що ніби перша розвинулася з другої. Паратакса тепер без ніякого сумніву факт не регресивний, а прогресивний, подібно до того, як прогресивніша менша кількість форм у мові нашого часу проти багатства форм мови назад, у глибині віків. Тоді-бо людина могла тільки тим зовнішнім способом висловити докладно і ясно свою думку. Де-далі вперед, до нашого часу, — ці суто-зовнішні способи заступає логічний наголос, порядок слів, інтонація, пунктуація, то-що. (Пор. Свенц., Осн., 50). Українська мова, як і інші європейські, особливо англійська, а з слов'янських болгарська, — йде до втрати зайвих форм.

2. Тип: *Ноче, ти богів породила*, або: Ти, Ноче, богів породила... Т.С.С., — тоб-то підрядне речення в'яжеться з головним особовим або вказівним займенником, що стоїть на чолі підрядного, і на ньому натиск. Хв. Корш має цей спосіб за один з найдавніших ¹⁾).

Приклади:

Соловейку малесенький, ти ж на голос тонесенький Грінч. ЕМ. III. 184. — Ти, голубе сивесенький, та на крила рябесенький Грінч. ів. — Ти, козаче молоденький, в тебе коник вороненький Чуб. V. 169. — Пор. також: — Ой ти, дубе кучерявий, широкий лист на тобі Чуб. V. 285. — Ти, козаче-небораче, тяжко зажурився Эвар. МНП. 449. — Розвивайся, сухий дубе, широкий лист на тобі Чуб. V. 180. — Ой ти, дубе кучерявий, гілля твої рясні; ти козаче молоденький, слова твої красні Коцип. ПДШ. 121. — Ой дівчино, серце мове, личко твоє рум'яне Чуб. V. 174.

3. Тип: *Аж забачив, дві дівчині квітки збирають*, тоб-то підрядне речення паратактичне стосується не до імени (підмет, реч. додаток) головного, а до присудка (додатков.). Тим-то в підрядному реченні неодмінно має бути свій підмет ²⁾).

Приклади:

Ох ти казав, орле серце, не будеш любити... Чуб. V. 143. — І думав він його там баба вб'є Кул. ЗЮР. II. 53. — Дід каже: — Добре, добре, — да все не везе, думас: баба пересердиться, да й так буде Рудч. ЮРС, В. II. 62. —

¹⁾ „Зато несомнѣнно древнѣй способъ выраженія относ. зависимости посредствомъ лич аго или указательнаго мѣстоименія, поставленнаго съ особенной силой во главѣ подчиненнаго предложенія“. Корш подає такий приклад із старо-алеманської: „Fatter unser, thu pist in himile.. Нѣкоторыя славянскія нарѣчія прибѣгли къ личному мѣст. и (ізъ „ja-s“); прибавивъ къ нему частицу же (СОП, 20—21). Пор. також ahd. du den himmel werb est qui versas coelum. Grimm 3.17 Mikl. ²⁾ Пор. Потсбня, Изъ зап. III. 333.

Бачу, йде чоловік; я ж думала, голубець гуде, аж... Пот. — Ліг спати коло вікна і чує, двоє домовиків гомонять Нар. 112. ОК. — Жде він, що з цього буде. Аж бачить, якийсь чоловік гонить силу звір'я ів. II. ОК. — Чую, щось гуде. ОК. Ув. 143. — Та де вже, каже чорт, нічого: я бачу, ти чогось журишся Рудч. ЮРС. В. II. 21. — Видиться, моя галера цвіткована, мальована, Стала вся обідрана... Видиться мої Турки, Яничари, Стали всі в пень порубані Думи УАН. 45. — Бачу, свиня ходить з поросятами СС. — От громада й присудила комусь треба лізти у яму і подивитись Рудч. ЮРС. В. II. 195. — ... і бачить во сні — стоїть у головах янгол, да й каже... Рудч. ЮРС. В. II. 159. — Але дивиться він, щось у лісі світиться ЕЗБ. VII. 74. — Іде-іде, коли чує — ліс шумить Рудч. ЮРС. В. II. 157. — Пор. також: „Аже тиунъ услышитъ, Латинеской гость пришелъ, послати ему люди с колы пьревести товаръ, Гр. 1229 по Рум. Сп. Пот. — . . . Чтобъ я млада видѣла, Три лебедя плавають, III. Р. н. п. 249. Пот. — Казали, сваты багатые, ожъ они убогіе, Мог. Шейн, Мат. II. 348. Пот. 1).

Тут, як бачимо, на місці цих паратактичних реченнів може бути в гіпотактичних сполучник що або инш. напр. „Аж забачив, що дві дівчині... квітки збирають“, і т. ин.

Паратактичних зворотів цього типу широко вживає народня українська мова замість гіпотактичних з відносними частками. Потебня каже про них: „Образецъ этотъ отъ глубокой древности доходитъ въ просторѣчьи и до нашего времени, при чемъ нынѣ, при развитіи относительныхъ частицъ, онъ получаетъ такой видъ, какъ будто такая частица въ немъ опущена“ (Изъ зап., III, 333)²⁾.

4. Тип: *Летить орел понад морем: подай, море, пити*, М. 64. Пот., — тоб-то в головному реченні нема *v. b. sent. declar*, де це дієслово наче пропущене. Звороти цього типу дуже поширені в українській народній мові і своєю лаконічністю надають вислову сили й енергії³⁾.

Приклади:

Прийшов бурлак та й до хати: „Дай, хазяйко, вечеряти Коцип. ПДШ. 33. — Прийшли ж вони до шинкарки: „дай, шинкарко, квартиру“ Драг. НУП. II. 31. — Ох ти казав, орле серце, не будеш любити, а ти прийшов під віконце: „подай, Рузю, пити“ Чуб. V. 143. — Ішов козак до-

¹⁾ Пор. також у Miklosich'a: Die relation wird häufig unausgedrückt gelassen; a s. l. skoro umrêť otъsъ jeho etc. s e r b. ona mnide, niko je ne čuje — sie meint niemand höre sie pjes. here.; k l r u s s. гварили волю ратують — sie sagten, dass sie die freiheit retten, več. 2. 43... vgl. a h d. du den himmel werb est qui versas coelum. Grimm 3. 17. (Mikl. V. Gr. 77—78).

²⁾ Докладніше про конструкції цього типу дав. Паратакса, де з'ясовано також вагу їхню і перевагу над відповідними гіпотактичними.

³⁾ Пор. у Потебні: „Въ мр. и бр. пѣснѣ сюда примыкаетъ обычное опущение (или скорѣе отсутствие) глг. sent. declar. въ главномъ предложеніи“ (Изъ зап., III, 334), так само у О. Курилової: „Ясно знає народня мова і такий тип фрази, де в попередньому реченні нема того дієслова, що з ним повинно-б в'язатися наступне речення...“ І далі: „Така лаконічність дає силу висловові. Це використовує Куліш“ (Уваги, 144).

рогою: помагай Бог, женче ів. 97. — А я піду до козака, чи змита голвка Эвар. МНП. 78. — Тут Государ усила слугу, щоб він ішов — чи багато дичи набив за сьогодні Кравч. ЕМ. XII. 186. — Отож, зупинивши народ на льоду, один козак побіг до суда в Золотоношу, чи можна пустить... Кул. ЗЮР. I. 269. — То прибігає Гетьманець: „Можна“. Аж тут і наші вернулись: „Нема Орди“ Кул. ЗЮР. I. 268. — Ой приїхав товариш: „Ходи, брате косити“. Волин. Рудч. ЧП. 179. — У п'ятницю раненько, поснідавши гарненько: „Давай мені миску борошна, моя ненько“, і сама таки убралася гарненько Гнід., в. IV. 118. — Прийшов до тої криниці: пливає хліб наверху, два боханці... ЕЗБ. VII. 96. — ... вийшов рано, празник був, сів під дубом, гонять вовки козу ЭМ. Гр. 2. 64. — Так пішов по селах: що в світі діється Яв. 29. ОК. — Приходе рано знов той круль до того покою: лежить дочка ЕЗБ. VII. 56. — ... дійшов до базарю, понад лавками ходить сторож, дід ЭМ. Гр. 2. 124. — Їде він, той хлопець польом, — сидит на дорозі лід, просит його гальмужни ЕЗБ. VII, 142. — ... він увійшов до кімнати — свіча горить і пац сидить Рудч. ЮРС. В. I. 197.

II. Гіпотактичний спосіб відносної сполуки.

Українська мова не знає зовсім чисто відносних займенників. У функції чисто відносних сполучників вони народній українській мові не властиві. Замість чужих, книжних відносних займенників („котрий, котрий, який“ також „хто“) дуже поширені в ній і широко і єдино відомі в цій функції конструкції з відсною часткою що¹⁾. Це „що“ словами проф. О. Синявського „составляет действительно одну из наиболее характерных черт соединения предложений“ (Укр. яз. 100). Потєбня каже: „Чистая относительность, т. е. полное равенство по объему относительнаго мѣстоименія съ именемъ, къ коему оно относится (человѣкъ, котораго я видѣлъ), въ мр. выражается или частицею що, или (у Котляревскаго) який“ (Изъ зап., III, 347). Отже в народній мові тільки що, бо який Потєбня визнає тільки для мови Котляревського... Перевагу цього народнього що вже з XI століття констатують і доводять трохи чї не всі дослідники. Докладно про це див. розділ Котрий, який, що в українській мові. Пор. напр. і в Dr. Stephan von Smal-Stock'ого „Statt котрий, котрій (in den Bukowiner Urkunden котрій, аксл. кѣ торъи, im 17. Jahrhundert котрий, аксл. котеръи, которъи) setzt man aber (seit dem 11. Jahrhundert) in allen Geschlechtern, Zahlen und Kasus lieber einfach що, und zwar що allein im Nom., що — wenn nötig — mit dem entsprechen den Kasus von він geraart in den anderen Kasus“ (Gram. 301, § 129). А проф. О. Синявський уже просто каже: „У народній мові, як уже заважено, є, власне, один спосіб сполучання відносних речень це тільки з що, або хто, де, не—який, котрий (крім таких випадків, як указано вгорі). І то не тільки

¹⁾ Пор. і в серб. Mjesto odnosne zamjenice koji, koja, koje, vrlo se često uzima što, koje se ne mijenja“. (Mar. Gr. 469).

для лівобережної України, а й правобережної (й цілого Заходу України: Галичини, Буковини, Холмщини, Закарпаття. *Ред.*) (Порадник, 117). І цим український народ подібно до сербського (див. вище, під текстом) та інших належить до тих народів, що словами Коршевими „не нашли нужнымъ или возможнымъ создать себѣ относ. м-нія въ полномъ смыслѣ этого слова, т. е. вполнѣ опредѣленныя и склоняемыя замѣны существительнаго въ подчиненомъ предложеніи: нѣкоторые изъ нихъ останулися на относит. частицахъ, т. е. на какихъ-нибудь неиззмѣняемыхъ образованияхъ относительнаго (указ. или вопрос.) корня со значеніємъ первоначально опредѣленимъ, но вполнѣдствіи расширенимъ до такої степені, что они сдѣлалися годными для вираженія относительнаго подчиненія вообще“ (СОП. 26—27) ¹⁾.

Цілком слушно завважує проф. О. Синявський, що „супроти сполучання відносних речень із який, котрий новіший спосіб сполучання з що є вища, доскональніша форма язикового мислення“ (Порадник, 119) ²⁾. Цю відносну частку що нар. українська мова знає в таких випадках:

1. Тип: *Це той чоловік, що був коло мене, тоб-то стоїть саме що, визначаючи номінатив* ³⁾.

Приклади: ⁴⁾

Іден був такий *цїсар*, що мав жінку і та жінка не мала дітей ЕЗб., VII, 52. —.. і звели винести собі ту *воду*, що в шклянці на вікні ЭМ. Гр., 2, 316. —.. і *цей*, що тепер на степу недалеко від слободи хліб сіяв, і *цей* був Петро третій ів., 281. — *Той*, що вбитий, то лежить, лежить, та прочумається, та й скаже... ів., 220. — Приходить до *ціві доли*, що його брата

¹⁾ Отже ніяк не можна погодитися із Мод. Левицьким, ніби в українській мові тільки „Трапляється у тих реченнях і злучники: що, щоб, знов таки замість займенників: котрий, який... Коло цього злучника що, щоб іноді стоїть і „займенник 3-ї особа“ (Укр. грам., ст. 178). Не „трапляється“ і не „іноді“, а це — норма. Див. приклади нижче. Правда, на ст. 100 тої-таки „Укр. грам.“ сам М. Левицький каже: „Українська мова не так широко любить уживати відносного займенника котрий (і який), як московська й польська, і при змозі заміняє його займенником що, іноді пояснюючи його додатком особового займенника (він, вона, воно). Пор. ще „Паки й паки“, ст. 52, його-таки.

²⁾ Докладніше див. про це ів. 118. Пор. також і К. Німчинів: „Понайперше слід відзначити, що звороти із сполучним слівцем що (коли брати усну мову) під поглядом поступовости будуть прогресивні проти відповідних зворотів із сполучним словом котрий, — і ось чому. Сполучне слово що є чиста форма відносности, воно показує лише стосунок між сполученими реченнями; тим часом сполучне слово котрий формами згодження увіходять у ближчий звязок ще й з відповідним словом головного речення. Отже, українські звороти із що більше відповідають поступовим тенденціям до аналітичних конструкцій. (Аналітичні конструкції — з відокремленими формальними ознаками) (Див. „Нар. Учит.“ Додаток, 1927, № 48, ст. 6).

³⁾ Пор. серб. *Čovek, što je bio kod mene* (Mar. Gr. 469).

⁴⁾ Пор. Бохурська гр. 1378 р.: Дали есмы ему поле, *што* лежить от Бохура болше милѣ (Приклад у-проф. Ів. Огієнка, Чистота, 159). „Що, з давнього чь то, што; з XVI в. вже що, — В живій мові часто зам. що вжив, шо“ (проф. Ів. Огієнка, Укр. стил. словн., 470).

ЕЗб., XIV, 261. Це, — каже, — мучиться так мати вашого старого титаря *Ониси ма*, що було все старців годує та бідним помагає, а ніколи жадної душі не обидив і ні в одному слові не збрехав Кул., ЗЮР, I, 307. — А Скликком звався *козак*, що висів на дубі, і коло його довбня ів., 280. — Іван Іванович приходить до *коня*, що з мідною головою Рудч., ЮРС, I, 104. — Живе він там, і добре йому жити, — ще краще як у *того*, що вперед був ів., 90. — І як будеш туди йти, то бери з собою *що* є в тебе найвірніше ів., 72. А він каже: „Це в мене такий *горщик*, що без огню варить кашу Гнід., IV, 44. — Молявка вклонився низько *гетьманові*, що вже не дивився на його, і вийшов, дуже радіючи К. Черн., 100. — ... тільки найближчі *родичі*, що були в весільній справі, ті zostавалися, аж поки поїде молода ів. 144. — Далі достала той *рушник*, широкий та довгий, та *що* то вже гарно вишитий був і *що* мався підіслатись при вінці під ноги молодим, та й пов'язала на хрест... Кв., Мар., 117. — Потім вийшов, проходить понад тією *дорогою*, що послана для Бога Гнід., IV, 93. — Той *товариш*, що вмів добру пораду нам дати... Пот. 3. т. с. 583.

2. Самою незмінною часткою що не можна, звичайно, визначити інші непрямі відмінки, коли це неминуче потрібно, окрім номінативу. Але для цього українська мова, як і багато інших¹⁾ додає до частки що особового займенника в 3. особі потрібного роду й відмінку (що він, що вона, що воно; що його, що її; що йому, що їй;... що їх, що їм і т. д.) чистого чи з прийменником.

2. Тип: Стоять верби по-над воду, *що* я їх садила Чуб. V. 139²⁾.

Приклади:

Номінатив³⁾. То такий *пан* був, *що* він їв гадини Гнат. ГНЛ. XII. 215. — Був у нас такий *парубок*, *що* вивчився *він* на скрипку грать ЭМ. Гр. 2. 60. — Був такий *пан*, *що* він усе знав і любив на охоту їздити ів.

¹⁾ Пор. у Корша: „Какъ ни страненъ послѣдній способъ, распространеніе его чрезвычайно широко и даже переходитъ за предѣлы какой-нибудь одной семьи языковъ“ (СОП, 27).

²⁾ Пор. серб. *Žena, što smo je vidjeli. . pero, što se njim piše... Knjiga, što se iz nje uči... Mar., Gr. 469).*

Пор. ще: б у л г.: oči te vaši, što to gi i mate oculi, quos habetis bulg.-lab. р о с.: д е т и н а, что товар его был со разбойниковым товаром; izv. 634. — ч е с.-с л о в.: zajde ten mrak, čo tvoje since kryje. hat. 2.256 п о л ь.: pana wszecz, со w nim (morzu) są. jadv. 20 (Mikl. V. Gr. S. 92—93).

Окрім сербської, н.-грецької, ново-перської, що тільки цей спосіб і знає, — ще й семітські та тюркські. Жид. знають частку *ášer* (Корш, СОП, 29—37). І далі Корш каже: „Трудностью этого процесса (соединенія въ одномъ и томъ же словѣ понятій относит. связи и опредѣл. части рѣчи, особ. части склоняемой. С.С.) и объясняется необыкновенное распространеніе такого своеобразнаго способа, какъ сочетаніе относительныхъ частиць съ личнымъ или указательнымъ мѣстоименіями и нарѣчіями (СОП, 98).

³⁾ Корш каже про такі приклади: „Зато у Малороссовъ зототъ образъ выраженія болѣе употребителенъ, чѣмъ опредѣл. мѣст. которій, которій, и попадаетея даже въ именительномъ падежѣ (СОП, 28).

121.— Він ізвідтіть приїжджає додому — аж йому *син* той, що як його не було вдома, то *він* родився, — каже. Рудч. ЮРС. I. 101. — Не жаль тому *козаченьку* поснідати дати, що *він* іде із улиці, як стане світати Закр. Стар. Банд. 160, Корш. — Пор. цікавий приклад: „нехай він нас розсудить: кому воно впаде більше — чи *тому* впаде більше, що *которий* украв, чи *тому*, що *которі* сиділи перед двором) Рудч. ЮРС. 197. — Отже що й при *которий*. *Которий* як чисто відносний сполучник не відчувається. Порівн. іще приклади: — Веди мене, що *куди* ти по'давав. ЕЗб. XIV. 163. — Вона мені й тоді ще в око впала, що *яке* то молоде й хороше та нещасливе Гр. — Усе то їй на думці, що *коли* то вона побачить Василя Кв. 53. ОК. — та ин. У них за звязок між головним та підрядним реченням править що, а не слова *которий*, *який*, як, *коли*, *куди* та ин. Ці останні зберігають тут властиве їм значіння, „яке вони мають у відповідних питайних та вигуккових ф'разах“. Тим-то, словами Олени Курилової, „таке підрядне речення почасти й захуває ту живість вислову, яку має пряма мова“ (Уваги, 163—164). Отже ці приклади особливо виразно показують поширеність і ролю відносної частки що.

Генітив.

А в тім селі був той *мелник*, що то *його* дочка ЕЗб., VII, 18. — Ходив він там і найшов там такий *дім*, що й у нашому царстві нема *такого* дома. ЭМ, Гр., 2, 267. — ... аж потуманіли, і старшина і соцькі і той *чоловік*, що покрадені бджоли в *його*. ЕЗб., XIV, 310. — Ото зустрічає її та сама *жінка*, що дідова дочка в неї служила, та й каже... Рудч., ЮРС, II, 59. — Ото цей козак приїжджає в село й упросився до тих людей на ніч, що того чоловіка сини вбили свого брата Рудч., ЮРС, I, 158. — Купилась до козацтва і так звана *сваволя*, що постало її доволі по всіх країнах... Кул., VI, Г. 94.

Датив.

А це *ти*, той самий, що *тобі* одписано? ЕЗб., XIV, 212. — Вилізти на *бука*, що *му* вже десять літ. 20. Mikl V. Gr. 92. — Це *той*, що я *йому* подарував. С.С.

Акузатив. З прийменниками й без прийменників.

То й дивиться в вікно — *ліс*: може той, що він *через його* йшов Рудч., ЮРС, II, 12. І діставив їм *чоботи*, що як хто в них узується, то ступить крок — миля, а скочить — на дві милі ЕЗб., VII, 129. — Ти вкинула його в ту *яму*, що в неї помії зливають та нечисте скидають, а з ями зроблений спуск аж до моря ЭМ, Гр., 2. 251. — Ну, покажи мені вишиваний рукавець і обручку, що я *тобі* дала: ти мій чоловік, а я твоя *жінка*, що ти *мене* продав Рудч., ЮРС, I, 163. — Ото, мій синочку, приходила

жінка якась, — та, *що її* муж покинув за те, що батькові матері правду сказала ів., 83. — От вона стала дивитись — аж то тая *груша*, *що* вона її обчищала, Рудч., ЮРС, II, 64. — От, *заховав* дід бабу і похорон одправив, та ішов з могилок додому, та *й* зайшов до тієї *вдови*, *що* жінка не веліла *її брати* ів., 54. — Там *в* *й* тепер іще та *криниця*, *що* вона наплакала *її* повну сліз. Кравч. ЕМ. XII. 215. — Відьми беруть той *попіл*, *що* *через* його стрибають МУЕ. VI. 127.

Інструменталь.

...то щоб кожен взяли *свою*, *що* маєш ся з *нею* женити, положили на своїм місці.. ЕЗб., VII, 61. — Я дивлюсь — поперед мене знов ідуть ті самі *гайдамаки*, *що* я був з *ними*. ЭМ, Гр., 2,337. — Не забуду я про ту *дівчину*, *що* з *нею* кохався. Гнід. в. II, ч. I, 214. — Прикликали і ту *дівку*, *що* він з *нею* утікав, — хоч її ніхто і не знав, що воно за дівка Рудч., ЮРС, I, 149. Рано встали, пішов циган шукать осикового *кілка*, *що* *ним* на Ордані хреста забивають Кравч. ЕМ. 43. — Бодай тая степовая *могила* запала, *що* *під* *нею* жито жала, щастя *й* долю потеряла Чуб. V. 78. — Пор. з стар. укр. мови: „Почерпало“ каждая речь, *що* черпают *нею*, яко ведро, конов, ковш. Берин. 173¹⁾).

Локатив.

...Теперка дайте мені того *коня*, *що* вона на *нім* приїхала.. ЕЗб., VII, I 46. — Тої *води*, *що* варять у *їй* яйця, не слід пити, бо очі болітимуть ЭМ, Гр., 2, 19. Горе тому та *лебедикку* самому, *що* поросло та біле пір'я на *йому* Гнід., в. II, ч. I, 63 та 167. — Те *барило* на санчатах, *що* в *йому* четвертина водки ЕЗб., XIV, 287.

В усіх цих прикладах маємо при *що* займенника в 3. особі однини і множини. Проте народня мова знає й такі приклади, *що* там стоїть займенник і в 1. та 2. особі. Напр.: Я твоя жінка, *що* ти *мене* продав. Рудч. Ск. I, 163. — Ти моя жінка, *що* я *тебе* продав²⁾). Поширеність цього *що* проти рос. мови відзначив уже Корш, казавши про російську: „У насъ, какъ извѣстно, что въ именит. и вин. пад. обоихъ чиселъ — дѣло весьма обыкновенное, но съ косвенными пад. личнаго мѣст. встрѣчается не часто. Зато у Малороссовъ этотъ образъ выраженія болѣе употребителенъ, чѣмъ опредѣл. мѣст. к о т о р ы й или к о т р ы й³⁾), и попадається даже въ им. пад., напр. Закревскаго Старосв. Бандур., 160: Не жаль тому козаченьку поснідати дати, *що* він іде із улиці, як стане світати (СОП, 28).

¹⁾ Приклад взято в Корша. СОП. 29 та в Dr. E. Ogonowsk'oro Stud. 164.

²⁾ Приклади в проф. С. Тимченка, Укр. грам. для III—IV кл. шк. сер., 119. Пор. там-таки: „Коли прикметникове речення стосується до першої, другої або третьої особи, *що* є підметом або предметом в головнім реченні і предметом в побічнім, то в прикметниковім реченні маємо відповідного займенника в тім відмінку, якого вимагає дієслово“...

³⁾ Навіть Корш це відзначив, хоч ми вже бачили, *що* народній українській мові ці займенники к о т о р ы й і т. ин. у функції чисто відносних займенників зовсім чужі.

3. З другого боку це що, як відносна частка, не стосуючись до жадної граматичної категорії, — може стояти само без особового займенника навіть у непрямих відмінках. Відзначивши Корш цю особливість української мови, додає: „и тогда-то обнаруживается вся широта, т. е. неопредѣленность этого что“ (СОП. 28).

Українська народня мова широко знає і вживає самої відносної частки що без займенників із прийменниками. Це є велика й характеристична її особливість. Dr. Smal-Stocky, зазначивши, що замість котрий, котрив, котривий уже з XI століття „setzt man aber (seit dem 11. Jahrhundert) in allen Geschlechtern, Zahlen und Kasus lieber einfach що, und zwar що allein im Nom., що — wenn nötig — mit dem entsprechenden Kasus von він gepaart in den anderen Kasus“, — подає таку табличку до цього що:

що = котрий, -а, -е, -і, der, die, das, die oder welcher...

що oder що вго = котрого dessen...

що oder що вї = котрої deren...

що oder що ними = котрими durch die, wodurch...

що oder що в них (oder де) = в котрих in denen, worin (Gram. 301, § 129).

З цієї таблички видно, що це що заступає і займенника і прийменника вкупі, тоб-то є відносна частка (Пор. романське (que che), див. Корш, СОП, 27, 55)¹⁾. Пор. у Dr. E. Ogonowsk'oro: „Dieses що kann sämtliche Kasus obliq. sammt den Praepositional-ausdrücken ersetzen, wird aber nicht decliniert, und nur der grösseren Deutlichkeit wegen wird ihm zuweilen (підкреслив я. С.С.) der betreffende Kasus vom Stamme *ъ* hinzugefügt; з. В. я говорив безумно — про ті дива, що не сягає розум (що = котрих gen. pl.) Прав. III, 99, а. 11. 12; —... Stud. 163—164). Отже Dr. E. Ogonowski зазначає, що найчастіше буває сама відн. частка що і тільки „иноді“ („zuweilen“) при ньому займенник (він, вона, воно) у відповідному відмінку.

Тип: *А де-ж тая дівчинонька, що я женихався* (наче випало „з нею“). Старосв. Бандур. № 38.

Позич ти бандури, що сама граєш („на ній“, ib. № 128). *Ти думаєш ти любляться що багато грошей* („у них“). Метл. 65. (Приклади взято в Корша, СОП, 28).

Приклади:

Відносні частки без прийменників та займенників.

А де ж тая криниченька, що голуб купався Коц. ПДШ. 105. — А де ж тая дівчинонька, що я женихався? Чуб. V. 251. — Ой чия ж то пшениченька, що горобці п'ють? Ой то ж того козаченька, що палками б'ють ib. 937. — А тоді вже дають тим, що 'д молодой, водку Кравч. ЕМ. V. 110. — Чи це ж тая криниченька, що голуб купався? Чи це ж тая дівчинонька;

¹⁾ Пор. також М. Гладкий: „Зато относительные местоимения полных придаточных предложений той — хто (тот — кто), той — котрий (тот — который), такий — який (такой — какой) почти всегда (підкреслив я. С.С.) заменяются одним относительным местоимением что, при чем после него часто для живости речи (? С.С.) ставится личное местоимение“... (Практ. курс укр. яз. 84).

що я женихався Чуб. V. 202. — Ой чиї то воли по горі ходили? Ой це ж того козаченька, що ми втрюх любили ів. 152. — Ой чия ж то пшениченька, що колос схилився? Ой то ж того козаченька, що мати зажурилась ів. 937. — Нема мого миленького, що я полюбила ів. 210. — Через тую молоду дівчину, що я женихався ів. 263. — А де ж тая криниченька, що голубка пила? ів. 251. — Чия пшениця, що колос похилився? Це ж того козака, що й досі не женився ів. 103. — ... а про Савур-Могилу чув: вона стоїть на тому шляху, що чумаки у Крим ходили... Кравч. ЕМ. XII. 213. — Чи це той двір, що милий мій заплітав сіни? Чуб. III. 161. — Там на Смоленці й досі череп'я лежить те, що горшки побили Кравч. ЕМ. V. 27. — ...під Царегород. Ой чувмо там доброго пана, що платить добре за служеньку ИП. АД. I. 1. — Живе він там, і добре йому жить, — ще краще, як у того, що вперед був Рудч. ЮРС. I. 90. — А це ж того козаченька, що ми втрюх (наче проп. його — С.) любили Гнід., в. II, ч. I, 66 — ...де ті червінці, що колись ганяв у Шльонське воли та заробив (наче проп. їх. С.) Кул., ЗЮР, I, 248. — Обидві армії стояли на тих межах, що показали (наче проп. їх. С.) Котл., Ен., 210. — .. не даються в руки, бо стережуть їх ті, що не при хаті (н. проп. їх. С.) згадуючи ЭМ, Гр., 2, 143. — От і каже Ясат: „Забув хустину, що шию (н. проп. нею С.) зав'язував“. — Рудч., ЮРС, II, 74. — ... а сам узяв качалку, ту, що сорочки (н. проп. нею С.) качають, та й сів коло сала... Рудч. ЮРС, I, 194. — ... положив ті шматочки в хустку й прив'язав тому коневі, що їздив (н. проп. ним. С.) Семиліток, до шиї і пустив коня в поле ЭМ. Гр., 2, 270. — Пор. так само вставлене: Те, що з-за моря, військо (і просто: Те з-за моря військо) Рудч. ЮРС 185. — ... а тоді він тільки заплакав, да й пішов з тим, що нема щастя, нічого й не брав більш у того хазяїна, що служив (у нього проп. С.) Рудч., ЮРС, I, 89. — .. вранці дід дав знати тому купцеві, що гроші (в нього проп. С.) пропали, — що от мов, в солдат такий, що може вашу пропажу розшукати ЭМ, Гр. 2, 124. — Роздивився — аж як раз ті самі, що говорено (проп. про них. С.) Рудч., ЮРС, II, 97. — ... де ті гроші, що ти служив (проп. за них. С.?) ів., 151 — ... а на плечі ніс серпи, що ходив робити (з ними. С.?) ів., 184. — Що Божий день перебере горішки, що ще на весіллі, як побачились уперше (проп. з ним. С.), та він їй дав, перебере, перецілує, та вп'ять до серця й положить Кв. Мар., 98. — У год знов на того царя, що була війна (проп. з ним? С.), уп'ять — іде... ЕЗб., XIV, 91. — Тутки в нашім селі є одно господарство, що всі повмирили (проп. в нім. С.) і нема нікого, — іди на те господарство і доробляйся ЕЗб., VII, 151. — .. та взяв його да й замурував у стовп у такий, що тільки маленьке віконце (проп. в нім. С.), а то весь замуруваний... Кул., ЗЮР, I, 115 — Прочитавши лист Полуботків, що (проп. його. С.) привіз Молявка... К. Черн., 94. — Чий же то сивий кінь у дворі стоїть? Це ж того козака, що ми (проп. його. С.) бачили, це ж твого князя, це ж твого суженого? Кул. Ор., 10. 1).

1) Пор. у серб. lopata, što se žito vije., uže, što žene nose breme (mjesto: što na njemu, Mar., Gr. 469).

Як зразок відносної частки подає Корш романське *que (che)* (СОП. 27): „известно, что частица сама по себѣ въ силу неопредѣленности своего значенія можетъ отвѣчать за м-ніе и за предлогъ вмѣстѣ, какъ у Расина: *Me voyoit-il de l'oeil qu'il (= duquel il) me voit aujourd'hui?* см. Diez III стр. 379. Въ цьому случаї частица підходить близько къ союзу; см. тамъ же стр. 378“ (СОП. 65). Пропуск відносних займенників в англ. мові Корш зв'язує з часто вживаними відн. частками. Довід на це він убачає у місці прийменників (після дієслова), що стосуються до невисловленого відн. займенника *the person that I am looking at, a ne at that I am l.* (СОП, 54), а так само і в таких випадках як *in the direction they came, in the manner you did, in the best wise he can*, де, на думку Коршеву, можна бачити пропуск займенника разом з прийменником (СОП, 55) ¹⁾.

Увага: Сюди-таки й такий тип: — Нема ж мого миленького, що карії очі Чуб. V. 211, також Закр. Стар. Банд. I. 74. і Коцап. ПДШ. 96. — Ой чи це ж той Микитка, що на опашку свитка Чуб. V. 174, а також 67. — Ціі конструкції дуже близькі до паратактичних (апозиція) типу „Ой у полі дві тополі, верхи зелененькі“ та „Іде козак в Україну, мушкет за плечима Чуб. V. 86; — проте, хоч мати їх за апозицію, хоч мати їх за речення, а роля відносної частки тут цілком виразна й подібна до прикладів вищих ²⁾. Так само, відкинувши відносну частку що в багатьох прикладах, що вище, хоч-би „Тутки в нашій селі є одно господарство, що всі повмирали і нема нікого, — іди на те господарство і доробляйся ЕЗб. VII. 151. матимемо паратактичні конструкції інших типів: ...є одно господарство, всі повмирали і нема нікого, — іди на те господарство... Ой чия ж то пшениченька, що довгії гони? Ой то ж того козаченька, що чорнії брови Чуб. V. 937. — А тепер мене хортуна жене та теменької ночі а вздовж села, де мила моя, а що карії очі іб. 611. — Нема ж мого миленького, що карії очі іб. 211. Також Закр. Стар. Банд. I. 74. — і Коц. ПДШ. 96. — Пішов до того коня, що золота грива Рудч. ЮРС. I. 105. А це ж та синька, що дві копійки? С.С. — Все на тую молоду дівчину, що чорнії брови Рудч. ЧП. 201. — Ой по чім моя Молдава славна, що жовтіі піски іб. 91. — Чи не та чорнява, що повна шия намиста з хрестами КВ. 34. ОК. — Чия пшениця, що жовтая солома? Це ж того козака, що тихая

¹⁾ Пор. про це Пот. Изъ зап., III, 327—328.

²⁾ Пор. у Корша: „Закр. № 58... на тую дівчиноньку, що чорнії брови (в неї?) і 105: Нема ж мого миленького, що карії очі (почти то же 123). Можесть быть, въ нихъ надо видѣть приложенія въ видѣ эпитета, какъ № 82: Ой ти, дівчино-чорнії очі. Ср. сапожки-зелень сафьянъ, туръ-золотые рога ит. п.“ (СОП, 28—29). Так і О. Курилова: „Ці підрядні речення, можна думати, витворилися з таких паратактичних (сурядних) сполученів, як — козак-чорнії брови (пор. рос. Иванъ-Грозные очи), козаченько-карії очі, пшениця-довгії гони, що в них апозиція (чорнії брови, довгії гони) підсилена злучником що. З погляду літературної мови можна ці підрядні іменні речення мати за речення неповні, що складаються з підмету та з підметом зв'язаних слів. У деяких із цих реченнів можна-б теж — із погляду літературної мови — вбачати опущений прийменниковий зворот в його, в неї, в них..“ (Уваги, 118).

мова Чуб. V. 103. Я не тих багачок, що по вісім сорочок Чуб. IV. 508. ОК. — Не йди, доню, за такого, що на бакир шапка ів. 1092. — Чия пше-ниця, що довгії гони. — Це ж того козака, що чорнії брови ів. 103. — Прийди ж, прийди, козаченьку, що карії очі ів. 86. Також Закр. Банд. 1. 86. — Ой чи це ж той Микитка, що на опашку свитка? ів. 177. Також 67. — Стала слава, стала слава, стали й поговори да на тую дівчиноньку, що чорнії брови ів. 53. Також Кул. ЗЮР. II. 241. — Чи це тая удівонька, що на углі хата... Макс. СУП. отд. 2. III. Чи то, тато тую брати, що воли-корови... Кл. Кв. 192. ОК. — Чи ту, мамо, сватать, що головка гладка? Чуб. IV. 52. — Чи ту, мамо, сватать, що намістечко висить? Чуб. IV. 53.

Генітив.

Оце ж тая хустиночка, що чорного шовку, Нема мого козаченька, що Сумського полку. Чуб. V. 310. Порівн. Він собі та коней заведе таких, що як змії.. МВ. Горп. 116.

4. Тип: *Сестра його пішла у ту комору, що брат казав їй не ходити туди*, Рудч. II, 69. Проти чужого літературного: „Сестра його пішла в ту комору, куди брат казав їй не ходити“, тоб-то народ. мова й тут, у підрядних реченнях, коли вони в'яжуться з таким словом головного, що означає собою місце (або час), знає прислівники вказівні (там, туди, тудю, тоді, звідти та инш.) проти прислівників відносних, що так само чужі їй, як і відносні займенники (котрий, то-що). Поруч із прислівниками вказівними можуть бути особові займенники у відповідній формі. І от, хоч невластивість відносних займенників уже відзначають мало не всі дослідники й автори шкільних підручників, а відносні прислівники, що так само мало властиві народній українській мові, як і займенники відносні, чомусь залишаються без належної уваги. А втім, на це звернув увагу ще Потебня: „Отношение здѣсь склоняемаго мѣстоим. указательнаго (пещера, — изъ нея...) къ относительному (п., изъ нея же, — изъ которой) точно соотвѣтствуетъ отношенію нарѣчія указательнаго (ту, тамо; здѣсь, тѣмъ; тогда и проч.). Согласно съ общимъ характеромъ слога въ Хожд. Дан. Пал. („языкъ коего, по рѣдкости употребленія мѣст. относит. сходен съ нынѣшнимъ простонароднымъ, Пот. Изъ зап., III, 328) также рѣдки нарѣчія относительныя (...), какъ и мѣстоименія относительныя: А оттуду до Крита 20 верст, и ту есть на великое море выйти (— откуда выходѣ), Дан. II Нор. 5“ (Изъ зап., III, 331—332)¹⁾...

Приклади.

1) ...Є ярочок, і тут у ярочку стоїть брама, там жили чоловік із жінкою.. ЭМ, Гр., 2, 94. — ... але так у лісі була сіножать і там косарі косили ЕЗб., VII, 40. — Там є Мотронин монастир і там ліс ченці продають

¹⁾ Вь простонарод. русс. такъ до нынѣ, съ плеонастичн. съ нашей точки нарѣч. указательными, см. Изъ зап. II, 204. Серб. „А на оној на равној Ресави, *Онѣ* бјеше војвода Стеване“, Кар. III, 53 и т. д. Потебня. Изъ зап. III. 331—332.

ЭМ Гр., 2, 56. — ... а їхній ротний стояв у батюшки, і там був поміщик, то ротний з ним заспорив ів., 201. — Деся назнала лісиця в лісі пастку (вовківню), і там м'ясо було положене Рудч., ЮРС. I, 21. — Іди на границю і там стоїть груша і повісься там на тій груші Кравч. ЕМ. 76.

2) ...і довів він його до Чигрина, аж туди до млинів, а там провалля великі.. ЭМ, Гр., 2, 59. — Покликав пан солдата до себе у двір, а там стоїть вимурований стовп, а в тому стовпу дірка.. ЭМ, Гр., 2, 123. — Біжить по степу, а там хлопці пасли коней ЭМ, Гр., 2, 118. — Пішов він і зайшов у один заїзд, а там царська дочка (це в другому царстві) гуляє в карти ів., 251. — Пішли вони світ за очі і зайшли у чужу землю, а там був такий великий субор, що до того субора збиралось усе царство: сліпий, кривий, малий ів., 251. — Тут того сини у хлів, а там висить голий чоловік — повішаний ів., 272. — Приводить дід у другу кімнату, а там дванадцять баранів білих і їдять з корита овес ЕЗб., XIV, 49. — То їхав раз батько поуз Савур-Могилу, а там великі шляхи йдуть: один у Московщину, а другий у нашу сторону Кул., ЗЮР, I, 155. — Коли ось ізвозе мене на таку кручу, а там стояла липа, похилившись над провалля Гнід., IV, 56. — ... і буду казати, що я оце доставляю оливу у Полтаву, а там є дуже великий купець, то це йому Рудч., ЮРС, II, 150. — Подарував мені пан гетьман маєток, по весні поїду туди.. К. Черн. 135. — Доїжджам ми до балки, там куц терну, і остались ми ночувать ЭМ. Гр. 2. 341. — Зайшли в монастир. а там ченці живуть ів. 239.

3) А тим часом сестра його пішла в ту комору, що брат казав їй не ходити туди Рудч., ЮРС, II, 69. — Йшли, йшли і зайшли у такий ліс, що й вийти *звідти* ніяк не можна, а там стояла земляночка ЭМ, Гр., 2, 253. — Ото як зачав той багатир по тому острову ходити та бити звірі, — а там звірі такі були, що нігде таких не було.. Рудч., ЮРС, II, 92. — З тим і повела його, поки стало дуба видать того, що криниця під тим дубом ЕЗб. XIV. 36. — На таку гору вїхав, що мій батько і я, от уже і поставився, а не зазнаємо там води. Рудч. Ск. I. 117. Тм.

4) ...але такий заїзд, що там усе пани ставали, підночували, а часом і в карти грали ЭМ, Гр., 2, 290. — Одвези свою дочку в ліс, там хата така є, що вона буде там жити Гнід., IV, 6. — ... Візьмем цього хлопчика і завезем у таку землю, що купують там таких чепурних людей... ЭМ, Гр., 2, 262.

Відносна частка „що“ замість невластивих українській мові народній „де, куди, кудюю, звідки, коли, як“ та ин. І поруч із народніми „там, туди, тудюю, звідти, тоді“, та ин.

Це бугав в підрядних реченнях, коли вони в'яжуться з таким словом головною, що означає місце або час¹⁾. Плавав він по тому морю довго,

¹⁾ Пор. і Мих. Йогансен: „Посредством союза *что* могут присоединяться к главному и придаточные предложения временного и местного оттенка в значении наравне с *де, коли* („где“, „когда“): „того літа, *що* ми були вдома“ (в то лето, когда мы были дома); „в тих полях, *що* вітряки стоять“ (на тех полях, где стоят ветряные мельницы); „в тій країні, *що там* Радянська Влада“ (в той стране, где Советская Власть) (Укр. яз. 42).

і заплив у таке море, що (пор. де або що там. *С.*) не видно ні світа ні неба Рудч. ЮРС, I, 100. — (Порівн. Вивів їх на таке море, де вже видно.. ів. 101. — Прийшли вони до того дерева, що (де або що там, що на нім. *С.*) сиділа Правда Рудч., ЮРС, II, 157. — От і знайшли вони такий пустир, що (де або що там. *С.*) бур'ян аж у чоловіка, і на тім пустирі стоїть дика груша, а на їй груші — та такі терпки та кислі, що й не можна Рудч., ЮРС, II, 24. — „Та я“, — каже, — „панове на таких кучугурах сів, що ніхто (куди або що туди. *С.*) не зайде, ні заїде Кул., ЗЮР, I, 108. — Пор. також приклад: — Веди мене, що куди ти подавав... ЕЗб. XIV, 163.

Як прийшла до його тая пора, що (коли або що тоді. *С.*) вже йому треба бігти, то він так стогне ЭМ, Гр., 2, 127. — От діждали того дня, що (коли або що тоді. *С.*) бенкет, — Іван-царевич знов зажурився Рудч., ЮРС, II, 102. — Настала та година, що (коли або що тоді. *С.*) турецький паша в країну від'їжджає... Думи УАН, 152. — Але прийшла вже та ніч що (коли або що тоді. *С.*) його мають брати ЕЗб., VII, 57.

Висновки.

1. Українська народня мова знає велику силу найрізноманітніших типів віднесної сполуки. Найбільше типів припадає на паратактичний спосіб віднесної сполуки. Цей спосіб (головно асиндетичний) заслуговує особливої уваги, як тим, що надзвичайно поширений у народній мові і їй найбільше властивий, як своїми високими прикметами, що як-найбільше відповідають сучасному ступеневі суспільного розвитку. Він є факт у мові прогресивний.

2. Найтісніший зв'язок (найтісніша підрядність) між головним і підрядним реченням — в асиндетичній паратактичній сполуці без повтореного імени (пор. також у Потебні, Изъ зап. III, 339—340), без займенників і без сполучників. Прогресивність (влас. наступність) розвитку в паратактичній сполуці з погляду сучасного можна б уважати таку: від синдетичної паратактичної сполуки до асиндетичної, відкидаючи сполучники (*а, і*), далі займенника вказівного (той, та, те) при повторенім імені, далі саме ім'я. Перед цим останнім етапом замість повтореного імени стоїть займенник він, вона, воно, вони. Тут різні перехідні комбінації: є займенник, є і сполучник, є сполучник — нема займенника, є займенник — нема сполучника, то-що.

Приклади, що вище, дають підставу так уявити цей процес (демонструю всі типи з одним прикладом):

1) ...і там через море лежить золотий міст, *а на тому мості* різні дерева стоять... Рудч. ЮРС. II. 95.

2) ... і там через море лежить золотий міст, *і на тому мості* різні дерева стоять...

3) ...і там через море лежить золотий міст, *на тому мості* різні дерева стоять...

4) ...і там через море лежить золотий міст, *а на мості* різні дерева стоять...

5) ...і там через море лежить золотий міст, *і на мості* різні дерева стоять...

6) ...і там через море лежить золотий міст, *на мості* різні дерева стоять...

7) ...і там через море лежить золотий міст, *а на ньому* різні дерева стоять...

8) ...і там через море лежить золотий міст, *і на ньому* різні дерева стоять...

9) ...і там через море лежить золотий міст, *на ньому* різні дерева стоять...

10) ...і там через море лежить золотий міст, *і* різні дерева стоять...

11) Прикладів типу 10, але із сполучником *а* зам. *і* я не знайшов. Треба гадати проте, що він теж є.

12) І, як вершок (з нашого теперішнього погляду) процесу, асиндетично-паратактичне: ...і там через море лежить золотий міст, різні дерева стоять...

Підкреслена частина зникає остаточно.

Як це було справді, як відбувалася ця наступність історично, для нас тепер не має ваги. Тепер-бо асиндетична паратактична конструкція є найдосконаліша і найпрогресивніша (див. докл. „Паратакса“ в тексті).

Отже, як показують приклади в тексті, народня мова українська знає широко багато типів відносної сполуки паратактичної. Їх треба пізнати, засвоїти і як-найширше використовувати в літературній мові. Хоч найцінніший для нашого часу своїми високими прикметами є асиндетичний паратактичний, — і його слід плекати найбільше, — проте й інші всі мають свої особливі відтінки стилістичні (їх аж ніяк не можна ставити один замість одного, як це просто з непорозуміння радять між иншим робити з „який“, „котрий“, „що“, наче-б на те, щоб не повторювати одного якого). Отже всіх цих способів треба вживати так само широко і в таких самих різноманітних комбінаціях, як це знає народня наша мова, яка багата на відтінки (не буде одноманітного збігу барбарських „котрий, який“ та ин.), яка гнучка й барвіста буде літературна мова українська, — нема що й казати. Вона буде свіжа й жива. Вона буде, як народня. А це має велику вагу особливо під наш час, коли, мовляв К. Німчинів, „Актуальні тепер проблеми язикової техніки, усвідомлені вимогами простоти й зрозумілості в науково-прозаїчній та діловій мові ставлять на порядок денний питання про стилістичний ефект різних способів сполуки речень“¹⁾.

¹⁾ Див. додаток до газ. „Народ. Учит.“ № 48, за 1927 р., стор. 6.

3. У гіпотактичному способі відносної сполуки українська народня мова широко знає тільки відносну частку що. Ця відносна частка (як і романська та англійська) може правити за займенника й за прийменника разом, замість прислівників місця й часу (де, куди, кудю, звідки, коли, та ин.) то-що.

Проти способів відносної сполуки із займенниками (як от „к о т о р ы й, к а к о й“ та ин. у російській та польській хоч-би мовах, — в українській їх нема) українська відносна частка що є факт прогресивний.

Сергій Смерчинський.

Звукові закони.

(Історичний нарис).

Термін „звукові закони“ запровадив у науку Ф. Бопп, основоположник порівняльного мовознавства. Він назвав так формули фонетичних відповідностей поміж звуками різних діб у розвитку певної мови. Уперше вжив Бопп цей термін року 1824-го. Що-ж до самої закономірності звукових змін, то на неї звертали увагу і інші два фундатори наукового мовознавства — Я. Грім і В. фон-Гумбольдт.

Тоді, в першій половині XIX віку, допіру починалися справжні дослідження над мовними явищами; тому, звичайно, і в царині вивчення звукових змін ми подибуємо в ті часи тільки непевні спроби встановлювати ці зміни.

Емпіричним шляхом висвітлювали тогочасні дослідники мови ступінь поширення тих або тих звукових змін на мовному матеріалі, тоб-то по словах. Звукові зміни, що охоплювали весь мовний матеріал, повелось називати, за прикладом того-ж Боппа, конститутивними звуковими законами. На цих законах базували мовознавці історично-порівняльну граматику індоєвропейських мов, що будувати її було тоді основне завдання лінгвістики.

За такий конститутивний закон був, приміром, славнозвісний закон німецького перебою звуків. Його встановив Я. Грім, показавши, що приглушення первісних давніх приголосних *b, d, g*, що перетворилися на *p, t, k*, аспірація глухих *p, t, k* і соноризація аспірат відбулися в старонімецькій мові по чісто-всіх словах без жадного винятку.

Решту звукових законів, що припускали винятки або стосувалися тільки до поодиноких слів, мовознавці називали, слідом за Боппом, спорадичними, наприклад, переходи *ide. sta* в ґотській мові одночасно в *nsa, sva, nka, ngva, tta, s*, як це припускав Бопп. Те, що ці закони були випадкові, не дозволяло доводити за їх допомогою споріднення мов, і тому їм віддавали мало уваги, а звуками мови, як самоцільним об'єктом дослідження, ніхто тоді на цікавивсь. До цього спричинялися й особливі обставини звукового вивчення за тієї доби. Річ у тому, що, відтворюючи історію мов або будуючи прамову, мовознавці поринали в минуле, а це минуле можна було пізнати тільки з пам'яток. Отож вони й мали перед собою не самі звуки, а їхні символи — літери, що спрощували звукову різноманітність; і єдиний спосіб досліджувати звуковий бік мови полягав

тоді в розчленуванні слова на його складові елементи. За таких умов, певна річ, не могло розвиватися вчення саме про звуки.

Що-ж до теоретичного обґрунтування закономірності фонетичного розвитку, то перше поясіння дав їй Гумбольдт. Протягом багатьох років працюючи над мовним вством, Гумбольдт дійшов висновку, що кожна мова являє собою систему, і елементи її гармоніюють один з одним так само, як це ми спостерегаємо в природніх організмах. А звідси випливав логічний висновок, що зміни в мовах можуть відбуватися тільки закономірно, а то був-би порушений їх гармонійний лад. А втім значливість може, на Гумбольдтову думку, порушити чинність звукового закону. Сама лиш здібність мати значіння, твердив він, відрізняє мовні звуки від криків тварин і музикальних тонів. Тому, коли звукова зміна загрожує значінню, вона не відбувається.

Всі інші вчені — представники першої доби наукового мовознавства визнали оці Гумбольдтові думки за цілком справедливі. Курціус наводив цікаві приклади, як зберігаються важливі своїм значінням звуки. Так *ι* в грецькому зникає, як друга частина дифтонга: *ποιέω* перейшло в *πεέω*, а в оптативі, де *ι* є ознака способу, воно залишається в цій позиції: *δοίην, λέγιεν*.

Але метафоричний Гумбольдтів образ „організм“ перетворено було на конкретне поняття, тоб-то мовознавці почали вважати мови за справжні природні організми. Особливо чітко розвивав цю ідею А. Шляйхер, надаючи мовам усіх властивостей біологічних організмів, як от розцвіт, смерть, то-що. Звукові зміни Шляйхер уважав за ознаки мовного занепаду, він порівнював їх з хімічними процесами, що роз'їдають трупи. Звукові зміни свідчать, на Шляйхерову думку, про те, що минула доба живого органічного розвитку мовних організмів, коли дух оживляв мовну матерію, і кожний звук мав свою життєву цінність. Тепер люди не відчувають її, дух загинув, і від мовних організмів залишилася сама матерія.

Г. Курціус додав до цих міркувань ще свою власну думку, що через людські лінощі, людську недбайливість звукові зміни руйнують отак о мови. Людство, за Курціусом, уникає важкої вимови, прагне полегшити роботу вимовляння. Щоб довести такий нахил, наводив Курціус перехід задніх артикуляцій у передні, наприклад, зміну іде. *k* в гр. *τ, π*; і перехід проривних звуків у фрикативні, наприклад, заміну іде. *t* грецьким *σ*.

Інші мовознавці цієї доби торкаються питання про причини звукових змін побіжно, вважаючи фонетичний розвиток просто за мовну властивість. Гумбольдт зупинявся на цьому докладніше, формулюючи свою думку що-до причин звукової змінності так: „Усі зміни в похідних словах і відмінах залежать... або від природи літер, або від їх впливу одної на одну, або від наголосу“¹⁾. Гумбольдт-же один відзначав емпіричний характер звукових законів, які можна встановити тільки на досвіді.

¹⁾ Лист до Ф. Боппа від 26-го вересня 1826 р. Запитовано за Б. Дельбрюком „Einleitung in das Studium der indogermanischen Sprachen“ VI вид, Leipzig 1919. Ст. 59.

Так, в основному, ставилося питання про звукові зміни за першої доби наукового мовознавства. Що фонологія була тоді мало розроблена, то й учення про звукові закони не могло поступувати; проте всі мовознавці зазначали важливість дальшої праці над установленням звукової закономірності, бо на звукових законах, як сказано це вище, базувалися порівняльно-історичні лінгвістичні теорії. Курціус зв'язував навіть проблему звукових законів з проблемою мовознавства, як науки. „Тільки щось закономірне, внутрішньо зв'язане можна досліджувати науково“¹⁾, казав він.

Ці думки що-до великої ваги звукових законів у лінгвістичній праці примушували всіх мовознавців ретельно встановлювати звукові відповідності в мовах і тому звертати де-далі більшу увагу на звуковий бік мови.

Наслідком цієї праці були важливі відкриття в царині фонології за шістдесятих та сімдесятих років XIX віку.

Так Курціус і Кюллітц довели, що в прамові було п'ять голосних: *a, o, e, i, u*, а не три *a, i, u*, як гадали були давніше. Асколі, Кюллітц і Фікк установили, що в прамові було аж три ряди звуків *k, g*: велярний, палатальний і лабіо-велярний, тимчасом як за Шляйхером приймали тільки один ряд. Остгоф і Бругман висунули гіпотезу про прамовні сонанти плинні та носові, а Вернер дослідив впливи наголосу на звуковий склад мов.

Усі ці факти висвітлили, з'ясували цілу низку незрозумілих доти звукових явищ, що їх передніше доводилося визнавати за випадкові, і це дало змогу точніш встановлювати звукові закони і значно збільшити їхню кількість. Де-далі гармонійніше й прозоріше виступали перед очима дослідників мови будови різних мов, і сама собою повставала в них думка, що цілковите підпорядкування звукових явищ таким законам є тільки справа часу та дальших зусиль мовознавців.

Твердження „звукові закони безвизначкові“ сталося за бойове гасло для нового покоління вчених, так званих „молодограматиків“. Їхня діяльність становить другу добу в науковому мовознавстві.

Здобутки в царині вивчення мовних звуків підбадьорювали працювати далі в цьому напрямі, і фонологія та фонетика стали за головний об'єкт для лінгвістичної праці. Звернувши спеціально свою увагу на мовні звуки, мовознавці почали досліджувати й живу вимову, що тільки вона й подає звуки, як фізіологічне і акустичне явище. У зв'язку з цим провадили вони студії над фізіологією і психологією людини. Ці студії висвітлили великою мірою, як відбуваються звукові зміни і пояснили багато незрозумілих звукових явищ чинністю психічних асоціацій, тобто так званим принципом аналогії. Молодограматики виставили навіть тезу, що „відмінити наслідки діянннн звукових законів може сама-но аналогія“.

¹⁾ G. Curtius, „Grundzüge der griechischen Etymologie“. Leipzig 1858. Зацитовано за В. Дельбрюком, *op. cit.*, стор. 172.

Вплив значіння на звуки відкинуто так само, як і ідею про мовні організми, бо студії над психофізичною організацією людини довели, що звуки — то тільки наслідки психофізичної несвідомої діяльності, і ніякого життя вони по-за людиною не мають. Разом з цим одпала й думка про мовний занепад і мовну смерть.

Перший маніфестував нові погляди В. Шерер року 1875. „Звукові зміни“, так висловлював він свою думку — „що ми їх спостерегаємо в засвідченій мовній історії, відбуваються за твердими законами, які зазнають лиш закономірного порушення“¹⁾.

А року 1876-го А. Лескін довів справедливість нових тверджень практично, пояснивши всю систему слов'янсько-литовської і германської деклінації безвипинковими звуковими законами і аналогією²⁾. Окрім того Лескін перший відзначив, що чинність кожного звукового закону обмежена певним часом.

Г. Остгоф і К. Бругман³⁾ додали до цього завваження ще два важливі факти, виявивши, що кожен звуковий закон діє лиш за певних звукових умов і в межах певного відповідного діалекту.

В усіх своїх перших працях ці основоположники молодогограматичного прямування вбачали в „звукових законах“ конечну потребу, яка характеризує так звані „законои природи“. Дальше дослідження цього питання виявило, що така думка помилкова, і перші теоретики безвипинковости звукових змін приєдналися до нових висновків.

Уґрунтував ці нові погляди Е. Зіверс⁴⁾.

Щоб зрозуміти Зіверсову теорію звукових змін, треба спочатку обізнатися з тим, як він визначає поняття „мовного звука“ і поняття „артикуляційної бази“.

„Суворо теоретично“, казав він, „довелося-б визначити (мовний звук. Н. Л.), як щось ізольоване, утворене певною спільною дією певних мовних чинників і тільки нею“⁵⁾.

Мовна-ж практика не може прийняти такого визначення мовних звуків, бо їх така сила, що людський слух не розрізняє всіх їхніх відтінків, і навіть та частина звуків, яку сприймає слух, надто велика, щоб її можна було вживати повною мірою для жвавого обміну думками — мети всякої розмови.

Тому кожна мовна група розташовує все звукове багатство за певною невеличкою кількістю категорій. Звуки кожної категорії розмовники не

¹⁾ W. Scherer, „Besprechung von Whitney—Jollys „Sprachwissenschaft“ in „Preussische Jahrbücher“ B. XXXV 1875. Задяговано за Е. Векслером „Giebt es Lautgesetze“ in „Forschungen zur romanischen Philologie“ Halle 1900. Ст. 422.

²⁾ A. Leskien, „Die Deklination im Slavisch-Litauischen und Germanischen“ Leipzig 1876.

³⁾ H. Osthoff und K. Brugmann, „Morphologische Untersuchungen auf dem Gebiete der indogermanischen Sprachen“. B. I. Leipzig 1878.

⁴⁾ E. Sievers, „Grundzüge der Phonetik“ 1876. Тут використано видання V. Leipzig 1901. Ст. 267—304.

⁵⁾ Ibid., § 119, ст. 43.

усвідомлюють поодинці, а взявши на увагу спільні всім їм артикуляційні риси, сприймають їх, як один звук. Передня дорсальна артикуляція язика дає, наприклад, залежно від міри піднесення язика теоретично безконечну низку звуків, практично-ж відрізняють тільки три звуки: *a*, *e*, *i*. Проміжні між цими віхами звуки залишаються непомітні для даної мовної групи.

Так стоїть справа і з усіма іншими звуками. Тому, коли звуки змінюються, але не доходять тих артикуляційних позицій, що їх усвідомлюють члени даної мовної групи, то ці зміни залишаються непомітні для розмовників; і кожний мовний звук має тому певний обсяг для відхилень, що їх не відчують розмовники. Зіверс дав цьому обсягові назву „Spielraum“.

Кожна мовна група має свій своєрідний спільний шаблон установлювати мовні звуки. Без одности шаблону не можливо було-б взаємно порозуміватися; і всі члени кожної групи артикулюють звуки однаково, а тому коли й мовчать, то їхні мовні органи перебувають в однаковому становищі. Це спокійне становище — „Ruhelage“, мовних органів є вихідна позиція для всіх звуків даної мови. Зіверс назвав її артикуляційною базою.

Однакова для всіх звуків артикуляційна база надає їм одноманітного забарвлення. Тому тільки кожна мова і має не простий збір звуків, а звукову систему, звукову гармонію.

Зіверс ілюстрував своє твердження яскравим прикладом. Коли німець з середньої Німеччини, казав він, переходить на голштинську говірку, то йому зовсім не треба засвоювати вимову кожного голштинського звука нарізно, а досить змінити одразу артикуляційну базу, саме відтягти назад язика й поширити його поверхню. Поки зберігається підчас розмови ця база, доти всі звуки будуть північно-німецькі. Коли-ж додати до цього становища мовних органів горішньо-зубну артикуляцію зубопіднебінних приголосних і пасивність губів, то матимемо артикуляційну базу англійської вимови. Цю спільність артикуляційних звичок, а тоді й спільність звукової системи утворює одність мовної групи, де всі члени наслідують один одного.

Індивідуальна одмінність мовних органів і недочування, що часто густо помічаємо в розмові, дають привід окремим членам мовної групи хибно відтворювати традиційну вимову. Коли ці ухили чималі і доходять до свідомости мовної групи, то вона їх звичайно сприймає, як помилки, і примушує того, хто помилився, виправити свою вимову за колишнім зразком. Але-ж коли зміни не виходять за межі Spielraum'a, то їх ніхто не виправляє, бо вони залишаються непомітні. Скеровані в певному якомусь напрямкові такі невеличкі артикуляційні пересуви можуть, нарешті, дати новий мовний звук, що його відчують усі розмовники.

Здебільшого мовна група відкидає ці зміни, проте инколи їх починають наслідувати, вони стають модними і перемагають колишню вимову. Деякий час існує хитання між різними вимовами, але одність звукової

системи і артикуляційної бази вимагають сталості, і тому ця боротьба між вимовами закінчується так або инакше. Так поступивно змінилося, наприклад, ст.-гор.-нім. *gasti*. Його голосний *a* поволи став переднішим і ширшим звуком, потім пересуваючись у тому-ж напрямкові, він перетворивсь на широке *e*, а далі на *e* вузьке, тоб-то виникла, нарешті, форма *gesti*.

Зіверс відрізняв самий процес такого підсумовування артикуляційних пересувів у певному якомусь напрямкові — „Lautwandel“, від готових наслідків цього процесу — усвідомлених звукових змін „Lautwechsel“. Проте, щоб спростити виклад, він часто-густо називав і ці готові зміни „Lautwandel“. По-українському найкраще їх назвати „поступінними звуковими змінами“, бо цей термін точно вказує на той спосіб, як вони утворилися.

Установлюючи нові мовні звуки, поступінні зміни змінюють тим самим артикуляційну базу, що, як уже зазначено, однакова для всіх звуків і всіх слів. Тому поступінні зміни і не можуть зачепити лиш одне якесь слово, а охоплюють усі слова, де є відповідний звук у тих самих звукових умовах, де виникла зміна. Отже ество поступінних змін не припускає винятків, і ці зміни підлягають непорушним звуковим законам.

А втім звукові закони не можна прирівнювати до законів природи, твердив Зіверс, бо звукові закони можна встановлювати тільки емпірично.

Усі зміни Зіверс розподілив на „обумовлені“ (*bedingte*) і „довільні“ („*spontane*“). Перша категорія залежить від певних умов. Деякі з змін цього типу обумовлює наголос. Наприклад *e* в німецькому слові *falle* переходить у *ə* в звязку з пересувом назад межі експіраторного натиску („*Druckgrenze*“). Решта обумовлених змін залежить від звукового оточення, артикуляційного впливу одних звуків на інші. Зіверс назвав їх „комбінаторними“. Так *gasti* перетворилося на *gesti* підо впливом кінцевого *i* на *a*. „Довільні“—ж зміни не залежать від будь-яких умов.

Так молодогораматика встановили типи звукових змін, що цілком відповідають Гумбольдтовим категоріям ¹⁾.

Розглядаючи звукові зміни, Зіверс поставивсь критично до теорії зручності, як причини звукових змін. Він зазначив два непевні пункти в цій теорії і відкинув її. Справді, казав він, є звукові зміни, які свідчать, що зменшилася витрачена на мовлення сила, що полегшала мовна робота, так *fortis* иноді перетворюється на *lenis*: лат. *patrem* перейшло в італ. *padre*, а дифтонги переходять у монофтонги: лат. *aurum* дало в італ. *oro*. А втім відомі й цілком протилежні зміни: іде. *twaijē* в ґотськ. *twaddjē* (род. від *twai* — два), лат. *Petro* в іт. *Pietro*, то-що. Вважаючи на отакі зміни, і не можна визнавати теорію зручності.

До того-ж поняття „зручність“ і не існує зовсім, як гадав Зіверс, для розмовника, що говорить рідною мовою. Люди не почувують жадних труднощів, вимовляючи звуки рідної мови, бо мовні вправи, починаючи з бель-

¹⁾ Дяв. ст. 34.

котання, виховують мовні органи в напрямкові, потрібному даній звуковій системі, і людина цілком цю систему опановує. Навпаки такі односторонні мовні звуки роблять звуки чужих звукових систем важкими. Так німець не може вимовити англ. *th*, англієць німецьке *ch*, то-що. Отже поняття важкості вимови, а значить, і зручності у вимові є релятивне, а не абсолютне, зводиться до „звички“ і виступає, як чинник, тільки що-до чужих звукових систем. Тому, вимовляючи чужі слова, розмовники й підставляють замість чужих звуків найподібніші до них звуки своєї звукової системи. Так, наприклад, німці кажуть *seni* замість франц. *génie*. В запозичених з чужих мов словах і подибуємо особливу категорію звукових змін — звукові субституції (підставляння). Залежачи від артикуляційної бази, вони так само безвипинкові, як і поступінні звукові зміни, хоч і відбуваються вони раптом („springend“).

Зіверс зазначив ще інші раптові зміни, що до них він приклав термін *Lautwechsel* *par excellence*. Ці зміни відрізняються від поступінних змін не тільки тим, що відбуваються раптово, а й своїм еством, бо вони не утворюють нових звуків, не змінюють артикуляційної бази, а тільки ставлять на місце одного звука даної звукової системи якийсь інший звук тієї самої системи. Так маємо ново-гор.-нім. *bersten* з ст.-гор.-нім. *brestan* (тріскати, лускати). Подибуємо ми ці зміни виключно в поодиноких словах і являють вони собою прості помилки. Сама їх природа виключає думку про закони. Випадково виникають вони, випадково й усталюються в поодиноких словах.

Зіверс, як ми бачили, розчленував питання про безвипинковість звукових законів на два моменти. По-перше, він зазначив, що певна зміна того або того звука охоплює не одне якесь слово, а всі відповідні слова в даній мові, весь мовний матеріал. По-друге-ж, він одзначав, що не поодинокі якісь розмовники вживають цей новий звук замість колишнього, а всі члени цієї самої мовної групи одностайно вимовляють по-новому. Перший момент він ставив у залежність від артикуляційної бази, а другий від моди.

Поняття „моди“ дуже невиразне, і тому мовознавці намагалися весь час дати інше пояснення спільності тенденцій звукозміни у членів однієї мовної групи.

Найбільш заслуговують на увагу спроби вивести цю однаковість звукових тенденцій з однаковості природних умов, що в них живе мовна група. Тотожні природні умови дають, як гадають представники цієї теорії, спільну всім членам однієї мовної групи будову мовних органів і однакові фізіологічні властивості, а тому і мовний процес повинен бути однаковий для всіх. Так, наприклад, пояснював Г. Майєр-Бенфей¹⁾ німецький перебіг звуків. Германці переселилися в ті часи, коли він від-

¹⁾ Н. Меуєр-Бенфей, „Zeitschrift für deutsches Altertum“ В. 45. 1901. Наведено за О. Есперсеном „Language, its nature, development and origin“ London 1923. Ст. 256—257 (I вид. 1921).

бувавсь, в Альпи; і ось гірське підсоння, на Майєрову думку, зміцнило їхні легені, підсилило дихання і так призвело до звукових змін.

В. Вундт прив'язався до цієї теорії ¹⁾, але надавав значіння ще і іншому моменту, а саме прискоренню темпу мовлення в зв'язку з культурними переворотами ²⁾. Приміром готський перебіг звуків він пов'язував з переорганізуванням готської держави.

Так само Ф. Містелі ³⁾ висловлював думку, що м'яві народи з повільним історичним розвитком менше змінюють свою мову, ніж народи з швидким зростанням культури.

Найдокладніше й найповніше з молодогограматиків дослідив проблему звукових змін Г. Пауль ⁴⁾. Він посинтезував усі здобутки молодогограматичної школи що-до проблеми звукових змін і додав до Зіверсових даних з мовної фізіології цінні спостереження над психологією розмовників.

За причину звукових змін Пауль уважав, слідом за Зіверсом, хибне відтворювання традиційної вимови, що відбувається у певних межах для кожного звука непомітно для розмовників. Ці відхилення від норми обов'язкові, твердив Пауль, бо артикуляційні рухи, як і всі інші рухи людського тіла, не можуть повторюватися математично точно, отож рухи мовних органів, яким рухові нерви передають від мізку стимул до руху, завсіди відбуваються одмінно в різні моменти.

Межі цього відхилення ставлять, за Паулем, відчуження руху („*Bewegungsgefühl*“) і звуковий образ („*Lautbild*“). Сенсорні нерви передають у мізок вражіння від рухів мовних органів, тоб-то утворюють відчуження руху, а через нерви вуха мізок дістає акустичне відчуження від тих звуків, що виникають у наслідок артикуляційної праці мовних органів. Це вражіння від власної вимови індивіда („*Tonempfindung*“) зливається з вражінням від вимови інших членів мовної групи і утворює спільний для цілої мовної групи акустичний звуковий образ. Обидва ці елементи мовного процесу: відчуження руху й звуковий образ залишають у свідомості в розмовника образи-спогади від кожного звука („*Erinnerungsbilder*“). Зв'язані один з одним асоціативно ці образи-спогади стають зразками для дальшого відтворювання того самого звука.

Коли-б відчуження руху і звуковий образ не змінювалися-б ніколи, то і всі хитання вимови не перевищували-б певного максимуму, не виходили-б по-за межі традиційного обсягу неусвідомлених хитань кожного звука кожної звукової системи. Але, за Паулем, справа стоїть инакше. Так відчуження руху відбиває всі вражіння від усіх артикуляційних ру-

¹⁾ W. Wundt, „Grundriss der Psychologie“ Leipzig 1896. Наведено за Е. Векслером, *op. cit.*, ст. 431.

²⁾ W. Wundt, „Die Sprache“ I. Leipzig 1900. Наведено за О. Єсперсеном, *op. cit.*, ст. 258—259.

³⁾ F. Misteli, „Charakteristik der hauptsächlichsten Typen des Sprachbaues“ Berlin 1893. Наведено за Е. Векслером, *op. cit.*, ст. 437—438.

⁴⁾ H. Paul, „Prinzipien der Sprachgeschichte“ I вид. 1880. Тут використано IV вид. Halle 1909, ст. 23—36; 49—73; 106—120.

хів відповідного звука, і останні вражіння, як найсвіжіші, впливають на відчуття руху більше, ніж попередні. Тому з кожним пересувом артикуляції відчуття руху дещо змінюється, і звук дістає новий обсяг можливих неусвідомлених відхилень, а це дозволяє йому змінюватися і далі непомітно для розмовників. Коли такі відхилення скеровані по різних напрямках, то вони нейтралізують одні одних, і відчуття руху залишається традиційним. Инакше буває, коли оці невеличкі непомітні артикуляційні пересуви, як зазначав ще Зіверс ¹⁾, починають скупчуватися в одному якомусь напрямкові. Сума таких пересувів може дати, нарешті, і таку велику зміну, що її усвідомить відповідна мовна група. Тоді разом з відчуттям руху змінюється і артикуляційна база.

Для звукового-ж образу за визначника є частота повторення тих або тих акустичних вражінь. Тому не всі індивідуальні звукові зміни, а тільки ті, що найчастіше повторюватимуться, тоб-то яких уживе переважна більшість розмовників, зможуть змінити відповідним способом звуковий образ. Інші зміни не можуть відбитися на цьому загальному звуковому образі, отже виправляться за колишньою нормою або зникнуть, як індивідуальні помилки.

„Причину“, казав Пауль, „чому тенденція до відхилення в один бік більша, ніж в інший навряд чи можна шукати десь інде, як не в зручності її для мовних органів якоюсь стороною“ ²⁾. Проте Пауль погоджувався з Зіверсом ³⁾, що треба відкинути колишнє розуміння зручності. Помилкове воно, як гадав Пауль, тому, що попередні мовознавці для всіх звукових явищ установлювали однакові критерії зручності. На його-ж думку треба підходити до кожного звука по-різному. „Довгому складові“, казав Пауль, „зручне щось інше, ніж короткому, наголошеному щось інше, ніж ненаголошеному, циркумфлексові інше, ніж гравісові або акутові“ ⁴⁾. Отже, за Паулем, виходить, що зміст поняття зручності неоднаковий для різних звуків. Таке-ж непевне що-до свого змісту поняття невиразне і з принципового боку не має вартости.

Заперечував Пауль і проти міркування старої школи, буцім-то люди можуть ставитися недбайливо до своєї мови. Спостереження над загальнолюдським способом розмовляти свідчать, як казав Пауль, про автоматичність мовної роботи. Спеціально не звернувши на це уваги, людина і не помічає рухів мовних органів. Пояснюється це явище загальними властивостями людського організму, де рухи механізуються через повторення, досягаючи по засвоєнні цілковитої автоматичности. Однаково людина і прислухається до розмови чисто механічно, розрізняючи звуки за певним засвоєним шаблоном, що його дослідив Зіверс ⁵⁾. Німці, наприклад, не усвідомлюють різниці між звуками, що їх символізують однакові літери *g, d* у словах: *Tag-Tages, Feld-Feldes*, а проте вимовляють правильно: в першому випадку глухі приголосні, в другому дзвінкі. Отже люди не

¹⁾ Див. ст. 37.

²⁾ Ibid., ст. 56.

³⁾ Див. ст. 38—39.

⁴⁾ Ibid., ст. 57.

⁵⁾ Див. ст. 37.

усвідомлюють того, як вони говорять. Вони не мають і приводу ставитися до мовної праці свідомо, бо, як зазначено вище, звукозміна відбувається непомітно, і кожен розмовник, не маючи й гадки про цей процес, певен того, що він говорить завжди однаково. Тому розмовники й не можуть, на Паулеву думку, один раз дбати за вимову, иншим-же разом не дбати, стимулюючи цим зміну.

Ця автоматичність мовного процесу не дозволяє, як зазначав Пауль, припускати і впливу значіння на хід звукозміни.

Що-ж до спільності тенденцій звукового руху в мовному колективі, то Пауль пояснював її тим, що хоч індивідуальні відхилення й одрізняються одне од одного, але кількість можливих напрямків зміни для кожного звука дуже обмежена. Так, наприклад, звук *a* може змінюватися тільки в напрямкові до *e* або до *o*. Тому „проста гра випадку“ ¹⁾ може часто-густо скерувати деякі звукові зміни в одному напрямкові у більшій частині членів однієї мовної групи; і тоді, як згадано, звуковий образ перетвориться згідно з новою вимовою. Меншій частині індивідів залишиться підкоритися новим вимогам, бо їхня вимова повинна відповідати загальному звуковому образowi групи.

До инших спроб пояснити спільність звукових явищ Пауль ставився негативно, — їм суперечить, як він доводив, історія мов: вона подає нам приклади, коли фізично-споріднені групи розпадаються на окремі мовні групи, і, навпаки, коли антропологічно-одмінні народи говорять спільною мовою. Отже однаковість будови мовних органів не може бути за загальну причину закономірности звукових явищ.

Відкидає історія мов і можливість впливу культурних переворотів на звукові зміни. Горішньо-німецькі говірки середньовіччя зазнали, наприклад, глибоких змін за найспокійніших життєвих умов.

Одмінно від попередніх дослідників надавав Пауль виключної ваги в процесі повстання звукових змін тому, як засвоюють мову діти. Дорослі, казав Пауль, мають надто сталу вимову, щоб допуститися значних мовних відхилень. Діти-ж, навпаки, дуже легко відходять від норми, вперше засвоюючи артикуляційні рухи. Вони можуть наслідувати тільки звукові образи, а не відчуття руху; невеличка-ж відмінність артикуляційних рухів не завжди має за наслідок відмінність звуків. Навіть дорсальні *t*, *d*, наприклад, важко відрізнити слухом від альвеолярних. Тому дитячі відчуття руху легко можуть инакше зформуватися, ніж відчуття руху у дорослих. Таким чином виходить, що звуки змінюються рівнобіжно з біологічною зміною поколінь.

Всі наведені вище міркування стосуються до поступинної звукозміни, тоб-то до процесу підсумовування артикуляційних пересувів. Пауль, як і Зіверс ²⁾, уважав його за закономірний. Відчуття руху, гадав він, утворюється з вражіннь від суми повторень одного звука в усіх словах, де його вживають. Отже й змінятися воно може не в одному якомусь

¹⁾ Ibid., ст. 61.

²⁾ Див. ст. 38.

слові, а в усіх, що мають ті самі звукові умови, як те слово, де відчуження руху вперше відхилилося від традиції.

Що-ж до мовної групи в цілому, то звуковий образ, як ми бачили, вимагає однотайности, меншість іде за більшістю, чому сприяє зміна поколінь. Цю обов'язковість має звуковий образ у межах щільно-зв'язаної мовної групи, тоб-то в межах діалекту.

„Коли ми говоримо про послідовну чинність звукових законів“, так остаточно сформулював свою думку Пауль, „то це визначає тільки те, що коли в діалекті змінюється якийсь звук, то за однакових звукових умов, він зміниться в усіх окремих випадках свого вживання“¹⁾. Звукові зміни — наслідки цього процесу відбивають оцю безвипинятковість. До них самих не можна пристосувати поняття непорушности, а тільки до самого процесу звукозміни. Річ у тім, що звукову форму слова може змінити аналогія, тоб-то психічні асоціації даної форми з іншими спорідненими формами. Так, наприклад, у ново-гор.-німецькій мові звуковий закон скоротив первісну довготу голосних перед подвійним приголосним, подовживши голосні перед поодиноким приголосним. Тому в дієслівних парадигмах повстала різниця між 2 та 3 особами однини теперішнього часу дійсного способу й іншими формами цього часу. І ось так звані „сильні“ дієслова з пневим *a* вирівняли ці форми, дали скрізь довготу: *trage-trägst-trägt*.

Доводячи закономірність звукових явищ, Пауль указував на емпіричність звукових законів. „У тому розумінні, як ми говоримо про закони фізичні й хімічні“, казав Пауль, „не можна розуміти поняття „звуковий закон“. Звуковий закон не каже, що за певних загальних умов повинно обов'язково виникнути, він тільки констатує рівномірність у групі певних історичних явищ“²⁾.

Зупинявся Пауль і на раптових змінах, трактуючи їх однаково з Зіверсом; але він підкреслював, згідно з своєю теорією, як діти завоюють мову.

Разом з іншими дослідниками Пауль застерегав включати в мовні системи запозичені слова, що мають звуковий склад, відповідний до вимог тих мов, звідки їх запозичено.

Оригінальну позицію зайняв серед молодограматиків Б. Дельбрюк³⁾. У перших своїх працях він приймав тези молодограматичної школи, але звужував їх, виходячи з того твердження, що лінгвістичне спостереження над живою мовою визнало за єдиний конкретний об'єкт дослідження мову індивіда і показало, що під вимовою групи можна розуміти тільки типові риси, забстраговані з індивідуальних вимов. Не вважаючи за можливе ігнорувати індивідуальні особливості, Дельбрюк і визнав безвипинятковість звукових законів тільки для кожної індивідуальної мови нарізно. Беручи-ж на увагу розвиток індивіда, він дійшов до твердження, що

¹⁾ Ibid., ст. 69.

²⁾ Ibid., ст. 68.

³⁾ B. Delbrück, „Einleitung in das Studium der indogermanischen Sprachen“ Leipzig 1880. Ст. 104—128.

звукові закони непорушні тільки для „становища індивідуальної мови в кожній даний момент“¹⁾.

В останніх своїх творах Дельбрюк не повторював цього твердження, приймаючи загальне молодогораматичне трактування проблеми звукових змін.

Представники попереднього покоління мовознавців, що жили ще за другої доби наукового мовознавства, поставилися негативно до нової теорії.

Головний їхній закид був той, що неможливо довести тезу про безвийнятковість звукових законів індуктивним шляхом. Тому вони і відмовлялися вбачати будь-що нове в дослідчій практиці молодогораматиків. Як вони сами встановлювали звукові закони і намагалися висвітлити всі випадки вийнятків, так чинять і молодогораматиками, зважаючи, наприклад, Курціус²⁾). З теоретичного-ж боку молодогораматиками не мають рації тому, що вони підходять до об'єкту дослідження з упередніми схемами. Життя надто складне, як закидали критики з старшої генерації індоєвропейців, щоб вкластися в такі вузькі рамці. Самим молодогораматиками, казав Курціус, доводиться визнати існування непідлеглих звуковим законам слів, як-от запозичень або аналогістичних новотворів; і, таким чином, випадковість, виключена з мови тезою про непорушність звукових законів, знову повертає назад у мовознавство аналогія, що чинність її не можна підпорядкувати жадним законам.

Критика вчених давньої школи позначилася на працях молодогораматиків тим, що автори їх почали виразніше розвивати свої ідеї.

Найгострішої, найдокладнішої й найсерйознішої критики зазнали молодогораматиками проте від Г. Шухардта³⁾), що належав до їх-же покоління.

Всі твердження молодогораматиків, на Шухардтову думку, не точні, тільки приблизно відповідають фактам дійсності і тому помилкові.

Перше-ж поняття, з якого ці вчені користуються в своїх дефініціях, а саме поняття „вийняток“ ужито неоправно. Слово „вийняток“, за Шухардтом, „стосується до зовнішньої сторони явища і не вказує на чинники, що його утворили“⁴⁾). Це значить, що коли якесь слово не відповідає даному звуковому закону, то ми повинні називати його „вийнятком“ хоч-би яка була причина його відхилення від загальної вимовної норми. Не можна тому розрізняти справжні й фальшиві вийнятки, як це роблять молодогораматиками, що для них запозичення, аналогістичні утвори і наслідки чинності інших звукових законів не є справжні вийнятки.

Шухардт зазначав, що хибно освітлюють молодогораматиками і ролю аналогії. Один факт взаємодіяння принципу аналогії і принципу звукозміни свідчить про спільність їхньої природи. Коли звукові особливості

¹⁾ Ibid., ст. 127.

²⁾ G. Curtius, „Zur Kritik der neusten Sprachforschung“ Leipzig 1885. Ст. 1—32, 154—155.

³⁾ N. Schuchardt, „Über die Lautgesetze. Gegen die Junggrammatiker“ 1885. Тут використано останнє видання в збірнику „Vademecum“ Halle 1923.

⁴⁾ Ibid., 45.

базуються справді тільки на фізіологічній причині, наприклад, на природних вадах мовних органів, то жадна психічна асоціація не може змінити ці звуки. Тільки тому, що всі мовні явища залежать не від самої фізіології, а й від людської психіки, і може чисто-психічний чинник — аналогія впливати на них. Шухардт дав і практичні доводи щільного зв'язку, взаємодіяння, переплітання обох мовних чинників — звукозміни і аналогії. Так, наприклад, відкриті вульгарно-латинські 'ē, ō перейшли в італійській мові в *ie, io*, уподібнюючись до дальших *i, u*: *viene, buoni*. Цей перехід безперечно залежить од фізіологічних причин. Далі поширення зміни пішло шляхом асоціації значінь: *viene, buona*. По тому були охоплені слова за чисто-звуковою аналогією: *pietra, ruota*; форм, як *bene, bene, nove*, ще не торкнулася ця звукова зміна.

Аналогія, звичайно, може змінити наслідки звукового руху, як це припускали молодограматиками, але так само й витриману аналогістичну систему може порушити фізіологічний чинник. Шухардт наводив цікавий приклад з еспанської й португальської мов, де суфікс *udo* перейшов в *ido* за аналогією. Лишається осторонь слово *sabido*. Безперечно фізіологічний вплив губного *b* зберіг артикуляцію *u*. Виходить, що дію аналогії порушили фізіологічні вимоги.

Саме аналогія, на Шухардтову думку, робить можливою в деяких випадках цілковиту безвиправданість звукових змін, охоплюючи всі слова, що мають відповідний звук. Відчування-ж руху не може призвести до закономірності, бо воно не є однакове для всіх слів. Сами молодограматиками своїми розвідками з фізіології звуків мови довели, що звук у слові завжди обумовлюють сусідні звуки й наголос, взагалі відповідні звукові умови. Значить немає тотожних звуків у різних словах, а тому не може бути і тотожних відчущань руху.

Погоджуючись з тим, що звукові зміни є підсумок цілої низки артикуляційних пересувів, Шухардт зробив висновок, що найуживаніші, найчастіше повторювані слова швидше змінюють свою вимову, аніж слова не такі часті в розмові. Встановивши середню лінію вживання, дослідники матимуть винятки по обидва боки: котрі слова поспішають, а котрі відстають від цієї середньої лінії. Частим повторенням пояснював Шухардт відоме в усіх мовах перейнякшування формул вітання і титулів: нім. *guten Morgen = g' Mō*, есп. *vuestra merced = usted*, рос. *государь = сударь = с*, то-що.

Молодограматиками уникали суперечности між твердженням про тотожність відчущання руху в усіх словах і твердженням про залежність звука від звукового складу кожного слова нарізно, обмежуючи чинність звукових законів „звуковими умовами“. Шухардт зазначив непоправне вживання й цього поняття. За звукові умови кожного звуку, казав Шухардт, уважають і наголос, і звукове оточення, і місце в слові, і багато інших усяких умов. Кожен звук має в кожному слові в кожний момент особливі звукові умови, що не подібнемо ніде инде. Кажучи про звукові умови якогось закону, звичайно абстрагують деякі умови з цього комплексу звукових умов, і абстрагування провадять, закінчивши досліджу-

вати чинність цього закону, кожним разом за іншим критерієм. Отже, як засновок, у дефініції закону, це поняття не припустиме.

Так уживати поняття „звукові умови“ і тим хибно, що звукові умови змін не є щось стале, а навпаки вони змінюються з бігом часу. Так, наприклад, вульгарно-латинське *a* дало в новофр. скрізь *e*: *caput* > *chef*, *amat* > *aime* (= *em*). Узявши-ж давньофранцузьку мову, побачимо відрізнєння двох типів: *chef*, *aime* (= *aïm*). Отож треба припускати, що за тієї доби існували інші звукові умови, ніж тепер, а саме вульгарно-латин. *a* хоч і переходило в *e*, але не скрізь: коли за ним стояв носовий звук, то такої зміни не бувало. Під сьогочасною одноманітністю криється давніша одмінність. „Хто поручиться“ запитував Шухардт, „що з (усяким іншим. *H. L.*) законом справа стоїть инакше?“¹⁾

Взагалі молодогораматичне обмеження чинности звукових законів певним часом, на Шухардтову думку, не витримує критики. Встановлюючи „певні періоди“, молодогораматика одночасно визнають, що поширення звукових змін потребує деякого часу, і ці періоди, так-би мовити, неготових звукових законів вони не беруть на увагу, зовсім нехтують їми. Наука проте не має критеріїв, щоб отак поділяти час на нормальні і аномальні періоди, тим більше, що різні звукові зміни різно й поширюються: тимчасом, як одна допіру починається, инша може дійти вже певної сталости. А відкинувши цей ненауковий підхід, відкинуто тим самим і молодогораматичну тезу про безвийнятковість.

Однаково хибно, за Шухардтом, обмежувати звукові закони межами діалекту, бо діалект характеризують саме звукові особливості; і тому, коли в дефініцію звукових законів запроваджують поняття „діалекту“, „невідомо, як треба розуміти діалект — чи *a priori*, чи *a posteriori*“²⁾, отже в даній тезі його не слід уживати. Окрім того спостереження над сусідніми діалектами доводять, що зміни з одного можуть легко переходити й на инші, поширюючись парусами з місця походження тієї або тієї зміни. Так, наприклад, берлінське *j* замість *g* при наших очах звойовує Німеччину. Тому не треба вважати, що зміни в кожному діалекті повстають окремо.

Часті в історії людства випадки етнічного змішування дають яскраві приклади і змішування мов, коли одна мова запозичує особливості иншої і відповідно змінюється. Приміром, римська говірка набула тосканського характеру за останнє п'ятьсотліття. Кожна розмова є відміна змішування мов, яка відбувається за тими самими принципами, що й змішування мов у великому масштабі. Тому, за Шухардтом, можна вважати, що й у межах однієї говірки зміни поширюються шляхом наслідування з одного пункта на всю територію, на всіх членів мовної групи. Це наслідування відбувається, на Шухардтову думку, великою мірою свідомо: Шухардт нагадує намагання провінціалів говорити по-столичному, шкільне навчання, що виправляє вимову, вплив театру й инші стимули змінювати свою вимову.

¹⁾ Ibid., ст. 62.

²⁾ Ibid., ст. 51.

Визнати таке становище хоч частково, значить позбавити тезу молодогограматиків будь-якої рації.

Що індивідуальні мови цілком не нівелюються, того й сами молодогограматики не припускали, але мали за можливе не зважати на індивідуальні одмінності з огляду на їх мінімальність. Шухардт протестував проти такого підходу до об'єкта дослідження, бо мінімальність диференціації не є відсутність її, отже теза молодогограматиків не має під собою ґрунту.

Так Шухардт відкинув усі молодогограматичні твердження що-до проблеми звукових змін і заперечив існування звукових законів.

А втім Шухардт не відмовлявся визнавати закономірність звукових явищ; навпаки він вимагав, щоб її досліджували й встановлювали. Але шукав він цю закономірність не в емпірично-вказаних звукових відновідностях, а в кавзальному звязку, що існує між усіма життєвими явищами. За завдання майбутньої науки Шухардт саме й уважав перетворення цих емпіричних законів на справжні кавзальні закони. Не тільки для винятків треба шукати причин, казав Шухардт, але й для самих звукових змін, не *Gesetzchen* потрібні, а *Gesetze* ¹⁾. Не можна звязувати з цією тезою питання про науковість лінгвістики, навпаки, тільки одкинувши її, можна стати на справжній науковий шлях дослідження.

Деякі свої критичні завваження додав до Шухардтових року 1886 О. Єсперсен ²⁾. Згоджуючись з Шухардтовим трактуванням відчуження руху Єсперсен звернув увагу ще на те, що кожний новий звуковий закон свідчить не про однаковість відчуження руху в усіх словах, як це силкуються довести молодогограматики, а навпаки про диференціацію відчуження руху, бо замість одного звука повстають за різних звукових умов кілька звуків. Цілком оригінально відновлював Єсперсен учення про вплив „значіння“ на звукові зміни, який визнавали перед молодогограматичною добою ³⁾. Молодогограматики мають рацію, казав Єсперсен, що людина не помічає мовної праці ⁴⁾, а тому й не може свідомо скеровувати хід звукозміни, проте не треба забувати, що коли слово вже вимовлено, то розмовник може свідомо поставитися до нього і виправити його. Звичайно притягають до себе увагу розмовників склади, важливі своїм значінням, і помилки в їхній вимові завсіди виправляють. Тільки з того моменту, як ці склади через ту або ту причину втратили свою важливість, їх звуки можуть змінитися. Так, наприклад, латинська мова надавала семасіологічної ваги складові *av* у слові *avunculus*, і цей склад не змінювався. Згодом забуто слово *avis*, а разом перестали розуміти і *av* в „*avunculus*“. Значіння набули дальші склади, як свідчить франц. *oncle*, тому склад *av* і міг зникнути. Взагалі-ж людина завсіди прагне полегкості, хоче зменшити витрату енергії і тому вимовляє слова недбайливо, аби тільки можна було зрозуміти їх. Тому саме так перекичують фор-

¹⁾ Ibid., 94.

²⁾ O. Jespersen „Zur Lautgesetzfrage“ 1886. Тут використано останнє видання в збірнику „Phonetische Grundfragen“. Leipzig — Berlin 1904.

³⁾ Див. ст. 34.

⁴⁾ Див. ст. 41.

мули вітання. Вони-бо такі стереотипні і всім відомі, що їх можна зрозуміти з самого натаю. Шухардт ¹⁾, на Єсперсенову думку, не має рації, пояснюючи ці випадки частістю вживання. Окремі слова вітальних формул уживають в інших висловах инакше: *Morgen*, наприклад, змінюється тільки у вислові *g'Mō*. Отже наочно видно, що справа не в самих словах, а в особливостях цієї категорії вислову, в її „легкій зрозумілості й безвартності“ ²⁾.

Вплив значіння позначається, за Єсперсеном, на звукових формах ще через посередництво наголосу. Так, наприклад, латинське *mē*, маючи самостійне синтаксичне значіння, стояло під сильним наголосом і дало у французькій мові *moi*. У випадках-же другорядного значіння воно наголошувалося слабо і набуло у франц. мові форми *me*. За один з чинників звукових змін уважав Єсперсен ще вплив афектів. Так, наприклад, сміючись, ми розтягаємо губи і не можемо вимовляти губних; і в деяких словах, що завсіди мають однакове емоціональне забарвлення, повстають відповідні зміни. Так, наприклад, данці вигукують *joses!* замість *jesus*, тому що, вимовляючи це слово, звичайно заокруглюють і випинають наперед губи, бо його вживають тоді, коли дивуються; а патетична вимова французьких акторів дає сильну аспірацію *h* в *haine*.

На звукові закони Єсперсен дивився, як на „формули звукових відповідностей“ ³⁾, які можна встановлювати для довгих періодів часу. При мікроскопічному дослідженні мови помітні, згідно з Єсперсеном, всякі ухили та неточності; але-ж на мову можна і треба дивитися ще телескопічно, коли незначні відмінності непомітні, а яскраво вирізняються лиш основні важливіші лінії розвитку мови, наслідки незліченних маленьких рухів у різних напрямках ⁴⁾.

До Єсперсена доведеться звернутися і в дальшому викладі, бо й серед теорій звукових законів ХХ віку його праці займають почесне місце.

Самостійну позицію зайняли в питанні про звукові закони російські вчені, а саме мовознавці Казанської школи на чолі з проф. Бодуеном де Куртене. З їх поглядами найкраще обізнатися з відповідних розділів „Очерка науки о языкѣ“ ⁵⁾ Н. Крушевського, який ці погляди своєрідно розвинув. Крушевський так само, як і Шухардт, уважав за помилку прикладати термін „звуковий закон“ до звукових змін, що їх спостерегають у мовах. „Щоб визнати“, казав він, „сполучення“ *с* з *e*, *i* за закон для російської мови, не досить довести секундарність сполучень *ke*, *ki*: треба довести неможливість цих сполучень або їх цілковиту відсутність у мові“ ⁶⁾. Коли-ж цього не можна зробити, то виходить, що ми маємо перед собою не закон, а тільки звичайну, але не необхідну правильність. Звукові зміни, які ми констатуємо в мовах, і не можуть бути закономірні, на думку Крушевського, бо причиновий зв'язок існує тільки між тими явищами, що межують безпосередньо, а колишній і новий

¹⁾ Див. ст. 45.

²⁾ Ibid., ст. 155.

³⁾ Ibid., ст. 169.

⁴⁾ Ibid., ст. 171.

⁵⁾ „Извѣстія и ученія записки Имп. Каз. Унив.“. Том XIX 1883. Стор. 1-64.

⁶⁾ Ibid., ст. 40.

звуки в мові не звязані безпосередньо. Їх розділяє ціла скаля непомітних звукових відтінків, яка відповідає тим незліченним артикуляційним пересувам, що їх сума спричинилася до повстання нового мовного звуку. Тому Крушевський і гадав, що поміж сусідніми артикуляційними позиціями є закономірний зв'язок, а між мовними звуками його немає, вони тільки до певної міри відбивають закономірність артикуляційних пересувів.

У деяких звукових змінах, як зазначав Крушевський, ці фізіологічні необхідні закони виступають виразно, і такі зміни звичайно бувають безвийняткові й повсюдні, трапляючись скрізь, в усіх мовах. Такий, наприклад, перехід *ai* в *e*, що стався в санскриті, латинській, новогрецькій, романській і інших мовах.

Те, що ми не завжди спостерегаємо цю повсюдність звукових змін, залежить од недостатньої нашої обізнаности з фізіологічною природою відповідних фонем. Так не можна дивуватися, що німецька мова має ротацізм, а слов'янські мови не мають, бо-ж німецька фонема *s* не тотожня з фонемою слов'янського *s*. Це видно хоч-би з близькості німецького *s* до *z*: *Seele*, то-що.

Свою думку про обов'язковість звукових законів, як він її розумів, Крушевський ілюстрував таким прикладом: кілька осіб *A*, *B*, *C*, і т. д. рахують од 1 до 20, почавши рахувати різного часу. В певний момент *A* говорить 11, *B*—6, *C*—4. Для спостережника моменту тотожність цих числових рядів буде непомітна. В такому-от становищі перебуває і мовознавець супроти статичного розрізу різних мов у певний даний момент.

Існування таких фізіологічно-звукових законів доводять ще випадки, коли деякі звукові явища повторюються за однакових умов, як, наприклад, повторення в германських мовах перебою приголосних, або факт переінтеграції звукових систем, коли одна звукова система точнісінько повторює в своїй звуковій історії хід розвитку іншої звукової системи.

Так латинському рядові:	Відповідає романський ряд:	<i>pp</i>
глухий експлозивний міцний	<i>pp</i>	<i>p</i>
„ „	слабий <i>p</i>	<i>b</i>
дзвінкий „	міцний <i>b</i>	<i>v</i>
„ „	слабий <i>v</i>	—

Крушевський спинився увагою не тільки на динаміці звукових явищ, але й на статистиці їх. Відзначену ще в Зіверса однаковість і гармонійність звукової системи він уважав за статичний звуковий закон, що відбиває правильність динамічних законів, які його спричинили. Цей закон також є справжній закон, бо не припускає вийнятків. Це доводять запозичення, які повинні змінити свій звуковий склад, коли він не відповідає звуковій системі тієї мови, що запозичає: польське *węzeł*, російське *в'ен'з'ел'*.

Говорячи про мовну статистику, Крушевський відмежовував поняття „языка“ від поняття „рѣчи“, відносячи статичний закон тільки до загальних „языковых“ норм і нехтуючи суб'єктивними „рѣчевыми“ особливостями індивідів.

В решті-ж пунктів даної проблеми Крушевський цілком приєднувався до Пауля, описуючи згідно з ним, як відбуваються звукові зміни. Але він надавав ваги моментів недочування не тільки для раптових, а ще й для довільних змін. Декотрі звуки, казав Крушевський, такі невиразні, що їх усі розмовники вимовляють нерозбірливо, отже й відчуті їх важко. Такими бувають звичайно ті звуки, що стоять на шляху до зникнення, як, наприклад, столбицьке h у Польщі. Коли такий звук має пройти до нуля x стадій, а пройшов уже n стадій, то йому залишається пройти h_{n+1} , h_{n+2} , h_{n+3} ... h_{x-1} стадій, але-ж невиразним він робиться ще на передостанніх позиціях цього шляху до звукового нуля. Тому-то нове якесь покоління не почує і не відтворить цей звук ще до того, як він дійде до останньої стадії h_{x-1} . Таким-от способом неточність сприймання прискорює звукозміну.

Після виступу критиків молодогограматичного вчення теоретичне обміркування проблеми звукових змін на деякий час припинилося. Виставлені з обох таборів твердження були такі важливі й складні, що не легко було пристати впевнено до того чи того табору. Погодити всі протилежні тези теж здавалося неможливим. Тому ми й не бачимо до початку XX стол. серйозних спроб розв'язати цю проблему.

На практиці-ж усі мовознавці вишукували звукові закони й пояснювали винятки іншими законами, аналогією або запозиченнями. Цінність принципу звукових законів, як формул звукових відповідностей, ніхто не заперечував.

Мовознавці не могли тільки дійти згоди що-до властивостей цих звукових формул та їх причин. Молодограматики доводили свою теорію, узагальнюючи висновки, одержані в царині спостереження над мовою, як психо-фізичною діяльністю людини. А їх критики, хоч і виходили з тих самих даних, але, додержуючись погляду, що конкретним об'єктом фонологічного дослідження може бути тільки індивідуальна мова, відкидали молодогограматичні узагальнення, як ненаукові, довільні абстракції, яким ніщо не відповідає в живій дійсності.

Першу спробу по-новому обґрунтувати вчення про звукові закони подібумо в XX віці в розвідці Е. Векслера „Giebt es Lautgesetze“ (1900 р.)¹⁾.

В основу своєї теорії Векслер поклав поняття артикуляційної бази і поняття системи наголошування — розчленування, як він висловлювався за термінологією Ф. Сарана²⁾.

Артикуляційна база й розчленування, як зазначав Векслер, є конститутивні чинники мови, вони обумовлюють мовний процес і утворюють гармонійність звукового складу в кожній мові. Особливо підкреслював Векслер те, що ці чинники спільні всім членам однієї мовної групи, яка дбає про свою одність, виправляючи всякі індивідуальні помилки. З цих міркувань Векслер висноував, що, коли звукова зміна затвердилась

¹⁾ Op. cit. на ст. 36 прим. 1.

²⁾ Ibid., ст. 471.

у мовному узусі, то вона обов'язково має загальне походження, тоб-то її утворюють одразу всі члени однієї мовної групи. Виходячи з цього твердження, заналізував він одну по одній усі теорії причин звукової змінності.

Найперше зупинився Векслер на теорії ¹⁾ впливу природніх умов на будову людських організмів і через неї на звукові зміни. Він зазначив, що спостерегти цей вплив неможливо, бо людські племена надто часто переселялися з місця на місце, щоб можна було точно встановити тепер їхні первісні селища.

Що-ж до расових особливостей у будові мовних органів, то Векслер визнав, що ці особливості відбиваються на звуковому складі відповідних мов, наприклад, товщина губів безперечно важить у вимові губних, ширина ніздрів у вимові носових, то-що. Проте він зазначив, що анатомічні расові особливості не можуть пояснити звукових змін у межах однієї і тієї самої мови, бо вони самі не змінюються. Тільки підчас етнічного змішування, що спричиняється і до змішування мов, можуть вони відбитися на мовних змінах.

Критично ставивсь Векслер і до того, як молодогораматика пояснювали ²⁾ звукові зміни хибним відтворенням артикуляційних рухів. Артикуляційні хитання, як у мові дорослих, так і в дитячій мові відбуваються завжди й до того-ж рівномірно, зазначав Векслер. А в окремих мовах ми подибуємо нерівномірне чергування діб швидкої змінності з добами відносного спокою, різні мови мають різний темп звукозміни.

Так з індоєвропейських мов балто-слов'янські не відійшли далеко від прамови, а германські, навпаки, дуже відмінилися. Отже самого відхилення від традиційної вимови не досить, щоб пояснити, як повстали звукові зміни в мовах, і повинна бути якась спеціальна умова, щоб хибна вимова усталилася. За таку умову є змішування мов, коли певній мовній групі доводиться вивчати чужу мову, наприклад, у колоніях мову метрополії.

Що-до теорії зручності ³⁾, то Векслер повторював, за Зіверсом, що цей чинник може мати значіння тільки при засвоєнні чужих звуків.

Нарешті, Векслер розглянув і теорію ⁴⁾ впливу темпа в культурному розвитку на зміни звуків. Темперамент народу, завважив він, позначається на розчленуванні мови, але-ж розчленування, як і артикуляційна база, дають зміни тільки в артикуляції чужих звуків.

Розглянувши всі ці теорії, Векслер і дійшов висновку, що звести всі звукові зміни до однієї якоїсь причини не пощастило. Усі причини можуть викликати звукові зміни, але за однією спільною для всіх випадків умовою, а саме за умовою змішування мов.

Докладно розвинув цю думку Векслер далі, досліджуючи звукові зміни за окремими категоріями.

Зміни, що їх передше називали довільними, становлять, за Векслеровою класифікацією, першу категорію звукових змін, і виводив він їх

¹⁾ Див. ст. 39.

²⁾ Див. ст. 37 і ст. 40.

³⁾ Див. ст. 34.

⁴⁾ Див. ст. 40.

із зміни артикуляційної бази, цілком слушно відкидаючи термін „довільні“, що суперечить принципів кавзальности, на якому ґрунтується наука. До другої категорії зарахував він зміни, обумовлені наголосом.

Члени мовної групи не змінюють, на Векслерову думку, цих конститутивних мовних чинників, розмовляючи рідною мовою, бо всяку за-своєну артикуляцію легко виконувати, незалежно від її об'єктивної легкості або важкості, а всяку нову, незвичну — навпаки дуже важко. Тому, коли поодинокі індивіди і виявляють нахил до зміни, то суспільство примушує їх виправити свою вимову, як хибну. Через оцю важкість нових артикуляцій мовна група зберегає свої конститутивні мовні чинники, навіть розмовляючи чужою мовою, тоб-то підставляє замість чужих звуків свою власну звукову систему. Отож мова тільки в устах чужинців зазнає зміни артикуляційної бази й розчленування.

До цієї важкості вимовляти чужі слова спричинюється ще дещо. По-перше, — автоматичність мовного процесу, що відбувається непомітно для розмовників і що ним, отож, надзвичайно важко керувати. По-друге, — властивість людського слуху розрізняти добре тільки знайомі звуки, сприймаючи незнайомі невиразно, сумарно. По-третє, — анатомічні особливості в будові мовних органів, — особливості, що утрудняють ще більше вимовляння чужих звуків.

Переселення, війни, колонізація, — ці повсякчасні явища людського життя мають наслідком змішування мов. Коли переможці своєю культурою або кількістю переважають подоланих, то їхня мова стає переважною, обов'язковою. Маючи свої усталені конститутивні чинники, тубільці відтворюють звуки мови переможців тільки приблизно, замінюючи їх звуками рідної мови. Перші спроби розмовляти чужою мовою повні помилок, далі вимова вдосконалюється, але в певних межах, залежно від тубільних конститутивних мовних чинників. Діти вчатья мови у батьків, а тому, вирісши, протиставляють чужій мові ті самі тубільні артикуляційні звички, що й їхні батьки. Так, наприклад, у Чілі панує еспанська мова, а звукова система її складається із звуків аравканської мови.

Впливом етнічного субстрату пояснював Векслер і диференціацію мов, наприклад, утворення романських мов з латинської. Найґрунтовніший довід цієї теорії — це, наведене у Векслера, твердження Г. І. Асколі, що лат. *ū* перейшло в ром. *ü* через кельтський субстрат. Асколі обґрунтував свою думку трьома доводами. По-перше, він зазначав, що перехід *u* в *ü* трапляється на всій історично-встановленій території кельтського плім'я галлів. По-друге, що в британській галузі кельтської мови є приклади подібної звукової зміни *u* в *i* через проміжну стадію *ü*; отже можна вважати, що вона властива всій кельтській мовній групі. По-третє, Асколі завважив, що й германські мови зазнали такого переходу на кельтській території, саме в Нідерландах. Усе це свідчить, що *ü* є звук кельтський, підставлений замість лат. *u*, яке не відповідало кельтській артикуляційній базі. Що-до розчленування, то галли змінили дактилічний латинський тип на трохаїчний.

Оці й подібні до них факти, на Векслерову думку, остільки переконують, що в тих випадках, де не вистачає доводів, можна за аналогією припускати вплив якогось етнічного субстрату, навіть коли він невідомий.

Теорію етнічного субстрату утворив не Векслер, — чимало видатних мовознавців і перед ним пояснювали так мовну диференціацію, оригінальність-же Векслерових поглядів у тому, що він приклав цю теорію до питання про звукові зміни і вважав змішування мов за єдину умову, що робить можливою звукозміну. Доводив Векслер свою думку й протилежними фактами, а саме тим, що коли якась мова не змішується з іншою, то й її звуковий склад не змінюється. Така, наприклад, на його думку, арабська мова, у сучасному своєму стані сливе невідмінна від мови передіслямської доби.

Установивши характер цих категорій звукових змін, Векслер порушив питання що-до їхньої закономірності. В мові всіх членів однієї мовної групи, на Векслерову думку, діють однакові конститутивні чинники, отже субституції звуків відбуватимуться в усієї групи однаково. Що-ж до мовного матеріалу, то він теж базується на одних і тих самих конститутивних чинниках, тому й тут хитання у вимові — всякі винятки, неможливі. Це примушує Векслера зробити висновок, що всі зміни залежні від артикуляційної бази і розчленування, є безвиняткові.

Перші звукові субституції, змінивши склад даної мови, скеровують у певному напрямкові і дальші її звукові процеси, що так само відбуваються закономірно. Так, у наслідок зміни латинського розчленування у французькій мові, багато складів, що мали передніше наголос, втратили його. Остаточним наслідком такого стану було закономірне зникнення цих складів, приміром, *Sequana* > *Seine*, *camera* > *chambre*.

До третьої і четвертої категорії звукових змін, за Векслеровою класифікацією, належать різні випадки уподібнення одних звуків іншим сусіднім. Ці зміни залежать, згідно з Векслером, від конститутивних мовних чинників, тому й повстають вони одночасно з змінами цих чинників, тоб-то підчас змішування мов, і можуть бути тільки закономірні. Вони виконують свою пайку роботи пристосувати чужу мову до рідних мовних звичок.

Решту обумовлених змін, що він поділяв на п'ять категорій, Векслер так само розглядає, як наслідки впливу якогось етнічного субстрату. Проте за безвиняткові їх не можна вважати, бо вони охоплюють поодинокі слова. За приклад на таку зміну може бути метатеза *r* і *l*, в іт. *grobioso* < *glorioso*. Зміни такого типу не були узагальнені, бо вони надто перинакшували слова, і переможці не пізнавали своїх слів в устах тубільців. Отож спроби завести їх до загального вжитку не прищепилися, і тільки поодинокі слова щасливим для них випадком зберегли надану їм нову тубільну форму.

Завважу тут Векслерову непослідовність, бо він спочатку принципово зовсім не припускав винятків для змін, що залежать од конститутивних мовних чинників, а в даному разі порушив цей принцип.

Зміни в звуковому складі слів, що повстали за аналогією, Векслер виділив у десяту групу звукових змін. І до цих змін, на його думку, теж спричиняється змішування мов. Людина, що змалечку засвоїла певні форми і вміє їх уживати, не стане від них одмовлятися, тільки чужинець, який не має подібних форм у своїй мові, не може збагнути потреби в них і уникатиме їх у розмові. Що рідша форма, то швидше вона зникає, так, наприклад, зникла в романських мовах V відміна. Відбуваються явища аналогії рівномірно, проте, за Векслером, цілковитої закономірності не доходять, як і всі інші психічні асоціації.

До десятої категорії звукових змін зарахував Векслер ще так звану контамінацію, коли часте повторення асоціації поміж двома словами призводить до змішування звуків у цих словах, наприклад, лат. *altum* і французьке *haut*, як синоніми, часто повставали разом у свідомості в розмовників, і їхня контамінація утворила одну французьку форму *haut*. Контамінація стосується тільки до поодиноких випадків, тому Векслер і не підвів її під категорію звукових законів, але інакше, як в устах чужинця, він і контамінацію не може собі уявити. І інші мовознавці спостерегли це явище, проте Векслер перший включив його до системи звукових змін.

Отже всі можливі звукові зміни повстали, на Векслерову думку, під впливом етнічного субстрату. Векслер згадав між иншим, що иноді звукові зміни повстають уже після того, як минула доба первісного змішування мов, і тому ніби-то не можна їх поставити в зв'язок з етнічним субстратом. Векслер, за А. Кокком¹⁾, пояснював це явище тим, що в ньому діє фізична спадковість, яка робить можливим вплив тубільних мовних чинників і на мову дальших поколінь.

Закінчивши огляд цих категорій звукових змін, Векслер зазначив, що його попередні міркування стосувалися виключно до народніх говірок, де за єдиний контроль вимови править слух і акцію суто-мовних чинників нічим не затьмарено. Інакше стоїть справа з культурними мовами, що їх утворюють поволі вищі соціальні верстви людности, відокремлюючись од народньої маси. Розвиток культури вимагає багатой, ясної й точної мови, як знаряддя думки, і люди починають свідомо ставитися до мовних явищ, свідомо їх обробляти. Знавці мовних тонкощів ведуть перед у праці над мовою, а решта розмовників свідомо наслідую ці авторитети. Звукові зміни в цих мовах часто-густо мають індивідуальне походження і поширюються на загаль шляхом наслідування. Єство цих змін не вимагає безвийнятковості, і тому Векслер виділив зміни в культурних мовах в особливу одинадцятую категорію.

Одностайності звукового складу культурної мови перешкоджає, як завважив це Векслер, ще його мішаний характер. З поширенням культури поширюється й культурна мова, що робиться отже спільною державною мовою. Вона помалу витискає говірки, але зазнає на собі й їхнього впливу.

¹⁾ А. Кокк, „Om språkets förändring“ Göteborg 1896.

Деякі особливості говірок часом усталюються, як норми культурної мови, саме й надаючи їй мішаного характеру.

Як останню категорію звукових змін, розглянув Векслер зміни в так званих спеціальних мовах окремих соціальних груп, де слова свідомо перейнакшуються. Сюди належать всякі арго, релігійні табу, професійні жаргони, то-що. Індивідуальне їх походження виключає можливість існування і для цієї категорії звукових змін звукових законів.

Підсумовуючи свої міркування, Векслер визначив, що звукові зміни перших чотирьох його категорій охоплюють загальні, а не поодинокі звукові явища і віддають причиновий звязок поміж ними, — отож перед нами типові риси поняття „закон“, які встановив В. Вундт¹⁾. Тому ми маємо право застосувати термін „закон“ до звукових змін. І на своє запитання, поставлене вже в заголовкові твору, „Чи є звукові закони?“ Векслер відповідає позитивно. Молодограматичну-ж дилему: „чи звуковий закон — чи аналогія“ він відкидає, бо частину звукових змін не можна підпорядкувати ні звуковим законам, ні аналогії.

Дальша, після Векслера, важлива спроба розв'язати проблему звукових законів належить Бодуєнові-де-Куртене²⁾.

Як і Крушевський³⁾, базував Бодуєн свою теорію на твердженні, що нема безпосереднього, а тому й причинового зв'язку поміж звуками — стадіями зміни, наприклад, між *k* і *č* в російській мові. На Бодуєнову думку, тільки примітивне стародавнє думання, виховане на елементарній математиці роздільних одиниць та інтервалів, могло шукати закономірного зв'язку поміж макроскопічними явищами. Думання-ж сьогочасного вченого повинно базуватися на математиці вищого ґатунку, на диференціальному обчисленні та інтегралах, а таке думання визнає закономірність тільки в мікроскопічних непомітних переходах, у поступінності; і ті зміни, що їх можна підпорядкувати ідеї „звукового закону“, так само непомітно відбуваються, як розвиток живих організмів. Бодуєн зазначив, що не можна й сподіватися відкрити ці закони, бо надто складні всі умови, в яких відбувається мовний процес, і він описав, як психічні мовні уявління розмовника за допомогою різних фізіологічних процесів дають рух мовним органам, як ця фізіологічна енергія перетворюється на енергію фізичну в зовнішньому провіднику — повітрі, і як фізичні енергії: акустична, електрична, то-що викликають діяльність слухового апарату в слухача, яка через фізіологічні процеси збуджує його психіку, його мовні уявління; причому вся ця циркуляція можлива тільки підчас соціального спілкування поміж істотами, що вміють говорити.

Які-ж закони, запитував Бодуєн, спостерегаємо ми в цьому процесі?

¹⁾ W. Wundt, „Logik der Geisteswissenschaften“ Stuttgart 1895. Bd. II, 2. St. 138. У Векслера *op. cit.*, ст. 528.

²⁾ J. Baudouin de Courtenay, „O prawach głosowych“. Rocznik slawistyczny wydawany przez J. Łosia, K. Nitscha i J. Rezwadowskiego. T. III. Kraków 1910.

³⁾ Див. ст. 48—50.

Психічною діяльністю обох розмовників керують безперечно психічні закони асоціації, перцепції, то-що, а зовнішнім виявленням її — закони фізіології та фізики. Звуки нам дає зовнішній провідник, виходить, що справжніми звуковими законами будуть акустичні закони цього провідника.

Звуки-ж мови, як такі, не можуть, на Бодуєнову думку, підлягати жадним законам, вони-бо не існують постійно, а зникають допіру лиш повставши, як минуці знаки того, що справді існує, тоб-то мовних уявлень у людській психіці. А тому поміж мовними звуками не може бути ніяких математичних, тоб-то кількісних стосунків, які вкладаються в поняття закону, не може бути й жадного справжнього звукового розвитку.

Властивість розвиватися мають самі-но ті, що існують у часі та простороні, явища, в даному випадкові мовні психічні уявління з одного боку і мовні органи з другого боку. У мікроскопічній послідовності цього розвитку і криється закономірність. Макроскопічні-ж звукові зміни — то історичні наслідки цієї послідовности, що тільки деякою мірою, а не цілком відбивають цю закономірність; тому й неоправно застосовувати до них термін „закон“. За Бодуєном, цілковиту правильність мали-б оці звукові зміни тоді, коли-б у житті могли повторюватися абсолютно тотожні умови повставання та розвитку. Цього-ж ніколи не буває, бо життя надто складне. І Бодуєн перерахував силу чинників індивідуальних і колективно-індивідуальних, що впливають на мовний процес, обумовлюючи його різноманітність. Передусім це психічний стан розмовників: лінгвістичні здібності, психічно-слухові нахили, вправність у мовній роботі, ступінь інстинкту самозахисту, що виявляється, як тенденція до економії зусиль і т. и. Потім ще анатомічно-фізіологічний стан людини: вік, органічні властивості й вади. Властивості фізичного провідника теж відбиваються на мові, як постійні, приміром гірське підсоння, так і тимчасові, наприклад, туман.

Всі ці властивості індивідуальної мови можуть стати колективними, виявившись у багатьох членів однієї мовної групи відразу. Чисто-соціяльний чинник є наслідування. Змішування-ж мов, відбуваючись і в індивідуальному мовному мисленні, і підчас взаємного впливу різних мовних мислень одного на одне, остаточно надає кожній мові якісної та кількісної різноманітности.

Окрім усіх зазначених чинників і сама складність мовного процесу стимулює зміни. Так виконання може не відповідати намірові, а сприйняття — тому, що бажали передати слухачеві. „Треба (навіть. *Н. Л.*) дивуватися“, казав Бодуєн, „тому, що ми так часто подибуємо повсякчасну відповідність поміж звуковим явищем та певними умовами“¹⁾. Звукові-ж закони молодограматиків є просто узагальнення, констатування, подібно до констатувань метеорології або статистики, що дають відсоткові норми опадів або кількості народжень.

¹⁾ Ibid, ст. 80.

В иншій своїй праці ¹⁾ Бодуен намагався відзначити загальне прямування звукозміни і вбачав його в русі од задніх артикуляцій до передніх ²⁾. Він указував на заміну праці гортани працею рота і збільшення в самому роті кількості передніх артикуляцій коштом задніх. Так, наприклад, усі індоєвропейські мови частково або до краю втратили правовні аспірати, і всі зазнали палаталізації. Бодуен убачав у цьому явищі ознаку поступового процесу учоловічування людиноподібної тварини. Цінність передніх артикуляцій полягає в багатстві можливих варіацій, легкості й точності їх виконання.

Бодуен-де-Куртене і Векслер залишалися обидва в своїх дослідях проблеми звукових законів ще в межах спостережень над психо-фізичною природою людини, що її вивчало мовознавство XIX століття. Мовознавство-ж XX віку сказало нове свіже слово в нашій проблемі, відзначивши соціальний бік мовних явищ. Людина цікавить новітнє мовознавство XX віку не тільки, як біологічна одиниця, але й як член суспільства. Відповідно до такого розрізнення біологічної й соціальної природи людськості почали розрізняти в мовних явищах (*langage*) мовлення (*parole*), як прояв психофізичної діяльності людського організму в його індивідуальній окремішності, і мову (*langue*), як прояв соціальної діяльності цілого суспільства.

Розглядаючи тепер мову; як соціальну цінність, мовознавці і в окремих звуках визначали риси, однакові у вимові всіх членів певної мовної групи, які саме і роблять можливим загальне порозуміння цих членів і обмін між ними словами й реченнями, куди ці звуки входять, як складові елементи. Узагальнення типових рис індивідуальних мов, якими користувалися молодогораматика в своїх теоріях, набули в новому освітленні наукової цінности, як конкретні явища соціальної психології. Закиди критики що-до їх ненаукової довільности таким чином відпадали. Але погляди супротивників молодогораматичної школи глибше, ніж твердження молодогораматиків, виявляли ество аналогії і мовного наслідування, і тому саме їх підхопила й розвинула дальша наука. Зацікавлення соціальною ролею мови скерувало увагу мовознавців і на символіку мовних явищ. Особливого значіння набула тому в лінгвістичному дослідженні проблема слова, як головного носія символу, і питання про звукові зміни поставлено по-новому, а саме, залежно від долі тих слів, у яких ці зміни відбуваються. Нові психологічні спостереження над мовним процесом так само вимагали розгляду звуків, а тому і звукових змін на тлі більших звукових комплексів— слів і речень, бо вони виявили, що всі мовні елементи ніби-то повкраплювані один в один, взаємно переплітаються і залежать один від одного.

¹⁾ „Vermenschlichung der Sprache“. Sammlung gemeinverst. wissensch. Vorträge von R. Virchow u. W. Wattenbach. N. F. VIII Serie. Heft 169—192. Hamburg 1894.

²⁾ Порівн. ст. 34.

Одною з основних праць, де відбилися ці нові ідеї, був „Курс загального мовознавства“ ¹⁾ Ф. де-Сосюра. Де-Сосюр, як і Бодуен-де Куртене ²⁾, відзначав численність і різноманітність тих явищ, що їх повелося об'єднувати в поняття мови — *langage*. А саме сюди зараховують і фізичні явища: звукові хвилі, і фізіологічні: артикуляцію та слухання, і психічні: уявлення про слово, поняття. Причому всяке мовлення треба розглядати з двох різних поглядів, по-перше, як активну діяльність розмовника, по-друге, як пасивне сприймання слухача. До того мову утворює не тільки індивід, а й усе суспільство, звідки виникає ще одна мовна антиномія індивідуального й соціального.

Ще Гумбольдт звернув увагу мовознавців на цю біфуркацію мовних явищ, але тільки в ХХ віці мовознавці надали цим мовним антиноміям усього належного їм значіння, головне, завдяки де-Сосюрові.

Мовознавство, твердив де-Сосюр, не повинно захоплюватися дослідженням усіх цих різноманітних мовних елементів, що стосуються до фізики, фізіології та психології. Це справа відповідних наук. Лінгвістика має об'єктом символічне значіння мовних звукових комплексів, яке вони дістають, коли акустичний образ слова з'єднується асоціативно в свідомості розмовника з психологічним поняттям. Цю символіку мовних звуків утворює спільними зусиллями вся мовна група, вона є в основному однакова для всіх членів цієї групи, які засвоюють її, сприймаючи мовні враження. Сукупність отаких соціально-зумовлених символів, що віддають людські думки, де-Сосюр уважав за справжній об'єкт мовознавства і називав терміном „*langue*“ — мова ³⁾.

Утворюючи систему окремих знаків — символів, відповідно до окремих психічних понять у людському мисленні, мова (*langue*) є, за де-Сосюром, найістотніша частина мовних явищ. Індивідуальне-ж мовлення, як певна психо-фізична діяльність людського організму — „*parole*“ за термінологією де-Сосюра, має другорядне значіння простого знаряддя мовної здібності.

Окремий індивід не може ні утворити мови (*langue*), ні змінити її, він повинен пасивно її засвоювати. У мовній-же діяльності (*parole*) індивід навпаки активний і може своєрідно, на свій лад, користуватися мовою, що як „скарб“, мовляв Сосюр, переховується в свідомості розмовників.

Як і Зіверс ⁴⁾, де-Сосюр уважав, що мовний звук, фонема, за його термінологією, не відповідає окремим артикуляційним рухам мовних органів. Фонему становить сума акустичних вражень від цілої низки отаких артикуляційних рухів, яку розмовники сприймають, як певну суцільність („*unité*“), розрізняючи їх, як окремі акустичні елементи, якісно одмінні один від одного. На фізіологічні-ж елементи мовний процес не розкладається, бо зовсім не можна встановити, де починається один звук і закінчується інший.

¹⁾ F. de Saussure, „Cours de linguistique générale“, publié par Ch. Bally et A. Sechehaye 1915. Тут використано II вид. Paris 1922. Ст. 23—43; 63—66; 77—95; 97—140; 193—210. ²⁾ Див. ст. 55. ³⁾ Порівн. ст. 49. ⁴⁾ Див. ст. 36—37.

Усі наведені вище загальні ідеї де-Сосюра відбилися на його підході до проблеми звукових змін. Так він зазначав, що вихідний пункт фонетичних мовних змін є мовлення, бо тільки в ньому розмовники і можуть виявити свої індивідуальні особливості, що не збігаються з загальними мовними нормами. Але-ж не всі мовні новотвори мають однаковий успіх, і поки вони залишаються індивідуальні, мовознавець не бере їх на увагу; тільки з того часу, як їх прийме колектив, робляться вони об'єктом мовознавства. Отож індивідуальні відхилення від мовної норми можливі, але вони не можуть вплинути на єство мовної закономірності. Питання про причини звукових змін, на думку де-Сосюра, є другорядне для мовознавства, як науки про мову, бо розв'язують його інші галузі знання, як психологія, фізіологія, то-що, а не сама лінгвістика. Окрім того жадна з відповідних теорій його не переконує. Найприхильніше ставився де-Сосюр до теорії зручності, хоч і її, на його думку, не досить розроблено. Що-до природи фонетичних змін, то її де-Сосюр описував згідно з ученням молодогограматиків, відзначаючи їхню звукову обумовленість і часову та просторову обмеженість і визначаючи їхню цілковиту безвийнятковість.

Де-Сосюр пояснював цю правильність тим, що звукові зміни стосуються до фонем, як певної суцільності, що за аналогічних умов однакова в усіх словах; отже її не можна трактувати по-різному в однакових випадках. Так, наприклад, франц. м'яке *l* в усіх словах перейшло в *y*: *piller, bouillir*. Тому і значіння слова не може вплинути на зміну в його звуковому матеріалі.

Визнаючи безвийнятковість фонетичних змін, де-Сосюр проте заперечував можливість підпорядкувати їх під поняття закону. За закони природи їх не можна вважати, бо їх обмежують час і просторинь, повторював де-Сосюр загальне лінгвістичне твердження. Тільки принцип змінності сам по собі можна вважати за закон мовного розвитку, в даному разі спеціально звукового розвитку, а не його поодинокі вияви — конкретні звукові зміни.

На думку де-Сосюровою, ці фонетичні зміни не підходять і під поняття соціального закону. „Кожний соціальний закон має дві основні риси: він імперативний, і він загальний, тоб-то він є обов'язковий і охоплює всі (відповідні. *Н. Л.*) випадки, звичайно, в певних часових і просторових межах“¹⁾. Так звані фонетичні закони відповідають першій рисі соціального закону, а саме імперативності. Загальности-ж ми в них не знайдемо, бо кожна фонетична зміна стосується до однієї фонем, незалежно від кількості тих слів, де ця фонема може трапитися. Отже термін „закон“ не можна вживати відносно фонетичних змін. Ці зміни відбуваються з бігом часу, становлять один з елементів мовної еволюції, і тому, за де-Сосюровою термінологією являють собою діяхронічні мовні явища. Особливо підкреслював де-Сосюр, як і *Н. Крушевський*¹⁾, що мову слід

¹⁾ *Ibid.*, ст. 130.

²⁾ Див. ст. 49.

розглядати і в іншому аспекті, по-за часом, як статичне або синхронічне, за його висловом, співіснування мовних явищ. Говорячи, розмовник не відчуває часової послідовності мовних явищ, мова для нього тільки певний стан, певна норма мовлення. Саме ті відносини, що існують поміж мовними явищами в певному статичному розрізі, надають цим явищам символічного значіння, соціальної цінности. Так, наприклад, не само німецьке слово *Gäste* віддає множину, а зіставлення його з *Gast*. Діяхронічні зміни викликають відповідні зміни в синхронії мовних явищ. Кожна мова має свої норми синхронічних відносин поміж звуками. Ці норми, звичайно, теж звуть законами, наприклад, закон грецької мови, що наголос ніколи не стоїть далі, як на третьому від кінця складі.

Синхронічні закони на протилежність законам діяхронічним загальні, бо охоплюють цілі групи випадків, проте вони так само, як і діяхронічні, не відповідають поняттю соціального закону, бо вони не імперативні. Хоч розмовники і повинні додержуватися оцих синхронічних звукових законів, проте перша-ліпша фонетична зміна може їх знищити. Синхронічні закони, як зазначав де-Сосюр, констатують становище речей, мають значіння певного впорядкування. Де-Сосюр пояснював свою думку таким порівнянням: „синхронічний закон — належить до того самого типу, як закон, який-би констатував, що дерева в овочевому саді розташовані чотирикутниками“¹⁾. Отже звукові зміни, за де-Сосюром, безвийняткові, але звукових законів мова не має.

Інші мовознавці ХХ віку так само, як де-Сосюр, вважають за об'єкт мовознавства саме мову (*langue*), як витвір соціальної діяльності людського колективу. Найяскравіше висвітлила соціальний момент у мові лінгвістична географія²⁾, наймолодша галузь наукового мовознавства, що має на меті вдосконалити дослідження діалектів, збільшивши кількість географічних пунктів наукового спостереження. Так почали складати географічні мапи територіяльного розподілу мовних явищ: слів, їх морфологічних форм, а так само синтаксичних зворотів. Інтерпретація цих мап з'ясувала причини й характер цього розподілу і висвітлила як-найкраще соціальну обумовленість мови. Проводир цієї школи — Ж. Жієрон, французький учений, що твори його правлять за базу для всіх інших праць у цій галузі.

Інтерпретація лінгвістичних мап ґрунтується на принципі довільности мовних знаків. Визнавши, що звязок між значінням слова і його звуковим образом не природній, а довільний, мовознавці й можуть твердити, що різні мовні групи мають однакові або споріднені форми тільки через обопільний мовний обмін, який відбувається в умовах соціальної близькості за певного часу між даними групами.

Інтерпретуючи свої мапи, лінгвісти-географи довели соціальну зумовленість зовнішньої історії звукових змін, а саме їхнього поширення

¹⁾ Ibid., ст. 131.

²⁾ A. D a u s a t, „La géographie linguistique“ Paris 1922. Ст. 5—95; 133—193. G. M i l l a r d e t, „Linguistique et dialectologie romanes“ Montpellier — Paris 1923. Ст. 1—336.

A. T e r r a c h e r, „Géographie linguistique, histoire et philologie“ Paris 1924. passim.

серед розмовників. Лінгвістичні мапи наочно показали, що рух звукових особливостей іде рівнобіжно з поширенням відповідних слів, які подорожують тими самими шляхами, що й люди та речі — їхні носії. Так, наприклад, у Франції долиною Рони, що здавна була військово-комерційним шляхом, уже 20 віків іде обмін мовними явищами між півднем і північчю Франції; про це свідчать говірки, що містяться на цьому шляху. Навпаки, коли якась країна живе відокремленим життям, як, наприклад, у давній Франції феоди або діоцези, то й її говірка виразно відмежується від інших, бо сливе нічого не запозичає з них. Так природні перешкоди, як гори чи ріки, що надто в давнину затримували людський рух, зупиняли тим самим і поширення мовних явищ. У цьому розумінні, згідно з лінгвістами-географами, природа, впливає на звукові зміни, але вплив цей переломлюється в призмі соціальних умов. Так само лінгвістична географія вбачає у впливові етнічного субстрату на мови-переможниці спеціальний випадок впливу суспільства на мову, бо своєрідний спосіб вимовляти є соціальна звичка, що відбивається на народі-приходькові, як і інші тубільні звичаї. Зупинялися лінгвісти-географи і на питанні, чому саме вимова певної мовної групи одностайна, тобто чому всі члени її додержуються однакових мовних норм. Відповідають вони на це питання так: соціальні стосунки поміж членами такої групи остільки щільні, що не припускають будь-яких значних відхилень від установлених норм суспільного життя, а значить і від норм мовлення.

Щоб зілюструвати звукові рухи, наведу, за Доза ¹⁾, мапу фонем *âou* в долішній Оверні. З цієї мапи видно, що давній романський дифтонг *âou*, який відповідав латинському *au* або *a + l*, зберігся досі на заході, півдні та південному сході Оверни. На кордонах цієї території подібуємо спорадично *oou*; в горах-же вживано звуки *oey* або *ü*, по долинах *o*.

Лінгвістична географія пояснює ці явища так: усім французьким говіркам властива тенденція змінювати дифтонг *âou* в напрямку до *o*, і в літературно-французькій мові цей перехід дійшов краю. В Оверні, як згадано, мають *o* говірки, поширені в долинах, відомо-ж, що долини це шляхи сполучення. Зіставляючи всі ці факти, лінгвісти-географи висновують, що *o* занесли до Оверни представники державної мови, що прибували сюди саме цими долинами. Тип *oou* являє собою фізіологічний перехідний ступінь від *âou* до *o*, що зберігся в кількох говірках. До переходу-ж лат. *âu* в *ü* спричинився кельтський субстрат, що був особливо значний у гірських країнах.

Звертаючись тепер до внутрішніх умов, за яких відбуваються звукові зміни, треба відзначити, як новий підхід лінгвістичної географії до вивчення мовних явищ, дослідження звукових особливостей в окремих словах, цих конкретних мовних реальностей, що мають кожне свою власну історію. І передніше, пояснюючи винятки, мовознавцям доводилося зу-

¹⁾ Op. cit. ст. 143—147.

пинятися на окремій долі того або того слова, проте одна лінгвістична географія поставила в усій повноті проблему слова.

Вивчаючи історію слів, лінгвісти-географи відкрили, що в мові діють ще й інші чинники, окрім аналогії та запозичення. Попередні дослідники мови вважали ці явища за випадкові, лінгвістична-ж географія надала їм принципового значіння. Найбільшу роль відіграє серед них омонімія. До неї призводить фонетичний розвиток, коли його наслідком буває збіг слів з різним значінням в однаковій звуковій формі. Це перешкоджає розумінню, особливо в тих випадках, коли дані слова належать до одного семантичного плану, тоб-то торкаються однієї ділянки життя. Щоб уникнути цього, говірки звичайно вдаються до телескопажу (Жійеронів термін) — знищують одне, а то й усі такі омонімічні слова. Так було з *gat* у значінні „півень“ у Гасконі, що збіглося в одній звуковій формі з *gat* у значінні „кіт“. На звуках омонімічний збіг відбивається тоді, як мова хоче йому запобігти. Так, наприклад, *h aspiré*, зникнувши в словах *héroïne*, *héroïque* збереглося в *héros*, щоб запобігти прикрому змішуванню цього слова в множині з *zéro* („pouvait — on vraiment appeler nos soldats des héros (zéros)“, — жартує Жійерон).

Неповна звукова схожість веде до протилежного явища — омонімічної атракції. Сюди належать явища так званої народної етимології, тоб-то такі випадки, коли одне якое слово інтерпретують за допомогою іншого, наближаючи перше слово до другого. Наприклад, ст.-фр. *coute-pointe* (ліжник) змінено тепер на *courte-pointe*, інтерпретуючи *coute*, як *courte* (короткий). Такого-ж походження, за лінгвістами-географами, контамінація, схрещення, злиття двох слів в одному, наприклад, *calfater* (конопатити) × *feutre* (повість) > *calfeutrer* (конопатити).

За важливу причину звукових змін в окремих словах є ще, на думку лінгвістів-географів, непоправне сприймання слів у реченні. Наслідком цього буває аглютинація і деглютинація. В першому випадкові до слова додають звуки, що належать сусіднім несамостійним словам, так, наприклад, у літературній французькій мові *l'ierre* перетворилося на *lierre* (плющ). У другому випадкові, навпаки, від слова відділяють деякі звуки і додають їх до сусідніх слів. Так, приміром, французьке літературне *l'agriotte* змінилося на *la griotte* (вид вишні).

Увагу лінгвістів-географів притягли до себе ще рештки в мовах тих звукових тенденцій, які не дійшли цілковитого узагальнення, тоб-то не стали законами. Наприклад, у народній французькій вимові в XIV—XVI віках *e* мало нахил переходити в *a*, вищі-ж верстви людности, аристократія й буржуазія, консервативно зберегали колишню вимову. Нарешті, реакційна сила перемогла, і *e* залишилося обов'язковим. Проте в кількох словах збереглося це народне *a*: „*harceler*“ (дрочити) від „*herse*“ (борона), „*sarcelle*“ від „*cercelle*“ (чирок) і т. и. Перемога над якоюсь звуковою тенденцією призводить до реакції: розмовники намагаються відновити в словах первісні звуки, що їх змінила дана тенденція. Це явище лінгвісти-географи називають регресією. Так, після згаданої перемоги в XVII віці

консервативного *e* над *a*, розмовники ретельно заміняли це *a* на *e* в усіх словах, де його почали були вживати під впливом народньої вимови. Від такої правильної регресії треба відрізнати регресію фальшиву.

Прикладом на неї може бути заміна в деяких словах споконвічного *a* на *e*, яка сталася в тій-же французькій літературній мові в XVII віці, як-от *char* > *chair* (тіло), *jarbe* > *gerbe* (сніп) і т. и.

Всі ці явища, впливаючи великою мірою на долю окремих слів, надзвичайно ускладнюють картину звукозміни в кожній мові і утворюють у малорозвинених мовах цілковите фонетичне безладдя. Так, вивчаючи долю латинського сполучення *cl* у французьких говірках, Жійєрон показав, що цьому *cl* відповідають у них різні звукові сполучення: *kl*, *ky*, то-що ¹⁾. Причому тільки 20% досліджених говірок додержуються фонетичної одноманітності, а в решті говірок змагаються один з одним різні типи рефлексів латинського *cl*. Жійєрон робить з цього висновок, що під сучасною звуковою одноманітністю може критися колишня різноманітність, знівельована пізнішою працею говірки, а тому фонетична правильність часто-густо обманна; і не можна ніколи бути певним, що сучасний мовний стан справді безпосередньо зв'язаний з попереднім станом, як цього вимагає поняття „звуковий закон“. Тому Жійєрон, а за ним декотрі інші лінгвісти-географи, наприклад, Терраше, ставляться негативно до молодограматичної тези про звукові закони. Але інші, як Доза й Міґярде, постарому визнають слушність цієї тези, підкреслюючи тільки, що всі наведені вище явища можуть змінити звуковий склад слів усупереч вимогам фонетичних законів, отже їх треба ретельно вивчати, пам'ятаючи, що кожне слово має свою окрему долю.

І справді основна маса слів свідчить скрізь про фонетичну правильність, про певну фонетичну норму, бо фонетичний розвиток торкається справді фонем, а не слова. В цьому переконують самі мапи Жійєронового атласу. Існування фонем, як певної вимовної одиниці, пояснює існування фонетичної правильності, і фактично в своїх теоріях усі лінгвісти-географи базуються на звукових законах, бо інакше не можна було-б з'ясувати звукові перевтілення слів.

Вивчаючи мовне життя в усій його складності, теоретики лінгвістичної географії відновили погляд першої доби наукового мовознавства на звукові зміни, як на явища занепаду мови ²⁾ — мовної патології, проти якої існує мовна терапія, що її перше не усвідомлювали мовознавці. Руївнича акція звукових законів, аналогії та омонімії спричинюється до того, що слова втрачають свою оригінальність і дуже скорочуються, а це позбавляє їх виразової сили. Мови, надто літературні, вживають проти цього різних заходів; вони консервативно зберігають за допомогою правопису колишні звукові особливості, припиняючи небажані звукові зміни, замінюють слабкі слова іншими, або додають їм підсобні звуки, наче

¹⁾ Наведене за Міґярде, *op. cit.*, ст. 163—172.

²⁾ Див. ст. 4.

накладають на них пластирі (Жійєронів термін). Так наприклад, на півночі Франції поплуталися *aimer* (любити) і *esmer* (поважати), коли друге з цих слів втратило своє *s*. Літературна мова замінила тоді *esmer* на його прототип *estimer* і вратувала так обидва слова, по говірках-же *aimer* зникло, замінившись неточним незграбним висловом *avoir cher*. Або коли *merle* (чорний дріад) наблизилося у вимові до *mère*, літературна мова вратувала його, вимагаючи виразної вимови групи *rl*.

З цих нових поглядів на мову випливає саме собою твердження, що розмовники у великій мірі свідомо ставляться до мови взагалі і до вимови зокрема. Вони завжди прагнуть ясності й точності своєї мови і намагаються краще говорити, маючи більш-менш виразну свідомість ерархії мов і мовних форм.

Вказавши на соціальну міць культурних мов і підкресливши важливість знати соціальний бік мовних явищ, лінгвістична географія знову привернула до літературних мов увагу мовознавців, які з часів молодогограматичної школи хотіли зрозуміти мовне життя, студіюючи говірки, де мовний розвиток буцім-би то відбувається вільно, тимчасом як культурна і правописна традиція затьмарює, на їх думку, розвиток літературних мов. Лінгвістична географія довела, що моменти соціальні так само природні в мові, як і фізіологічні, причому між культурними мовами й говірками немає принципової різниці, а є тільки кількісна відмінність, бо і говіркам властиві явища змішування, наслідування й свідомого вдосконалювання, хіба що в меншій мірі, ніж мовам культурним.

Всі новіші здобутки мовознавства в царині проблеми звукових змін використав у своїх останніх працях¹⁾ О. Єсперсен. Звукові закони він уважає в них, як і передніше²⁾, тільки за формули звукових відповідностей.

Знову спростовує він думку молодогограматиків, що відчування руху є однакове для кожного звука в усіх словах, де зустрічаємо цей звук, і що кожний звуковий закон можна обмежити певними звуковими умовами. Він доводить, що відчування руху відмінне в різних словах, залежно від одмінного звукового оточення, а звукові умови змінюються з бігом часу. Так, наприклад, в англійській мові *ju* перейшло в *u*. Спочатку це *u* повставало тільки після *r*: *true, rude*, потім і після *l* з попереднім приголосним: *blue, clue*, далі після всякого *l*: *Lucy, absolute*. Тепер в Англії починають уже вимовляти *u* після *s, z*: *Suzan, resume*, а в деяких місцевостях Америки вже і в усіх інших випадках: *due, new*.

Векслерову теорію етнічного субстрату Єсперсен так само розбиває. Артикуляційні особливості кожної мовної групи, твердить він, то не якісь незмінні анатомічні властивості, а просто певні звички, що їх можна змінити. Викладання чужих мов за новітніми методами свідчить, що немає нації, яку не можна було-б навчити будь-яких звуків. Тубільні звуки

¹⁾ Додаток до статті „Zur Lautgesetzfrage“ 1904 р. Див. ст. 47, прим. 2 і „Language“... див. ст. 39, прим. 1. Ст. 161—188; 255—301; 319—332.

²⁾ Див. ст. 48.

підставляють замість звуків чужої мови не підчас будь-якого засвоювання чужої вимови, а тільки тоді, коли не можна контролювати свою вимову. Це буває в колоніях, де завойовники живуть у дуже малій кількості, а підлеглий народ починає говорити їхньою мовою. Правильні звуки чужої мови він не часто, і тому не може виправити свою вимову, — так приблизні недосконалі спроби відтворювати чужі слова усталюються в мовному узусі. В отаких саме умовах диференціювалася латинська мова по своїх колоніях. У тих-же місцевостях, де колоністів було багато, тубільці чудово навчаються вимовляти чужі звуки, наприклад звуки еспанської мови в Перу й Болівії.

Але й в першому випадкові, звичайно, вимова помалу вдосконалюється, коли стосунки з переможцями робляться щільніші або їх приїздить більша кількість. Тому, як зазначає Єсперсен, і представники етнічної теорії можуть навести тільки поодинокі звукові зміни, що їх можна пояснити етнічним субстратом; і з цих субституцій Єсперсен жадну не визнає за цілком доведену. Так що-до переходу *u* в *ü* на кельтському терені Єсперсен завважує, що в південній Німеччині цей перехід займає не всю кельтську територію, а в Голандії, де було дуже мало кельтів, він відбувся скрізь. У Провансі теж *u* перейшло в *ü*, а там був инший субстрат, а саме лігурійський. Окрім того ця зміна належить до XIII віку, бо давніші англійські запозичення свідчать про иншу вимову, а саме *iu*, і повинна вона була відбутися після палаталізації *k* в *c*, а то у фр. *curé* було-б не *k*, а *c*. Огже не можна, завважує Єсперсен, говорити тут про підставляння підчас прийняття якогось явища, пізнішого-ж виявлення тубільних мовних тенденцій Єсперсен не визнає, бо звички, на його думку, не можуть атавістично виявлятися. Зазначає Єсперсен і те, що мови, які не мали жадного субстрату, теж диференціюються на діалекти. Так було, наприклад, з норвезькою мовою перших колоністів Феройських островів, що перед ними були безлюдні.

Спростовує Єсперсен і Паулеву теорію зміни поколінь. Діти, справді, не відразу опановують вимову дорослих, проте, нарешті, вони досягають цілковитої правильности. До того-ж треба пам'ятати, що дитина вчиться говорити не тільки від батьків, тоб-то не виключно від минулого покоління, а й від усіх осіб різного віку, з якими вона розмовляє, наприклад, від старших дітей, а звідси випливає той висновок, що біологічна зміна поколінь не може мати великого значіння в царині мови. Повторює Єсперсен і звичайний протидовід, що коли-б ця теорія була справедлива, то всі зміни в усіх мовах і в усі часи відбувалися-б рівномірно і в одному напрямкові, з історії-ж мов ми знаємо, що, навпаки, звукозміна йде нерівномірно і в різних напрямках. Визнавши колишнє трактування дитячих новотворів за хибне, Єсперсен подає цілком нове. Він указує на те, що підчас великих народніх злигоднів, як-от воєн, голоду, то-що, батьки не мають часу й змоги дбати про дитячу мову, виправляти дитячі помилки. Підрісши молодше покоління вживає далі цю непоправну вимову,

і деякі відхилення від традиції можуть усталитися в мові: так було, приміром, в Англії в XIV—XV в. підчас війни з Францією.

Есперсен наводить на довід своєї думки теорію Горація Хейля що-до утворення Орегонських мов ¹⁾. Хейля вразило, що в Орегоні існують поруч трицять різних мов, неспоріднених одна з одною, тимчасом як історично неможливо припустити, щоб цю територію залюднювало так багато цілком одмінних племен. Обізнаний із звичаями мисливських племен цієї країни, Хейль сворідно пояснив цю мовну різноманітність. У давнину ці племена жили відокремленими родинами на великій відстані одна від одної, і отака соціальна відірваність сприяла повстанню родинних мовних особливостей, а коли траплялося, що батьки вмирали, то діти утворювали вже цілком сворідну мову. У цій країні природа така благодатна, що діти можуть зрости сами без дорослих.

Запроваджують діти у вимову так звані раптові зміни: звукові субституції, метатези, асиміляції, то-що.

Центр ваги проте треба покладати, на Есперсенову думку, не на вікові, а на моменті засвоєння нових слів. Тому й дорослі, засвоюючи незнайомі слова, ставляться до них так само, як діти, і утворюють всякі раптові зміни, тоб-то збиваються в мові. Так, наприклад, субституцію *f* замість *th* у російській мові доводиться віднести на рахунок дорослих, що запроваджували до своєї мови грецькі слова, як-от *Марфа*, *Фёдор*. У лондонській-же говірці нижчих верстов людности вводять цю вимову діти, що їм артикуляція *f* легша за артикуляцію *th*. Дорослі помалу приєднуються до цієї тенденції.

Раптові зміни у вимові дорослих, за Есперсеном, так само краще затверджуються, коли зменшується сила традиції. Так, наприклад, відділившись від Англії, американці дуже змінили свою англійську мову.

Підчас засвоєння чужих слів повстають і інші звукові зміни нефонетичного роду, — ті самі, на які вказують лінгвісти-географи.

Щоб пояснити поступінні зміни, Есперсен відновлює колишню теорію зручності — *the ease theorie*, за його термінологією. Він розуміє це поняття, слідом за вченими першої доби наукового мовознавства ²⁾, як економію в силі, енергії та часі, що людина витрачає на мовну діяльність. Завсіди, твердить Есперсен, прагне людина йти шляхом найменшого опору, тільки не завсіди ця тенденція може виявитися. Зіверс ³⁾, що заперечував абсолютність поняття зручності, мав, за Есперсеном, рацію тільки в тому, що розмовник не усвідомлює труднощів вимовляти звуки; а проте розмовляючи, людина робить психічні і м'язові зусилля, і організм намагається їх зменшити, як і всі інші зусилля. Людина вимовляє ретельно звуки на те, щоб її зрозуміли інші розмовники, коли-ж цього не треба, наприклад, у молитві, то її мовні органи ледві рухаються, і вона

¹⁾ Horatio Hale, „The Origin of Languages“ Amer. Assoc. for the advancement of Science XXXV 1886. У Есперсена „Language...“ ст. 180—183.

²⁾ Див. ст. 34.

³⁾ Д в. ст. 38—39.

говорить так недбало, що вся мова зводиться до невиразного мурмотіння, як це ми спостерегаємо у молільників. Підчас звичайної розмови таке надмірне перекичування слів, пригадаймо, можливе тільки у формулах вітання та ввічливости ¹⁾).

Есперсен бере на увагу окрім момента сили, ще й момент точности, бо точно виконувати рух навіть важче, аніж витратити на нього силу. Наприклад, фізіологічно легше вимовляти *d*, ніж *δ* (зубний спірант), а проте в ст.-гор.-німецькій мові *d* перейшло в *δ*, бо артикуляцію *d* важко було точно виконати.

Деякі явища надзвичайно яскраво ілюструють нахил до зручності, наприклад, *s*, *f*, *χ* перейшли в багатьох мовах в *h*, а протилежного переходу мовна історія не знає. Так само і спільне всім мовам скорочення слів безперечно свідчить про зменшення вимовних зусиль. Досить порівняти хоч-би готське *habaidedeima* з англ. *had*. На цю тенденцію до скорочення Есперсен, усупереч представникам лінгвістичної географії, дивиться, як на ознаку мовного розвитку. Ці короткі форми, на його думку, заощаджують наші сили й наш час, і полегшують обмін думками. Проте Есперсен не згоджується з Курціусом ²⁾ і Бодуеном ³⁾, що в мовах помітний загальний рух усіх звуків од задніх артикуляцій до передніх, не вбачає він у звукових змінах такого типу й елементів зручності.

Деякі зміни Есперсен вважає за можливе поставити в залежність від афекту і навіть від естетики. Повсякчасне людське прагнення краси повинно, на його думку, відбиватися й на мові. Тому, наприклад, французька вимова доброзвучніша за англійську, бо французи більші естети, ніж англійці.

Кількома словами згадує Есперсен теорію Майбра ⁴⁾ що-до впливу гірського підсоння на германський звуковий перебіг. Він закидає Майброві, що італійці в тих-же Альпах не зазнали подібної зміни, а данці, що живуть на низині, зазнали її. Таким чином і ця теорія не відповідає, на його думку, фактам мовної історії.

Як і в першій своїй статті, присвяченій питанню про звукові закони (1886 р.) ⁵⁾, Есперсен доводить можливість впливу значіння на процес звукозміни, підсилюючи цю думку новими доводами. Так він зазначає, що лінгвісти не помиляються, пояснюючи спрощення англійської відмінкової системи фонетичним та аналогістичним переходом первісних *a*, *e*, *u* в *e*. Але-ж ці зміни залежать від значіння. Ніколи, твердить Есперсен, флексії не змінилися-б, як-би вони були носіями виразного значіння. Причина цього звукового спрощення полягає в тому, що кожний звук виконував одночасно різні функції. Так *a* могло бути закінченням і назовного однини чоловічого роду, і давального однини цього-ж роду, і родового однини жіночого роду, і назовного множини чоловічого та жіночого родів, нарешті, навіть закінченням родового множини. Такі різноманітні функції мали

¹⁾ Див. ст. 48.

²⁾ Див. ст. 34.

³⁾ Див. ст. 57.

⁴⁾ Див. ст. 33—40.

⁵⁾ Див. ст. 47.

і інші звуки, що виконували ролю відмінкових закінчень. Тому-то кожний відмінок мав у різних типах деклінації різні закінчення. Назовний множини мав, наприклад, отакі флексії *as, an, a, e, u*. Ускладнювали це вживання відмінкових закінчень ще синтаксичні конструкції речівників з дієсловами та прикметниками, бо ці останні керували відразу кількома відмінками речівників і значить могли мати після себе різнорідні відмінкові закінчення. У наслідок цього, як гадає Єсперсен, розмовники частогусто вагалися, не знаючи, яке закінчення поправніше, і вимовляли щось нерозбірне, — звук типу *ə*, що його слухачі сприймали, як звук *e*.

Заслуговує на увагу ще Єсперсенова думка, що коли зміна може надто різко відбитися на розумінні відповідних слів, то вона не відбувається. Так пояснює Єсперсен, наприклад, те, що в англійській мові зберігаються дзвінки кінцеві приголосні, а в інших індоєвропейських мовах сонорність їх зникає. Справа в тому, що в англійській мові багато слів відрізняються одне від одного тільки сонорністю кінцевого приголосного, наприклад: *cab-cap, bad-bat*.

Так само пояснює Єсперсен і переінтеграцію звукових систем у мовах, про яку згадував Крушевський ¹⁾. Наприклад, у германських мовах, каже він, індоєвропейські *b, d g* тільки тоді перейшли в *p, t, k*, коли первісні *p, t, k* уже зазнали аспірації.

Особливу ясність вніс у теорію звукових законів К. Фослер, видатний сучасний німецький мовознавець ²⁾. Відновлюючи в мовознавстві Гумбольдтові ідеї, Фослер вимагає від наукового дослідження мови відповіді не тільки на запитання: „що й як відбувається в мові“, але й на запитання „чому і для чого“, тоб-то він прагне філософського узагальнення поодиноких мовних фактів та встановлення каузального зв'язку поміж мовою й іншими життєвими явищами. Наука, що зупиняється на перших двох питаннях, є, на думку Фослера, не справжня наука, а тільки опис. Тільки відповідь на два останні питання дає пояснення і перетворює знання на пізнання.

Своєрідний Фослерів методологічний підхід до наукового студіювання мови відбився і на його спробах розв'язати проблему звукових законів.

Подібно до де-Сосюра, Фослер роздвоює цю проблему відповідно до тих двох аспектів, які має мова: індивідуального мовлення і колективної мови певної соціальної групи.

Індивідуальне мовлення, як висловлюється Фослер, є мистецтво, безнастанна творчість, мовні звуки окремої людини ніколи не бувають тождні. Один і той самий звук звучить одмінно у різних індивідів

¹⁾ Див. ст. 43.

²⁾ К. Vossler, „Positivismus und Idealismus in der Sprachwissenschaft“ Heidelberg 1904. ст. 1—11; 47—80. Він-же „Sprache als Schöpfung und Entwicklung“. Heidelberg 1905, ст. 20—95; 118—154.

і за різних обставин, які в житті ніколи не повторюються цілком однаково¹⁾. Фослер наводить, як приклад, на цю повсякчасну зміну звуків в індивіда монолог Франчески з V-ої пісні Дантового „Пекла“, де тричі повторюється слово *amor*, що-разу з іншим почуттям, а тому що-разу і з одмінною вимовою. Звідси Фослер висновує, що „всьяке мовлення є звукозміна“²⁾. Індивідуальні звукові зміни тривають тільки один момент, а саме підчас вимови звуків, і їхня роля полягає в тому, щоб висловлювати в звуках індивідуальне пізнання світу.

Взаємне розуміння поміж людьми при такій індивідуалізації мовлення Фослер пояснює, слідом за Гумбольдтом, одністю людської природи. Цілковитої тотожності не може бути в житті, але подібність вражінь і пізнання викликає подібні вислови. Схоплюючи подібні до своїх власних вимовних особливостей риси чужого вимовляння, люди доходять певного порозуміння, достатнього для суспільних зносин.

Кожен колектив фіксує деякі типові риси, як норми, що їх мають додержуватися всі його члени. З цих норм і складається мова суспільства. Колектив активно працює над мовою, оброблюючи її, як знаряддя думки і спілкування. Мовна група запроваджує в мову і деякі з тих звукових змін, що повстали в одного або в кількох окремих членів групи, коли вони відповідають спільним для всіх умовам або потребам. Отакі звукові зміни мови мають уже й певну сталість: вони тривають певний час і на певному терені. Поширюються вони від свого джерела, на Фослерову думку, шляхом аналогії. Всяка зміна, навіть чисто фізіологічна, зникає без сліду, коли її не підхопить людська психіка і не повторить аналогічно в умовах, подібних до умов її походження. „Саме аналогія“, каже Фослер, „і утворює закономірність звукових змін“³⁾. Фослер згоджується називати усталені звукові зміни мови фонетичними законами, розуміючи під цим терміном історичну нівеляцію індивідуальних звукових змін, певну збірну формулу, і радить не припиняти на цьому узагальнення, а шукаючи спільних різним змінам рис, установлювати тенденції звукового розвитку.

З Фослеровою метою досліджувати на практиці звукові явища найкраще знайомить його книжка „Французька культура в світлі розвитку французької мови“⁴⁾. В цій розвідці Фослер стежить за еволюцією французької мови в звязку з змінами соціально-економічної структури французького суспільства і з розвитком французького письменства. Для ілюстрації наведу схематично Фослерову характеристику давньо-французької доби⁵⁾ в її соціальному житті, в письменстві й мові.

Це час між 1050 р.—1250 р., коли діалект Іль-де-Франсу поволі брав гору в боротьбі за першенство над усіма іншими французькими діалектами. Остаточній його перемозі сприяли природні й політичні

¹⁾ Порівн. ст. 55.

²⁾ „Sprache als Schöpfung“... ст. 50.

³⁾ Ibid., ст. 45.

⁴⁾ „Frankreichs Kultur im Spiegel seiner Sprachentwicklung“ 1913. Тут використано доповнене видання Heidelberg 1921.

⁵⁾ Ibid., ст. 4—127.

обставини. Фослер перераховує їх: 1) Невеличка, через різні політично-економічні причини, конкуренція інших французьких діалектів. 2) Сприятливе географічне становище Іль-де-Франсу. 3) Релігійний характер королівської влади. 4) Союз короля з Церквою. 5) Постійне перебування короля в одній резиденції. 6) Спадкоємність королівської влади. 7) Хрестові походи, що утворили почуття національної одности. 8) Звеличання французького ймення і королівського роду в поезії.

Поезія того часу, особливо епічна, віддає характер доби, як змістом своїм, так і формою. Техніка її імпресіоністична. Поєми розпадаються на окремі, мало звязані одна з одною сцени, тиради, вірші, яким надає одности тільки однакове почуттєве забарвлення. Відповідно до цього невміння поетів підпорядковувати одну одній ті події, які вони описують, і самі речення в старо-франц. мові будувалися паратаксічно. Мистецтво підпорядковувати їх одно одному утворить тільки згодом поступінний розвиток аналітичного мислення. Синтакса теж обумовлює звуковий склад і звукові зміни в мові. Що речення має паратаксічну будову, то й на звуках може позначитися тільки наголос слова, а не наголос речення, бо речення не набуло ще характеру справжньої звукової цілоти; і кількість наголосів, саме головних наголосів, у старо-французькій мові значно більша, ніж у ново-французькій, де в реченні частина цих головних наголосів перетворюється на наголоси другорядні. Тому, наприклад, приголосні наприкінці слів зберігаються і навіть підсилюються в старо-франц. мові: *verde* переходить у *vert* (*lenis* перетворено на *fortis*); у середині-ж слів кінцеві приголосні складів асимілюються голосним і зникають під впливом хроматичного акценту. Впливом наголосу слова пояснюється й доля голосних. Французька мова того часу виявляє нахил до двох типів наголосу: $\overset{\cdot}{o}$; $\overset{\cdot}{o}$. Від латинської-ж мови вона одержала в спадщину ще типи: $\overset{\cdot}{o}$; $\overset{\cdot}{o}$, і ось їх вона зводить на свої улюблені типи. Голосні, що втрачали свій наголос через цей процес, помалу зникали зовсім:

ásinù > *asne*, *cònsiliù* > *conseil*. Маючи-ж на собі головний наголос у формі хроматичного акценту, голосні продовжувалися й дифтонгізувалися в одкритих складах. Так: *breve* переходить у *brief*, *rota* — в *ruede*, пізніше *fede* в *feit*, *patre* в *pedre* (через стадію *ai*) і т. и.

Одночасно Фослер констатує тенденцію до палаталізації, як про це яскраво свідчить перехід *a* в *patre* в *e* через *ae*, або *ai*. Так пояснюється і сила асимілятивних звукових змін типу: *factu* > *fait*, *fructu* > *fruit*. Нахил до дифтонгізації й палаталізації Фослер пояснює впливом кельтського субстрату, бо ці процеси виявилися на самому початку французького звукового розвитку. Долю приголосних Фослер виводить з долі голосних. Так, наприклад, поширення артикуляцій голосних соноризувало і знищувало сусідні приголосні: *foci* перейшло в *fogu*, а *fogu* в *fou*. В кінці-ж слів, як уже вище зазначено, приголосні зміцнювалися.

Як бачимо, Фослер виводить звукові зміни з системи наголосу, обумовленої до певної міри характером синтакси. Через синтаксу він може

далі відтворювати кавзальний зв'язок звукових змін з іншими проявами життя даної мовної групи.

Визнаючи всю цінність такої розвідки, що доводить тісний зв'язок мови з усім життям народу, треба проте зазначити, що такого пояснення звукових змін, яке дає Фослер, не досить. Доводиться і Фослерові говорити про певні типи наголосу, як про щось від синтакси незалежне. За джерело звукових змін є індивідуальне мовлення, і тому остаточно їх зрозуміти можна, тільки базуючись на праці мовного апарату. І Фослер звертається до нього, щоб з'ясувати ту або ту зміну.

Підкреслюю те, що Фослер зводить різноманітні поодинокі звукові зміни, як, наприклад, перехід *e* в *ei*, *a* в *ai* до невеличкої кількості звукових тенденцій. Для старо-французької мови він встановлює дві такі тенденції: нахил тогочасної французької вимови до дифтонгізації під хроматичним наголосом в умовах паратаксіса і нахил до палаталізації. Це значно полегшує студіювання фонетичного розвитку мов і особливо його пояснення.

Скеровував увагу мовознавців на звукові тенденції, як на справжню безпосередню причину — чинник звукових змін П. Пасі¹⁾ ще в 90-х роках XIX століття. На початку XX віку з особливою силою підтримує цю думку Ж. Вандрієс²⁾. В останні-ж десятиріччя всі мовознавці визнали потребу вишукувати й досліджувати звукові тенденції.

„Фонетична тенденція“, так формулює ці думки Ж. Мійярде, „є база всякого звукового закону. Кожний закон є прояв тенденції. Але-ж тенденція не став обов'язково законом“³⁾. Коріння звукових тенденцій у психофізичному мовному апараті розмовників. Іноді ці тенденції доходять цілковитого ефекту, тоб-то охоплюють увесь можливий мовний матеріал, тоді саме їх і звуть звуковими законами. Але через складність мовних явищ це не завжди може статися, і тоді звукова тенденція існує, як потенціальна можливість, що здійснюється в поодиноких випадках за особливо сприятливих для неї умов. Так у провансальській мові маємо спорадичні переходи $l > u > i$ перед *t* в словах: *coitivar* < *coutivar* (культивувати, обробляти), *coitre* < *coutre* (чересло) при *escoutar* < *auscultare* (слухати), *coutel* < *cultellum* (ніж). У перших словах дана тенденція мала такі сприятливі обставини: перед сонантом з велярним тембром є велярний голосний, що викликав диференціацію сонанта, а після сонанта — зубний приголосний, що асимілював його собі. Збіг двох впливів і дав змогу тенденції здійснитися, а в решті слів цього не сталося. В еспанській мові ця тенденція дійшла цілковитої безвийнятковості, стала законом.

1) P. Passy, „Étude sur les changements phonétiques et leurs caractères généraux“ Paris 1890.

2) J. Vendryes, Mélanges Meillet. Paris 1902.

3) Op. cit., стор. 270.

Щоб до кінця зрозуміти явища звукозміни, А. Мейє вимагає в своїх працях ¹⁾ з методології мовознавства як-найточніше вивчати умови, за яких відбуваються звукові зміни, і встановлювати на цій підставі певні типи звукових змін та ступінь поширення цих типів у різних мовах. Так, наприклад, він доводить, що паралельний перехід лат. \bar{o} , \bar{u} у французькій мові в закриті e , а лат. \bar{e} , \bar{i} в закриті o (*podum* > *poed*, *gulat* > *gueule*; *mē* > *moi*, *bibit* > *boit*) зводяться до таких двох принципів: 1) утрата колишньої кількісної протилежності, і 2) наближення в вимові \bar{o} до \bar{u} , \bar{e} до \bar{i} , бо довгі латинські голосні були закриті, а короткі відкриті.

Мейє відзначає, що деякі типи змін ми подибуємо не в одній, а в багатьох мовах, наприклад, палаталізацію задньо-піднебінних приголосних перед передньопіднебінними голосними типу лат. *cinere(m)* > *cin-dre*. Певна річ, що ці явища свідчать про існування в усіх цих мовах однакових умов, що спричинилися до однакового трактування даних звукових категорій. Мейє і вважає за потрібне встановлювати формули цих умов, „формули загальної еволютивної фонетики“, за його термінологією. (Як пригадуємо, відповідні погляди висловлював Крушевський ²⁾, і в XIX в. вони не знайшли загальної підтримки).

Навіть перші спроби працювати в цьому напрямку дали цінні наслідки для розуміння фонетичних явищ. Так, наприклад, встановлено, що *consonne arruée*, тоб-то приголосний, що сусідує з іншим приголосним, краще зберігається в мовах, аніж приголосний поруч з голосними. Порівняймо, наприклад, долю *t* у франц. *douer* < лат. *dōtare*, і *laitue* < *lactuca*.

Що-до природи цих формул, то Мейє зазначає, що вони стосуються не до всього процесу звукового розвитку, а до кожного моменту, коли відбувається частковий пересув звуків, і вони свідчать не про *nécessité* — необхідність, а про *possibilité* — „можливість“, тоб-то вони пояснюють *post-factum*, як виникла та або та зміна, не дозволяючи її передбачати.

Такі глибокі досліді над звуковими тенденціями й умовами їхнього виявлення по мовах знову зосередили увагу мовознавців на природі мовного апарату людини, на властивостях мовних органів та їх праці, тоб-то на питаннях біологічного характеру.

Соціологія, як це було вже зазначено, висвітлила силу незрозумілих перше моментів у проблемі звукових законів, і тим значно наблизила час остаточного її з'ясування, проте в ній залишилося чимало неясного. Особливо неясно було, чому соціальна група заводить у вимову, підтримує такі, а не якісь інші звукові зміни, в чому полягає перевага перших змін над іншими. Нам відома відповідь на це питання, а саме, що зміни-переможниці відповідають загальним для даної мовної групи умовам існування, але-ж треба було сповнити це твердження конкретним змістом.

¹⁾ A. Meillet, „La méthode comparative en linguistique historique“, Oslo 1925, ст. 84—99.

²⁾ Дяв. ст. 49.

І ось перші-ж кроки в цьому напрямку, а саме Фослерові праці, наочно показали, що соціологічні умови людського життя тільки частково пояснюють процес звукозміни. Так, наприклад, за давньо-французької доби характер звукових змін безперечно залежав від паратакситичної будови речення, а через неї від соціально-економічної структури французького суспільства того часу, проте такий важливий момент, як тенденцію до палаталізації не можна так пояснити. „Даремно“, каже Фан-Гіннекен, „намагалися ми вистежити найглибші причини звукозміни в психології і соціології, вони-бо перебувають у царині біології“¹⁾.

Наука може тепер приступити до завдання встановлювати безпосередній зв'язок поміж звуковою змінністю і фізичною природою людськості, бо вона має перед собою за об'єкт дослідження обмежене число звукових явищ — тенденцій, — тимчасом як колишні мовознавці знали самі поодинокі звукові переходи.

Фан-Гіннекен²⁾ розпочав роботу в цьому напрямку, виходячи з того твердження, що біологія встановила з науковою певністю існування різних расових, національних і навіть родинних типів будови мовних органів, від яких залежить вимова, а саме: твердого піднебіння, підборіддя, щелепів, носа, губів. Ці особливості передаються в спадок, як і всі інші органічні властивості, і тим утворюють вимовну однаковість поміж різними поколіннями одної з біологічного боку мовної групи. Гіннекен дає такий приклад, ґрунтуючись на свідченні свого знайомого доктора Адріані: дитину з західно-індонезійського плім'я Торад'я привезено було на першому місяці життя на острів Флорес, де ніхто не говорив торад'янською мовою; і дитина почала говорити мовою Флорес, що належить до східно-індонезійської групи мов, але з наголосом і артикуляційною базою Торад'я.

Гіннекен наводить на довід своєї думки ще Граммонову тезу³⁾, що зміни в давньо-індійській мові залежать од способу індусів артикулювати в середині піднебіння, а французькі звукові зміни від тенденції французів вимовляти в передній частині рота.

Мовознавці завсіди визнавали залежність вимови від будови мовних органів, проте вони не вважали за можливе пояснювати цією будовою звукозміну, бо будова мовних органів сливе не змінюється протягом довгого часу, за винятком випадків етнічного змішування, звукозміну-ж ми спостерегаємо завсіди⁴⁾.

Гіннекен уникає цих труднощів, пристосовуючи до мовних явищ новітню теорію спадковості. Він не обмежує своє завдання простим твердженням, що цей чинник може діяти в мові. Такі думки можна знайти

¹⁾ J. v a n-G i n n e k e n „Die Erbllichkeit der Lautgesetze“. Indogermanische Forschungen. B. 45. Berlin—Leipzig 1927, ст. 4.

²⁾ Op. cit.

³⁾ M. G r a m m o n t, „Notes de phonétique générale“. Mémoires de la Société Linguistique. Tome 19. 1916 і M. G r a m m o n t, „Traité pratique de prononciation française“. Paris 1922. ⁴⁾ Див. ст. 51.

і в попередніх працях, наприклад, у Векслера, у Кокка ¹⁾, у Мейє ²⁾. Гіннекен-же детально, пункт за пунктом, простежив на мовних явищах вплив спадковості в його різних типах, що встановила біологія.

Насамперед він зазначає, що спадковий нахил може за несприятливих для нього умов і не виявитися, переходячи проте в організмі, як скрита сила. Тоді фенотип, тоб-то конкретне явище дійсності, може не відповідати генотипові, тоб-то спадковому нахилу. Так південно-лімбурзька кропива буває біла й синя. Коли тримати другий вид в оранжерії в температурі понад 20° за С., то одержимо білі квіти; будучи висаджені на вільному повітрі, ці білі квіти дадуть знову синіх нащадків; значить спадковий нахил було тимчасово, а не цілком приглушено. Тим-то і у мові звукові тенденції, як спадкові нахили відповідної мовної артикуляційної бази, утворюють звукові зміни тільки за сприятливих обставин і можуть виявлятися через великі переміжки часу. Фенотипові особливості, що не можуть змінити ґство спадкового нахилу, називають у біології побічними змінами або модифікаціями. Вони й обумовлюють різноманітність явищ органічного світу.

Поняття артикуляційної бази Гіннекен визначає згідно з своєю теорією, як комбінацію основних спадкових тенденцій у вимові кожної мови. Факт засвоєння біологічно-чужої артикуляційної бази не заперечує, на Гіннекенову думку, ваги біологічної спадковості, бо це є просто явище допіру описаної модифікації у живих істот. Коли, наприклад, у клітку з канарками, що щебечуть, уміщують пташат від іншого виду канарок, що квокчуть, то ці пташата також щебечуть усе своє життя. Нащадки-ж їхні, виховані на самоті, знову починають квоктати, як це властиво природі цього виду. Так і людина може засвоїти в наслідок спеціальних життєвих обставин чужий їй спосіб артикулювати, але вона почуває себе добре, тільки потрапляючи в оточення людей, що мають властиву їй од природи артикуляційну базу, тут вона буде артистом слова, будучи перед тим мізерним заїкою. На жаль, Гіннекен не підтримує цієї думки жадним прикладом.

Окрім модифікацій зазнають живі організми ще іншого типу змін, які зуть мутаціями, ідіоваріаціями або ідіокінезами. Вони змінюють спадковий нахил у наслідок або втрати якогось спадкового чинника, або додання нового. В рослинних та тваринних організмах біологи викликали мутації експериментальним шляхом, діючи на них отрутами, радієм і рентгеном. У людей за причину відповідних мутацій визнано, наприклад, алкоголь. Справа тут полягає в біохімічній структурній зміні хромозом в зародкових клітинах.

Всі наші так звані довільні звукові закони є, як каже Гіннекен, ідіокінези. Як він спостеріг, вони відбуваються за такою схемою: спочатку маємо обумовлену якусь звукову зміну, наприклад, в одному з діалектів центральної Америки спостерегаємо, як початкову стадію палата-

¹⁾ Див. ст. 54.

²⁾ Op. cit. ст. 79—80.

лізації перехід *k* в *tʃ* перед *e*, *i*. В цей момент і можна встановити пануючий чинник, у даному випадку палаталізаційні тенденції *e* та *i*. Це, мовляв Гіннекеновим терміном, гетерономна фаза звукової зміни, коли вплив іде на даний звук зовні. Приблизно за три покоління ця зміна охопила всі можливі слова. Тоді, за браком матеріялу, звукова тенденція не виявлялася мало не 300 років. Далі почалася друга фаза звукової зміни, вже автономна, бо нахил до неї виходив з самого *k*, що його перетягла до палатальної групи звуків попередня фаза звукозміни. Так у взятому до розгляду діалекті подибуємо довільний звуковий закон *k* > *tʃ* перед усіма звуками без винятку. Всякі інші звукові зміни, наприклад, синкопи можуть зібрати новий матеріял для виявлення цієї тенденції, і тоді через кілька сот років можуть настати третя, четверта і т. д. фази цієї звукозміни.

Окрім прикладу палаталізації Гіннекен наводить ще явища умлауту в германських мовах, які йдуть за тією-ж схемою, і какумінальні явища в індійській мові брагманів.

Оці нові факти пояснюють ще один неясний для мовознавців момент у звукозміні, а саме чергування діб змінності з добами відносного спокою. Його намагалися поставити в залежність од культурних переворотів ¹⁾, але невдало. Один Мейс ²⁾ наближався до Гіннекенового пояснення, вважаючи ці періоди спокою за підготовчі періоди звукових змін. Одержана в спадок артикуляційна база зміняється поволі під впливом мутацій, бо пануюча зона зростає. Як зазначено, *k* перейшло в передню зону в даному американському діалекті. В наслідок цього артикуляційна база може змінити свій характер. Приміром, у новоанглійській мові, артикуляційна база надає перевагу середнім голосним: *fast, but, one*. В старо-англ. і середньо-англ. мові була ще давня загально-германська артикуляційна база з нахилом до явищ умлаута.

Мицну підтримку знайшла в Гіннекені, певна річ, теорія субстрату, що він її підводить під третій тип органічних змін, так званих міксоваріацій або змін у наслідок схрещення. У згоді з Менделем Гіннекен розрізняє два випадки: *A*, коли спадковість іде за простим правилом розщеплення, і *B*, коли вона відбувається за правилом альтернації домінуючих і рецесивних властивостей.

У першому випадку спадкові чинники батьків сполучають свою діяльність у плоді. Так у наслідок взаємного обпилкування вогняно-червоної й білої квітки *Mirabilis Jalapa* з'являється рожева квітка. При дальшому заплідненні цих рожевих квіток квітками того самого типу спадковість іде за такою пропорцією: $\frac{1}{2}$ квітів так само рожева, $\frac{1}{4}$ червона і $\frac{1}{4}$ біла й т. д. в тій самій пропорції.

Так само буває й тоді, коли мови змішуються. Ельзасці, наприклад, що розмовляють по-німецькому, часто-густо вживають французькі носові,

¹⁾ Див. ст. 40.

²⁾ Op. cit. ст. 44—48.

а ті ельзасці, що їх рідна мова є французька, вживають німецькі *fortes* і *lenes* замість французьких *tenues* і *mediae*.

Без відповідного впливу чужих елементів це позверхове змішування поамалу зникає на користь тубільної вимови, так пояснює Гіннекен поворот в еспанській мові білабіяльних *b* і *h*, замість зубно-губних латинської мови, і зникнення в латинській мові наголосу на початковому складі, що виник тимчасово під впливом етрусської мови.

В другому випадку один з одержаних у спадок чинників притлумлює другий. Після схрещення *Urtica pilulifera*, що має листя з цілими краями, і *Urtica Dodarti* із зубчастими листами, одержуємо рослини з виключно зубчастими краями. Проте рецесивний чинник не щезає цілком, у другому поколінню вже $\frac{1}{4}$ нащадків матиме листя з цілими краями, в третьому поколінні їхня кількість дійде $\frac{3}{8}$, а в 4-му — $\frac{7}{16}$, в 5-му — $\frac{15}{32}$ і т. д. Коли домінуюча ознака складається з кількох чинників, то формули ще складніші.

Ось до цього випадку й стосуються явища субстратного впливу на мову-переможницю. Гіннекенові дані свідчать, що виявлення цього впливу пізніше за момент самого змішування є не протидовід, а навпаки довід діяння спадковості ¹⁾.

Гіннекен пропонує іншим мовознавцям перевірити на конкретному мовному матеріалі його теорію, що повертає поняттю „звуківі закони“ частину їхнього колишнього значіння. До цього заклик можна тільки приєднатися, бо це єдиний шлях, щоб правильно оцінити Гіннекенові погляди.

Надзвичайно важливо ще, на мою думку, з'ясувати, які закони треба вважати за наслідок специфічних особливостей тих або тих артикуляційних баз, а які — за наслідок спільних усім людям фонетичних умов. Бо, наприклад, явища палаталізації *k*, як зазначав це Мейє ²⁾ і як свідчить про це й сам Гіннекен, подибуємо ми в найрізноманітніших мовах, навіть неіндоевропейських, приміром, у берберських і кушитських. Тоді лиш можна буде з певністю зрозуміти значіння спадковості в розв'язанні проблеми звукових законів і знайти правильне місце чистофізичним чинникам поруч з чинниками соціальними і психічними.

Важливо було-б також показати на точних даних, як той або той тип мовної будови обумовлює певну конкретну вимову.

Спробував відповісти на це запитання сучасний російський учений С. Рогозін. Друкує він свої праці в глухому Сенгілві, тираж їх невеликий, і мені відоме тільки друге видання його книжки „О звуковых изменениях речи в зависимости от работы органов произношения“ 1927 року.

Рогозін намагається пояснити всі звукові зміни чисто-механічними та фізіологічними властивостями мовного процесу. Він звертає увагу мовознавців на те, що мовним органам, як і всяким іншим фізичним тілам, властива інерція. Ця інерція призводить до певної переробки під час арти-

¹⁾ Див. ст. 52 і ст. 64 - 65.

²⁾ Пор. ст. 72.

куляційної праці, тоб-то мовні органи з інерції посуваються трошки далі, ніж цього вимагає типова артикуляція того або того звуку. Сумування цих переробок і дає звукозміну. Грунтуючись на законах фізики, цей процес не залежить від волі розмовника, і неминуче змінює одні звуки в інші. Напрямок і сила цих переробок залежить від характеру м'ясної роботи тієї або тієї нації; вивчивши його, ми й знатимемо причину звукових змін у кожній мові. Ця основна Рогозінова думка цікава, але не оригінальна, бо ще в роках 1888—9-му її висловлював А. Камський у статті „Опытъ объясненія звуковыхъ измѣненій рѣчи измѣненіемъ работъ органовъ“¹⁾. Рогозін застосував її до конкретного лінгвістичного матеріалу; проте, не буди фахівцем-мовознавцем, він допустився багатьох ляпсусів, не використав зовсім літератури питання і цим підірвав довіру до своїх висновків.

Підсумовуючи наслідки лінгвістичної праці над проблемою звукових законів, можна сказати, що в основному цю проблему розв'язано.

Переважає більшість учених додержується однакових теоретичних поглядів, підпертих безсумнівними, як на наш час, науковими даними, а в лінгвістичній практиці панує цілковите єднання.

Терміном „звукові закони“ відзначають сучасні мовознавці формули звукових відповідностей, що їх встановлено емпіричним шляхом на конкретному мовному матеріалі, що поступінно змінює свій звуковий склад.

Відповідно до даних з цього матеріалу і ставлять певні часові і просторові межі в уживанні цих формул.

Існування отаких точних звукових відповідностей в мові пояснюють соціальна психологія і біологія, зазначаючи, що мовою членів усякої мовної групи керує порівнюючи невеличка кількість звукових типів — фонем, що їх розмовники трактують однаково в подібних умовах, згідно з психічним законом аналогії і згідно із спадковими біологічними тенденціями вимовляти певним способом.

Точність цих звукових законів і дає змогу будувати порівняльно-історичне вивчення звукового складу мов.

Проте інші мовні чинники, як-от аналогія словесних значень та синтаксичних функцій, те, як своєрідно сприймають слова розмовники, артикуляційні та акустичні властивості окремих слів і особливості їхнього синтаксичного вживання, — всі ці явища можуть змінити звуковий склад окремих слів інакше, ніж цього вимагають відповідні звукові закони.

Але-ж, як зазначає Мейє,²⁾ всі ці зміни легко пояснити й встановити, знаючи звукові закони відповідної мови.

Що-до причин фонетичних змін, то всі дослідники пояснюють їх безпосередньо особливостями наголошування та артикуляційної праці в одній мовній групі за певного часу, зміни-ж у системі наголошування та в артикуляційних звичках мовної групи пояснюють впливом різних

¹⁾ Филологическія Записки. Годы XXVII и XXVIII. Воронеж 1888 і 1889 роки.

²⁾ Op cit., стор. 33.

умов. Так, Фослер зв'язує звукові зміни через синтаксу з стилістичним, психологічним і, нарешті, з соціально-економічним розвитком даного суспільства на тлі природних умов. Гіннекен відтворює зв'язок поміж звукозміною в мовах і расовою, національною та рідинною будовою мовних органів, а Мейє відзначає, окрім того, загально-людські властивості вимовляння.

Кавзальний зв'язок усіх звукових явищ з іншими явищами людського життя, найперше з фізичною природою та психологією розмовника, і обумовлює їхню цілковиту закономірність, яку прагнули встановити мовознавці, починаючи з перших спроб науково висвітлити мовні явища. Спільність-же напрямів вимовного розвитку й вимовних звичок у всіх членів однієї мовної групи пояснюється соціальним зв'язком і етнічним спорідненням поміж членами одного суспільства, що вимагають спільних для всіх норм.

Те, що в індивідуальних мовах звуки дуже різноманітні, не спростовує цих тверджень, бо вони стосуються до мови, а не до індивідуального мовлення, не до індивідуальних відмінностей, а до соціальних норм.

Завдання дальшого наукового розроблення питання про закономірність звукових переходів полягає в тому, щоб дослідити для кожного конкретного явища звукозміни його зв'язок з фізичною та соціальною природою відповідної групи розмовників і вивчити в деталях взаємодіяння всіх чинників, що впливають на зміну звуків, як біологічного, так і психологічного й соціального. Певна річ, що мовознавство повинно використати тут здобутки інших наук, які досліджують людину взагалі, в її подвійному аспекті біологічного організму й члена соціального колективу.

Висвітлення кавзальної обумовленості звукозміни дасть змогу зрозуміти й точність відповідностей поміж звуками різних діб в історії однієї й тієї самої мови; вже й тепер можна твердити, що формули звукових відповідностей є не довільні, а справжні наукові узагальнення, бо при наявності певного комплексу умов можуть виникати тільки певні, а не будь-які звукові зміни.

До розв'язання цієї проблеми наукова думка йшла, схематично, таким шляхом.

Перша доба наукового мовознавства зняла питання про закономірність звукових явищ і відзначила існування точних звукових відповідностей.

Друга доба підвела психо-фізіологічний ґрунт під ці відповідності.

Третя доба визначила соціальний бік звукових явищ і внесла тим у попередні твердження потрібні корективи та розвинула їх.

Де-далі глибше та детальніше вивчення проявів звукозміни помалу підводить нас до вищої синтези всіх набутих знань, що стане можливою, коли ми зрозуміємо взаємодіяння численних фізичних, психологічних і соціальних чинників, що закономірно обумовлюють вимову.

Ніна Ліперовська.

¹⁾ Op. cit., ст. 33.

Спомини про С. В. Руданського, записані 1906 р.

Розшукуючи матеріялів для життєпису С. В. Руданського, проф. А. Е. Кримський весною 1906 р., як їхав з Москви на Україну через Київ, переглянув в редакції новозаснованої (після 1905 р.) української газети „Громадська Думка“ спис подільських передплатників. На підставі деяких своїх міркувань та ще порад од співробітника „Громадської Думки“ подоляка М. С. Синицького, вибрав він скількись адрес таких передплатників з Вінницького та сусіднього Літинського та Балтського повітів, котрі, на його думку, могли-б призбирати для нього певні відомості про Руданського, а може й про недруковані ще поетові писання. Вдавшись до намічених адресатів, він і справді поздобував од них відповіді, переважно одначе загального характеру, що — мовляв — тепер (себ-то 1906 р.) уже нелегко щось знайти. Але були відповіді й цікавіші. Листування двох таких адресатів я тут і публікую.

Один — то був о. Микола Володимирович Сімашкевич із села Теліжинці з-під Старої Синяви (Літ. пов.). Дядько цього о. Мик. Сімашкевича — Митрофан Васильович Сімашкевич — був дуже, як на ті часи, освічена людина (скінчив курс Духовної Академії) і добився високої духовної кар'єри: попереду ректорував у Кам'янець-Подільській Семінарії, де колись учився Ст. Вас. Руданський, потім був вікарним єпископом у Казан. єпархії. За молодих своїх років він грав видатну роль у свідомих українських колах на Поділлі, перебував у зносинах із київською українською громадою, а після смерти Ст. Руданського здобув од поетових родичів і передав киянам автографічні збірки писань Руданського; бо була думка, що вони в Києві швидко підуть у друк. Та так не сталося, і Митрофану Сімашкевичеві довелося зазнати чимало прикростів од поетових родичів (характерний лист про це, Олександра Руданського, я тут теж опублікую). Як відомо, світ побачили ті рукописи здебільша аж двацятьма роками пізніш (коли не лічити, прим., коротенького видання „Співомовок“, що надрукувала р. 1880-го Олена Пчілка).

Другий адресат, що не тільки дав цікаву відповідь, але до того ще прислав деяку поетову писану спадщину — то був свояк Руданських, протоєрей Василь Григорович Боржковський з містечка Мізякова (Вінн. пов.). Син о. Вас. Боржковського одружився з дочкою о. Ст. Вас. Комарницького, жонатого з рідною поетовою сестрою, і тому Вас. Боржковському зовсім легко було взяти у свата і переслати до проф. А. Е. Крим-

ського те невеличке поетове шпаргалля, яке у С. В. Комарницького переховувалося. Там був і дорогоцінний для поетового життєпису уривок із його щоденника, де він, 1 вересня 1861 року, прощається з Петербургом, що дав йому вищу освіту, та з петербурзькими приятелями та з своєю коханою С., яка щирою любов'ю очевидячки дала поетові спромогу не писати більше елегійних віршів „Повій вітре на Україну, де покинув я дівчину“. Натомість писав він вірші вже до неї, до своєї любові С.

Решта поетових паперів— то вже з ялтїнського періоду, і обмальовують вони Руданського як громадського діяча й як сердечну людину.

По цій короткій передмові публікую листи і о. Мик. Сіماشкевича і о. Вас. Боржковського, що переховуються в архіві акад. А. Е. Кримського. Од правопису оригіналів не відступаю. Приміром, коли один раз надруковано „Поділля“, а другий раз „Поділя“, то це значить, що так і в листі написано. Те само треба зазначити і про тверді знаки, які, хоч не часто, але бувають написані серед загально-безйорової ортографії, або навпаки.

I.

Листи до проф. А. Е. Кримського од Миколи Володимировича Сіماشкевича.

(1906).

а) Перший од о. Мик. Сіماشкевича лист, заадресований на Звиногородку (18/V 1906)— то візитова картка, що в ній замість підпису припадає друковане візитове імення та прізвище, — звісно, по російськи:

Високошановний пань Профессорь!

Вибачайти, що довго мовчу. Письмо Ваше одібравъ на пошти въ таку минуту свого житя, котра довго и гірько чується въ сердці. Цю карточку посилаю для того, щоб забезпечити Васъ і дати Вам знати— що отвічу, тільки трохи згодивши. Про Ст. В-ча Руданського знаю мало; но те, що знаю— як збиру до купи, напишу. Мій батько навіть бачивъ поета живим, як той скінчивъ Семинарію; но це було давно, і здібана було коротке. Прошу ще раз вибачити міні за те, що я довго мовчавъ на Ваше шановне письмо. — З щирим сердцем и великою пошановою остаюсь покірний Ваш слуга: Священникъ Николай Владиміровичъ Сіماشкевичъ, Теліжинці, 1906 р. 18 травня, Поділя. Почт. станція Старая-Синява Под. губ. с. Телижинцы.

б) Двома місяцями пізніш (5 липня 1906) о. Мих. Сіماشкевич надіслав до проф. А. Е. Кримського до Звиногородки уже довгу епістолію:

Високошановний Добродію, пане Професоре!

Давно я Вам обіцяв написати, — і Ви, я думаю, більше тепер не мали надії, що я напишу, чим перше. Не думайте, шановний добродію, що причиною цего служит лінивство до писаня, яке звичайно можно замітити у сельских жителівъ, а найбардзі у попівъ. У мене, як я перше Вам писавъ, дома случилось нещастя: мавъ ідним-ідну дитину— і та вмерла. Хата стала глуха, пуста і смутна; і я з жінкою, щоб хоць трохи розвіяти свій жаль і тугу, старались і ста-

раємось не сидіти дома, а іздити то до родичівъ, то до сусідівъ. Отже-ж і шановне письмо Ваше я відібравъ з пошти за два дні, чи за три дні передъ тим, як виїзжавъ въ далеку дорогу, — миль за одинадцять, або і дванадцять од дому. Хоч і з великою охотою пишу я свій отвѣт до Вас, но ніяково міні от що: звертаючись до мене з шановним проханням звісток про життя Степана Вас-ча Руданського, Ви, десь певне, думали, що я або сам знавъ ёго, або маю багато матерьялу для його біографіи. На жаль, знаю я надзвичайно мало; но і цим малим з охотою з Вами поділюсь.

Не багато людей в нашім Поділлю цікавились звітками про життя Степана Вас-ча; знали за него тільки близькі родичі його та ще дехто з його коллегівъ по Семинарії і сусідівъ. А другі його земляки довольвились тільки тим, що зачували на память зо двое, або зо трое вірш, та співали пісні його складу: „Колёръ чорний“, „Повій вітре на Україну“. І багато було таких людей, що і возсім не цікавились тим, чія то пісня, і не думали і не гадали, що її авторъ е Руданській. Я так думаю, що на Степані Васильевичі повинна була справдитись пословиця: „Нѣсть пророк во отечестві своем“.

З початку семидесятих років (1873. 1874. 1875) поміж подолянами являється більше творівъ Руданського, чим їх було перше. Причина цѣму он яка: ще раньше — в кінці шестидесятих років (1868—1869), як я не мильсь, у нас на Поділлю почався українофільскій рух. Яка політична або серьозна підкладка була въ тім рухові, я довідне не знаю; но послідкомъ цѣго руху для подолян були надії мати свою українську газету і воскресити свою літературу. От тогді і визирнули на світ твори Руданського. Дядько мій, Митрофан Васильевич Сімашкевич¹⁾, бувши въ Семинарії участником того руху, не покинув ёго і въ Академіи; хотілось ёму конечне, щоб і рідне Поділля дало свою квіточку поезіи въ громадській збірник українського письма.

Село Хомутинци Вінницького повіту — рідина Руданських — було недалеко від Голодѣк — рідини Сімашкевичівъ; і навіть меншій брат Степана Вас-ча Александръ іздивъ з моім батьком балагулою до Семинарії, въ Кам'янець... По розказах мого батька протоіерея Владимира Сімашкевича цей брат Руданського Александръ, про которого я тільки-що сказавъ, бувъ майстеръ розказувати багато і дуже цікавих казок. Александръ Руданській бувъ старший за батька і по літах і по класі; но стояли вони на ідні квартирі, і він, бувало, розказуючи казки, читавъ і вірші свого брата Степана. Твори тіі були списані в малі тетрадці, в 16 долю листа, рукою самого Степана Васильевича. Меже ними памяті для мого батька: „Наука“, „Цигани“, і багато було віршівъ нецензурного змісту²⁾. Книжечка та була переписана чистенько і гарно. Видно, що Руданській ще й тогді мавъ надію або друкувати її, або кому-небудь презентувати.

Отже, як я казавъ раньше, дядько мій Митрофан Васильевич і поїхавъ въ Хомутинци³⁾, надіючись там роспитати про Степана

¹⁾ Митрофан Сімашкевич — як я зазначав вище, потім був ректором Подільської семінарії в Кам'янці, а ще пізніш — вікарним єпископом Казанської єпархії. *М. Л.*

²⁾ Виходить, що це були ті вірші, які потім склали собою третій рукописний томик „Співомовок“ Руданського (Диви „Знадоби“ I, ст. 137—138). *М. Л.*

³⁾ З попереднього контексту мабуть виходило-б, що Митрофан Сімашкевич, ідучи до Хомутинець, був ще студентом-академіком. Але дальшее оповідання, ніби, натякає на те, що він поїхав до Хомутинець, уже в Кам'янецькій семінарії вчителюючи. *М. Л.*

Васильєвіча і, як можна буде, то достати і дещо з його творів. Тоді там на приході були вже ні батьки Руданського, а їх зять о. Степан Комарницький. Від Комарницьких Митрофан Васильєвіч і взяв рукописи Руданського; но чи то була та сама книжечка, що й батько бачив, чи може окрім неї були і другі — я напевно не знаю. Тільки, після того, як твори Степана Васильєвіча попали до дядька, вони швидко стали розповсюджуватись по Поділлі. Перше — в Семінарії, де дядько був преподавателем, а потім, звідти — і на провінції. Я був малим хлопцем (років з вісім міні було), а вже знав деякі з них. А брат мій — то ще меньшим вмів розказувати про „Жалібного дьяка“, про „Голосну церкву“ і дещо друге.

Но не суджано було творам Степана Васильєвіча в той час відкрито і явно побачити світ. Українофільській рух замовк, пригнічаний зверху¹⁾, — і про українську газету не можна було і думати. А все-такі декому хтілось ще хоч поспробувати — чи ни можно принайме частину творів Руданського випустити в світ. Таким чоловіком явився Данило Александровіч Сініцький, деректорь [київської] Фундуклеєвской Женской гимназії, котому дядько Митрофан і передав всі рукописи Руданського, які в нього були²⁾. Потім слід тих рукописів так і пропав³⁾. Чи Сініцький відіслав їх за границю, де вони видавались, чи віддав їх до редакції „Київської Старини“, не відомо⁴⁾; но на скілька запитань письмами дядька Митрофана Васильєвіча Сініцький нічого не одвічав⁵⁾. Років через пять, або шість [М. Л.: 1880] явились на світ „Співомовки“⁶⁾, котрі швидко розійшлись по Поділлі і котрі заітересували багато подолян жителям і творами Степана Васильєвіча. Багато тоді об'явилося людей меже молодіжью в Семінарії, котрі списували, разом з переводами на російській язык Римських і Гречеських авторів, і вірші Руданського. І я збирав їх: то списував у других, то, як хто знав на память, записував з слів; а в кінці кінців багато списав з заграничного українського журналу „Зоря“⁶⁾.

В семі Руданських, як каже батько мій, окрім старих батька і мами, було чотири брати: Григорій, Степан, Александр і Юхим

¹⁾ Натяк на відомий наказ 1876 року. М. Л.

²⁾ Сініцький був для Руданських не чужий: він їм доводився родичем. Див. „Знадоба“ I, ст. 86. М. Л.

³⁾ О. Степан Комарницький потім дуже допоминався тих Степанових рукописів, нарікаючи листувався про це і з Олександром Руданським — братом Степана в перших. Лист од Олександра Руданського до Ст. Комарницького я нижче подаю, і він яскраво свідчить, яких Митрофанові Сімашкевичеві довелося зазнати прикrostів, через оті запроторені рукописи. М. Л.

⁴⁾ Очевидячки, не міг він віддати до редакції „Київської Старини“, бо вона-ж у 1870 роках ще не виходила в світ (почала видаватися 1882 року). М. Л.

⁵⁾ Ті рукописи у самого Синицького не залишилися. Вони кінець-кінцем опинилися у П. Г. Житецького; а третій рукописний томик безпосередньо від Синицького здобула Олена Пчілка (див. „Знадоба“ I, ст. 86). М. Л.

⁶⁾ „Співомовки“ Ст. Руданського. Выдавъ Н-й Г-ъ Волинський“ К. 1880. Опубликувала туу книжечку Олена Пчілка (Косачева), а криптонім, поставлений на обгортці, має значити: „Невеличкий гурток волинський“. М. Л.

⁶⁾ В „Зорі“ велику пайку „Співомовок“ опублікував Іван Франко 1886 р., по-над півсотню приказок. Але друкував він їх не за Руданського автографом, а за копією Стрільчевського 1869 року („Знадоба“ I, ст. 108 та 140). Потім М. Комар і А. Кримський почали публікувати Руданського в „Зорі“ вже 1893—1895 року. М. Л.

і сестра, імені котрої батько не памятає¹⁾ і котра вийшла потім за Степана Комарницького. Він після смерті старого Руданського занявъ парафію въ Хомутинях, а через скілька років перейшовъ въ Кутищі, де жиє і до сеї пори. Батькові мому пришлося бути у старих Руданських. Вони були люди середняго достатку, но все-таки у них въ перші хаті стоявъ уже фортепян; але на ньому находились гладущики, въ котрих скисала сметана. Мама Руданського ходила завязана хусточкою кінцями наперед, а старий о. Василь помаленьку говоривъ, з повагою, і старався балакати по російські.

В той час як батько бувъ въ Хомутинях, Степана Васильевича там не було. А він [батько] бачив його далеко раньше, в заштатнім городі Хмільнику²⁾, у батьки Кульчицького на празднику (22-го іюля) на Іллі^{*)}. Батькові тогді було роківъ з 9 або 10, а Степан Васильевич тільки-що кінчивъ тогді Семинарію; це було въ 1852 року³⁾. По виду Степан Васильевич бувъ бодуцматий, здоровий, проворний і жвавий хлопець; риси лица — прості; одним словом, селянській парубокъ! Руданській іхавъ тогді з своїм родичом Вільчинськім, котрий бувъ вже монахом, називався Павломъ і бувъ інспектором Полтавської Семинарії. Вільчинській потім бувъ архієреєм въ Кішіневі, Казані і, въ кінці життя, екзархом Грузії⁴⁾. В Хмільник і Руданській і Вільчинській заіхали по дорозі: Руданській іхавъ въ Київъ — тримати екзамен въ Духовну Академію, а Вільчинській іхавъ на службу⁵⁾. Руданській кінчивъ Семинарію, як каже батько, першим учеником. І ходит така мова про нього, що він, вчинивши волю начальства і свого батька, витримавъ екзамен въ Духовну Академію, а потім зараз поіхавъ въ Петербург і поступивъ по екзамені въ Медико-Хирургичну Академію. Цим дуже бувъ незадоволенний його батько і не хотівъ йому помогати ані трохи, так що Степану Васильевичу помогавъ найбільше його двоюродний братъ Александръ Андреевич Руданській, котрий жиє і до сеї пори⁶⁾.

¹⁾ Ольга. М. Л.

²⁾ Хмільник на Бозі — в північній частині Літинського повіту, на північний захід од Хомутинець. М. Л. ^{*)} Іллі — не 22-го, а 20-го іюля. М. Л.

³⁾ Явний lapsus memoriae. Руданській скінчив курс семінарії року 1855. М. Л.

⁴⁾ Послідовність кар'єри єпископа Павла була трохи инакша. Диви еп. К[иріонъ]: „Краткій очеркъ исторіи грузинской церкви и экзархата за XIX стол.“ (Тіфліс 1901) ст. 28: „Девятимъ экзархомъ Грузіи былъ Павелъ (1882—1887), до того бывшій архієпископомъ кишиневскимъ... Съ грузинской кафедрі високопреосвященній Павелъ переведенъ былъ въ Казань, гдѣ онъ и скончался“. М. Л.

⁵⁾ Виходило-б, що іхали вони до Києва просто з Кам'янця, а не з Хомутинець, бо Хмільник (Літинськ. пов.) не лежить по дорозі між Хомутинями та Київом. Одя звістка старого протоєрея про те, що іспит од Духовної Академії Степан попереду складав у Києві, а вже аж тоді його вислано до петербурзької Академії — вона стоїть самітно. М. Л.

⁶⁾ Тут безперечний lapsus salami. Може бути, треба читати: „Степану помогав найбільше батько його двоюродного брата, Александра Андрійовича Руданського“ (що його дочка Ольга потім виросла в сім'ї Степанового батька). А Олександр Андрійович Руданський (помер 1921 року) був літ на п'ятнацять молодший од Степана; з нього був непоганий українській етнограф і дуже посередній українській поет (Диви про нього статтю Вол. Герасименка в „Зап. Іст.-Філ. Відд.“ кн. XIX, 1928, ст. 215—221). В тім Олександровім листі до Ст. Комарницького, який я нижче друкую, Олександр виразно пише: „Мой покойныи отецъ о Хомутиняхъ много говорилъ. Покойнаго Стефана Вас-ча лично я не зналъ; зналъ я только Александра и Григорія“. М. Л.

Я тепер, як вже казавъ з початку цього письма, іздивъ до своїх родичівъ і бачився там з двоюрідною сестрою Степана Васильевича¹⁾. Від неї я чувъ тільки, що вона бачила Руданського, якъ він бувъ вже военним доктором. Це було роківъ пятьдесят тому назад²⁾. Ольга Андреевна Щипковська (фамілія [двоюрідної] сестры Руданського; вона замужем за простим селянином въ с. Бучаі Ушицького повіту) говорить, що приїзд Руданського додому³⁾ так знервувавъ його маму, що та аж зімліла. Ольга Андреевна була сирота, і мама Руданського і для неї була так, як мама. Зобачивши, що від радощівъ і сліз Руданська зімліла, Щипковська⁴⁾ дуже лаялась на Степана Васильевича і казала: „Якій чорт приніс оце того паршивого москаля? Щоб він пропавъ, що ви, мамцю, від нього аж заслабли!“ Степан Васильевич хтівъ тогді Ольгу Андреевну взяти під свою опіку: на свій кошт її вдягати і вчити. Но старі батьки Руданського не дали йому її, кажучи, що так далеко (мабуть, въ Крим?) вони не дозволяють везти дитини. Про вид і постать Степана Васильевича Ольга Андреевна говорить так, як і мій батько⁵⁾.

Степан Васильевич, як бувъ жартівливий въ своїх віршах, таким бувъ і въ своїм житю. Од Валерьяна Васильевича Боржковського (він — землемір, і жиє въ Вінниці на Поділлію; в него я бравъ загранишне видання творівъ Ст. Вас-ча) я чувъ, що Руданській, з ідним кінчившим Семинарію своїм знаємим, іздивъ замість фурмана на балі. На іднім балеві, коли фурмани зійшлись вечеряти і випили по чарці, господиня дому спитала: „Чи всі пили горілку і чи всі вечеряют?“ Її сказали, що ще іден ни пивъ і не входив до хати. Закликали того хлопця (то бувъ Руданській і ни входивъ до хати, щоб не пізнали часом). Сівши за стіл, парубок не бере ложки. Зауваживши це, господиня питає: „А чому ти, хлопче, не їсиш?“ — „Бо ще чарки не пивъ“, відказавъ Руданській: — „Хіба я гірший відъ других?!“

Здаєця, що въ ті карточці, котору я піславъ до Вас, я просивъ Вас, шановний добродію, як можна, то пришліт, будьте ласкаві звісточку: скільки вийшло въ світ творівъ Степана Васильевича і де їх можно достати. Кажу ще раз, що я бувъ би дуже вдячний Вам за це.

В кінці свого письма, въ которому ні нового, ні цікавого я нічого, здаєця, не сказавъ, пишу адреси тих людей, у которих Ви можете найти більше звісток про Степана Васильевича, як у мене. Це от хто:

Священник с. Кутиць Вінницького уѣзда о. Степан Комарнічій, про котораго я раньше писавъ, що він женився на сестрі Ст. Руданського. Почт. ст. Пиковъ Винниц. уѣз.

Протоіерей с. Чукова о. Александръ Андреевич Руданській, двоюрідний брат Ст-на Вас-ча — Почт. ст. м. Немировъ Брацлавск. уѣз.

¹⁾ Як видко з дальших слів о. Сімашкевича, він має на думці Ольгу Андріївну, тобто дочку вищезгаданого дядька Андрія, що сиротою після батька осталася вона, треба гадати, саме тоді, як Степан учився в Петербурзі, — і тоді Степанова мати взяла її до себе в сім'ю у Хомутиці. *М. Л.*

²⁾ а саме 1861 р. *М. Л.* ³⁾ з Петербургу. *М. Л.*

⁴⁾ тоді ще не Щипковська, а тожсамо Руданська. *М. Л.*

⁵⁾ тобто, що Степан виглядав наче „будматий“ сільський парубок. *М. Л.*

Прошу вибачати міні, що я так довго не писавъ до Вас. Бувайте здорові, і Боже помогай Вам въ Ваші роботі. Завше готовий на всякі услуги для Вас, зостаюсь з великим пошануванням свящ. М. Сімашкевіч.

1906 р., 5-го липця, с. Теліжинці. Поділля.

II.

Листи до проф. А. Е. Кримського від о. Василя Григоровича Боржковського.

(1906)

До о. В. Г. Боржковського проф. А. Е. Кримський вдався, натурально, мовою українською. Але характеристична річ — що о. Боржковський, передплативши „Громадську Думку“, вважав її мову за єдину норму для писання, — а він, провінціяльний батюшка, так писати не вмів. Через те на перший лист проф. Кримського він одписав мовою російською, — по українськи писати ще не зваживсь:

а) 13 мая 1906 г. М. Мизяковъ.

Высокочтимый г. Профессоръ!

Прошу немного подождать. На дняхъ поѣду къ свату своему (у котораго женился мой сынъ), священнику Комарницкому, женатому на родной сестрѣ Степана Руданскаго. У него можно пополнить скудныя біографическія свѣдѣнія мои о поэтѣ. Въ адресѣ моемъ оказывается неточность: я состою священникомъ м. Мизякова, а не хуторовъ Мизяковскихъ: — это отдѣльный приходъ. Съ глубокимъ уваженіемъ, честь имѣю быть покорнымъ слугою: священникъ Василій Григоріевъ Боржковскій.

б) Тільки-ж проф. А. Е. Кримський одписав о. Боржковському знов мовою українською, а не російською — і тоді о. Боржковський теж удався до української мови, але до правопису ярижного:

31 мая 1906 г. м. Мизяковъ.

Высокоуважаемый г. Профессоръ!

Я ще не бачився з своїмъ сватомъ о. Комарницкимъ. Меже нами 30 верстовъ и р. Бугъ. У насъ теперъ таки зльвы, що вси гребли въ ставкахъ повиносило, и Бугъ широко розлявся, такъ що и перебраться тяжко-трудно. А передъ тымъ були Свята Зелени: багато мнѣ роботи по служби, — помынки на цвынтахахъ; а ихъ у мои парафіи 4-ре.

Не знаю: що нового почую у свата опричь того, що вже надруковано з біографіи Руданського? Видъ себе скажу, що я його разъ-разомъ бачивъ въ своїмъ жыттю.

Це було 1855 року въ Августі. Въ тии времена я переходывъ въ Семенарію в Каменецъ, а Руданського высылалы въ Петербургъ — въ Духовну Академію. С. Хомутыньци видъ насъ (м. Мизяковъ) — верстов 18. А такъ якъ сестра Руданського, що була потимъ за

моимъ сватомъ Комарницькимъ учылася разомъ з моею сестрою въ Мизякови у идной мадамы, — то, выпроважуючы сына въ далекій край, батькы Руданьского спросювали гостей; — попросылы и насъ. Гостей було багато; були й музыкы. Хоць тіи музыкы були прости мужыкы, але вони добре гралы и польку и кадрилъ. Було дви скрипки, клярнетъ и цымбалы, — якихъ вже теперъ нигде не видно. Чы танцювавъ Руданскій, цего добре не памятаю; певне що й танцювавъ. Це тилько добре памятаю, що, зибравшы и обсадившы кругомъ себе панночокъ, винъ чытавъ имъ щось изъ своихъ творивъ — грубыхъ тетрадивъ, и вси дуже сміялыся и весели були. Мени съ колегами не въ голову було слухаты... Мы заглядали коло музыкантивъ, якъ тры добродзикы (магушкы), невелького росту, уже не молоди, чы ны сестры (двѣ) самой хозяйкы, таки соби повненьки-кругленьки, поклавшы одна други праву руку на плече, а ливою взявшысь въ боки, — вси тры разомъ, пидъ тактъ кружлялы и присъпивувалы пидъ музыкы:

„На городи курочка громадытъ,
А пивнычокъ додому провадытъ“..

Высылаючы въ Петербургъ (а не въ Кыйвъ, якъ належалося) до Академіи Руданьского, Духовне Начальство не знало, що духовни науки ёму не по души. Прихавши до Петербурга, Руданскій здававъ разомъ въ двохъ академіяхъ экзамень¹⁾, а якъ здавъ, то й заявивъ своему начальству, що виходытъ з його видомства. Полетилы громы й тучи до Архіерея (Евсевія), а видъ сего — до Руданьского батька. Идно — обманъ, а друге — казённи прогоны: щось 140 р. Батько за це дуже гнивався на сына, — бо, опричь ганьбы, мусивъ, бидній, мало не за два рокы жалованя отдаты. А въ школахъ було ще два сыны: Евѣимій и Александръ; цей останній бувъ зо мною разомъ. (и то до нёго, видно, пысавъ Степанъ письма)²⁾.

Бильше ничого не знаю я про Руданьского. Говорятъ, що въ Крыму винъ выличывъ якусь високу особу — Вельку Княгыню, и за тее получывъ дорогой перстень³⁾. Що тилько бильше почую отъ свата, Вамъ напышу. А тымъ часомъ пересылаю маленькій зшитокъ, пысанній самымъ авторомъ: це мій сынъ колысь доставъ у свата Комарницького⁴⁾. Говорылы, що у свата на горици были ще якисъ

¹⁾ З листа о. Сімашкевича (диви вище ст. 83) виходило-б, що попередю послали Руданьского до Академіи таки кыйвської, і іспита він склав таки у Кийві (близько 20 липня 1855 р.), але через якісь міркування (може, тоді в кийвській Академіи стипендіальної вакансії не було) Кам'янецька духовна семінарія вирішила вивадити Руданьского, свого „первого ученика“, до Духовної Академіи петербурзької, — аби рік у нього дурно не пропадав. Здавати вступні іспити рівночасно до двох вищих шкіл — рішуче, за тих часів, заборонялося, і не можна думати, щоб спеціально для Руданьского зробили виняток із загального правила. *М. Л.*

²⁾ Ні, не до Олександра, а, як ми точно знаємо, до третього брата — Грицька, що вже тоді в школі не був. *М. Л.*

³⁾ Здається, що власниця Алупки княгиня Воронцова (не звичайна-собі княгиня, а „свѣтлѣйшая“) обернулася в родинній традиції Руданських у „Велику Княгиню“. *М. Л.*

⁴⁾ В тім маленькім зшиточку містяться фольклорні записи Руданьского із зазначкою „Ялта 1862“ та лаконічні, але дуже їдкі нотатки про вчинки кримських можновладців та багатіїв. Нотатки тії я тепер-таки видаю в світ, а фольклорні записи увійдуть, десь, до 3-го т. моєї збірки: „Казки та оповідання з Поділля 1850-1860-х рр.“ *М. Л.*

шпаргалы, але ихъ, здаеця, забравъ зять ёго, акцыаній чыновныкъ (университетчыкъ) Машкевичъ.

А, може, Вамъ прямище б було звернутыся до мого свата? Винъ бы не видказався даты Вамъ одвить, на що треба.

А за цымъ, прошу, выбачайте, що краще не вмію пысаты. Бо новомодныхъ выразивъ не вивчывъ, — вже й не вивчу. „Громадську Думку“ трудно чытаю.

Щырій Вашъ слуга: Священникъ Василій Боржковскій.

Адреса свата: м. Пиковъ Под. губ., свящ. Степ. Вас. Комарницкому, с. Малыя Кутыщи.

в) Тільки ж на дальше не стало українських набоїв у о. Боржковського, — і він у третьому своєму листі знов перейшов на російщину:

Высокоуважаемый Г. Профессоръ!

Мнѣ совѣстно, что я замедлил въ интересующемъ Васъ дѣлѣ по собранію свѣдѣній и остатковъ литературы покойнаго нашего земляка Стефана Васильевича Руданскаго. Но я мало виновенъ: расстояние, служба и всякія житейскія обстоятельства были тому причиною.

Въ послѣднемъ моемъ къ Вамъ письмѣ я упоминалъ, что зять моего свата, священника Комарницкаго, женатаго на родной сестрѣ поэта, чиновникъ акцизнаго вѣдомства [М. Л.: Машкевич], забралъ лоскутки, писанные рукою Ст[ефана] Васильевича. Вотъ эти остатки честь имѣю Вамъ при семъ представить, съ награднымъ листомъ.

Мнѣ в[есьма] пріятно хотя чѣмъ-нибудь услужить Вамъ въ память незабвеннаго нашего земляка Степана Васильевича Руданскаго.

Съ глубокимъ уваженіемъ честь имѣю быть покорнымъ слугою Протоіерей Василій Боржковскій.

Сентябрь. 12—1906 г., м. Мизяковъ, ст. почт. — Винница.

г) Ті „остатки“, які о. Боржковскій переслав у третьому своєму листі до проф. А. Е. Кримського — то уривок із щоденника 1861 р., скількись ялтинських документів (я їх друкую в іншому місці) та ще лист од Олександра Андрієвича Руданського з Чукова до о. Степана Комарницького в Кутища. Той лист — недатований, але видно, писавсь він наприкінці 1870-их рр. як відповідь на жалі С. Комарницького про те, що Митрофан Сімашкевич забрав од нього поетові рукописи та кудись їх заподів, і тепер їх повернути важко. Ол. Руданського лист я подаю тут-таки, і заховаю того російського написа, що поставив угорі о. Боржковський:

Письмо двоюроднаго брата Руданскаго къ свящ.

Ст. Васил. Комарницкому:

Высокоуважаемый о. Стефанъ N!

Письмо Ваше отъ 11 марта только что сейчасъ получилъ изъ почты. Сердечно благодарю Васъ за Ваши родственныя чувства. Мой покойный отецъ о Хомутицахъ много говорилъ. Покойнаго Стефана Васильевича — лично я не зналъ; зналъ я только Александра (въ

бытность его учителемъ въ Приворотѣ¹⁾ и Григорія — на акцизной службѣ въ Каменцѣ²⁾. Про Васъ только слышалъ. Давно то было, еще въ 1870 г., по окончаніи мной Семинаріи, я думалъ было поѣхать къ Вамъ въ Хомутицы (Вы еще тогда были въ Хомутицахъ). Но думать и сдѣлать — двѣ большихъ разницы, и думка в дѣло не перешла. А оженившись и занявъ приходъ — уже пошла иная жизнь, гдѣ, какъ Вы знаете, иному пойдетъ жизнь как в сказкѣ: въ хатѣ во всемъ достатокъ, Богъ вѣсть откуда текутъ ему медовыя и млековыя рѣчки; ему и выѣхать изъ дому легко, и на сторонѣ пріятно. Иному же такъ трудно въ жизни приходиться, какъ изъ камня не легко воды выдавить: и дома ему тяжело, а на сторонѣ во сто кратъ хуже. Хотя мнѣ жилось на приходѣ не дурно, но такъ было чего-то трудно выѣхать изъ дому, что я нѣсколько лѣтъ собирался къ отцу, въ село Говоры³⁾, — и поѣхалъ только тогда, когда отецъ умеръ. Теперь разныя семейныя печали еще лучше привязали к дому, что положительно нѣтъ охоты выѣзжать въ гости въ такое мѣсто, откуда бы того же дня нельзя было вернуться домой⁴⁾.

Знал, что Вы рукопись покойнаго Стефана Р. отдали Симашкевичу⁴⁾. Если онъ не оставилъ Вамъ росписки въ полученіи рукописи — такъ дѣло дрянъ. Въ сей лукавый вѣкъ на одну честность полагаться трудно. Но въ Симашкевича если нѣтъ твердой честности, такъ до бѣса въ него самолюбія⁵⁾. И Вы попробуйте только написать ему вызывающее письмо, что его поступокъ предадите гласности, — и знаю, что онъ смирится и все Вамъ возвратитъ⁶⁾. —

Если только когда представится случай быть въ Вашихъ сторонахъ, такъ долгомъ почту заѣхать к Вамъ. А пока, прошу Васъ, пишете мнѣ — и я всегда съ удовольствіемъ отвѣчу Вамъ. Ольгѣ Васильевнѣ⁷⁾ низайше кланяюсь. Какая у Васъ семья? Храни Васъ

¹⁾ а саме в духовній школі села Приворотя, де він учителявав, хоч і сильно страждав на туберкульозу. Див. медичне свідощтво вінницького „городового врача“ 10/IV 1863 р., що опублікував Мик. Хращевський в „Зап. Іст.-Філ. Відд.“ кн. XXIII, ст. 233 (= „Нові знадобя“ ст. 28). *М. Л.*

²⁾ тобто близько 1870-го року (про це див. Степанів лист — „Знадобя“ I, ст. 33). *М. Л.*

³⁾ Село Говори — Ново-Ушицького повіту, трохи на північ од Нової Ушиці. *М. Л.*

⁴⁾ Что Вамъ Щепковский — мой шуринь — навралъ, что будто мнѣ поручено слѣдствие по дѣлу Вашего сосѣда Радзівскаго? И выдумалъ же, прости Господи! Никакого слѣдствия надъ свящ. Радзівскимъ мнѣ Консисторія не поручила; да я бы и не поѣхалъ на слѣдствие такъ далеко, хотя бы было и поручено. [Ця вставна тирада написана в самому тексті листа, але вона так сильно розбиває хід думок, що я її переніс у нотатку. — Щепковский, що його Олександр Руданський зве своїм шурином, був чоловік його рідної сестри Ольги Андріївни. Про це ширше дав. в листі о. Мик. Сімашкевича на ст. 84. *М. Л.*]

⁴⁾ тобто Митрофану Сімашкевичу, як буде видно із прикінцевої приписки о. Вас. Боржковського і як про це вже згадував Митрофанів небіж о. Мик. Сімашкевич (диви вище, ст. 81-82). *М. Л.*

⁵⁾ Що „самолюбія“ (або краще сказати честолюбивости) не бракувало Митр. Сімашкевичеві, це видно з того, що він потім дослужився до єпископства. Але що в ньому було й багато високої ідейности — це теж річ безперечна, і вжеж не для своєї власної користи забрав він літературну спадщину Руданського та передав її Синицькому в Києві. *М. Л.*

⁶⁾ Бідний Митрофан Сімашкевич марно писав до Синицького (до речі сказати, родича Руданських), — рукописів так і не вернули ані йому, ані Комарницьким. *М. Л.*

⁷⁾ Жінці Комарницького — сестрі Степана Руданського. *М. Л.*

Богъ на многія лѣта! Преданный Вамъ Вашъ родственникъ Свящ. А. Руданскій. 24 марта. Чуковъ. [коло Немирова, на Брацлавщині].

Наприкінці цього листа Олександра Руданського о. Вас. Боржковський дописав своєю рукою: „Симашкевичъ — б. ректоръ Под[ольской] Семинаріи, нынѣ Викар[ный] Еп[ископъ] Казан[ской] Епар[хіи] Митрофанъ (Чебоксарскій)“.

III.

Уривок із щоденника Ст. Руданського.

(1861).

Ми не знаємо, чи вів Руданський якогось довшого щоденника, чи, може, обмежився на отій єдиній картці (1 вересня 1861 р.), що ми оце її друкуємо, витягнувши з архіву акад. А. Е. Кримського. Але й ця невеличка, єдина, картка кидає чимало світла на інтимне поетове життя. Надто важлива в цьому записі — тая друга частина його, де поет прощається із своєю милою С..., що „ясною зіронькою“ блимнула йому, бідному студентові-харпакові, на чужині, й огріла його петербурзьке перебування своєю широю любов'ю.

З легкої руки Одесита-Комара (1886) закорінилася в істориків нашого письменства непохитна думка, сказати б аксіома, що Руданський ціле своє життя болоче страждав од розбитого першого кохання, ще з семінарських часів. Одесит пише: „Бурсаки співали мабуть не одну пісню, зложену їх однокашником, а пісню „Повій вітре на Україну“ і тепер співають не то бурсаки, а й кожен чоботар. Пісня ця була, мабуть, впливом його першої і то нещасливої любови до кам'янецької-таки, як кажуть, дуже вродливої, але характером зовсім ледачої панночки К-ої¹⁾. Ця любов мала великий вплив трохи чи не на ціле життя поетове“²⁾. Більше-менше дослівно переписав Одеситові слова львівський професор Ом. Огоновський — у своїй „Історії літератури руської“ (1887), ще й трохи усугубив Одеситів тон: „Пісня ця була впливом його першої і то нещасливої любови до якоїсь красивої, але ледачої панночки в Кам'янці. А що поет був вельми мучений споминками сеї любови, то й здоров'я його що-раз більше розстроювалося. З Кам'янецької духовної семинарії Руданський не хотів йти в попи, але перейшов в Петербург в Медико-Хірургічну академію. Скінчивши там свою науку, покинув він столицю зовсім слабій“³⁾. Після Комара й Огоновського думка про те, що перше і безталанне кохання розбило навіки життя Руданському, розвивалася у істориків нашого письменства crescendo. Зовсім недавно Вол. Герасименко в своїй перед-

¹⁾ Квягницької?

²⁾ „Знадоба“ I, ст. 25.

³⁾ „Знадоба“ I, ст. 112.

мові до антології з Ст. Руданського „Поезії“ (К. 1927) вияснив, хто така була тая таємнича подільська Степанова Беатріче, що її проф. Огоновський безжалісно заатестував як „красиву, але ледачу панночку“. В. Герасименко на ст. XIV пише: „Про невдале кохання Руданського — серед подільського духовенства (старої генерації) існують усні перекази і тепер, а саме — що він був закоханий у вихованку нігинського священика (с. Нігин в 30-ти верстах од Кам'янця), який був проти того, щоб його вихованка вийшла заміж за Руданського, яку потім через наговори на Руданського одвернули од нього і видали за свящ. Стрельбицького“¹⁾. І ще на тій самій XIV-ій сторінці: „На поетичну творчість Руданського без сумніву також мало великий вплив і його перше кохання на Поділлі, що закінчилося невдачею для поета. Розбитому коханню Руданський присвятив чимало вірщів“. Далі В. Герасименко (на ст. XXI) знову пише: „Вдача Руданського, вразлива й хороблива, що вироблялась під впливом суворої школи, постійних злиднів і неладів з батьком, та через невдале кохання, охоче відгукувалося на сумний ліричний тон баладних утворів. Недурно і Бюргерову „Ленору“ відповідно до свого світогляду він назвав „Безнадія“. На ст. XXIII, знов: „Поетів переїзд до Петербургу ніскільки не вплинув оздоровляюче на його почуття і настрої. Навпаки, шум великого міста ще більш загострює його самотність, серце ще більше роз'ятрюється від споминів про кохану дівчину, що десь далеко на Україні... Велике місто було дуже далеким від поетового сприймання; він в ньому був лиш проходячим гостем, і тому на міські теми відгукнувся лише слабим рефреном, а повно жив лише в сфері особистих почувань та романтичних переспівів. Поет в своїх особистих почуваннях, як за часів семінарської науки, так і на протязі всього свого перебування в Петербурзі залишився незмінним. „Чорні думи“, „життя чорне“ на фоні „чорного кольору“ лейтмотивом проходять через усю особисту лірику Руданського“. І нарешті на ст. XXIV: „Він більше жив рефlekсами минулого та внутрішнім спогляданням свого особистого «я»“.

Щоденник Руданського — цілком розвіває легенду про нього, як про вічно-смутого, безпотішного „однолюба“.

1 сентября.

Скінчилися муки, надія не ошукала, не лягли мої кості на чужині, я знову у дорозі і залізними карбами кочуся на полудень. Прощай Петрополю! Прощай мое горно пекельне! не мало сили[,] мої рідної сили[,] попалося вь тобі, а гріх мені було бь за тебе забути. Сировымъ заліземъ зь землею та иржою попавъ я до тебе, ти мене перетопило, ти мене перекувало[,] и сухимъ и твердимъ пустило одъ себе. А чимъ-то полудень мене подаруе? Чи синее море мене загартуе, чи може изнову иржою покрые[,] сточить[,] обезсилить[?] А кримські горы чи новимъ здоровлямъ чи гробомъ наді-

¹⁾ Хращевському казали: Квартировича.

лять? Прощай же мій друже[,] прощай Петрополю[,] прощай моя радо-
порадо, прощай и ти моя зіронько ясна, моя милая С.... вамъ моя
дяка, вамъ мое серце, вамъ моя память до віку.

Ище вчера изъ вечера
По заході сонця
Поглядавъ я на улицю
Край свого віконця.
Поглядавъ я на улицю
Бучно було всюди
И мигали мимо віконъ
Знакоміи люди.

И сегодня ище до-дня
До моєї хати
Збиралися товариші
Тугу розважати
Розважали розмовляли
Щиро обіймались
Виливали душу въ душу
И не оглядались.

Півгодини до машини
Якъ мала рупати
Виходила я ти мила
Мене виражати
Вийшла стала на помості
Хусткою закрилась
Дивилася, дивилася..
Такъ и розлучилась.

Піднесено-ліричний характер цього жалісного запису викликає думку, що рядки ції і вірші вилялися на папір не де, як у вагоні, заразівінько після поетового виїзду з Петербургу, під боляче-свіжим вражінням розлуки. Тільки ж той факт, що все записано чорнилом, а не олівцем, та й ще дуже акуратно, без усяких виправок, показує, що наша картка отак, як вона є, не могла бути одразу написана в трусському вагоні. Очевидячки, у вагоні міг начеркати Руданський саму чернетку, олівцем, а начисто переписав її або таки в дорозі, там де спинився на спочивок, висадившись з вагону (1861 року залізниця з Петербургу не доходила до Поділля), або, може, переписав свою чернетку в „діяріуш“ уже аж тоді, як до рідних Хомутинець приїхав.

Микола Левченко.

IV.

Дорожні замітки Руданського

(1862)

Те, що тут подається, я витяг з невеличкого, аж мініатюрного зшитка, що Руданський пописав своєю власною рукою (24 сторінки in-32). Сюди він заносив усякі українські простонародні анекдоти та фабльо¹⁾. На ст. 4-й бачимо внизу дату: „Ялта. 11 Октября. 1862 року“. Таку саму дату читаємо і внизу сторінки 8-ої; а заразівськи після того на ст. 9—12 Руданський уписав цілу низку нотаток, здебільша лаконічних, що носять характер, здається мені, спеціальних заміток про шлях-дорогу між Гурзуфом та Алупкою, або й дорожніх-таки заміток.

Хронологічно ці замітки я повинен був-би вмістити на найпершому місці серед інших ялтинських документів. Тільки-ж вони такі уривкові, що я навмисне не захотів їх пустити на найперше місце, а подаю аж наприкінці.

У мене є вражіння, що ці коротенькі нотатки могли-б повстати одним з двох способів. Міг їх записати Руданський до своєї книжечки чи не після приятельської інтимної розмови із своїм щирим приятелем П. Ф. Падалкою, гострим на язик ялтинським поштмайстром, що добре знав усяку підоплічку надбережного кримського життя, великих кримських магнатів особливо; і могли в тій розмові брати участь ще й інші ближчі приятелі — тісної кумпанії Падалки та Руданського²⁾. Або міг Руданський почути це все, їдучи кіньми з Ялти до Воронцівської Алупки, чи з Алупки до Ялти, з уст якогось словоохочого попутчика (Свириденка?); чув, може, навіть од візника: з простими людьми Руданський любив заходити в розмову.

Та здогади — здогадами. Але що всі почуті подробиці великопанської самовлади та грабівництва, особливо з діяльності недавнього царя і бога над Кримом та Кавказом „світліїшаго“ князя Воронцова (помер 1856), вразили Руданського надто сильно, це видно з того, що йому зараз-таки заманулося внести їх на пам'ять собі до тієї самої книжечки, куди він заносив усякі етнографічні матеріали. Оце ті замітки:

Мордвиновъ — адмираль Черноморського флота пры Екатерині. — Имѣніе Байдарска долины³⁾.

¹⁾ Видрукуються вони, десь, у III вип. моєї збірки: „Казки та оповідання з Поділля 1850-1860 рр.“.

²⁾ Про ту кумпанію див. у Одесита (1886) — „Знадоби“ I, ст. 26. В листі до Грицька 1867 р. зве Степан Падалку „дядько Петро Хведорович Падалка“ („Нові знадоби“, ст. 23).

³⁾ Руданський (як видно з загального жовчного тону всіх його заміток) хоче сказати, що граф Ник. Сем. Мордвинов (1751-1845), який з 1792 р. був головою Черноморської Адміралтійської Управи, загарбав собі шмат землі в Байдарській долині. — Як відомо, граф Мордвинов здобув собі в Росії велику славу державного діяча, вкупі з Сперанським, своїми ліберальними думками про визволення селян (хоч і без землі); Рилеев оспівав Мордвинова в своїй поезії: „Гражданское мужество“. М. Л.

Воронцовъ — въ 1823 году ¹⁾ испросилъ позволеніе раздавать землю бесплатно; а потомъ онъ перекупалъ.

Решилъ же — Урзуфъ ²⁾.

Дорога [.] 1830 году Падалка ³⁾ ихавъ верхомъ по ныжн[ей] дорогѣ, а верхняя въ это время дѣлалась ⁴⁾. Кінчана около 40 годовъ изъ татарскаго збора, врученн[аго] генерал губерн. для усоверш[енствования] края.

Моль въ Ялтѣ — по распор[яженію] Воронцова строилъ [не-читко] овъ. Израсходовали 100.000, но моль разбитъ 1837 года осенью.

Волнорѣзы — плоты на свайныхъ опорахъ — строены по р[аспоряженію] Воронцова инж[енеромъ]... при Николаѣ I въ 1842 г....

Ялта 1837 году . . . , но въ 1838 году ⁵⁾.

Набережная ⁶⁾.

— инскаго жителя — Свириденка ⁷⁾:

Уральцы. Подъ командою барона Врангеля находились подъ Евпаторією уральцы, донцы, пѣхотинцы, артиллеристы ⁸⁾. Къ нимъ ѣхалъ маркитантъ съ припасами кацапъ съ хлопчы[комъ]. Уральцы з-ры чоловіка ихавши въ розвѣздъ зустріли его въ долині давай гроші, нема грош[ей] и схватили старого зарі[за]лы, а хлопецъ побігъ — треба було хлопця доганяты, а вони давай спорыты за діліжъ. На горі хлопецъ попавъ до войска. Войско піймало їх, передали на военный судъ. Судъ пытае: За що зарізали? — Хотіли піджи[ви]тись. — Это грѣхъ лишать жизни! — какой грѣхъ все равно теперь ли ему умереть или послѣ. (Дали — розляпано водою).

Москалі дуже гніты[лы] жите[лівъ], Свирид[енко] не дававъ москаля[мъ] квитанціи (въ непритѣсеніи жител[ей] деревень). Москалі пожалувалысь Врангелю; а той губернаторови Адлербергові — а сей каже такъ чы иначе а я знаю що онъ не помыреться и я перевозу его въ другой уѣздъ и перевивъ его въ Ялту безъ копійкы.

Эникале пароходъ Зиферопуло ⁹⁾.

Диклейзъ(?) и Щерб[ачевъ?]

Эническій провіантскій магазинъ.

¹⁾ „Светлейший“ князь Мих. Сем. Воронцов (1782—1856) 7 травня 1823 року був призначений на Новоросійського Генерал-губернатора і близько взяв до серця долю Крима. *М. Л.*

²⁾ Мабуть, Руданський хоче сказати, що Гурзуф, якого собі взяв, після здобуття Крима, попереду кн. Потьомкін, перейшов потім до герцога Рішельє, а од Рішельє — до Воронцова. *М. Л.*

³⁾ П. Ф. Падалка, ялтинський поштмайстер, як ми вже нагадували, сильно приятелював з Руданським. *М. Л.*

⁴⁾ „Верхняя дорога“ — це тая, що йде подовж морського берега вище од Сімеїза, Алупки, Місхора; а „нижняя дорога“ йде ближче до моря, вже нижче од Алупки, Місхора. *М. Л.*

⁵⁾ Тут, у правому нижньому кутку, картка нашого зпиточка чимсь була обілята, і літери порозпливалися. Прочитати не можна. Рік 1837-ий — пам'ятний для Ялти тим, що тоді в ній запроваджено „городское управление“. *М. Л.*

⁶⁾ „Набережная“... — кінець речення геть розплився. *М. Л.*

⁷⁾ Це заголовок. Тут картка сильно потерлася. Може бути, було написано: [Отъ ялт]инскаго жителя Свириденка. *М. Л.*

⁸⁾ Очевидячки, 1855 року. *М. Л.*

⁹⁾ Зиферопуло — „ісправник“ в Ялті. *М. Л.*

Меньшиковъ и генералы — байдарлавська (sic) долина ¹⁾.
 Пикетъ — Ризо и Пушкинъ.
 Галаховъ.
 Эшлимана.
 Шишко. [М. Л.: инженеръ-капитанъ, див. ст. 65].
 Визинъ и Дерекойскіе мѣщане.

V.

Руданський і Куліш.

В 1861 році, як почав виходити в Петербурзі найперший український журнал „Основа“, ми бачимо дуже прикру заціпку двох відомих українських літераторів: П. Куліша та К. Шейковського. Проти Куліша, одного з найголовніших орударів „Основи“ і великого громадського, літературного та філологічного авторитету серед тодішніх українців, різко виступив К. Шейковський у першому випуску свого „Опыта Южнорусскаго Словаря“ (Київ, 1861; ст. XVII + 224 стовпці). У передмові (ст. X) Шейковський передбачає, що „Кулишъ съ К°“ накинеться на його словник, і додає: „Но я напередъ говорю, что не считаю г. Кулиша компетентнымъ судьей въ этомъ дѣлѣ: онъ мало знаетъ южнорусскій языкъ, чтобы не сказать болѣе“. Вороже заціпає Шейковський Куліша ще й у інших уступах, та й то настільки різко, що в „Основі“ Б. Лазаревський та Гатцук ²⁾ мусіли рішуче виступити в Кулішевій обороні. І цікаво при тім, що лаявши Куліша і його петербурзьку „компанію“, К. Шейковський, наче для контраста Кулішеві, аж до небес підносить у тому своєму „Опытѣ, Южнорусскаго Словаря“ поетичну творчість і багате знання української мови у свого земляка-подолянина Ст. Руданського, — поета, здавалося-б, зовсім іще невідомого або мало відомого широкій громаді. Він зве Руданського „знаменитымъ“ автором „величественной (хоч ще недрукованої) поэмы: „Лірникові Думи“; він подає в словнику „въ первый разъ въ печати отрывки изъ его сочиненій“. Здається, ніби він хоче сказати: „Куліш і Основ'яни — ані мови української не знають, ані літературним таланом не виблискують, а ми на Поділлі та в Києві можемо повеличатися такими славнозвісними поетами з багатою скарбницею української мови, як, от, Руданський“.

Агресивна Шейковського полеміка проти „Куліша і К°“ печатно датується роком 1861-им; тільки-ж ясно, що коріння її заходять принаймні в 1860 рік ³⁾. Нізвідки не видно, щоб із свого боку Руданський сам чимось виявляв свою ворожість супроти Куліша. Тільки-ж знаючи слабкість людської натури, самолюбивої Кулішевої з'особна, не гріх буде

¹⁾ Меншиков — „главнокомандующій“ у Кримській кампанії з жовтня 1854 р. до лютого 1855 р. М. Л.

²⁾ 1862, кн. III, ст. 57—61; кн. VII, ст. 68—88.

³⁾ Вона-ж бо є не тільки в першій випусковій „Словаря“, а й у перших числах „Київскаго Телеграфа“ 1861.

нам гадати, що всі оті похвали, які напевне ще 1860 р. мав розсипати Шейковський „знаменитому“, але ніде ще недрукованому Руданському, могли наперед викликати в Кулішевій душі певну нехить супроти Руданського. І, може, ображеним самолюбством треба пояснити той сумний факт, що Куліш умовляв редакцію „Основи“ (очевидячки ще в грудні 1860 року) нічого не друкувати з Руданського; а коли видавець „Основи“ Вас. Білозерський, не вважаючи на Кулішів опір, все-таки надрукував у першій (січневій) книжці „Основи“ 1861 р. дві поезії Руданського: „Гей, гей, воли, чого ви стали?“ та „Повій, вітре, на Україну“¹⁾, то Кулішеві це було дуже прикро, і він це висловив у листі до своєї чернігівської приятельки П. Ф. Глібової (дружини письменника Леоніда Глібова)²⁾. Ми подаємо лист у цілій його основі, бо висмикнутий з листа самісінський уступ про Руданського втратив ба чимало на своїй характеристичності:

Вго Высокоблагородію Леониду Ивановичу Глѣбову, для передачи П. Ф. Гл. въ Черниговъ, въ пансіонѣ при Гимназіи.

1861, Февр. 25. С.-Петербургъ.

Я буду отвѣчать на Ваше письмо отъ 16 февр. въ томъ порядкѣ, въ какомъ оно написано. Какого рода дѣла мои и какой совершился въ нихъ кризисъ, было бы для Васъ утомительно читать, еслибъ я представилъ Вамъ подробную исторію, потому что это дѣла хозяйственныя, денежныя. То, что Вы могли слышать о моемъ „путешествіи въ Крымъ до Николаева“... не имѣеть ничего съ ними общаго. Ссора моя съ Б[ѣлозерскимъ] также ничего съ ними общаго не имѣеть. Тутъ вся задача состояла въ томъ, чтобы свести концы послѣ затратъ денегъ на разныя литературныя затѣи и глупости, и я чуть-чуть не остался съ нулемъ въ карманѣ. Можете вообразить, до какой степени я долженъ былъ опрозаичиться въ теченіе этихъ тягостныхъ мѣсяцевъ усиленныхъ заботъ и неизвѣстности; другими словами: все нѣжное, все теплое въ моей душѣ уступило мѣсто холоднымъ житейскимъ разсчетамъ и соображеніямъ. Сердцемъ я жилъ мало; я жилъ низшими способностями моей души. Вотъ почему Вы замѣчаете въ моихъ письмахъ спокойное, разсудочное отношеніе ко всѣмъ интересамъ жизни, и въ томъ числѣ и къ дружбѣ съ Вами. Я не хочу сказать „къ любви“, потому что она увяла не развившись. Одно письмо изъ черниговскихъ писемъ свидѣтельствуєтъ Вамъ, какъ горячо и слѣпо она начиналась. Разныя извѣстныя Вамъ событія противодѣйствовали ей до тѣхъ поръ, пока привели мою душу въ то состояніе, которое выражено въ первомъ письмѣ послѣ нашей разлуки у почтовой станціи. Въ Кіевѣ Вы нашли уже только дружбу, которая неизмѣнно продолжается до сихъ поръ и будетъ продолжаться вѣчно. Вы сами писали одному пріятелю, что за мою простую дружбу можно отдать все и никогда не раскаяться; но Вы ничего не отдали, кромѣ теплаго поцѣлуя, и прекрасно сдѣлали; Вы пока-

¹⁾ „Основа“ 1861, I, ст. 95—96.

²⁾ Лист уже був опублікований у „Червоному Шляху“ 1924, ч. 8-9, в матеріалах Ів. Капустянського: „До життєпису П. Куліша“, ст. 276-278.

зали, що були умнѣ мене, который бываю мудръ только по шкодѣ, и способенѣ обезумѣть, какъ прапорщикъ. Что же потомъ? Этотъ вопросъ только теперь поражаетъ меня, и поражаетъ тѣмъ сильнѣе, что я не зналъ, какъ шатко мое матеріальное положеніе. За Вашу нерѣшимость я на Васъ сердился, но теперь отъ всей души благодарю Васъ. Слѣдовать влеченію своихъ склонностей и предаваться прекраснымъ фантазіямъ имѣють право только люди обезпеченные матеріально. Тогда во всемъ человѣку свобода, и когда ему худо на одномъ полушаріи, онъ можетъ летѣть на другое. Но что за жалкое положеніе человѣка, разошедшагося съ обыкновенною жизнью и принужденнаго оставаться въ зависимости отъ нея. Вы сознали это прежде меня — и остались въ прежней колеѣ. Я додумался до истины не скоро. Теперь и я вижу, что мнѣ надо быть такъ, какъ я былъ до приѣзда въ Черниговъ, т. е. одинокимъ труженникомъ. Судьба не дала мнѣ права на перемѣну своего положенія.

Да, у Костомарова точно хорошенькая, нѣтъ, прекрасная, очаровательная, увлекающая за собою цѣлую толпу лучшихъ людей, жена, тольк[о] съ н[е]й — исторія. Другой жены у него не было, и, [вѣроятн]о, не будетъ. Вотъ Вы какія точныя свѣдѣнія имѣете въ Черниговѣ о томъ, что Васъ интересуетъ!

А мнѣ, такъ „Три доли“¹⁾ очень не нравятся. Это субретки, перенесенныя въ Украину, — и скучно, тяжело читать, до нестерпимости. Авторъ, очевидно, вдохновлялся ассигнаціями. „Стехинъ рогъ“²⁾ наполненъ нелѣпицами, которыя можно бы выбросить, и тогда эту легенду прочли бы люди, понимающіе дѣло, съ удовольствіемъ. *Руданскаго стихи*³⁾, по моему, *никуда не годятся*. Я, *Шевченко* и *Костомаровъ* *забраковали ихъ*⁴⁾, а *Бѣлозерскій* *все-таки напечаталъ* — и, какъ вижу, не ошибся: *нашлись и для Руданскаго хвалители*⁵⁾. Моя же статья⁶⁾ ему не нравится, и онъ печатаеть на нее возраженія⁷⁾. Слѣдующую мою критическую статью, объ Артемовскомъ-Гулакѣ, цензура задержала, и не извѣстно, когда пропуститъ⁸⁾.

Приѣхать въ Черниговъ я думаю въ концѣ мая, потому что у меня есть большая затѣя, которая требуетъ моего присутствія въ Петербургѣ до мая.

За что же Вы сердитесь на меня? За правдивость? Меня именно за это надо любить; но именно за это меня не любятъ очень многіе. Но время возвратитъ мнѣ всю цѣну въ Вашихъ глазахъ: Вы увидите, что моя дружба лучше иной любви, самой горячей. Аминь.

¹⁾ „Три доли“ відома повість Марка Вовчка, надрукована в січневій книзі „Основи“ 1861 (ст. 11—90). *М. Л.*

²⁾ „Стехинъ рогъ“ — оповіданнячко Ол. Стороженка, надруковане теж у січневій книзі „Основи“ (ст. 101—115). *М. Л.*

³⁾ В січневій книзі „Основи“ 1861 р. (ст. 95—96) надруковано такі вірші Руданського: „Гей-гей воли, чого-ж ви стали“ та „Повій вітре на Україну“. *М. Л.*

⁴⁾ Чи так воно? Див. ст. 98. *М. Л.*

⁵⁾ Курсив мій. *М. Л.*

⁶⁾ тобто про Котляревського — „Основа“ січень, ст. 235—262. *М. Л.*

⁷⁾ теж під заголовком „Иванъ Котляревскій“ („Основа“, лютий, ст. 163—175). *М. Л.*

⁸⁾ Кулішева стаття про Артемовського, така сама убийча як і про Котляревського з'явилася в березневій книжці „Основи“, ст. 78—113. *М. Л.*

Можна додати, що Шейковський, взявши творчість Руданського собі за зброю у своїй лексикологічній полеміці проти Куліша, повинен був трохи пошкодити Руданському в очах не тільки Кулішевих, але й ще в дечий. От, Б. Лазаревський, обороняючи Куліша і критикуючи словник Шейковського („Основа“ 1862, кн. III, ст. 57—61), при нагоді завважає, що не треба було-б Шейковському друкувати в своєму словникові довгенькі вірші Руданського. У такому-ж дусі писано й Гатцукову критику на Шейковського („Основа“ 1862, кн. VII, ст. 68—88). Що правда, ані Б. Лазаревський, ані Гатцук нічого не кажуть проти літературної вартости поезій Руданського: попросту, на їхню думку, в словникові не треба було-б тих поезій містити в повній цілості. Тільки-ж із-поміж літературно-ввічливих рядків, здається, визирає в них обох певна нехоть супроти самого Руданського.

Микола Левченко.

Руданський і Костомаров.

В листі до свого одеського приятеля В. В. Ковальова, писаному з Ялти 24 липня 1870 р., Руданський оповідає: „Неділі дві тому назадъ бувъ у насъ нашъ дідъ Николай Ивановичъ Костомарівъ зъ жінкою Василя Михайловича Білозерського, но тільки Лазаревський та я щасливі були его бачить. Вінъ простувавъ на Одесу, пытавъ про одеськихъ земляківъ, и я говоривъ ему про Васъ, про Б-го и про другихъ; не знаютьки, якъ Одесса его стрітила и приймила; я Б-го звістивъ телеграммою на его телеграмму, и думаю, що Ваша Одесса далеко лучше его прийняла, якъ наша убоголюдная Ялта. Читавъ я ему частину Ільяди — похваливъ, спасибі, і казавъ діла не покидати“ ¹⁾).

Про цю зустріч Руданського з Костомаровим ми маємо згадку дев'ятьма роками пізніш у листі М. І. Костомарова до О. Я. Кониського. Кониський в кінці 1878 року вдався до Костомарова з проханням подати звістки про декількох українських письменників: Боровиковського, Тополю, Стецька Шереперю (Писаревського), проф. Метлинського та ин. Про це прохав Кониського Гнат Онишкевич з Чернівців, а може й сам Кониський уже й тоді підготовляв свої статті про історію українського письменства, які роком пізніш він і друкувати почав у львівському часописі Івана Франка „Світ“ (під псевдонімом „Кошовий“). Костомаров одписав Кониському лист у січні 1879 року, і того листа Кониський потім подав у фельетонах львівського „Діла“ 1885 р. (а саме в ч. 52), у своїх „Споминках“ про Костомарова. Та в „Ділі“ подано того листа не по російськи, як він був писаний, а в українському перекладі. Російський текст опублікував М. Возняк аж 1925 р. в „Україні“ ²⁾). Оце він:

22 генв. С. П. Бургъ.

Многоуважаемый Александръ Яковлевичъ!

Тошолі я лично не зналъ и никогда его не видѣлъ, но слыхаль о немъ: былъ въ Казанскомъ университетѣ на медицинскомъ факультетѣ, выпущенъ куда-то медикомъ, — говорятъ, — былъ онъ подверженъ чрезмѣрному употребленію горячихъ напитковъ. Слыхаль я о немъ, во первыхъ, отъ одного медика, его товарища, бывшаго потомъ въ Московской Шереметевской больницѣ; во вторыхъ, отъ покойнаго Виктора Ив. Григоровича. Его „Чары“ печатались заглазно и потому вышли съ большими ошибками. Живъ ли онъ — не знаю.

Стецько Шерепера — псевдонимъ. Это священникъ Писаревскій, бывшій въ одномъ сельскомъ приходѣ въ Харьковской губерніи, не помню, Змієвскаго или Купянскаго уѣзда. Онъ началъ писать еще очень давно, и одна изъ его пѣсенъ „За Нѣманъ иду“ сдѣлалась популярною до такой степени, что Максимовичъ, въ первомъ изданіи пѣсенъ 1828 года, помѣстилъ ее въ числѣ чисто народныхъ. Извѣстно его комическое сочиненіе къ товарищу, уже получившему священни-

¹⁾ „Знадоба“ I, ст. 34.

²⁾ „Україна“ 1925, кн. III, ст. 76—77.

ческое мѣсто въ то время, когда авторъ продолжалъ еще учиться въ Харьковскомъ колегіумѣ. Его драматическое произведеніе „Купала на Ивана“ вышло въ началѣ сороковыхъ годовъ, отличается большимъ знаніемъ народнаго быта, написано хорошимъ языкомъ, не безъ дарованія, но не представляетъ большаго таланта и потому мало пріобрѣло въ свое время популярности. Живъ-ли онъ, не знаю, но если живъ, то долженъ быть очень глубокой старикъ. Въ началѣ сороковыхъ годовъ я былъ знакомъ съ его сыномъ, студентомъ Харьковскаго университета, также какъ и отецъ горячимъ любителемъ народности и писавшимъ стихотворенія, которыя печатались въ сборникѣ Корсуна подъ названіемъ „Снѣпъ“.

Метлинскій Андрей Лукьяновичъ¹⁾, былъ со мною очень коротко и даже дружески знакомъ. Онъ былъ профессоромъ словесности въ Харьковѣ, потомъ въ Кіевѣ, а потомъ снова въ Харьковѣ. Достигши старости, впрочемъ, не глубокой (ему было между 60 и 70 годами), онъ проживалъ то въ Швейцаріи, то въ Крыму, въ Ялтѣ, а въ 1870 году въ іюнѣ, въ припадкѣ меланхоліи, застрѣлился. Я случайно тогда былъ въ Крыму и, узнавши о такой катастрофѣ съ нимъ, хотѣлъ его видѣть, но меня не допустили до него. Онъ, послѣ выстрѣла, жилъ недѣли двѣ и умеръ въ неописанныхъ страданіяхъ. *Былъ въ Ялтѣ докторъ Руданскій, страстный любитель малорусскаго языка, переведшій съ греческаго по малорусски всю Илліаду (любопытно знать, куда послѣ его смерти дѣлся этотъ переводъ, который, повидимому, былъ недуренъ, такъ какъ авторъ, лично мнѣ хорошо извѣстный, былъ замѣчательно талантливымъ человѣкъ²⁾). Этотъ Руданскій съ другимъ какимъ-то докторомъ вскрывалъ трупъ Метлинскаго; нашли въ немъ мозговое поврежденіе.* — Въ молодыхъ лѣтахъ, когда я его [М. Л.: Метлинскаго] зналъ, онъ отличался меланхолическою, а по временамъ сильною раздражительностію, которая нерѣдко дѣлала его нестерпимымъ. Впрочемъ, былъ онъ человѣкъ добрый и готовый на всякую услугу. Родомъ онъ былъ изъ города Гадяча, сынъ какого-то бѣднаго дворянина.

Сообщая Вамъ объ этихъ лицахъ, прошу вѣрить глубокому уваженію и преданности. *Н. Костомаровъ.*

Костомарова рекомендація, що Руданський був „замѣчательно талантливый человѣкъ“, щось аж надто різко не збігається з Кулішевою заявою (в листі до П. Ф. Глібової, у нас ст. 96), ніби й Костомаров купно со Кулішем „забраковалъ“ ті Руданського вірші, які поет 1861 року вмістив у петербурзькій „Основи“. Не завадить заважити, що й 1871 року, даючи для збірки Гербеля „Поэзія славянъ“ свою замітку: „Малорусская литература“ (ст. 157-163) і торкнувшись журналу „Основа“, М. Костомаров написав: „Журналъ этотъ вызвалъ къ литературной дѣятельности нѣсколько даровитыхъ писателей, какъ напрімѣръ: Глѣбова, Чайку, Нечуй-вѣтра, Олексу Стороженка, *Руданскаго*, Кулика, Кухаренка, Мордовцева, Номиса, Носа, Олельковича и др.“.

Микола Левченко.

¹⁾ Навряд, щоб Костомаров назвав Метлинського „Андрей“, коли всім відомо, що він звався Амвросій. *М. Л.*

²⁾ Зараз текст цього перекладу Руданського зберігається в Відд. рукописів Всеукраїнської Бібліотеки України, № 626. *Прим. ред. „України“* [А в світ видав Ів. Франко в VI-VII томках „Творів“ Руданського, Львів 1903. *М. Л.*].

Про спомини Софії Руданської.

Серед інших джерел для життєпису Руданського спомини його братової, Софії Хомични Руданської, про поетове перебування в Криму стоять осторонь-собі. Записані півстоліттям пізніш од того перебування, вже аж 1920 року, ті припізнені спомини семидесятилітньої людини дуже не збігаються з усіма іншими джерелами про поетове життя. Листи самого Руданського та давні свідчення знайомих з ним людей виразно кажуть, що жив Руданський у Ялті в не-аби-якій матеріяльній скруті; — а С. Руданська запевняє, що поет заробляв багато грошей, жив у розкішному приміщенні, ніколи не бідував. Багато людей, що близько знали Руданського й любили його, з сумом оповідають, що поет топив своє лихо-горе в горілці чи вині; — а С. Руданська намагається вмовити нас, що Степан Васильович нічого п'яного навіть у рот не брав. З листів Руданського та із згадок родичів дуже точно знаємо ми сумний факт, що між поетом і його батьком не було лагоди; — а С. Руданська повідає, що поет дуже батька любив і що-року до нього їздив у гості із Ялти на Поділля; стареча пам'ять нашої оповідачки забула, що тоді Степанового батька вже й на світі не було.

І по-при все те, аж ніяк не можна геть-зовсім одкидати всього того, що записано од старенької С. Х. Руданської. Коли ставитися до її переказів з належною критикою, коли їх переціжувати крізь суворе рещето обережного скептицизму, то з-поміж них виринають деякі безперечно цікаві й важливі подробиці, може й гідні нашої довіри.

От, питання: Ст. Руданський оселившись у Ялті — чи зовсім навіки покинув Поділля? чи мав він змогу знову бувати на рідній Україні? Або, може, покинувши Україну, обертався він уже тільки серед тих українців, котрі в Ялті перебували?

Інші джерела про це не кажуть точно, або мовчать, — а біограф Одесит (1886) виразнісінько каже: „Виїздити з Ялти не доводилося йому: ніяково було покинути всіх слабих, що лікувалися в нього“ ¹⁾. На цій підставі дослідник смів-би не вагаючися зробити висновок, що ді-

¹⁾ Див. „Знадоба“ I, ст. 29. Що з 1861 до 1870 р. не доводилося Руданському виїздити з Ялти, це ми знаємо документально з його листа 1867 р. до брата Грицька („Нові знадоба“, ст. 23) та з формулярного списку 1870 р. („Въ отпускахъ не бываль“, — див. нижче, ст. 115). Залишаються pp. 1871-1873.

ставшись до Ялти Руданський більше до рідного краю не вертався, од рідного сільського ґрунту зовсім одірвався. На підпорі такому висновкові начебто могла прийти й діалектологічна аналіза писаннів Руданського з ялтинської доби. В листах, з Ялти надісланих до родичів, що залишилися на Поділлі, Степан густо-часто пише не зовсім так, як звик із ними змалку говорити: прим., пише „од“ замість свого рідного подільського „від,“ пише „пересилать“, „хтіли бачиться“, а не „пересилати“, „хтіли бачитися“. Такі самі не-подільські (в кожному разі, не-хомутинецькі) діалектологічні особливості трапляються у Руданського і в ялтинській його опереті „Чумак“, і в його ялтинським перекладі „Омирової Ільйонянки“. Виходило б, що обертаючися в ялтинському товаристві Сердюкова (як на прізвище — то полтавця) та інших людей з Лівобережжя, Руданський почав одбиватися од своєї подільської говірки, і це можна було-б пояснити тим, що з Поділлям він навіки розлучився.

А отже од С. Х. Руданської ми чуємо, що Степан кожного літа бував вдома: їздив до батька. Видющу помилку її старечої пам'яті, що їздив він до покійника-батька (той помер 8/І 1861 р.), а не до матери та сестри, — ми, звичайно, повинні одразу одкинути. Можемо ми не вагаючись одкинути, як очевидну пересаду, і иншу подробицю в оповіданні С. Х. Руданської, ніби приїздив Степан на Поділля з Ялти „що-літа“. Навряд, щоб мав він і змогу, городовий лікар курортного міста, їздити додому таки „що-літа“ (за сугубо-літничого літнього сезону!): певно, покидав-би Ялту рідше, та й то, мабуть, уже тоді, як ялтинський „сезон“ одходив або як ще не починався. Та й документально ми знаємо, що 1861-1870 рр. сидів Руданський в Ялті безвиїздно, „въ отпускахъ не бывалъ“. Але чи не повірити Софії Руданській так, що поет хоч-раз додому їздив, коли не до батька, то до матери, та заїздив ще й у Балту погостювати в брата-Грицька та його жінки?

Нехай і це річ непевна, — Софія Руданська стверджує свої слова не тільки своїм оповіданням, ба ще й провінціальною фотографічною групою, де перед нами Степан Руданський зфотографований з братом і сестрою.

Якщо це фотографія не 1861 року, не перед-ялтинська, а таки 1870-х рр., то не одірвався і в Ялті поет од рідного ґрунту. А коли, бачимо ми, схилився він у своїй літературній мові до мови Наддніпрянщини, то можна думати, робив це навіть і свідомо, наближаючись до єдиного всеукраїнського літературного типу. Деякі легенькі одхилення од подільського типу можна помітити вже й у петербурських писаннях Руданського близько 1860-1861 року.

Спомини С. Х. Руданської ми маємо в двох записаних версіях. Один запис — коротший, що його зробив Сергій Якимович і надрукував у кам'янецькій часописі „Наш Шлях“ з 21 червня 1920 року. Це велика бібліографічна рідкість. Другий запис — Володимира Герасименка, ширший; — надруковано його в „Записках Іст.-Філ. Відділу“, кн. V (1925). Подаємо запис С. Якимовича, додаючи найпотрібніші уваги.

Акад. Агатангел Кримський.

Причинки до біографії Степана Руданського.

(Спомини його братової).

1920

Трохи чи не зовсім випадково довелось довідатися, що в Кам'янці ще й досі живе жінка Григорія Руданського (брата Степана Руданського) — Софія Хомична Руданська. З великим зацікавленням до тих живих свідків, що хоронять у своїй пам'яті образи минулого й живі спомини про видатнішого нашого письменника та й з деякою надією, що, може, пощастить дістати біографічного матеріалу, я й пішов до С. Руданської. Знайти С. Руданську в Кам'янці досить легко: Пушкінська, будинок № 14 — старий, покривлений будинок, як і його господиня досить літня, поважна бабуся.

С. Руданська має ще тверду пам'ять і з великою охотою, навіть із гордощами, починає розповідати про Ст. Руданського, та й увесь час називає його „Стьопом“. Але все те, що вона каже, минуле й сучасне, у неї так переплуталося одно з другим, що доводиться просити С. Руданську що-разу переказувати те саме знову й вже звідти занотовувати, що має значіння, щоб звести потім все до купи. Зовсім несподівано приходять на поміч унуки С. Руданської — гімназисти української гімназії ім. Ст. Руданського; вони весь час виправляють оповідання старенької і кажуть: „Бабусю! а ви казали раніш так, а зараз по другому!“ — І ось спільними силами (а також за допомогою „подворной книги“¹⁾) щастить нам установлювати факти і хронологічний їх порядок. І таким чином з'ясовується більш-менш загальна картина знайомости С. Руданської з С. Руданським.

С. Руданська народилася в 1853 році. В 1870 році вийшла вона заміж у Кам'янці за Григора Руданського, що був акцизним урядовцем²⁾. Ще перед тим часом [себто до 1870 р. *Ред.*] про Ст. Руданського вона чула, що він лікар, лічить царя, пише щось по-українськи і живе в Ялті. Після шлюбу молоді Руданські, Григор та Софія, вирішили поїхати до Ялти до Ст. Руданського, тим більш, що він сам не раз викливав їх своїми листами, бо хотів подивитися на молоде подружжя. Як каже

¹⁾ В подворній книзі є дати народження С. Х. Руданської, а сама вона свої роки забула. *С. Я.*

²⁾ Пор. лист Ст. Руданського 1870 р. — „Знадоба“ I, ст. 33. *Ред.*

С. Руданська, її чоловік Григор був дуже „акуратний“, встиг щось скласти грошей, і на ці гроші дешево купив, за порадою Ст. Руданського, будинок в Ялті по Церковній вулиці, де тоді [себ-то 1870 року. *Ред.*] і жив Ст. Руданський. Весною 1870 року С. Руданська з чоловіком прожила в Ялті в своєму власному домі коло місяця.

Будинок був гарний, увесь в зелені, шість кімнат, і дуже гарно обмебльований. Ст. Руданський завсіди був дуже зайнятий, і тільки один раз перебув з ними весь день, — коли вони приїхали, — а потім уже з другого-таки дня вони бачилися з ним лиш за обідом та за вечерею, коли Руданський був вільний од пацієнтів і од візит до хворих. Софія Руданська каже, що в той час Ст. Руданський був дуже веселий, любив добре одягнутися, любив балакати по-українськи не тільки з ними, але й зо всіма, що були коло нього. Ст. Руданський мав надзвичайну популярність в Ялті: увесь час у приймальному його покої сиділи пацієнти, а під ворітьми стояли завсіди парні фавтони, що приїздили по Ст. Руданського. Як лікар, Ст. Руданський мав від своїх хворих добрі гроші, гарну мав одягу, мав золотого годинника й золоті перстені. Ці дрібниці твердо пам'ятає С. Руданська ¹⁾.

Крім того С. Х. Руданська з великим захопленням починає розповідати, як Ст. Руданський лікував самого царя Олександра II, чи не три тижні; — за це він мав добрі гроші й золоті перстені. А одного перстень Ст. Руданський одержав від Олександра II за те, що, підчас замаху злочинців вбити Олександра II в Ялті, цар забіг до Ст. Руданського і деякий час пересидів у його хаті ²⁾. Сам Ст. Руданський частенько бував у царському палаці, але й там не ламав своєї натури і балакав по-українськи. Цар тільки сміявся, погрожував йому пальцем. Ст. Руданський мав також знайомості з великими й сановними людьми, як князь Воронцов, Мордвінов, які просто заїздили до нього. Князь Воронцов не раз казав Ст. Руданському: „Щоб ти подох з своїм українським язиком!“. На ці слова Ст. Руданський тільки усміхався й казав, що він так звик говорити.

С. Руданська бачила теж і економку Ст. Руданського — Широку, жінку салдата, яку Ст. Руданський відкупив від її чоловіка, одкрито жив з нею і мав від неї двох дітей. Широкая, каже С. Руданська, була дуже гарна й вродлива, що таких, як вона — каже — „і баринь малю була“.

В Ялті молоді Руданські перебули з місяць і потім повернулися до Кам'янця, і з тої пори вона його, Степана, більше не бачила ³⁾. Знає також, з слів чоловіка, що Ст. Руданський дуже любив свого батька, що літа їздив до нього, але гостей не любив: ішов до лісу в своєму селі Хомутинцях і там читав і писав.

Після смерті Степана Руданського (1873) її чоловік Григор їздив до Ялти, щоб ліквідувати всі діла Ст. Руданського. Але все добро за-

¹⁾ Пор. у Хращевського — инше, «Записки», кн. XXIII. *Ред.* ²⁾ Видюща легенда. *Ред.*

³⁾ Вол. Герасименкові («Записки», кн. V) вона повідала, що після того бачилася із Степаном ще два рази: раз — знову в Ялті, а раз — у Балті. *Ред.*

брала Широкая, а бумаги й книжки взяв, як каже Софія Хомична, Айвазовський, — художник, з яким Ст. Руданський приятелював. Частину книжок, паперів та листів Григор Руданський привіз до Кам'янця, і це лишалось в них до смерті Григора Руданського ¹⁾, а тоді частина цього перейшла до сестри Ст. Руданського, Ольги Комарницької, що жила недалеко коло Хомутинець, а також до його родича, пан-отця Новицького з с. Гузоватки коло Балти. Все, що лишилося потім, позабирали її сини, Олександр і Микола Руданські, що служили в Сибіру — в Хабаровському й Микольсько-Усурійському.

Це — все, що знав й що переказала С. Руданська. Правда, тут не багато фактичного матеріалу, але є деякі дрібниці, що можуть бути корисними для прийдешнього дослідника над творамцями й біографією Степана Руданського.

Подав С. Якимович.

¹⁾ В оригівалі, через кричущу помилку, надруковано: „до смерта Ст. Руданського- (1873)“. *Ред.*

Ще нові дані до ялтинської біографії Руданського.

Подані отут матеріали до ялтинської біографії Ст. Руданського одержано з Нікольсько-Усурійська на Далекому Сході від поетового племінника Олександра Григоровича Руданського. Цей старший поетів племінник опинився в Сибіру, відбуваючи там військову службу. Після призивів він не повернув на батьківщину, а залишився на Далекому Сході, улаштувавшись на службі в Нікольську-Усурійську. Працюючи тут спочатку в одного мандарина при розробленні порцелянової глини, потім беручи участь в концесіях на брукування вулиць, Олександр Григорович невдовзі розжився, цілком там заакліматизувався і — таким чином — назавсіді залишив Поділля. Пізніш він улаштувався в Нікольську-Усурійську на посаді скарбника Державного банку. 1905 року він приїздив на Поділля, тільки щоб побачитися із своєю родиною. Мати його, Софія Хомична, жила тоді в Кам'янці в будинку, що його перейняла в спадщину від своїх батьків Цеслевських. Тоді ж у Кам'янці, з поради матери, О. Г. Руданський і одружився, з дочкою полковника Лепського, і небагом знову виїхав до Нікольсько-Усурійська, налагодивши господарство й узагалі матеріальне становище матери в Кам'янці (відремонтував будинок, то-що).

От у цей свій приїзд О. Г. Руданський і вивіз із собою дещо з дядькових паперів, що зберегалися були в родині Григора Васильовича по ліквідадації Степанової спадщини ¹⁾. Папери ті хоронилися в Софії Хомични в старій канапі вкупі з іншими родинними реліквіями, до яких рідко-хто з родини й доступу мав. З цього родинного архіву Ол. Гр. Руданський, збираючися „додому“, тоб-то на Далекий Схід, і вибрав чимало паперів, а в тім числі — й дядькових Степанових документів, про які

¹⁾ Як повідає його сестра Марія Григорівна, по смерті їх батька, Григора Васильовича, право на спадщину Ст. Руданського перейшло до Комарницького, чоловіка сестри поетової Ольги. Комарницький продав це поетове майно в Ялті, сплативши Софії Хомичні дві тисячі карб. — її частку. Софія Хомична поділилася грішми, викликавши цим незадоволення свої родичів, з Явд. Широкою, давши їй одну тисячу. На свою ж тисячу С. Х. Руданська відремонтувала будинок у Кам'янці, куди й перешла на життя. А ті гроші, що за продане Степанове добро здобули Комарницькі, пропали — в Скопінському банку, що збанкрутував.

висловився тоді, як пам'ятає Марія Григорівна, що вони „колись пригодяться“.

От яким побутом документи Ст. Руданського опинилися на Далекому Сході.

Як розумів Ол. Григ. Руданський це „пригодяться“, не відомо певно-ж тільки одно: документи С. Руданського довго ще були-б вилежувалися серед паперів „далекосхідного“ племінника, якби про них не поінформувала нас Степанова племінниця Марія Григорівна з роду Руданська, за чоловіком Кмита. Щиро допомагаючи „Кабинетові виучування Поділля“ збирати матеріяли про поета ¹⁾, М. Гр. Кмита дала адресу Ол. Гр. Руданського та ласкаво підтримала всі наші заходи здобути ці документи, щоб їх опублікувати для вивчення життя і творчості свого дядька.

Отже правдиво завважив В. Герасименко ²⁾, що Микола Григорович — молодший племінник поетів — не брав із собою жадних Степанових паперів; їх бо взяв Олександр, про що Микола міг і не знати. Взагалі ж добитися від Миколи яких відомостей про дядька Степана В. Герасименкові і неможна було, коли зважити (а про це розповідає Марія Григорівна) те безпорадне становище, що в ньому перебував Микола Григорович у свій приїзд до Кам'янця 1923 року. Микола, як бухгалтер Військового Інтендантства, багато перетерпів був підчас громадянської війни. Позбувшись свого добра, він, без копійки грошей з великою родиною, змушений був виїхати з Сибіру на Поділля. Підчас довгої подорожи в нього захворіли і дружина і діти. Дружина його так і не доїхала жива до Кам'янця: він її привіз мертво з Проскурова. В Кам'янці 1923 р. він опинився з голодними дітьми без усяких засобів до життя; мати його Софія Хомична сама жила тоді напів жебрущим життям ²⁾. Усе це (матеріяльна скрута, дружини смерть), каже Марія Григорівна, так вплинуло на нього, що він навіть з виду змінився (весь спух, і очі хоробливо вичащилися), і його впізнати не можна було; а що вже казати за духовно-моральний стан його тодішній! Годі-ж було від Миколи добитися тоді яких відомостей за матеріяли про Ст. Руданського.

Подаємо тут короткий зміст і опис документів, що наводимо їх нижче в повній основі.

1. Свідоцтво № 192, видане 18/VI—1861 р. від Конференції Санкт-Петербурзької Медично-Хірургічної Академії про надання лікареві Ст. Руданському, після відповідного іспиту, звання повітового лікаря.

¹⁾ Переданого від М. Гр. Кмита листа поетового з 1863 р. надруковано в XXIII кн. „Зап. Істор.-Філолог. Відділу“ (= Нові знадобя“, ст. 33-34). Спогади Марії Григорівни про С. Руданського використано в моїй замітці, уже зовсім виготованій до друку: „Руданський у переказах своїх родичів і близьких людей“. Узагалі Марія Григорівна щиро відгукнулася на прохання збирати матеріяли про Ст. Руданського й багато прислужилася вже до докладнішого висвітлення поетової біографії, за що висловлюємо їй найщирішу подяку.

²⁾ „Записки“, кн. V.

Друковане на александрійському папері розміром 34×51 снт.; Президента Академії П. Дубовецького та ученого Секретаря Зинина власноручні підписи. Печатку Академії, витиснену на папері, ледве помітно. Свідоцтво згорнено у восьмеро; в заламах папір потертий і іноді пірваний¹⁾.

2. Купча № 7 (копія) з 3/II 1865 р. на купівлю братами Руданськими Степаном і Григором у кн. Семена Михайловича Воронцова з його Масандрівської дачі 1571 саж. землі за 1377 карб. готівкою.

Писана на аркуші звичайного писального паперу; $3\frac{1}{2}$ стор. письма. Письмо розбірне, хоч скорописне. Аркуш пімнятий у заламах, а надто краями, й у жовтих плямах.

3. Копія „вводнаго“ (ув'язчого) листа № 8 з 20/III 1865 р. про „вводъ“ Степана і Григора Руданських у володіння купленою в кн. Воронцова землею.

Писана на гербовому папері (цѣна 20 коп. сер.); 4 стор. письма. Власноручний підпис ялтинського справника, Зифиропуло, і печатка — з мастики — Ялтинського Земського Суду. Письмо добре виразне й старанне.

4. Умова з 15/V 1868 р. між братами Руданськими про те, що Григор поступається Степанові своїми правами на спільно придбану в кн. Воронцова землю, якщо Степан сплатить йому на протязі 4 років чотирма наворотами 1500 карб.

Писана на гербовому папері (цѣна 20 коп. сер.); $2\frac{1}{2}$ стор. письма. Письмо дрібне, але виразне. За свідченням Марії Григорівни, це „так ніби рука батькова“ (Григора Васильовича). Папір у заломі подертий, у великих жовтих плямах.

5. Провкт умови з 5/VII 1869 р., що Ст. Руданський відступає для м. Ялти на перехресті Поштової та Дерекойської доріг, а так само поблизу дороги до церкви, 20 кв. саж. свої землі на збудування громадського фонтана з резервуарами для нього.

Писаний на аркуші звичайного писального паперу; $1\frac{1}{2}$ стор. письма. Писано читко й гарно — від тої самої руки, що й копію „вводнаго“ листа. Є додатки (незначні) й виправки іншою рукою. Власноручні підписи: С. Руданського, міського старости Х. Лебеші й гебрарайськими (караїмськими) буквами Бабакай Ілік. На початку провкта, в горі аркуша, від руки С. Руданського олівцем написано: „переписать“, а в кінці провкта, при дрібній зміні: — „поправка Шишка“.

6. Формулярний список (чернетка) ялтинського міського лікаря С. Руданського, складений 21/VII 1870 р. для подачі в Лікарський відділ.

Це звичайний друкований формулярний бланк (зо вшитим в нього, обрізаним в частині друкованого тексту, другим аркушем), заповнений від руки Ст. Руданського. В графах VII, VIII та IX є закреслення та виправки, теж самого Руданського.

¹⁾ Свідоцтво з Медично-хірургічної Академії публікується факсимільно. *Ред.*

7. Поручний лист з 29/IX 1872 р. шістьох ялтинських землевласників: С. М. Богословської, художника І. М. Ніколаєва, купця Х. К. Лебеші, швайцарського підданого Ляргів, М. Муравйова та корнета Абдраманчикова на позику Степанові і Григорові Руданським з Таврійського Банку 1500 крб. для впорядкування їхнього маєтку.

Писаний на гербовому папері (ціна 1 рб. сер.); 3 стор. Письмо виразне. Власноручні підписи всіх шістьох землевласників, нотаря Фірфора та предводителя дворянства Ревелліотті. Печатки — нотарева з мастики та предводителева сургучева — покриті мастикою.

8. Заповіт (проект) з 1873 р., що в ньому С. Руданський записує повітовому Ялтинському земству весь свій земельний участок (за виїнятком 20 кв. саж., відступлених місту під фонтан) з умовою, щоб земство сплатило 3800 карб. боргів за землю, взяло на себе виховання дітей Я. Широкої, та передало згодом, від експлоатації цього участка, 25 тис. карб. громадам с.с. Хомутинець, Писарівки й Голяк на купівлю землі для них.

Писаний на звичайному папері, 2¹/₂ лист.; половина другого піваркуша віддерта, але так-наче не помітно, щоб там було ще щось написано. Письмо тої ж самої руки, що від неї і купчу писано.

Усі ці документи матимуть велику вагу в дальшому дослідженні біографії Ст. Руданського, головним чином ялтинської доби. Один з них (свідцтво на звання повітового лікаря) стверджує відомі вже дані з біографії поетової, другі (формулярний список, проєкт заповіту) деталізують та коригують деякі питання ¹⁾, треті (земельні документи) дають нове освітлення визнанням уже фактам у ялтинськй житті поетовім, інші-ж (заповіт, проєкт умови з містом на відступлення землі під фонтани) вносять нові риси до відомого досі образу поетового.

Порушуючи багацько питань, ці папери вимагають, щоб дослідники життя Ст. Руданського детально вивчили кожен документ, розшукали чимало ще додаткових матеріалів (документів), зв'язаних із порушеними тут питаннями, дослідили реальні наслідки впливу кожного з них на життя С. Руданського, і т. и.

Зокрема за допомогою архівів різних кримських установ варто-б дослідити долю земельної спадщини Руданських у Криму, добиваючися правдиво розв'язати поставлену навколо цього питання дилему: чи купівлею, чи в подарунок здобув Степан землю в Ялті²⁾? І знов таки: коли

¹⁾ Приміром, питання про дітей Явдохи Широкої потребує тепер, на підставі заповіту Степанового, тої корективи, що в Широкої було не двоє дітей, а троє: Яків, Василь і Христя.

²⁾ М. Григ. Кмита, поетова племінниця, каже, що Ст. Руданський дістав кавалок землі в подарунок від кв. Воронцова. (Докладніше про це див. у М. Хращевського, „Записки“ кн. XXIII = „Нові знадоба“, ст. 30). Про купчу вона говорить, що це документ фіктивний, про людське око складений, аби закріпити землю за Руданськими від засягання на ню Воронцівських нащадків. Чи не могла-б промовляти на користь свідчення М. Гр. Кмити і тая непогодженість у документах, — що в купчій значиться одержання за землю всіх грошей повністю, а в заповіті своєму Степан визнає за собою борг Воронцову за ту-ж землю 300 карб.? — За невеличкий ґрунт на Кутузівській вулиці, як за подарунок Руданському від Воронцова, згадає і П. Горянський („Нові знадоба“, ст. 26).

це була купівля за готові гроші, то яку участь своїми грошми брав у ній фактично Степан? Які в нього були рахунки з братом Грицьком? Для чого треба було братам складати умову, що Грицько поступається Степанові на певних умовах своєю частиною землі, хоч би про це й не знайдено юридично оформленого документа? Чому в передсмертному проєкті свого заповіту визнає Степан свій борг Грицькові в 1500 карб., коли за землю, як подає це купча, вони вдвох заплатили Воронцову тільки-но 1377 карб.? Ну, а позики на впорядкування господарства, пороблені в Таврійському банку (1500 карб.) та в Ялтинському Т-ві взаємного Кредиту (500 карб. ¹⁾) — на що їх використано? на збудування хати, чи на які інші витрати, може, навіть і не зв'язані з земельним участком? Далі: чи той факт, що в Ст. Руданського був земельний ділянка у Ялті, свідчить про його грошову спроможність, про певний матеріальний добробут, заперечуючи цим усі дотеперішні наші уявлення про матеріальний поетів скрут у Ялті? а чи, може, навпаки саме оця земельна власність і спричинилася найголовніше до матеріальних поетових злиднів у ялтинську добу його життя? (Можлива річ, всі оці фінансово-земельні справи в Ялті провадив сам Гриць, а Степан був тільки жертвою невдалих братових комерційних операцій та невдалих його планів розжитися). Чи мав які реальні наслідки проєкт Степанового заповіту? а чи, може, — що певніше, — він і залишився самим проєктом ²⁾? Тоді — що стало на перешкоді Степанові юридично оформити цей заповітовий проєкт, щоб можна було його зреалізувати по смерті поетовій? незабарна смерть? Або, може, ялтинське земство на умови Степанові не пристало?

Нарешті той факт, що С. Руданський подарував (окрім проєкта умови з 1869 р. за це свідчить і заповіт з 1873 р.) частину своєї землі під громадський фонтан у Ялті, а також формулярні дані про обрання його за почесного мирового суддю Симферопільсько-Ялтинського участка — хіба-ж не вносять дечого нового в питання популярності С. Руданського в Криму ³⁾? Тоді чому-ж так, мало віддано уваги з боку культурно-освітніх і громадських установ Криму, щоб спопуляризувати ім'я свого ялтинського городянина?

А виявлене в заповіті (хай це буде і не здійснений заповіт) Руданського бажання допомогти громадам трьох сіл на Вінниччині — Хомутинець, Писарівки й Голяк — в їхньому економічному скруті-безземеллі! Чи-ж воно не відкриває нам, що Ст. Руданський і в Криму, перед смертю, зоставався близький до інтересів селян, отих наймитів-Вакулів і Фотіїв, що серед них він зріс і виховавсь?

¹⁾ Див. заповіт — список боргів за землю, ст. 117.

²⁾ Приваємні наші заходи дізнатися, чи здобули сільські громади сіл Хомутинець, Писарівки та Голяк яку спадщину по С. Руданському, не дали поки-що позитивних наслідків.

³⁾ Що Руданський був почесним мировим судією, це засвідчено й тим „наградним“ документом, якого видав М. Левченко („Записки“, кн. XXIII; Нові знадоба“, ст. 40). *Ред.*

От, хоча-б, такі про біографію Ст. Руданського повстають питання, коли перечитувати оці поживклі й понівечені від часу далекомандрівні поетові папери.

а) Купча № 7 з 3/II 1865 р. на купівлю братами Руданськими Степаном і Григором у кн. Воронцова 1571 с. землі за 1377 крб. (Копія, без печатки).

КУПЧАЯ.

Лѣта 1865 г. Февраля въ 3-й день, отставной поручикъ Гвардіи Максимъ Андреевъ Лазаревъ на основані довѣренности, данной мнѣ Генераль-Адъютантомъ Княземъ Семеномъ Михайловичемъ Воронцовымъ 23 Іюля 1864 г. въ Ялтинскомъ Уѣздномъ Судѣ засвидѣтельствованной, продалъ я Ялтинскому Городовому врачу Степану Васильевичу Руданскому и Коллежскому Секретарю Григорію Васильевичу Руданскому, въ вѣчное и потомственное и безповоротное ихъ владѣніе изъ дачи вѣрителя моего, состоящей вблизи г. Ялты, удобной земли 1377 саж., подъ кладбищемъ 67½ саж., и подъ дорогами 126½ саж., а всего удобной и неудобной земли тысяча пятьсотъ семьдесятъ одинъ сажень, доставшейся вѣрителю моему по наслѣдству отъ покойнаго отца его, Князя Михаила Семеновича Воронцова, значащейся на Генеральномъ планѣ съ межевою книгою межеванія 1830 года. Проданная земля границить со сторонамъ: 1. Участкомъ Инженеръ-Капитана Шишко. 2. Землею вѣрителя моего дачи Массандры, 3. Землею г. Ялты и 4-й землями: Графа Мордвинова и Иностранца Ларгье. А взялъ я Максимъ Лазаревъ у нихъ Степана и Григорія Руданскихъ за ту проданную имъ землю денегъ тысячу триста семьдесятъ семь рублей. Напредъ же сего оная земля ни отъ меня ни отъ вѣрителя моего никому другому не продана, не заложена, ни за что не отписана и къ отпискѣ не слѣдуетъ. О написаніи же въ купчей крѣпости договорной цѣны безъ утайки — 803[-ая] ст[атья] X. г. 1 части свод. з[ак]. граж. изд. 1857 года съ примѣчаніемъ къ ней мнѣ извѣстна. Къ сей купчей крѣпости, что я вышеписанное имѣніе вѣрителя моего на изъясненномъ основаніи продалъ Ялтинскому Город. врачу Степану и Коллежскому Секретарю Григорію Васильевичу сыновьямъ Руданскимъ, цѣною за 1377 р. сер., и эти деньги сполна получилъ, въ томъ при ниже подписавшихся свидѣтеляхъ руку приложилъ. Отставной Гвардіи Поручикъ Максимъ Андреевъ Лазаревъ.

У сей купчей свидѣтелемъ былъ и руку приложилъ Губернскій Секретарь Джанъ-Арсланъ Булгаковъ. У сей купчей крѣпости свидѣтелемъ былъ и руку приложилъ Титулярный Совѣтникъ Остапъ Затакаевъ. У сей купчей крѣпости свидѣтелемъ былъ и руку приложилъ Коллежскій Ассесоръ Архиповъ. Сія купчая крѣпость у крѣпостныхъ дѣлъ Таврической Палаты Гражданскаго Суда писана въ книгу подлинникомъ подъ № 7 записана, запрещеній нѣтъ, съ оной 4% пошлины 55 р. 8 коп. за актъ, канцелярскіе три рубля и для сенатскихъ типографій 3 р., всего 61 р. 8 коп. взнесенны въ Таврическое Губернское Казначейство, въ чемъ имѣются квитанціи его отъ 19 января 1865 года за №№ 343, 344, 345 и 346. Сію же купчую крѣпость на актовомъ листѣ 3 р. 50 к. цѣны писалъ и совершалъ въ д. Надсмотрщика Губернскій Секретарь Савицкій. Фев-

раля въ третій день. Купчая эта для выполнения обряда для ввода во владѣніе въ Ялтинскій Уѣздный Судъ Докторомъ Руданскимъ предъявлена. Февраля 1865 г. Судья А. Бѣлокриницкій, Дворянства Засѣдатель С. Васильевъ, Г. Секретарь Гадза и Надсмотрщикъ Пащенко.

(М. П.)

Гофмейстеръ ¹⁾ Антонинъ Дмитріевичъ сынъ Княжевичъ.

б) Копія ув'язчого листа № 8 з 20/III 1865 р. про „вводъ“ Степана і Григора Руданських у володіння купленою землею.

К о п і я

1865 года Марта 20 дня.

По указу Его Императорскаго Величества изъ Временнаго Отдѣленія Ялтинскаго Уѣзднаго Полицейскаго Управленія, Ялтинскому Городовому Врачу Степану Васильеву Руданскому и Коллежскому Секретарю Григорію Васильеву Руданскому

ВВОДНЫЙ ЛИСТЪ

По Указу Его Императорскаго Величества, Временное Отдѣленіе Ялтинскаго Уѣзднаго Полицейскаго Управленія, прибывъ въ дачу Масандра, открывъ свое присутствіе, слушали отношеніе Ялтинскаго Уѣзднаго Полицейскаго Управленія отъ 6 сего марта за № 752, основанное на такомъ же Ялтинскаго Уѣзднаго Суда отъ 4 того же Марта за № 172; переданное въ сіе Отдѣленіе Г. Ялтинскимъ уѣзднымъ Исправникомъ, при которомъ, препровождая купчую крѣпость на купленное Ялтинскимъ Городовымъ Врачемъ Руданскимъ и Коллежскимъ Секретаремъ Руданскимъ у повѣреннаго Князя Воронцова, поручика Лазарева, имѣніе, просить ввести приобрѣтателя во владѣніе буде на то спора и иска ни отъ кого предъявлено не будетъ, подлинный вводный листъ прислать въ Уѣздный Судъ, а копію съ онаго съ купчею крѣпостію выдать Руданскому. Приложенная купчая крѣпость слѣдующаго содержания: Лѣта тысяча восемь сотъ шестьдесятъ пятаго, февраля въ третій день, Отставной Поручикъ Гвардіи Максимъ Андреевъ Лазаревъ на основаніи довѣренности, данной ему Генераль-Адъютантомъ Княземъ Семеномъ Михайловичемъ Воронцовымъ 23 Іюля 1864 года въ Ялтинскомъ Уѣздномъ Судѣ засвидѣтельствованной, продалъ Ялтинскому Городовому Врачу Степану Васильеву Руданскому и Коллежскому Секретарю Григорію Васильеву Руданскому въ вѣчно потомственное и безповоротное ихъ владѣніе, изъ дачи вѣрителя его, состоящей въблизи г. Ялты, удобной земли 1377 саж., подъ кладбищемъ 67¹/₂ саж. и подъ дорогами 126¹/₂ саж., а всего удобной и неудобной земли тысяча пятьсотъ семдесятъ одинъ сажень, доставшейся вѣрителю его по наследству отъ покойнаго отца его Князя Михаила Семеновича Воронцова, значащейся на Генеральномъ планѣ съ межевою книгою межеванія 1830 года. Проданная земля граничитъ со сторонъ: 1-й — участкомъ Инженеръ-Капитана Шишко, 2-й — землею вѣрителя его дачи Масандра, 3-й — землею г. Ялты и 4-й — землями: Графа Мордвинова и иностранца Ларг[ъ]е. А взялъ онъ Максимъ Лазаревъ у нихъ, Степана и Григорія Руданскихъ, за ту проданную имъ землю

¹⁾ Писар скопіював: Геормейстеръ.

денегъ тысячу триста семдесятъ семь руб. Напредъ же сего оная земля ни отъ него ни отъ вѣрителя его никому другому не продана, не заложена, ни за что не отписана и къ отпискѣ не слѣдуетъ. О написаніи же въ купчей крѣпости договоренной цѣны безъ утайки 803 ст. X т. I част. св. зак. гражд. изданія 1857 года съ примѣчаніемъ къ ней мнѣ извѣстны. Въ слѣдствіе сего Временное Отдѣленіе, объѣхавъ границы прописанной земли, причемъ спора и иска никто не предъявилъ, опредѣлили: На основаніи 929 ст. X тома I части св. Закон. гражд. изданія 1857 года ввести пріобрѣтателей Степана и Григорія Руданскихъ въ безспорное владѣніе прописанною землею. О чемъ состава вводный листъ, отослать таковой въ Ялтинское уѣздное Полицейское Управление, а копію съ онаго вмѣстѣ съ купчею крѣпостію выдать за роспискою Степану Руданскому и затѣмъ, закрывъ Временное Отдѣленіе, членамъ онаго отправиться къ мѣстамъ службы.

Подлинный подписали смѣжные владѣльцы:

Повѣренный графа Мордвинова Людвигъ Ларг[ъ]е и землевладѣлецъ Коллежскій Ассесоръ Платонъ Семеновъ сынъ Дьяченко, Ялтинскій 2 гильдіи Купецъ Константинъ Лебеші, по татарски 2 гильдіи купецъ Асанъ Османъ-оглу и Землевладѣлецъ Турецкоподданный Георгій Іосифъ. Безспорный вводъ чинили: Ялтинскій Уѣздный Исправникъ Зифиropуло, Уѣздный Стряпчій Пестржецкій и Приставъ 1-го стана Заатъ Анаевъ.

№ 9-й { Что копія сія съ подлиннымъ вводнымъ листомъ оказалась во всемъ вѣрна, въ томъ подписомъ съ приложеніемъ казенной печати удостовѣряю. Марта 20 дня 1865 года.

Ялтинскій Уѣздный Исправникъ Зифиropуло.

М. П.

е) Умова з 15/V 1868 р. між братами Руданськими, що Григор постуpається Степанові своїми правами на спільно придбану в кн. Воронцова землю.

УСЛОВІЕ.

1868 года 15 мая мы нижеподписавшіеся родные Коллежскій Секретарь Григорій Васильевичъ и Ялтинскій городской врачъ Степанъ Васильевъ, сыновья Руданского, заключили между собою условіе въ слѣдующемъ:

1. Я, Григорій Руданскій, уступаю брату моему Степану Руданскому полное право собственности на участокъ земли, пріобрѣтенный съобща нами въ масандрской дачѣ у князя Воронцова въ количествѣ удобной и неудобной земли тысячу пять сотъ семидесяти одной сажени за тысячу триста семдесятъ семь рублей по купчей крѣпости, совершенной въ Таврической Палатѣ Гражданскаго суда 3 февраля 1865 года и записанной въ книгу крѣпостныхъ дѣлъ того же числа и года подъ № 7-мъ на имя обoихъ насъ.

2. Я, Степанъ Руданскій, обязуюсь за эту уступку уплатить ему, брату моему Григорію Руданскому, или кому онъ прикажетъ, въ теченіи четырехлѣтняго срока, считая съ 1-го Генваря 1869 года

по 1-е Генваря 1873 года, тысячу пятьсотъ рублей, уплачивая ежегодно къ 1-го Генваря слѣдующаго года отъ 350 до 400 рублей такъ, чтобы къ упомянутому сроку была уплачена вся сумма сполна.

3. Въ обезпеченіе окружной уплаты упомянутыхъ ежегодныхъ срочныхъ платежей, въ случаѣ неуплаты мною срочной суммы къ какому-нибудь изъ упомянутыхъ сроковъ, обязуюсь къ слѣдующему сроку уплатить просроченную сумму вмѣстѣ со срочной и кромѣ того уплатить за первую т. е. просроченную по шести процентовъ. Если же въ теченіи двухъ сроковъ, рядомъ слѣдующихъ одинъ за другимъ, не будутъ уплачены обѣ срочныя суммы съ процентами за просроченную, то я обязанъ въ теченіи четырехъ м-цовъ со дня вторичной просрочки заложить или продать не болѣе половины участка и изъ вырученной суммы удовлетворить брата моего Григорія Руданскаго. Если же въ случаѣ подобной же неакуратности, случившейся въ первые два срока и въ послѣднія два срока, примѣняется все выше сказанное въ этомъ пунктѣ, при чемъ, при неимѣніи другихъ источниковъ, конечнымъ удовлетвореніемъ долженъ также служить залогъ, или продажа остающагося участка въ четырехмѣсячный срокъ.

4. По окончаніи полнаго расчета между нами, я Григорій Руданскій обязываюсь выдать ему Степану Руданскому законный документъ на владѣніе ему одному вышеозначенною землею. До того же времени оставляю у него Степана Руданскаго на сохраненіи упомянутую въ первомъ пунктѣ сего условія купчую крѣпость и вводный листъ отъ 20 марта 1865 за № 8-мъ въ копию.

Условіе это съ обѣихъ сторонъ должно быть хранимо свято и непорушимо, въ чемъ подписываемся. *(Обидва підписи — однією рукою).*

Коллежскій Секретарь Григорій Васильевичъ Руданскій
Ялтинскій Городовой врачъ Степанъ Васильевичъ Руданскій

2) Проектъ умови з 5/VIII р., що С. Руданський відступає під фонтан із резервуарами 20 кв. саж. своєї землі.

1869.

ПРОЭКТЪ УСЛОВІЯ

1869 года Юля 5 дня, Мы нижеподписавшіеся Титулярный Советникъ лекарь Степанъ Васильевъ сынъ Руданскій и Ялтинскіе городскіе Старосты купцы Христофоръ Константиновъ сынъ Лебеши и Бабакай Иликъ, совмѣстно съ Инженеръ-Подполковникомъ Шишко заключили сіе условіе о ниже слѣдующемъ:

1. Я, Степанъ Руданскій, изъ участка своего земли пограничнаго съ городомъ отчуждаю отъ себя, наслѣдниковъ и будущихъ владѣльцевъ моихъ на вѣчныя времена: а) часть земли въ томъ мѣстѣ, гдѣ изъ почтовой дороги выдѣляется дерекойская и церковная дорога по прилагаемому при семъ плану въ количествѣ шестнадцати квадр. саженой подъ главный общественный фонтанъ, съ тѣмъ, чтобы кромѣ фонтана ничего другаго на этой части землѣ устраиваемо не было; б) Часть земли на верху пограничной линіи съ городомъ и пѣшеходною дорогою въ церковь, въ количествѣ четырехъ квадр. саженой — подъ резервуаръ для предполагаемыхъ фонтановъ на почтовой и базарной улицахъ съ тѣмъ, чтобы кромѣ подземнаго резервуара ничего другаго на этомъ мѣстѣ устраиваемо не было, за исключеніемъ, если когда понадобится, фонтана.

2. Въ замѣнъ дѣлаемой мною уступки земли, всего двадцать квадр. сажен. для вышеозначенныхъ надобностей: — а) въ резервуарѣ, предполагаемомъ на верхней части моей земли для фонтановъ на почтовой и базарной улицахъ, должна быть вставлена трубка съ краномъ, посредствомъ которой я Руданскій, равно какъ и мои наслѣдники, или будущіе владѣльцы, имѣли-бы правовѣчное пользованіе водою, излишнею отъ необходимой для дѣйствія этихъ двухъ устраиваемыхъ въ настоящее время фонтановъ съ ихъ водопроводами; а чтобы не могло при этомъ послѣдовать какихъ-либо недоразумѣній, то трубка, отдѣляющая для меня Руданскаго воду, должна быть вставлена на такой высотѣ, чтобы нижняя ея часть была на одномъ уровнѣ съ верхнею частью водопроводовъ къ фонтанамъ [*дещо перекрыслено*], б) Предоставить мнѣ Руданскому право городской водопроводъ, прорѣзывающій въ настоящее время мой участокъ земли, перенести на мой собственный счетъ на окраину моего-же участка вдоль дороги, ведущей изъ города въ церковь.

Титулярный Совѣтникъ Степанъ Васильевъ сынъ Руданскій.

Городской Староста Х. Лебеші. *Підпис караймськимъ письмомъ:*
Бабакай Ілік.

д) ФОРМУЛЯРНЫЙ СПИСОКЪ (власноручный)

Ялтинскаго городского врача Степана Руданскаго.

Составленъ 1870 г. Поданъ Врач. отдѣленію 21-го Іюля 1870 г.

I. Чинъ, имя, отчество, фамилія, должность, лѣта отъ роду, вѣроисповѣданіе, знаки отличія и получаемое содержаніе.

Колл. ассесоръ Степанъ Васильевъ сынъ Руданскій. Ялт. город. врачъ, 37-ми лѣтъ. Вѣроисповѣданія православнаго.

Имѣетъ орденъ Станислава 3-й степени.

Содержанія получаетъ а) отъ города (съ 1869-го года) 360 рублей и б) отъ штемпельнаго сбора 200 р.

II. Изъ какого званія происходитъ?

Сынъ священника Подольской губерніи Винницкаго уѣзда села Хомутынецъ Василія Иванова сына Руданскаго.

III. Есть ли имѣніе родовое — у него самаго и у родителей?

Не имѣлось и не имѣется.

IV. Есть ли имѣніе благопріобрѣтенное — у него самаго и у родителей?

Около $\frac{1}{4}$ десятины пустопорожней земли.

V-VI. Есть ли имѣніе у жены, буде женатъ, родовое, благопріобрѣтенное?

Не имѣетъ.

VII-IX. Гдѣ получилъ воспитаніе и окончилъ ли въ заведеніи полный курсъ наукъ; когда въ службу вступилъ, какими чинами, въ какихъ должностяхъ и гдѣ проходилъ оную; не было ль какихъ особенныхъ по службѣ дѣяній или отличій, не былъ ли особенно, кромѣ чиновъ, чѣмъ награждаемъ и въ какое время; сверхъ того, если находясь подъ судомъ или слѣдствіемъ былъ.

оправданъ и признанъ невиннымъ, то когда и за что именно былъ преданъ суду и чѣмъ дѣло кончено? Годы. Мѣсяцы и числа.

Окончивъ курсъ медицинскихъ наукъ и выдержавъ испытаніе на степень лекаря и званіе уѣзднаго врача, въ Императорской С.-Петербургской Медико-хирургической Академіи 18 іюля 1861 г., согласно ходатайству той-же Академіи по причинѣ страданія грудныхъ органовъ назначенъ Медицинскимъ Департаментомъ М. В. Д. городовымъ врачомъ въ г. Ялту 1861 г. Августа 1-го.

По распоряженію Губ. начальства нѣсколько разъ исправлялъ должность Ялтинскаго уѣзднаго врача, а именно:

съ 22 апр. 1863 года — 7 дней
 съ 25 окт. 1865 „ — 3 мѣсяца
 съ 4 янв. 1868 „ — 3 мѣсяца
 съ 12 апр. 1869 „ — 28 дней

всего 7 мѣсяцевъ и нѣсколько дней.

По распоряженію Г. Начальника Губерніи исправлялъ должность карантиннаго лекаря Заставъ и Селеній Южнаго берега Крыма съ 15 сент. 1864 года болѣе двухъ лѣтъ.

Съ 23-го же Іюля 1867 г. исполняетъ карантинныя обязанности въ одномъ Ялтинскомъ портѣ въ отсутствіи или же по требованію отряднаго офицера пограничной стражи.

Указомъ Правительствующаго Сената отъ 8 апрѣля 1868 года № 73, распубликованнымъ въ С.-Петербургскихъ Сенатскихъ вѣдомостяхъ 12-го числа того же Апрѣля № 30, произведенъ въ чинъ Титулярнаго Совѣтника за выслугу лѣтъ со старшинствомъ съ 1-го августа 1861 года.

По единоголосному избранію утвержденъ почетнымъ мировымъ судьей Симферопольско-Ялтинскаго Мироваго Округа 1869 г. Апрѣля 2.

Во время пребыванія Высочайшихъ Особъ на южномъ берегу Крыма въ 1869 г. нѣсколько мѣсяцевъ исполнялъ полную должность карантиннаго агента въ Ялтинскомъ портѣ.

Всемиловѣйше награжденъ орденомъ Св. Станислава третьей степени 1869 года Октября 7 дня.

Указомъ Правительствующаго Сената отъ 11 Сентября 1869 г. № 145, распубликованнымъ въ Сенатскихъ вѣдомостяхъ 19-го того же Сентября въ № 75, произведенъ за выслугу лѣтъ въ коллежскіе Ассесоры со старшинствомъ съ 1-го Августа 1864 года.

X. Былъ ли въ походахъ противъ непріятеля, и въ самыхъ сраженіяхъ, и когда именно?

Не бывальъ.

XI. Былъ ли въ штрафахъ; подъ слѣдствіемъ и судомъ; когда и за что именно преданъ суду; когда и чѣмъ дѣло кончено?

Не бывальъ.

XII. Былъ ли въ отпускахъ, когда и на сколько именно времени; являлся ли на срокъ и, если просрочилъ, то когда именно явился, и была ли причина просрочки признана уважительною?

Не бывальъ.

XIII. Былъ ли въ отставкѣ съ награжденіемъ чина, или безъ онаго, когда и съ котораго по какое именно время?

Не бывальъ.

XIV. Холостъ или женатъ, на комъ, имѣетъ ли дѣтей, кого именно; годъ, мѣсяцъ и число рожденія дѣтей; гдѣ они находятся и какого вѣроисповѣданія?

Не женатъ.

е) Поручний лист з 29/IX 1872 р. шістьох ялтинських землевласників на позику Степанові і Григорові Руданським з Таврійського Банку 1500 крб. для впорядкування їхнього маєтку.

Тысяча восемьсотъ семьдесятъ втораго года Сентября 29 дня, мы нижеподписавшіеся даемъ сію поручительную подписку Господамъ Попечителямъ Таврическаго капитала Сельской промышленности въ томъ, что если Коллежскому Ассесору Степану и Коллежскому Секретарю Григорію Руданскимъ будетъ выдано изъ капитала Сельской промышленности въ ссуду на пять лѣтъ одна тысяча пятьсотъ руб. для хозяйственныхъ улучшеній принадлежащаго имъ имѣнія, состоящаго близъ города Ялты, доставшагося имъ по купчей крѣпости, совершенной въ бывшей Таврической Палатѣ Гражданскаго Суда третьяго Февраля тысяча восемьсотъ шестьдесятъ пятого года за № седьмымъ, заключающаго въ себѣ пространства земли тысяча пятьсотъ семьдесятъ одинъ сажень, и въ срокъ Руданскіе тѣхъ денегъ не уплотятъ, а упомянутый участокъ земли будетъ проданъ и не вынесетъ долга капиталу съ процентами, то мы недостающее количество денегъ, сколько причтется по день уплаты, обязываемся пополнить своею собственностью, безъ всякихъ судебныхъ процесовъ.

Срокъ поручительной подписки опредѣляемъ семь лѣтъ, считая съ вышеписаннаго числа. Въ чемъ и подписуемся:

Землевладѣлица жена чиновника VIII класса Софія Михайловна Богословская.

Землевладѣлецъ Художникъ Иванъ Николаевичъ Николаевъ.

Ялтинскій 2 гильдія купецъ Христофоръ Константиновъ Лебеши.

Землевладѣлецъ Швейцарскій Гражданинъ Луи Давидовъ сынъ Ларгье.

Землевладѣлецъ Ялтинскаго и Симферопольскаго уѣздовъ Михаилъ Муравьевъ.

Землевладѣлецъ Корнетъ Бектемиръ Мемедминовъ Абдраманчиковъ.

Я, нижеподписавшійся, удостоверяю, что подписи на этой поручительной подпискѣ сдѣланы собственноручно въ присутствіи моемъ, Георгія Павловича Фьерфора, Ялтинскаго Нотариуса, въ конторѣ моей, находящейся въ домѣ маіора Рыльскаго, землевладѣлицею женою VIII класса Софіею Михайловною Богословскою, землевладѣльцемъ Художникомъ Иваномъ Николаевичемъ Николаевымъ, Ялтинскимъ 2-й гильдія купцомъ Христофоромъ Константиновичемъ Лебеши, Землевладѣльцемъ Швейцарскимъ Гражданиномъ Луи Давидовымъ сыномъ Ларгье, землевладѣльцемъ Ялтинскаго и Симферопольскаго Уѣздовъ Михаиломъ Муравьевымъ и землевладѣльцемъ Корнетомъ Бектемиръ-Мемедминовымъ Абдраманчиковымъ, жи-

тельствующими: Богословская, Лебеши и Абдраманчиковъ въ городѣ Ялтѣ, а Николаевъ, Ларгье и Муравьевъ близъ города Ялты въ собственныхъ домахъ, лично мнѣ извѣстными, 1872 года Сентября 30 дня. По реестру № 617.

Нотаріусъ Георгій Фьерфюръ

(М. П.)

№ 128. { Что лица, подписавшія эту опѣнку, благонадежныя и до-
вѣрія заслуживаютъ, въ томъ подписомъ и приложеніемъ ка-
зенной печати свидѣтельству.

Октября 17 дня, 1872 года.

(М. П.)

Ялтинскій Уѣздный предводитель Дворянства
Ревелліотти.

ж) ПЕРЕДСМЕРТНИЙ ПРОЕКТЪ ЗАПОВІТУ.

(Документъ з 1873 р., що в ньому С. Руданський записує повітовому Ялтинському Земству весь свій земельний участок) (не автограф).

1. Участокъ земли, находящійся при городѣ Ялтѣ, обозначенный подробно въ купчей крѣпости, совершенной въ бывшей Таврической Палатѣ Гражданскаго Суда з февраля 1865 года № 7, и находящейся нынѣ вмѣстѣ съ вводнымъ во владѣніе листомъ въ Таврическомъ капиталѣ сельской промышленности.

2. Изъ этаго участка часть земли въ количествѣ 16 квадратныхъ сажени уступлена мною городу для устройства на оной фонтана по особому условію, заключенному мною съ городомъ, 5 іюля 1869 г. На основаніи того же условія уступлено мною городу еще 4 квадратныхъ сажени земли, для устройства резервуара для фонтановъ по почтовой и базарной улицахъ. За уступку означенныхъ 20 квадр. сажени земли городомъ предоставлено мнѣ право провести изъ общаго резервуара воду на принадлежащую мнѣ землю.

3. На означенномъ участкѣ земли числятся слѣдующіе долги: а) 300 р. Конторѣ Свѣтлѣйшаго Князя Семена Михайловича Воронцова; б) 1500 р. родному моему брату Коллежскому Секретарю Григорію Васильевичу Руданскому, в) 500 р. Ялтинскому Обществу взаимнаго кредита и г) 1500 р. въ Таврической капиталѣ сельской промышленности, взятыя подъ залогъ означеннаго участка земли 26 января 1873 г. срокомъ на 5 лѣтъ, а всего долговъ 3800 руб.

Означенный участокъ земли завѣщаю Ялтинскому уѣздному Земству на слѣдующихъ условіяхъ:

1. Уплату показанныхъ долговъ въ количествѣ 3800 р. Земство принимаетъ на себя.

2. Земство обязуется воспитать на свой счетъ малолѣтнихъ дѣтей Ялтинской мѣщанки Авдотіи Широковой, сыновей Якова и Василия и дочь Хрисію [sic], давъ первымъ двумъ образование по собственному усмотрѣнію, преимущественно реальное, а послѣдней — акушерское; Матери же ихъ Широкой выдаетъ единовременно 200 руб.

3. Изъ получаемыхъ изъ означеннаго участка земли доходовъ Земство до застройки всего участка отчисляетъ $\frac{1}{5}$ часть, а по совершенной застройкѣ отчисляетъ не менѣе $\frac{3}{5}$ части изъ означенныхъ доходовъ впредь до образованія капитала въ 25.000 р., по образованіи коего всѣ обязательства Земства къ Завѣщателю прекращаются.

4. По образованіи капитала въ 25.000 р., Земство передаетъ таковой полностью Обществу с. Хомутинецъ, Писаривки и Голяки Винницкаго Уѣзда, Каменецъ-Подольской губерніи.

и 5. Означенное Общество упомянутыхъ сель обязуется употребить весь этотъ капиталъ въ 25.000 р. исключительно на покупку земли, которая и должна находиться на вѣчныя времена въ общественномъ владѣніи упомянутаго Общества, включая въ оное и церковный причтъ.

Як ми вище зазначили, писано цей заповітовий проект од тієї самої руки, що написала й копію з купчої 1865 року¹⁾.

Подав Микола Хращевський.

¹⁾ Деякі особливості письма (прим. типове написання букви „я“ на галицький лад) казали-б, що писав цього документа подоляк. *Ред.*

До питання про рід поета Степана Руданського.

(З побіжних нотаток під час архівальних студій 1927 року).

Працюючи влітку 1927 року в київському Центральному Архіві давніх актів над вінницькими Гродськими книгами, я випадково зустрів у записовій актовій книзі 1782 р. деякі відомості про рід Руданських.

Відомості оці дає вшитий до акт. книги автентичний витяг з метричних книг Калинівської церкви св. Параскеви Вінницького деканату, зроблений р. 1782, як зазначено в польському титулі запису — „діалектом руським“. Витяг подає в хронологічному порядку записи про охрещення, які переводив з 5. „февруарія“ р. 1764 до 28. „януарія“ р. 1778 „іерей Стефанъ Руданскій, парохъ Калиновскій“, а від 28. січня 1778 р. й аж до 1782 р. — і другий парох калинівський Василь Руданський, хоч цього часу теж зрідка трапляються записи про охрещення Степаном Руданським ¹⁾.

Спадкування парафій поміж близькими родичами — перехід парафії до сина або до зятя як посаг за дочкою — в річ звичайна на цілій правоб. Україні в XIX ст. Отаке спадкування парафій було без сумніву дуже поширене теж і серед уніятського духівництва на Поділлі в середині XVIII ст. Так нпр. 5. травня 1769 р. висвячено було на священника Льва Костецького, й зараз-же після цього молодий священник став у с. Митківцях (поміж Проскуровом та Лятичевом) при своєму батькові парохом співпрацівником з правом спадкування ²⁾. Отже найімовірніше припускати, що калинівський парох Василь Руданський є син калинівського пароха Степана Руданського XVIII в.

А що батьківщина нашого поета с. Хомутиці є теж Калинівського району, то оцей збіг прізвищ та імень мимохіть викликає здогад, що обидва згадані греко-католицьких парохі були близькими родичами поета; як ми це побачимо нижче, пароха Степана Руданського XVIII в. можна з цілковитою ймовірністю вважати за поетового предка — прапрадіда.

Зіставляючи наведений витяг з метричними книгами с. Хомутинець рр. 1777—1826, що переховуються у Вінницьким Окр-архіві, ми рибмо

¹⁾ Акт. книга № 4691, ff. 560—572, акт 123.

²⁾ Др. О. Макарушка „Слово Климента Костецького“. Вібіліотека Записок чину св. Василя Великого. Жовква, 1927, 1—2.

спробу скласти наведений нижче родовід поета, поширюючи інтересні матеріали В. Герасименка про рід поета до середини XIX в. ¹⁾

На підставі всіх зазначених матеріалів родовід поетів мав-би виглядати так:

Калинівський парох Степан Руданський.

Стрижавський парох Петро Руданський. Калинівський парох Василь Руданський.

Іван Руданський та Ганна Баран(о)евичівна.

Василь Руданський та Феодора Добротворська.

поет Степан Руданський.

Пояснюватиму тепер свої висновки що-до окремих ланок родоводу.

Насамперед необхідно зазначити, що подану в В. Герасименка на підставі клірових відомостей з Хомутинецької церкви в архіві кол. Кам'янецької Духовної Консисторії дату народження поета — 25. XII. 1833 р. стверджує й автентичний запис у метр. книзі Хомутинецької церкви ²⁾. Зіставляючи спогади поетової небоги Марії Руданської-Кмити ³⁾ та оцей запис, бачимо, що матір'ю поета була Феодора Добротворська, а „молитвоваль и имя нарекъ“ поетові рідний дід його по матері — свящ. Порфїрій Добротворський.

Батько поетів Василь Руданський народився 2. січня 1799 р. в с. Хомутинях. Василя батько — Іван Руданський — жив під той час у свого тестя, Хомутинецького настоятеля Василя Барановича (чи „Бараневича“; актова транскрипція: „Баранієвѣча“ або „Барановѣча), що з донькою його Ганною він одружився 24. січня 1798 р. Коли вводили в хрест поетового батька, за кума був настоятель калинівський свящ. Василь Руданський ⁴⁾).

Тесть Івана Руданського Василь Баранович був на парафії від 29. червня 1779 р. і вмер 22. лютого 1799 р. на 51 році життя, а з 23 грудня 1805 в. Хомутинецька парафія перейшла до Івана Руданського ⁵⁾.

Іван Руданський (акт. транскрипція: „Іоанъ Руданскій“, частіше однак „Руданскій“, інколи — „Іоанъ Руданскій“), окрім старшого сина Василя й меншого Григора, мав також три дочки — Марію, Єфросину та Февронію. Умер він 7 квітня 1828 р. на 57-ім році життя, а вдова по ньому Ганна Барановичівна-Руданська вмерла 4 листопада 1830 р. на 53 році життя ⁶⁾).

Після смерти Івана Руданського й аж до 24 червня 1830 — дати вступу на Хомутинецьку парафію Василя Руданського, Хомутин. парафія виїшла

¹⁾ „Нові знадобки“, ст. 11—13.

²⁾ Метр. книга Хомутин. церкви рр. 1808—1826, f. 18.

³⁾ Спогади М. Руданської-Кмити (доньки старшого брата поетового Григора) переховуються в Кабінеті взуч. Поділля Він. Філії Всенар. Бібліотеки. [Пор. ст. 77. *Ред.*].

⁴⁾ Метр. Книга Хомутин. церкви рр. 1796—1807 ff. 8 v. 30.

⁵⁾ І. с. ff. 5, 23, 50, 57 v. і далі; В. Герасименко (Нові зн., ст. 11) неправильно подає, що І. Руданський був на Хомутин. парафії з 1808 р.

⁶⁾ Метр. Книга Хомутин. церкви рр. 1808—1826 f. f.: 2,20, 113 v, 120; метр. книга рр. 1796—1807 f. 27 v.

була з роду Руданських і перебувала під доглядом сусідніх священників¹⁾.

Як це видно з шлюбного запису 24 січня 1798 р. Івана Руданського з Ганною Барановичівною, прадід поетів Петро Руданський був того часу настоятелем м-ка Стрижавки (7 клм. од Вінниці)²⁾; це — все, що ми могли відшукати про поетового прадіда в згаданих актових записах.

Калинівського пароха Степана Руданського можна з цілковитою ймовірністю вважати за прапрадіда поетового. Це припущення стверджують такі міркування:

а) Згадана небога поетова Марія Руданська, хоч і сильно плуває в своїх спогадах послідовність давніх ланок свого родоводу, але виводить рід Руданських од калинівського священника.

б) Близьке споріднення калинівських Руданських із хомутинецькими виявляє й те, що за кума підчас охрещення первака в родині Івана Руданського — Василя — запрошено було як-раз калин. настоятеля Василя Руданського.

в) Як про це свідчать до певної міри архівальні студії над родом Руданських, а також ствердила мені в окремому листі Марія Руданська, наводячи багато фактів, в роду Руданських був звичай, уживаний у деяких родинях духівництва Правоб. України та в багатьох країнах Зах. Європи — давати дітям імена на честь найближчих старших родичів.

Близьке споріднення та ймовірний вік калин. пароха Василя Руданського³⁾ підчас хрестин (2. I. 1799) дають нам підставу вважати його за рідного брата Стрижавського пароха Петра Руданського; отже з цілковитою ймовірністю можна прийняти, що Калин. парох Степан Руданський був прапрадід поета.

Скільки можна спостережати з зацитованих актових джерел, родові Руданських властива була кастова замкненість та намагання, одірвавшись од українських народніх мас, наблизитися до пануючої верстви пануючої народности. Либонь отакі риси були взагалі властиві чималій частині тодішнього подільського духівництва.

Кастову замкненість роду Руданських характеризують шлюби виключно між родинами духівництва та те, що навіть за кумів завжди виступають близькі родичі з духівництва. У згаданих метричних книгах зустрічаємо одним-однісінький випадок, що, як охрещувано в родині Івана Руданського сина Григора (8. XI. 1807), за кума була особа не з духівництва, та й то „шляхетно урожоний Михайло Ословський“⁴⁾ — шляхтич-поляк⁵⁾.

Певні ознаки намагання одірватися од українських народніх мас і, так-би мовити, пристати до пануючої народности й верстви спостерегаємо ми в роду Руданських ще в другій половині XVIII ст. Уже в ци-

1) Метр. Книга pp. 1808—1826 f. f. 2—8.

2) Метр. Книга pp. 1797—1807, f. 30.

3) В. Руданський з'являється на парафії з 1778 р. Припускаючи, що його висвячено на священника 25—30 років, йому могло бути р. 1799 не більш як 46—51 рік.

4) Метр. книга pp. 1796—1807 f. 27 v.

5) Herbarz Polski K. Niesieckiego wyd. przez J. Bobrowicza, Ляйпціг 1841. VII. 145—146.

тованому витягові з метр. книг калинівської церкви рр. 1764—1782, хоч сам витяг писано кирилівським письмом, молодий калинівський священик Василь Руданський підписується однак по-польському як „Wazyli Rudański“. Є то загальний вплив польщизни на тодішнє духівництво Брацлавщини; польська мова стає в другій половині XVIII ст. звичайною в його офіційних зносинах та почасти і в актах ¹⁾, а мати за кума поляка-шляхтича ще навіть р. 1807 вважалося за честь у родині Івана Руданського.

Не диво, що отакі „національні бастарди“ з подільського духівництва взагалі й з роду Руданських зокрема, втративши раз берега на користь офіційної польської народности й культури, після російської окупації Поділля дуже легко ставали палкими adeptами російської офіційної народности та культури.

До наведеної групи духівництва належав і батько письменника Василь Руданський. Як видно з цитованих метричних записів, В. Руданський слідом за своїм дідом у-перших, що підписувався як „Wazyli Rudański“, пристосовуючись, очевидно, до духу часу, інакше вже себе не іменує як „Василій Ивановъ Руданскій“. Та виключну своєю силою характеристику цього „національного бастарда“, що, як узагалі національні бастарди всіх часів та народів, ненавидів питомі ознаки своєї народности як „мужичі“, подає сам поет у листі до брата Григора з 5.VII. 1859 ²⁾.

Наведена характеристика батька поетового дозволяє зробити висновок, що Василь Руданський був тільки найтипівшим представником кастово замкненого та відірваного від українських народніх мас роду Руданських. Отже за причину довголітньої боротьби між поетом та його батьком не можна вважати лиш індивідуальні особливості поганой вдачі Василя Руданського, як це роблять деякі дослідники. Ні, народолюбство поетове та його національна свідомість, ламаючи всі попередні традиції роду Руданських, мусіли бути стати джерелом неминучого конфлікту поміж поетом та його батьком ще за молодих літ Ст. Руданського.

Між иншим, коли охрещувано сестру поетову Олександру (І. VIII. 1840), за кума був рідний брат поетової матери, „Волинської Духовної Семинарії професор, магістр Амвросій Порфірієв Добротворський“ ³⁾. Либонь оця persona grata в родині Руданських і спричинилася до повстання родинної легенди про те, що за куратора Петербурзької шкільної округи за студентських років Ст. Руданського був рідний дядько поетів Порфірій Добротворський, який, казала М. Руданська, неприхильно ставився до поета за його народолюбство й відмовився йому чим-будь допомогти в Петербурзі ⁴⁾.

- ¹⁾ Напр. 21. II. 1790 ген. візитатор робить свій висновок у метр. книзі Хомутич. церкви рр. 1777—1795 польською мовою.

²⁾ „Знадоба до життєпису Степана Руданського“ І, ст. 16—18.

³⁾ Метр. Книга рр. 1808—1826 f. 44. v.

⁴⁾ Спогада Марії Руданської-Кмита.

Наприкінці оцієї нашої аж надто побіжної нотатки з архівальних студій завважуємо до відома дослідників поетового життя, що доповнення поданих відомостей про рід Руданських з доби XVIII ст. треба шукати:

а) В архіві львівського єпископа XVIII в., бо йому на початку 2 чверти XVIII ст. підлягав Вінницький деканат ¹⁾).

б) У т. зв. „архіві западнорусских уніятських мітрополітів“.

Принагідно хочемо взагалі звернути увагу на долю архіва уніятських мітрополітів, бо є він, на нашу думку, неоціненним джерелом XV—1. полов. XIX ст., і належало-б ужити відповідних заходів, щоб здобути цей архів для України.

Валентин Отамановський.

¹⁾ Акт. кн. кайвськ. Центр. Арх. давніх актів 4613 f 846 нр. 546 з 1728 р.

Ст. Руданський в оповіданнях своїх родичів та інших людей.

У Ст. Руданського було багато родичів, і дарма що над родом Руданських тяжіла спадкова хвороба — сухоти, з-поміж них чимало-хто ще й тепер живий. Тимчасом у дослідях над життям і творчістю Руданського досі помітно було чудне явище — трохи чи не цілковита відсутність родичевих спогадів та переказів про нього¹⁾. Останніми часами хіба В. Герасименко своєю розвідкою „Нові матеріали до біографії Руданського“²⁾ зробив був наче почин для використання спогадів братової поета, дружини поетового брата Грицька, Софії Хомични. Але окрім неї можна використати ще й інших.

„Кабінетові для вивчення Поділля при Вінницькій Філії Всенародньої Бібліотеки, при В.У.А.Н.“ пощастило звязатися з племінницями С. Руданського (од двох його братів): 1) дочкою Григора Васильовича і Софії Хомични — Марією Григорівною Руданською, за чоловіком Кмитовою (в Вінницькій окрузі), 2) Вірою Юхимівною Руданською, за чоловіком Томасевичевою (в Вінниці), 3) третьою племінницею поетовою, дочкою його сестри Ольги Комарницької, Лисаветою Степанівною Кремінською (с. Микулинці на Літинщині), 4) до якоїсь міри — листовно звязатися з племінником поетовим Олекс. Григор. Руданським (на Далекому Сході — Зелений Клин).

Марія Григорівна Кмита, на прохання Кабінета, написала свої спогади про Степана Руданського й запрезентувала Філії неопублікованого ще листа поетового до батька її, Григора Васильовича. Лист ми опублікували³⁾. Що-ж до спогадів Марії Григорівни про Хомутинецькі роки Руданського, то хоч вони по суті не вносять багато нового до того мінімуму, який нам уже відомий з ранньої доби життя поетового, а все-ж дещо вносять.

От, із слів цієї племінниці можна доповнити невеличку звістку Б. Познанського 1886 р.⁴⁾ про хист у Руданського до малювання. За свідченням цієї його племінниці, коли в Хомутинцях відбувалися округові

¹⁾ На ст. 79—89 подаємо спогади, записані ще 1906 р. *Ред.*

²⁾ „Нові знадобки“, ст. 52—58.

³⁾ „Нові знад.“, ст. 33—34.

⁴⁾ „Знадобки“ I, стор. 14.

з'їзди священників чи приїзди благочинного й архисрея, а Степан бував удома, то він малював карикатури на гостей і їх підписував віршами. Одного разу батькові поетовому була за це велика прикрість од начальства, бо поголоска про Степанові карикатури поширилася була по селу та й дійшла до відома благочинного. Переказували в родині Григора Васильовича, що така Степанова поведінка відбилася до певної міри, навіть, і на кар'єрі старого Руданського, бо начеб-то це стало йому на перешкоді до того, щоб його настановили благочинним.

Торкаються спомини М. Г. Руданської-Кмити і родинного особистого життя Ст. Руданського.

Інтимне його життя — це може чи не найбільша з таємниць, якими оповита вся біографія та творчість великого поета на віддалі по-над 50 років із дня його смерті. Немає документних даних, що освітлювали-б цей бік життя: поет не прохопився і словом у своїх листах, відомих нам, ні до Ковальова, ні до брата Грицька, що міг претендувати на найінтимнішого вірника поетового¹⁾. Через усе це ми документально не знаємо: коли побрався поет з Явдохою Широкою? чи дівчина вона була, чи вдова, чи салдатка? А після того, що записав В. Герасименко од С. Х. Руданської²⁾, повстало навіть питання, чи були в Ст. Руданського діти. П. Горянський (1925) у своєму дописі з Ялти, де він мав нагоду користати з спогадів сучасників поетових (напр. нотаря Ю. Фієрфора), згадує за одну-однісіньку, а не за дві дитини в С. Руданського: „Руданський лишив (нешлюбну) жінку, походженням росіянку, просту, неосвічену людину, і одну дитину“³⁾. Після всього І. Лизанівський 1927 р., вважає за можливе уже категорично завважувати, що дітей у Руданського не було, бо діти Христа й Вася це мали бути діти Широкої від її першого чоловіка⁴⁾. Коли так стоїть справа з оцим неабияким питанням у життєписі поетовому, то що вже після цього казати за такі його деталі, як от: щасливий чи нещасливий був С. Руданський в одружінні? і т. и.

Що-ж каже Марія Григорівна? Вона каже, що С. Руданський начеб-то побрався був уперше не з Явдохою, а ще з наймичкою своїх батьків хомутинецькою дівчиною Христею, і від неї мав сина Платона. Христа — каже — від пологів умерла, засмутивши надовго своєю смертю Степана. Степан її дуже любив і по смерті довго згадував. Дитину-сина взяв Григор Васильович і опікував його до 16-бох років, коли той хлопець Платон умер від сухіт. Було це за останніх років перебування Степанового в кам'янецькій семінарії, чи не перед самим від'їздом його до Петербургу⁵⁾. В Ялті Явдоха — то була вже другою в Степана дружиною. Вона була лікувалася у дядька в Ялті — і так він з нею по-

¹⁾ Вище (ст. 89—91) опубліковано сторінку із його власноручного щоденника 1861 р. („Нові знадоба“ ст. 19—20). *Ред.*

²⁾ „Нові знадоба“, ст. 56.

³⁾ П. Горянський: Віля могили Ст. Руданського, „Нові знадоба“, ст. 27.

⁴⁾ Див. І. Лизанівський. Передмова до вид. С. Руданського „Співомовки“ — Квигоспілка 1927, ст. XIX. ⁵⁾ себ-то тоді, коли Степан кохав і панночку Княгницьку? *Ред.*

знайомився. Від Явдохи в Степана було двох дітей: син Василь і дочка Христя. Син учився десь у ремісничій школі, а дочка, скінчивши гімназію, одружилася з графом Мордвиновим, який вивіз її кудись за кордон лікувати від хворости на легені. Що-до Явдошиної вдачі, то Явдоха була добра та сумирна; дядько жив з нею у злагоді. Він не дозволяв їй вдягати иншого, крім простого українського, вбрання, і це спричинилося до того, що в Ялті Явдоху вважали за служницю або ключницю, а не за дружину такого відомого лікаря¹⁾. Багато тут важило й те, що Степан не брав із нею шлюбу.

Таке повідає Марія Григорівна. Друга племінниця поетова, Віра Юхимівна, про хомутинецьку Христю, взагалі про подібний факт із життя Степанового, або другого брата, нічого не чула. І звичайно, що цю звістку про наймичку Христю не можна прийняти цілком, в усіх її деталях. Занадто бо це все несподіване, коли порівнюємо до того, що нам досі відомо було про життя Ст. Руданського. Грицько, брат Степанів, оцей невдаха в життю, якого весь час за свого перебування в Ялті Степан намагався влаштувати де-небудь на посаді й нарешті влаштовує за смотрителя балтинської лікарні — чи міг-би цей Грицько утримувати й опікувати поетового сина цілих 16 літ?!²⁾ Де є хоч-яка згадка, хоч який-найменший натяк на це в рукописній спадщині поетовій, у спогадах про нього його сучасників та родичів? Чому про це і словом не проходила В. Герасименкові Софія Хомична? А вже-ж їй, дружині Григора Васильовича, належало-б за це найбільше знати! Зерно правди тут може бути, хіба, в тім, що яка-небудь хомутинецька дівчина-Христя, ймовірно батькова наймичка, дійсно могла відограти деяку роль в життю молодого Степана Руданського. Роман поповича з сільською дівчиною наймичкою, що кінчається на гірший випадок родинним „скандалом“, — річ дуже звичайна. Можливо, що при засвідченій демократичності Степановій ми тут маємо щось серйозніше од звичайного флірту з наймичкою; але чи дійшло до Степанового одруження з цією Христею, до сина Платона, опікуваного Грицьком? — за це, поки-що, за відсутністю документних даних, нічого певного сказати не можна буде. Поки-що, маємо тільки певну звістку про неприязні взаємини батька з сином, — і до них, міг-би спричинитися між иншим і „скандал“ із дівчиною. І чи не в пам'ять отієї хомутинецької Христі назвав Степан свою дочку від Явдохи (якщо взагалі Христя та Василь були діти самого Руданського, а не Широкого).

Коли Віра Юхимівна нічого не знає за Христю, так за те вона розповідає дещо нове про той випадок із життя Степанового, що його ставлять дослідники Руданського у зв'язок із деякими його поезіями („Повій вітре на Україну“), а саме — про нещасливе поетове кохання, ще

¹⁾ Порівн. инакші відомості про Широку в становищі Степанової економки у В. Герасименка, із слів С. Х. Руданської („Нові знадобки“, ст. 56—57). *Ред.*

²⁾ більше-менше до 1870 р., тоб-то мало не до смерті Степанової *Ред.*

за часів семінарських, до одної панночки. Коротку Одеситову звістку про нещасливу любов Руданського до „кам'янецької — як кажуть — дуже вродливої, але характером зовсім ледачої панночки, К-ої“¹⁾ В. Герасименко коментує так: „Про невдале кохання Руданського серед Подільського духовенства (старої генерації) існують усні перекази і тепер, а саме, що він був закоханий у вихованку Нігинського священика (с. Нігин в 30-ти вер. від Кам'янця Под.), який був проти того, щоб його вихованка вийшла заміж за Руданського, яку потім через наговори на Руданського одвернули од нього і видали за свящ. Стрельбицького“²⁾. А Віра Юхимівна каже, що поет закоханий був в одній із сестер Княгницьких, що мати їхня була матушка-проскурниця. Руданський не побрався з нею тільки тому, що вона, на вимогу своєї матері, коли Степан поїхав до Петербургу, віддалася за другого. Ця зрада вразила дуже Степана, і він залишився неодружений на все життя. Докладніших звісток про це Віра Юхимівна не знала, а дала мені пораду вдатися до Євгени Івановни Шероцької (з роду Квартировичів, матері відомого українського-культурного діяча покійного проф. К. Шероцького). Те, що од неї я про це почув, подаю тут трохи чи не дослівно:

„Коли мій покійний батько Іван Квартирович у 1850-их роках учився в Подільській духовній семінарії, то жив на квартирі у вдовиматушки Єлизавети Княгницької, що в неї було три доньки. Між ними середуща, Марія (звали її „Маньою“), була надзвичайної краси, з карими очима, і до того добре вихована та й найдобріша душею і серцем. Тому не дивно, що семінаристи, котрі жили в матушки Княгницької, ровм звивалися коло цієї панночки. У Княгницької деякий час жив і Ст. Руданський, що, вчившись у семінарії, готувавсь до університету. І Квартирович і Руданський обидва залицялися до Мані, претендуючи на одруження з нею. Руданський, як скінчив семінарію, поїхав до Петербургу, заручившись згодою в Мані на одруження з нею. Тимчасом матушка Княгницька 1855 року виїхала з Кам'янця. Вона поїхала в с. Струньків на Гайсинщині, де її покійний чоловік, пан-отець Василь, був за священика. Тут у Струнькові вона мала власну садибу, з хатою, і сюди її запросили за проскурницю при парафіяльній церкві. Ст. Руданський вчився в Петербурзі й листувався із своєю нареченою, в повній надії на одруження. Але скрутний матеріальний стан Княгницьких примусив бідну вдову згодитися на сватання богослова Івана Квартировича, що саме тоді скінчив богословію й одержав парафію свого батька в с. Куравці на Проскурівщині. У ті часи закони „Домостроя“ мали повну силу, — бідолашна Маня не перечила матері і віддалася за Івана Квартировича; і мати поїхала жити до зятя. Студент Руданський у Петербурзі дуже жалкував за Манею і біль свого серця висловлював у своїх листах до

¹⁾ Див. „Знадоба“ I, стор. 25.

²⁾ В. Герасименко, передмова до вибірок з Руданського („Книгоспілка“ 1927) стор. XIV. = „Нові знадоба“, ст. 19.

матушки Княгиницької, а з досади почав сатирично писати про духовенство. Мати Княгиницька вмерла скоро, в с. Куравці (старша-ж сестра одружилася з свящ. Мих. Ровинським, а наймолодша Єлизавета вийшла за вчителя у Вінниці Василя Харченка). Незабаром о. Ів. Квартирович перейшов на парафію в м. Межирів, і був там довгий час за благочинного. — В пан-отця Ів. Квартировича й Марії Василівни Княгиницької було три доньки: Ганна (була за свящ. Баржицьким), Олександра (вона вдова свящ. Садкевича) та наймолодша (од якої й ідуть спомини) — то я, Євгена Іванівна Шероцька, що можу пишатися пам'яттю свого сина, відомого українського вченого й професора кол. Кам'янець-Подільського Університету Костя Віталієвича Шероцького, що передчасно вмер у Білоусівці 31 серпня 1919 року“.

Отже з певністю встановлено, що „панночка“, в якій був закоханий семінарист Ст. Руданський, то була Марія Вас. Княгиницька: вона, зрадивши Степана, коли він учився в Петербурзі, віддалася за Ів. Квартировича.

Чому саме до Петербургу поїхав поет здобувати вищу освіту? Адже багато зручніше було-б Руданському вчитися в Києві чи в Харкові, де були гарні університети з чотирма, на вибір, факультетами, ніж у далекому „Петрополі“. Марія Григорівна з'ясовує це так: „Ст. Руданський скінчив семінарію першим учнем, і тому його призначили на кандидата в петербурзьку Духовну Академію. Батько, думаючи, що син їде в Духовну-таки Академію, охоче дав йому грошей на дорогу, бо хотів, щоб він був архиреєм¹⁾. Але Степан, прибувши в Петербург, вступив замість Академії Духовної в Академію Медичну. Сталося це так: на вступному до Духовної Академії іспиті Степан удавав із себе недоумкуватого, говорив „рифмами“ (віршами) й узагалі строїв дурника та умисне відповідав недоладу, щоб його не прийняли до Духовної Академії. І він досяг цього, справивши вражіння настільки безглузлого парубка, що його, звичайно, до Духовної Академії не прийняли та й написали навіть до Подільської семінарії, щоб удруге не відряджала сюди таких недоумкуватих студентів. Тимчасом Руданський, користуючись із близького знайомства з діловодом Духовної Академії, відібрав звідти свої документи й подав їх до Медично-хірургічної Академії, куди й склав блискуче вступні іспити. Недоладні відповіді Ст. Руданського в петербурзькій Духовній Академії правили довгий час за об'єкт для жартівливих анекдот серед академічної професури, яка, довідавшись згодом, що Руданський вступив до Академії

¹⁾ Тимчасом трохи чи не всі біографії С. Руданського підкреслюють, що батько Степанів конечно хотів, щоб Степан ішов у попи. Це неймовірно, бо, наскільки нам відомо це з побуту Подільського духовництва, жадати синові попівської долі батько міг-би тільки тоді, як-би не було перед ним кращої перспективи, а саме, коли-б не відправляла сина до Дух. Академії. Коли-ж якогось попа син учивсь у семінарії добре і його відряджали до Академії, то кожен найубогіший батько, кожна мати-вдова, очевидячки завжди погоджувалися на це, ба й пишалися сином-академістом і цілком правильно сподівалися тоді від нього кращих матеріальних перспектив.

Медичної та ще й добре там учиться, була дуже здивована з такої метаморфози недорікуватого студента. Про справжній Степанів намір — їдучи до Петербургу, вступити до Академії Медичної, а не Духовної — знав тільки Григор Васильович. Батьки й усі родичі вважали Степана за божевільного і відцуралися його, коли дізналися згодом, що він — в Академії, але не в тій. Батька Степанового це просто вбило ¹⁾).

Коли із слів М. Гр. виходить, що Ст. Руданський, аби дістати в батька грошей на дорогу до Петербургу, таївся із своїми планами про Медичну Академію (про це знав тільки брат Григор), то за відомостями другої племінниці, Віри Юхимівни, в їхній родині факт цей переказували так: „Дядько Степан, скінчивши Подільську семінарію першим учнем, мав відрядження до петербурзької Духовної Академії, куди видали йому й казенні прогони. Діставшись до Петербургу, він справді вступив був до Духовної Академії та й перебув там деякий час, поки заручився згодою начальника Академії Медичної, що приймуть його туди, до медичної науки. Тоді дядько Степан зробив так, щоб його виключили з петербурзької Духовної Академії. Він надягнув велику кольорову краватку, закурив папіросу й отак демонстративно пройшовся по коридорах перед академічним начальством. За це його записали до штрафного журналу, а після ще якоїсь навмисної провини — зовсім виключили з Духовної Академії. От тоді дядько й перейшов до Академії Медичної. Як виключили Степана з Духовної Академії, то {батькові Степановому довелось, через благочинного, повертати гроші, що їх видали були синіві на прогони до Петербургу“ ²⁾).

Обидві ці звістки, походячи з різних джерел (Віра Юхимівна, можна сказати, не знайома з Марією Григорівною, і бачилася з нею тільки-но недовгий час 1900 року), зовсім не заперечують одна одну ³⁾). В цьому разі нас навіть мало обходить питання, чи був Руданський якусь пору студентом у петербурзькій Духовній Академії, чи відразу він вступив до Академії Медичної. Важить тут одноголосне свідчення: про відрядження Степана до Духовної Академії через те, що він закінчив семінарію першим учнем ⁴⁾). В цьому — відповідь на поставлене вище питання, чому саме

¹⁾ Найправдивіші звістки про це (записані ще 1906 р.) маємо ми од старих священиків Володимира Сімашкевича та Василя Боржковського, що були свідками того моменту, як віряджали Руданського до Духовної Академії див. вище, ст. 83, ст. 85—86). *Ред.*

²⁾ Про оплату цих прогонів є згадка в листі Степана до Григора з 1859 р. в таких виразах: „а то, що батько заплатив за прогони, він положив би і так на мою вправу“. (Див. „Знадоба“ I, стор. 18).

³⁾ але обидві чисто анекдотичні. *Ред.*

⁴⁾ Що Руданський закінчив семінарію „по першому розряду“ і що на представлення од семінарського правління призначив його архирей до петербурзької Дух. Академії, про це говорить і В. Герасименко на підставі писаного „атестата“ Руданського. — Див. його передмову до вибірок з поезій Руданського, вид. „Книгоспілки“ 1927, ст. XIV.

в Петербурзі, а не в Києві чи Харкові, опинивсь поет, коли задумав учитися у вищій школі ¹⁾).

В подробицях — цікавіше і навіть імовірніше було б свідчення Віри Юхимівни. Дібравшись на казенні кошти до столиці-Петербургу, Ст. Руданський, пам'ятаючи домашні сільські злидні та батькові мрії про архирейську кар'єру для сина, справді, міг-би на первах і завдовольнятися Духовною Академією. Але з семінарського вже досвіду знає він ціну її схоластичної науки. Кар'єра-ж „академіста“, така приваблива для сільського. без закінченої навіть семінарської освіти, священника, яким був батько, для Степана то була дурниця, — і Руданський замість академічно-богословської науки мусів би задуматися і про иншу справжню науку. Чому він зупинився на Медичній Академії? Мабуть тому, що вона тоді переживала добу свого розквіту ²⁾ і приваблювала всіх, хто шукав у столиці справжньої науки. Мала ця Академія перевагу перед иншими тодішніми вищими школами столиці ще й своїм вільнолюбним духом, розвиненим громадським життям студентським ³⁾.

Отже, певна річ, що Ст. Руданський, коли й вступив студентом до Академії Духовної, зразу ж став перед спокусою: як би його туди — в Медичну Академію попасти! Самому звільнитися з Духовної? Це-ж було-б божевілля в очах батькових — міняти „архирея“ на „лікаря“! Ні, хай краще його звільнять, тоді буде скузування перед батьками, — мовляв: Що ж?! хотів учитися, але звільнили, то й мусів „добрю“ школу міняти на „будь-яку“. І, отак, могло-б статися, що Степан, правильно розраховавши на ефект кольорової краватки й папириси в очах начальства,

¹⁾ Такі ж самі відомості про С. Руданського подає і Лисавета Степанівна (третя племінниця поетова, дочка Ольги Комарницької) в таких словах: „Поет Руданський першим закінчив Подільську Духовну семінарію й був висланий на „казонний счет“ в Петербурзьку Духовну Академію. З Академії, без батькової на то згоди, він перевівся до Медично-хірургічної Академії, де й учився на свої кошти, заробляючи з канцелярської праці“.

²⁾ Див. Енцикл. Словарь Брокгауза та Ефрона, т. I (1886), стор. 260, під словом „Академія“. Там подано таке: „Блискучий розквіт Мед.-х. Академії — за президентування Дубовицького (1855-1867 рр.). Було відряджено за кордон багато юнаків у науку, які повернулися на початку 1860 років та, діставши професуру, надали Академії небувалого блиску й слави. В числі цих молодих учених були: Воткін, Сеченов, Овсяніков, Ювге, Неммерт. Разом із цим повстали й дістали кошти для свого розвитку численні інститути Академії, як от хімічний, що ним завідував видатний хімік Н. Зімін, та багато-инших“.

³⁾ Цей бік петербурзької Медичної Академії, правда вже з періоду кількома роками пізнішого (1865), відомий український діяч І. Шраг у своїй автобіографії так характеризує: В Академії було дуже розвинене громадське студентське життя: студенти мали в самому академічному будинкові бібліотеку і читальню, мали свою касу, збиралися на сходки, „на яких обирали депутатів од кожного курсу“, бібліотекаря, скарбничого, обговорювали всякі студентські справи. Інші обставини були в петербурзькому Університеті: „сходки“ заборонялися, студентів вважали „за отдѣльныхъ посѣтителей Университета“. Див. С. Ефремов: „Пам'яті І. Л. Шрага — Наше Минуле, 1919, чч. 1—2, стор. 127

вилетів з Академії Духовної та й опинився в Академії Медично-Хірургічній ¹⁾).

Ми зазначили, що не між попівством та Медичною Академією змушений був вибирати Степан, скінчивши курс семінарії, а межі Духовною та Медичною академіями. І коли ми бачимо Руданського бідним, голодним студентом медицини, то не майбутню долю звичайного небагатого сільського священика проміняв він на медицину, — ні, він сите життя в бурсі Духовної Академії з перспективою привабливої високої духовної кар'єри занехав — за-для освіти в Медичній Академії ²⁾. У цьому — вся мужність і сила поетового духу, в цьому — „божевільство“ Степанове, що щастя було в його руках, а він узяв і виміняв його на „смердючого трупа“! От тут, на нашу думку, і заховано найголовнішу причину роздратування поетового батька проти сина, цим головне й можна з'ясувати батькове гидування лікарською справою, оте презирливе в нього до сина: „Іди! ти трупом смердиш“, то-що ³⁾. Трагедія старого панотця Руданського зрозуміла: замість позбутися з пліч одного сина й дождитися, що за чотири роки він у поміч старому батькові стане, а там ще й архирвем буде, суши тепер голову, як далі в Медичній Академії його утримувати ⁴⁾. Турботи про матеріяльне синове становище важили тут

¹⁾ Обмірковуючи ці пізні анекдоти, записані з уст молодших людей, котрі ніколи Степана Руданського й не бачили та й не могли бачити, треба очевидячки дуже їх погоджувати із свідченнями Степанових сучасників (прим. Волод. Сімашкевича та Вас. Боржковського). Тільки-ж коли ці всі анекдоти і не історичні, вони все-ж тим цінні, що показують нам, як собі уявляли Степанову вдачу та настрої родичі його. *Ред.*

²⁾ Що Ст. Руданського очікувала, ніби, перспектива попівства, про це пишуть, посилаючися на лист його до Грицька з 1859 р., а саме на таке місце в листі: „А то, що батько заплатив за прогони, він положив-би й так на мою виправу“. („Знадоби“ I, стор. 18). Але на нашу думку під словом „виправа“ не можна розуміти того, що криється в російському „посвящение в духовный сан“, „рукоположение“. *М. Хр.* [Звичайно, що слово „виправа“ не може значити „висвячення“ або „хіротонія“. Під „виправою“ Руданський безперечно розумів тую матеріяльну допомогу (одежею, хатнім начинням), яку батьки дають дітям, виправляючи їх на життя своїм власним дімком, своєю власною сім'єю, своїм власним хазяйством. *Ред.*]

³⁾ „Нові знадоби, ст. 55, — запис од С. Х. Руданської [анакроністичний, апокрифічний. *Ред.*]

⁴⁾ „Духовна Академія“ й „архирейство“ завсіди в духовних родинах асоціювалися, дарма що не завсіди кар'єра академіста закінчувалася „архирейством“. *М. Хр.* [Але чи справді мав таку асоціацію ідей і Степанів батько? Мріяти, що з сина буде архирей, могли батьки лиш тоді, коли бачили в сині який-такий нахил до життя чернечого, без жінки, без сім'ї, або коли принаймні бачили в сині лицемірний хист удавати з себе перед людськими очима аскета, а тихцем провадити нечервече життя так, щоб усе виходило шито-крито. Не віриться одначе, щоб Степанів батько міг добачати в жвавому Степані щось чернече, особливо коли правдива — звістка, що саме перед синовим закінченням семінарського курсу батько мав уже на очах Степанів надібок дуже не архирейського типу — „везаконного“ хлопчика-Платона од невінчаної Христі. От Василь повинен був мати стільки здорового, тверезого розуму, щоб, глядячи на несподіваного „самосійного“ внучка, не гадати про те, що батько тієї дитини має покликання готуватися до архирейства, до високочернечого сану. Певне, що від сина-академіста повинен був чекати о. Василь кар'єри таки не аби-якої, тільки-ж не високочернечої, а попросту попівства на добрій, ситій парахвії, з протоерейським саном у перспективі. *Ред.*]

чимало, бо хоч би в яких непривабливих рисах і малювати старого панотця Руданського, не треба все ж таки забувати в ньому батька. Адже, як бачимо із Степанового листа до Гриця („Знадоби“ I, ст. 16), батько йому не відмовляв матеріальної підтримки протягом двох років, та і на третій 15 карбованців післав. Отже дізнавшись, що Степан не в Духовній Академії, де він повинен був-би бути на казенному кошті, а в Медичній, батько добре зрозумів, що кінець-кінцем синове виховання і в Петербурзі впаде на його плечі. Коли ще до цього додати цілком несподівану сплату „прогонів“ та ще й ту неславу, якої довелося старому панотцеві зазнати серед околицьного духівництва через те, що з Академії сина виключили, то батькове роздратування й обурення проти Степана стає аж надто зрозумілим.

М. Хращевський.

М. Коцюбинський у спогадах та предки письменника.

Михайло Михайлович Коцюбинський „що-до своєї особи надзвичайно був скупий та неподільчивий, не любив пускати сторонніх людей до того, що вважав за свою тільки особисту власність або інтимну справу“¹⁾ і, не вважаючи на кількаразове прохання акад. С. Єфремова дати повнішу автобіографію, дав тільки рудимент її, так і „не зрадив своєї звичайної манери про себе говорити й немов навмисне ставить читачеві загадку за загадкою, цікаві моменти збуваючи самими натяками, цілі смуги свого життя полишаючи цілком неосвітленими або в затінку обережливої фрази ховаючи. Та й в особистих зносинах з людьми Коцюбинський був надто обережний та неговіркий про себе й видимо давав такі иноді вказівки, які доводили потім до явних непорозуміннів. Звичайно, письменник не говорив про себе неправди, але висловлювався часто так темно і дво-значно, що слухач його розумів хибно і доходив до неправдивих висновків, яких-же знову він не хотів збити виразним словом. І це, як побачимо далі, траплялося навіть з людьми, що всі мали дані на те, щоб уважатися за близьких йому приятелів, — так напр., М. Чернявський у своїх згадках говорить про гімназію, а В. Гнатюк навіть про університет, як місця, де побірав науку Коцюбинський, а тим часом, ні в гімназії, ні в університеті він не був, і офіційним його освітнім цензом було „домашнее образование“, а неофіційно тільки з згадок Ол. Саліковського відомо стало, що був він вихованцем духовної школи“²⁾.

Так, окрім коротеньких „Автобіографічних заміток“, що їх наводить акад. Єфремов у своїй праці³⁾, які письменник на прохання автора праці подав у листах до нього, докладнішої автобіографії Коцюбинський не залишив. Тепер доводиться збирати окремі відомості та спогади, щоб потім за ними можна було доповнити, а иноді й перевірити та виправити те, що вже відомо про цього письменника. Ми вже маємо чималі й цінні розвідки про Коцюбинського акад. С. Єфремова⁴⁾, В. Коряка⁵⁾ та инш.

¹⁾ Акад. С. Єфремов, Коцюбинський. Критично-біографічний нарис. Київ 1922, стор. 3.

²⁾ Ibid., стор. 4. ³⁾ Ibid., стор. 168—173.

⁴⁾ Акад. С. Єфремов, Коцюбинський.

⁵⁾ В. Коряк, М. Коцюбинський. 1913—1923. Харків 1923.

але вони ще цілком не вичерпують відомостей про життя й діяльність письменника, і самі автори їх зазначають, що мало було в їх потрібного матеріалу й тому деяких моментів із життя письменника їм зовсім не пощастило висвітлити, а про деякі могли подати приблизні й гадані відомості.

Та надію зібрати повніший матеріал про Коцюбинського ще не втрачено. Письменник жив і діяв на наших очах, багато є осіб, що знали Коцюбинського, працювали з ним, спостережали його життя, листувалися з ним, то-що. Тепер ці відомості збираються й публікуються. На сторінках сьогочасних українських часописів ми частенько здибаємось з ім'ям цього письменника.

Автори розвідок про Коцюбинського подають багато нового, ще невідомого, важливого з життя й діяльності письменника, знаходять і публікують ще невідомі твори й листи, намагаються розшифрувати те, що Коцюбинський ховав „в затінку обережливої фрази“, про що „висловлювався часто так темно і двозначно“. Але-ж у цих розвідках багато є суперечностей, особливо що-до життя письменникового. Наведімо кілька прикладів.

Коцюбинський, подаючи про себе короткі й скупі відомості, в дужках висловився: „Рід мій ведеться од давніх українських бояр“¹⁾. Акад. С. Єфремов у цій фразі вбачав небажання письменникового згадувати про невисоке і в очах громадянства непочесне службове становище його батька, бо „батько Михайлів... не тільки вгору не йшов по службовій драбині, а навпаки, сходив усе нижче та нижче: в кінці 70-х років він служив за „полицейського надзирателя“ в м. Барі, але згодом і цю втратив посаду й опинився волосним писарем у містечку Станіславчику. Коли згадаємо репутацію за того часу нижчих чинів адміністративного механізму російського — отих поліціантів та волосних писарів, то може зрозуміємо й мовчанку про свій рід Коцюбинського, мовчанку, прикриту до того ж глухою, але видимо фантастичною фразою, що рід його „ведеться од давніх українських бояр“ (?). Для Коцюбинського з його виразно виявленим нахилом до аристократизму не тільки духового та з дуже делікатною амбітністю могло прикромю бути згадкою невисоке та в очах громадянства й непочесне становище службове його батька, і — маленькі вади у великих людей — він затушкував неприємну згадку і мовчанкою, і надто невинним екскурсом в родовід „давніх українських бояр“²⁾.

Таку думку акад. Єфремова заперечує брат Коцюбинського Хома Коцюбинський. Він пише: „...брат мій взагалі не казав неправди, і тому мушу звернутися до документів: витяг з протоколу депутатського зібрання Подільської губернії від лютого 1832 р. написаний польською мовою на двох гербових аркушах по карбованцеві кожний каже, що Матвій Коцюбинський (дід) зодержав цього витяга на прилучення до шляхетства

¹⁾ Акад. С. Єфремов, Коцюбинський, стор. 170.

²⁾ Ibid., ст. 6.

всіх своїх синів, між иншим і батька нашого Михайла та що рід наш записаний в шосту частину родословних книжок, в якій лічаться шляхетські роди, що доказали своє шляхетське походження за триста років до складання шляхетських грамот¹⁾.

Щоб перевірити ці суперечності, ми намагалися знайти сліди шляхетського походження роду Коцюбинських. Для цього ми уважно переглянули „Списокъ дворянъ, внесенныхъ въ дворянскую родословную книгу Подольской губерніи. Изд. Подольскаго Депутатскаго Собранія. Г. Каменецъ-Подольскъ 1897 г.“, і Коцюбинських там не знайшли. В архіві Подільського шляхетського зібрання ми знайшли шосту частину „Родословн. двор. род.“ за 1832 р., про яку згадує Х. Коцюбинський, переглянули її уважно, і теж Коцюбинських не знайшли. Треба зазначити, що й написано цю частину не польською, як зазначає Х. Коцюбинський, а російською мовою, дарма що інші частини „Родословних“ за той-же рік написано мовою польською. Книжки протоколів депутатського зібрання Под. губ. за 1832 р. нам не пощастило знайти (архів невпорядкований). Ми, звичайно, не хочемо заперечувати, що існує витяг з протоколу депутатського шляхетського зібрання на прилучення Коцюбинських до шляхетського роду, на який вказує Х. Коцюбинський, але гадаємо, що це, мабуть, було саме клопотання про таке прилучення. Бажано було-б бачити цей документ опублікованим, тоді можна було-б легше знайти й його оригінал.

Багато гірше стоїть справа з спогадами про Коцюбинського. Спогади, узагалі як спогади, часто містять у собі елемент фантастики і до них слід і підходити обережно, не приймати їх як певні факти й не робити з них якихсь певних-же й висновків, не перевіривши їх і новими даними не ствердивши. Значіння спогадів полягає головним чином у тому, що вони збуджують думку, викликають зацікавленість якоюсь особою чи явищем і вказують дослідникові шлях до відшукання певних матеріалів про цю особу чи явище. З спогадів-же про Коцюбинського вже зроблені, на нашу думку, квапливі й неправдиві висновки, які внесли плутанину що-до біографії письменника.

Сам М. Коцюбинський „обставини своєї науки збуває мовчанкою“, а Ол. Саліковський у своїх спогадах про письменника так певно й правдоподібно пише: „М. М. Коцюбинскій — мой дальній родственникъ былъ старше меня, если не ошибаюсь, года на два или на три и учился вмѣстѣ со мною, но однимъ классомъ выше, сначала въ шаргородскомъ духовномъ училищѣ и затѣмъ въ подольской духовной семинаріи... Въ Шаргородѣ мы не долго жили съ Мишей Коцюбинскимъ вмѣстѣ, а такъ какъ учились мы въ разныхъ классахъ, то встрѣчи наши съ переходомъ Миши на другую квартиру стали очень рѣдкими. Во всякомъ случаѣ я могу удостовѣрить, что въ этотъ періодъ школьной жизни Миша Коцюбинскій,

¹⁾ Хома Коцюбинський, Кілька слів про його брата М. М. Коцюбинського. „Україна“, 1927. Кн. 1—2, стор. 194.

какъ горожанинъ, былъ дальше отъ украинской стихіи, чѣмъ каждый изъ насъ, дѣтей деревни. То же нужно сказать и о семинарскомъ періодѣ. Въ началѣ 80-хъ годовъ прошлаго столѣтія въ подольской семинаріи не было повышеннаго интереса къ украинской литературѣ и къ украинству вообще, что замѣчается въ послѣдніе годы въ большинствѣ южныхъ семинарій. Всѣ мы, конечно, виѣ уроковъ и вообще официальныхъ выступленій говорили по-украински, такъ какъ это былъ нашъ родной и съ дѣтства привычный языкъ, съ удовольствіемъ читали „Кобзаря“ или случайно попавшуюся подъ руки другую украинскую книжку, но центръ тяжести нашихъ духовныхъ интересовъ былъ не въ этомъ. Образовавшіеся въ семинаріи кружки самообразования находились подъ прямымъ вліяніемъ тогдашняго революціоннаго движенія, и нашими образцами и героями были народовольцы. Мы поглощали нелегальную литературу и твердили наизусть революціонные гимны, собирались въ потаенныхъ мѣстахъ и выработывали планы водворенія въ Россіи соціальной справедливости и политической свободы виѣ національныхъ разграниченій, о которыхъ никто изъ насъ въ то время не думалъ. М. Коцюбинскій стоялъ въ сторонѣ отъ этого движенія и относился къ нему не только скептически, но, я бы сказалъ, и свысока. Не потому, однако, чтобы онъ стоялъ на иной соціально-политической позиціи. Его интересы, насколько я могъ судить по рѣдкимъ и случайнымъ встрѣчамъ, вообще были виѣ политики. Они тяготѣли къ эстетикѣ и, пожалуй, къ философской мысли. М. М. купался въ литературѣ, но гражданственность въ поэзіи отвергалъ, и когда я однажды прочелъ ему яркую революціонную поему, ходившую тогда по рукамъ въ многочисленныхъ спискахъ, онъ не только не заразился ея настроеніемъ, но высказалъ рядъ критическихъ замѣчаній, въ которыхъ старался доказать психологическую необоснованность прочитанныхъ стиховъ и несовершенство ихъ формы. Я не припомню, что собственно заставило М. М. Коцюбинскаго оставить семинарію, но именно по выходѣ изъ семинаріи мы снова стали ближе другъ къ другу. Я жилъ въ домѣ родителей подъ надзоромъ полиціи, и М. М. часто посѣщалъ меня, приходя къ намъ пѣшкомъ изъ м. Станиславчика. У меня онъ большею частью оставался и ночевать“¹⁾.

Ми навели трохи завелику цитату з спогадів Саліковського, але ж ці спогади сталися за вихідний пункт до плутанини в біографії письменника. Акад. С. Єфремов, в уже цитованій праці, до них ставиться з певним довір'ям (та й не було підстав не довіряти) і часто покликується на них, напр., „тільки з згадок Ол. Саліковського відомо стало, що був він [Коцюбинський. Ю. Ф.] вихованцем духовної школи“ (стор. 4), „єдина компетентна тут особа, Ол. Саліковський, подає тільки характеристику тодішніх настроїв Коцюбинського, зовсім обминаючи факти зовнішнього життя. Ми не можемо через те сказати навіть, скільки часу пере-

¹⁾ А. л. Саліковскій, Изъ воспоминаній о М. М. Коцюбинскомъ. „Украинская Жизнь“. 1916. № 9, стор. 51—52.

бував Коцюбинський у семінарії, як йому там велося та чому він мусів кинути науку“ (стор. 10). І в спогадах М. Чернявського, що каже про перебування Коцюбинського в гімназії і що „з гімназії його виключено за якусь провину. Яку саме—про те він не хотів говорити“¹⁾. Акад. С. Єфремов, покликуючись на спогади Саліковського, робить поправку „бачимо тепер, що це або помилка автора згадок, або свідомо невизначеність в оповіданні самого Коцюбинського; треба: з семінарії“ (стор. 11).

А М. Плевако у широко вживаній „Хрестоматії нової української літератури“ уже категорично зазначає: „Вчився Коцюбинський спершу в Шаргородській бурсі, а потім в Подільській семінарії, курсу якої не скінчив“²⁾.

Іван Лакиза в недавно випущеній книзі „М. Коцюбинський“ пише: „1881 року Коцюбинський побував у Кам'янці на Поділлі, щоб, як сказано, вступити до семінарії, і ця подорож помітно позначилась у житті письменника. В цьому місті Михайло Михайлович зустрів повну завзяття молодь, що шукала правди. Настрої в Кам'янецькій семінарії були не звичайні. Серед семінаристів-пролетарів, порівнюючи з учнями інших шкіл, де переважно вчилися діти панські, було чимало гуртків освіти, залюбки читала молодь заборонену літературу, захоплювалася творами Чернишевського, Добролюбова, влаштовувала нелегальні зібрання, мріяла за революційну роботу, протестувала проти утисків царату та залюбки йшла на боротьбу з ним. Сам Михайло Михайлович не брав активної участі в роботі цих гуртків, але, знайшовши тут рідний йому світогляд, заприятельюється з деким, а потім листується“³⁾. Тут ми теж помічаємо великий вплив спогадів Саліковського. Та коли покладатися на Саліковського, що каже: Коцюбинський „учился вмѣстѣ со мною, но однимъ классомъ выше, сначала въ шаргородскомъ духовномъ училищѣ, а затѣмъ въ подольской духовной семинаріи“, то треба сказати, що Саліковського, коли пробував Коцюбинський вступити до семінарії, там іще не було, і він не міг спостерегати, як ставився в Кам'янці Коцюбинський до руху в семінарії. На нашу думку, Коцюбинський не міг довго перебувати в Кам'янці, і, не будиши семінаристом, шіснацятилітній хлопець не міг брати активної участі в семінарському революційному рухові. З окремими-ж семінаристами він міг спізнатися й у Кам'янці, були тут його знайомі і по шаргородській бурсі, були й земляки, напр., В. Боржковський, В. Дяубинський та інші, що з ними потім він і листувався.

Перебування Коцюбинського в кам'янець-подільській духовній семінарії заперечує Хома Коцюбинський у цитованій уже статті й підкреслює, що „Ол. Саліковський вніс величезну плутанину в біографію М. Коцюбинського... Ол. Саліковський ні з якого боку родичем нам не приходився,

¹⁾ Чернявський М., Червона лілея. Спогади про М. Коцюбинського. Херсон, 1920, стор. 12.

²⁾ М. Плевако, Хрестоматія нової української літератури. т. II. ДВУ, стор. 187.

³⁾ Іван Лакиза, М. Коцюбинський. Популярний критико-біографічний нарис. ДВУ, стор. 16.

дома в нас ніколи не був і з братом не приятелював. Тільки в Шаргороді вони здається вчилися разом з братом... Саліковський згадує про семінарське життя брата в Кам'янці, а я свідчу, що він ні в Кам'янецькій, ні в якій іншій семінарії, ані в гімназії не вчився" (стор. 194 і 195). Ми ж собі, ґрунтуючися на даних, які тільки можна було здобути в Кам'янці, доводимо, що Коцюбинський в подільській духовній семінарії не вчився¹⁾.

Рівнобіжно з семінарією вказують і на гімназію, де ніби вчився Коцюбинський. На це вказує М. Чернявський в уже згаданій праці, а Сергій Козуб, найбільше за спогадами Марії Федорівни Міхневич-Мочульської, зазначає, що Коцюбинський міг вчитись у кам'янецькій гімназії. Він пише: „1880 року Михайло Коцюбинський закінчив Шаргородську бурсу, а коли, в-осени 1881 року вінничани-семінаристи збиралися їхати до Кам'янця-Подільського (Боржковський ще тільки вступати), то разом з ними, зокрема з семінаристом III класи Віталієм Дзюбинським, поїхав і Михайло Коцюбинський, не дивлячись на великі злидні вдома. (Тоді певно Михайло Матвієвич, батько письменників, був у Кам'янці). Можливо, що Коцюбинський вступив навіть до гімназії чи до семінарії, проте вчитися без матеріяльного забезпечення не зміг, заслаб і повернув додому, до Вінниці, поклавши собі рішуче й серйозно готуватися вдома, щоб потім здобути матуру (скласти іспит за гімназію). У Кам'янці Коцюбинський усе-ж-таки деякий час пробув. Марія Федорівна таке пригадує з розповіді Михайла Михайловича: „Він їздив до Кам'янця-Подільського в гімназію з Дзюбинським і вступив до гімназії. Але довелось дуже бідувати. З голоду він захорів на запалення легенів“... Губерніяльний центр Кам'янець-Подільський своїми освітніми установами притягав увагу Михайла Михайловича й пізніше“...²⁾). Щоб перевірити таке твердження, ми ретельно заходилися були розшукувати відомості про Коцюбинського в архіві колишньої кам'янецької гімназії (архів упорядкований). Ми уважно переглянули книжку приймальних відомостей, куди записувано усіх допущених до приймальних іспитів за 1880—1890 рр., загальну відомість про успішність та поведінку учнів за 1878/9—1884/5 навчальні роки, списки учнів, що вибули з гімназії, не закінчивши курсу за 1869—1885 рр. і жадних слідів про перебування в цій гімназії М. Коцюбинського не знайшли. І думаємо, що в кам'янецькій гімназії він і не вчився.

У Кам'янці-Подільському живе тепер родич (небіж у-других) М. Коцюбинського Всеволод Омелянович Ковердинський. Він був за інспектора в Шаргородській духовній школі саме під той час, коли там учився М. Коцюбинський. Свої спогади про Коцюбинського, як свого родича і як учня, Ковердинський умістив у статті (рукопис): „Воспоминаніе о Михаилѣ Михайловичѣ Коцюбинскомъ въ связи съ характеромъ воспитанія и обученія въ его время, въ связи съ его литературными произведениями

¹⁾ Див. Ю. Філь, До біографії й творчості М. Коцюбинського. „Україна“. 1926. Кн. I, стор. 63.

²⁾ Сергій Козуб, Ранній Коцюбинський „Записки Історично-Філологічного Відділу У. А. Н. Кн. XII, 1927, стор. 124.

и съ желательной постановкой воспитанія, въ его широкомъ смыслѣ, въ настоящее время“. Ковердинський людина добра й залюбки ділиться своїми матеріялами про Коцюбинського з усіма, хто бажає їх використати; уривки з них уже й опубліковано ¹⁾. Причому поступово він їх поширює, додаючи нові матеріяли й виправляючи те, що раніш, на його думку, було подано помилково. Поділивсь В. Ковердинський цими, вже поповненими, матеріялами і з нами. З додатків тут заслуговують на увагу відомості про предків Коцюбинського та про вчителів шаргородської школи.

Про предків Коцюбинського Ковердинський подає такі відомості. Дід письменників протосрей Матвій Коцюбинський жив у с. Нестерівцях на Поділлі, недалечко від містечка Дунаєвець. У нього було п'ятеро синів: Антін, Михайло, Андрій, Микола й Олександр. Андрій і Олександр служили становими приставами, а Микола служив²⁾ здесь у панській економії).

Про вчителів Коцюбинського Ковердинський пише: „Не лишне буде згадати й про педагогічний персонал, що був у Шаргородській школі за перебування там Коцюбинського, і який так чи инакше впливав на виховання нашого письменника. За винятком смотрителя школи Юхима Андрійовича Шеляговського — старого службовця, якому, коли (1877 р.) Ковердинський вступав на службу, було 48 років, це були люди молоді, — старшому з них Ковердинському (авторові цих спогадів) було 25 років. Смотритель і його помічник (він-же звався й інспектором) були з освітою духовної академії, решта скінчила духовну семінарію за першим розрядом, себ-то з званням студента семінарії. То були такі особи: учитель російської й церковно-слов'янської мови Павло Северіанович Дложевський (23 років, згодом священик) [він перший помітив письменницький хист у Коцюбинського. Ю. Ф.], учитель географії й арифметики Якиф Андрійович Садкевич (22 років, потім священик); учитель грецької мови й діловод правління школи Іван Іванович Доброгорський (23 років, потім старший секретар Кам'янець-Подільського акцизного правління); старший учитель латинської мови Елевферій Петрович Веселовський (24 років, потім скінчив Казанський університет); молодший учитель латинської мови Степан Тодосович Пономаренко (23 років, потім священик); учитель співів і краснопису Леонид Андрійович Ляторовський (22 років, потім служив в акцизі); учитель підготовчого курсу Григор Тимофійович Маньковський (23 років, потім — священик, член другої й третьої колишн. державної думи, а потім архірей Гайсинський і Тульчинський Фотій); надзиратель школи Микола Васильович Білобрицький (23 років, потім —

¹⁾ Див. В. Зборовець, Шкільні роки М. М. Коцюбинського „Червоний Шлях“. 1927, № 12, стор. 135.

²⁾ Хоч ці відомості, як і інші спогади Ковердинського, частенько суперечать документальним даним, але вони вказали нам шлях до розшукування певніших відомостей про предків Коцюбинського, і ми тут складаємо за них щиро подяку В. Ковердинському. Разом з цим щиро дякуємо проф. Ю. Сіпінському, О. Богацькому, архіваріусові Кам'янецького окружного архіву К. Ключинському, Г. Герасименковій, А. Хілітінському і О. Горейковій за допомогу та вказівки що-до розшукування матеріялів про Коцюбинських.

священик); шкільний лікар Станіслав Феліксович Добруцький (уже стара людина)¹).

Нам пощастило знайти певніші документальні відомості про діда та батька М. Коцюбинського.

Дід письменників Матвій Федорович Коцюбинський скінчив семінарію й попував у селі Нестерівцях²), колишнього Ушицького повіту (тепер Кам'янецька округа) на Поділлі, починаючи з 4 листопада 1808 р. аж до смерті 5 липня 1850 р. Помер у Нестерівцях і похований біля Нестеровецької церкви. На могилі й досі зберігсь кам'яний хрест з написом: „Здѣсь починаеть р. Б. протоіерей Матеей Коцюбинскій“. У сповідних відомостях Нестеровецької церкви за 1830 р. Матвієві Коцюбинському стоїть 49 років. Отже, він поступив на Нестеровецьку парафію, мавши 27 років зроду. Це мабуть і була його перша посада, і він увесь час (42 роки) прослужив на одному місці. Йому не доводилось залишати одну посаду й шукати іншої кращої, як це випало робити його синові Михайлу Матвійовичу (письменниковому батькові). Не доводилось мабуть зазнавати й таких злиднів, як синові, бо Нестеровецька парафія була з матеріяльного боку добра, це видно вже з того, що її дано людині з закінченою семінарською освітою, тимчасом як багато панотців тогочасних були без такої освіти; окрім того з Коцюбинського був благочинний досить старанний і, як це видно з документів, ретельний до свого господарства, отже, якщо-б ця парафія не завдовольняла його, він міг-би собі іншу вибрати. Коцюбинський умів поліпшити свій матеріяльний добробут. Як переказують старі нестеровчани, це була людина надзвичайно енергійна і впливова у своїй парафії; часто йому доводилося боротися

¹) Бажано, щоб ці особи, хто є в живих, також подали свої спогади про колишнього свого учня М. Коцюбинського.

²) Село Нестерівці лежить на рівній місцевості, перерізаний двома перехресними з півночі на південь і з сходу на захід долинами, в 7 верстах на північний захід від містечка Дунаєць. Нестерівці засновані на ґрунтах Мукарівських і числились королівщиною. Перші згадки в історичних актах про Нестерівці належать до кінця XV в.: 1493 р. Нестерівці (Nyestorowcze) значаться в податкових списках. Коли заснувалось Барське староство, Нестерівці були західним пунктом цього староства. У грамоті короля Сигізмунда, даній королеві Боні на право володіти Барським староством, згадується й с. Нестерівці. Володільці Нестеровець в історичних актах згадуються такі: Андрій Гурський, Гаврило Свенцицький, Калиновська, Гоздський — воєвода Подільський (друга половина XVIII в.), після нього його дочка Кароліна, що одружилася з принцем Нассау-Зіген (Гоздський збудував у Нестерівцях палац і при ньому сад, сліди од яких трохи помітні ще й тепер), Сангушко, Старжинський. Р. 1817 російський уряд віддав Нестерівці Лавинському-Тавричеському на 12 років за орендну плату 796 карб. на рік, а той передав свої права Отонові Чайківському. Згодом Нестерівці дано в посмертне володіння генералові Олександрові Кривцову. Р. 1887 село причислено до державних маєтків. Землі за Нестерівцями числяться 2033 десятини. Церква в селі мабуть була вже в XVI в., бо в податкових списках 1583 р. згадується „поп“. В XVIII в. тут була уніяцька церква, а в 1795 р. її повернено на православну. (Відомості про с. Нестерівці взято з праці проф. Ю. Сіцінського: „Историческія свѣдѣнія о приходахъ и церквахъ Подольской епархіи“ — Труды Подольскаго Историко-Археологическаго Общества“. Вып. 11. Каме-нець-Под. 1911, стор. 24).

з панами-володарями села, що намагалися забороняти селянам іти на роботу до панотця, але ніхто з парафіян не насмілювався не слухатися його заклику на роботу. Переказують, що з одним із панів (мабуть з генералом Кривцовим) Коцюбинський дійшов і до фізичної розправи, зірвавши з його еполети, і не мав за це ніякої карі.

У ревізорській відомості Подільської єпархії за 1831 р. ¹⁾ про Нестеровецьку парафію зазначено:

„Село Нестеровцы. Церковь Николаевская, имѣющая 108 приходскихъ дворовъ.

Село казенное (во владѣніи генерала Александра Кривцова).

II. Земли пахотной и сѣнокосной десятинь 25. Есть ставокъ и пасищиско.

Хлѣба собирается въ годъ до 80 корцовъ. Земля неплодородная.

Домъ у священника собственный на церковной землѣ, порядочный.

III. Священникъ Матвѣй Коцюбинскій кончилъ курсъ семинаріи по прежнему образованію, онъ же благочинный довольно старательный...

Примѣч... 2. Управитель строго запрещаетъ наниматься у священника на работу“ ²⁾.

У літопису Нестеровецької церкви характеристика діяльності Матвія Коцюбинського посідає визначне місце серед інших панотців того села. Про нього там читаємо:

„Покойный отецъ Матвѣй Коцюбинскій, какъ продолжительностію своей службы въ теченіи 42 лѣтъ, такъ и по энергичной своей дѣятельности въ приходѣ села Нестеровець заслуживаетъ благодарную память. Благодаря ему, земля церковная полевая, бывшая въ 12 кускахъ, сгруппирована въ 4 участка; все четыре участка отведены на хорошей землѣ, въ близкихъ и удобныхъ мѣстахъ. Земли церковной было только 50 д. О. Матвѣй ископотаць дорѣзку до настоящего ея количества 69 десятинь, онъ собственными средствами насадилъ на хуторѣ прекрасный садъ на двухъ десятинахъ, который давалъ въ недавнее время болѣе 100 руб. дохода. Усадьба также увеличена вслѣдствіи хлопотъ о. Матвѣя. Всѣ дома и хозяйственныя постройки, которыхъ было числомъ двѣнадцать, были прочно и удобно устроены, только благодаря небрежности послѣдующихъ священниковъ всѣ они разрушены, прежде времени пришли въ ветхость и разобраны на топливо. Относительно добраго вліянія отца

¹⁾ Ревізорські відомості Подільської єпархії склав р. 1831 проф. філософських наук Київської духовної академії протоєрей Ів. М. Скворцов, обривізувавши з наказу св. Синоду церкви і причта у Подільській єпархії. Ревізія тяглася ввесь 1831 рік і повинна була в'яснити, з одного боку, збивання православних на католицизм, утиски селян роботами на поміщиків, наряди на панські роботи в свята та в дві говіння, залежність священників од місцевих дідичів, сліди уніятства, як між священниками та парафіянами, так і в будові церков, церковній утварі та церковних книжках, а з другого боку — в'яснити освіту духівництва, стан церков та причтів.

²⁾ Архів Кам'янець-Под. Історично-археологічного музею. Ревізорські відомості. XII. Ушицький повіт, № 1521.

Матвія на прихожанъ, не сохранилось данныхъ, но старожилы-прихожане отзываются о покойникѣ съ большимъ уваженіемъ¹⁾.

Про протоіерея Коцюбинського в с. Нестерівцях згадує в своїх „Воспоминаніяхъ“ і Ю. Лотоцький. Він пише, що коли він з компанією в-осени 1829 р. повертався з м. Кам'янця до Майдану, то „Павель Гловацкій [зять Коцюбинського, панотець с. Поросяткова] предложилъ намъ заѣхать въ с. Нестеровцы къ протоіерею Антонію [тут живовидячки помилка: треба, Матвію. Ю. Ф.] Коцюбинскому, куда заѣхали уже поздненько вечеромъ, и сидя въ комнатѣ, разговаривали о томъ и семъ, потомъ пошли въ комнатку, бывшую на подворьѣ вродѣ офицынъ (небольшой флигелекъ вродѣ канцеляріи), и тамъ мы застали много собранихъ яблокъ и грушъ, на кои и напали мы съ аппетитомъ, поджидая ужина, обѣщаннаго хозяйкою дома. Тутъ между прочимъ начались и пѣсни разныя... Послѣ пѣнія всѣ шутили и смѣялись. Хозяинъ протоіерей Коцюбинскій вошелъ въ сѣнцы и, слыша такой смѣхъ, прекратилъ его и позвалъ къ столу въ свою залу; хозяйка радушно принимала насъ, подавая лакомыя кушанья, гдѣ участвовалъ съ нами за ужиномъ и старшій сынъ хозяина, уже сосватавшійся на невѣстѣ въ м. Чечельникѣ Ольгопольскаго уѣзда, дочери священника м. Чечельника Никифора Роговскаго²⁾ Александрѣ; онъ находился здѣсь, дожидаясь благословенія отца своего, чтобы отпраздновать свадьбу и ѣхать въ Чечельникъ оную покончить. За разговоромъ при ужинѣ рѣшено, чтобы быть мнѣ шаферомъ у Коцюбинскаго сына... Время было осеннее, въ концѣ уже октября мѣсяца 1829 года. Я поспѣшилъ явиться въ Поросятковъ къ о. Павлу Гловацкому и съ нимъ мы отправились въ Нестеровцы за молодымъ Коцюбинскимъ и его отцомъ протоіереємъ Коцюбинскимъ, чтобы вмѣстѣ отправиться въ м. Чечельникъ на свадьбу, и двумя повозками мы и уѣхали въ Чечельникъ всѣ“³⁾.

З наведених документів видно, що з матеріального боку Матвій Коцюбинскій добре був забезпечений: мав чимало доброї землі, великий садок, що при впливові Коцюбинського на селян і вмінні своєчасно добувати робітників, звичайно, давало добрий прибуток, та й Нестеровецька парафія була не з бідніших на Поділлі й так само давала прибуток; міцні та просторі будівлі, що їх було на подвір'ї в Коцюбинського досить і що сам він їх і побудував, теж свідчать, що їх господар мав матеріальні засоби і вмів своє господарство добре провадити.

Не мала була й родина в Матвія Коцюбинського. За сповідними відомостями Нестеровецької церкви в нього записано аж дев'ятеро дітей: Ананія, Миколу, Петра, Володимира, Михайла (батька письменникового), Андрія, Явдоху, Лизавету й Надію. Р. 1846 Михайла показано в-останнє.

¹⁾ Ibid. Церковні літописи, Ушицький повіт, село Нестерівці.

²⁾ В перковному літописові м. Чечельника значаться священник Никифор Роговський з 1819 по 1847 р.

³⁾ Воспоминанія Каменецкаго протоіерея Іуліанія Даниловича Лотоцкаго, Каменець-Под. 1910, стор. 62, 64.

в сповідній відомості ¹⁾). Як видно буде з наведених далі документів, з цього року він почав служити в Кам'янець-Подільській уголовній палаті. Мало нам пощастило в Кам'янецьких архівах знайти відомостей про життя дітей Матвія Коцюбинського. За спогадами В. Ковердинського, Андрій і Олександр служили стацовими приставами, але в сповідних відомостях Олександр зовсім не значиться, і мабуть Ковердинський поплутав його з Олександром Ларивоновичем Коцюбинським, обер-офіцерським сином, що, як стоїть в архівних документах, служив становим приставом на Поділлі. Узагалі в архівних документах нам часто доводилося здибати Коцюбинських, що служили по різних установах і найбільше у поліції на Поділлі, але це були не діти Матвія Коцюбинського. З синів його нам пощастило здибати тільки відомості про Миколу Матвійовича Коцюбинського, що, як зазначено в книзі резолюцій про призначення, переміщення й звільнення урядовців (Архів Подільського губерніяльного правління), 12 липня 1869 р., будши в чині колезького регістратора, був призначений на посаду „смотрителя“ Лятичівської тюрми, та трохи більш відомостей пощастило знайти саме про Михайла Матвійовича Коцюбинського.

Батько письменників, Михайло Матвійович Коцюбинський, народивсь 6 вересня 1826 р. у с. Нестерівцях, де батько його був, як знаємо, священиком. Учився в кам'янецьких повітових школах (духовна школа), але не скінчивши вибув з вищого відділу. 5 лютого 1846 р. він вступив на службу до канцелярії Подільської уголовної палати. 18 листопада 1848 р. за скороченням штатів, утратив цю посаду. 5 лютого 1849 р. він вступив до канцелярії уголовного суду Подільської Палати, а 18 липня 1851 р. перейшов до канцелярії Подільської будівельної й дорожньої комісії. З 22 липня 1856 р. служить „письмоводителем“ Вінницького повітового стряпчого ²⁾ до 1866 р., а з 19 грудня 1866 р., мабуть за ліквідацією канцелярії повітового стряпчого, був допущений до виконання обов'язків секретаря Вінницького повітового суду. З 23 квітня 1874 р. по 18 серпня 1877 р. він був поліційним наглядачем у м. Барі на Поділлі й залишив цю посаду з власної волі („по прошенію“). Далі ми тільки з спогадів Ковердинського і інших осіб довідуємось, що Коцюбинський перебував без посади в м. Шаргороді, а потім служив волосним писарем у м. Станіславчику, де й помер.

Навблдимо низку документів, що їх нам пощастило знайти про Михайла Матвійовича Коцюбинського.

¹⁾ Дані з сповідних відомостей нам надіслав на наше прохання панотець с. Нестеровець О. Богацький, на жаль не зазначивши точно років, за які даються відомості.

²⁾ Повітові стряпчі були в кожному повіті або окрузі. Вони повинні були стежити за порядком у судах, щоб там виконувались всі закони, щоб нікому не робилось утисків і т. инш., з 1827 р. на них покладені були ще й обов'язки відвідувати в'язниці та стежити за харчуванням в'язнів. З реформою суду 1864 р. посади повітових стряпчих поволі касовано і замінювано там, де ще залишались старі суди, почасти посадами судових слідчих, а почасти товаришів губерніяльного прокурора.

ВИЯГ ІЗ МЕТРИЧНОЇ КНИГИ с. НЕСТЕРОВЕЦЬ ЗА 1826 РІК ¹⁾.

№№ по порядку.	Число рожденія.	У кого хто родился.	Число крещенія.	Кто воспреемники.
41	6	Мѣсяць сентябрь. Села Нестеровецъ у приходскаго священника благочиннаго Матеея Феодорова сына Коцюбинскаго и жены Софіи Антоновны родился сынъ МИХАИЛЪ, котораго Ушицкаго повѣта села Поросятникова священникъ Игнатій Гловацкій молиловаль, крестиль и муропомазваль.	16	Воспреемникъ былъ села Нестеровецъ помѣщика Отона Чайковскаго сынъ Олимпъ-Бушь Чайковскій.

У центральному архівосховищі Кам'янець-Подільського окружного архіву нам пощастило знайти деякі документи, що характеризують службові становище Матв. Коцюбинського, які й наводимо тут.

В архіві Подільського губерніяльного правління між формулярними списками службовців знайдено:

СПИСОКЪ ЧИНОВНИКОВЪ ВИННИЦКАГО УЪЗДНАГО СТЯПЧАГО И ЕГО ПИСЬМОВОДИТЕЛЯ.

Должность, чинъ, имя, отчество, фамилія и знак отличія.	Какого происхожденія.	Какого разряда по воспитанію.	Съ котораго времени.			
			Въ службѣ.	Въ настоящей должности и какого оная класса.	Въ вѣдомствѣ министерства юстиціи.	Въ послѣднемъ чинѣ.
Винницкій уѣздный стряпчій титулярный совѣтникъ Антонъ Феодоровъ Титаренко.	Сынъ оберъ-офицера	Третьяго	Съ 23 января 1843 года	Съ 19 апрѣля 1853 года 9-го класса	Съ 9 апрѣля 1853 года	Съ 1 января 1859 года
Письмоводитель Винницкаго уѣзднаго стряпчаго губернскаго секретарь Михайлъ Матвѣевъ Коцюбинскій.	Священнической сынъ	Третьяго	Съ 5 февраля 1846 года	Съ 22 юня 1856 года 14-го класса	Съ 22 юня 1856 года	Съ 23 апрѣля 1856 года
Оба имѣють бронзовыя медали въ память минувшей войны 1853, 1854, 1855 и 1856 годовъ.						

Уѣздный стряпчій А. Титаренко ²⁾.

¹⁾ Метричні книги с. Нестеровецъ перебувають тепер у сільраді с. Нестеровецъ.

²⁾ Центральне архівосховище Кам'янець-Подільського окружного архіву. Фонд Подільського Губерніяльного Правління. Формулярні списки службовців за 1860 р.

Въ Подольское Губернское Управление

Винницкаго уѣзднаго стряпчаго.

Р а п о р т ъ.

Въ слѣдствіе предписанія Подольскаго Губернскаго Управленія отъ 12 сего Февраля за № 1411 имѣю честь представить при семь полные формулярные о службѣ моей и моего Письмоводителя списки.

Уѣздный Стряпчій А. Титаренко.

№ 57

20 Февраля 1862 года

г. Винница.

По 1-му Отдѣленію

1-му столу.

ФОРМУЛЯРНЫЙ СПИСОКЪ

о службѣ Письмоводителя Винницкаго Уѣзднаго Стряпчаго Губернскаго Секретаря Михаила Матвѣева Коцюбинскаго. За 1862 годъ.

I. Чинъ, имя, отчество, фамилія, должность, лѣта отъ роду, вѣроисповѣданіе, знаки отличія и получаемое содержаніе.

Губернскій Секретарь Михаилъ Матвѣевъ сынъ Коцюбинскій. Письмоводитель Винницкаго Уѣзднаго Стряпчаго. Тридцати пяти лѣтъ отъ роду. Вѣроисповѣданія православнаго. Имѣетъ бронзовую медаль въ память минувшей войны 1853, 1854, 1855 и 1856 годовъ. Получаетъ въ годъ жалованья сто пятьдесятъ восемь руб. двѣнадцать коп. серебромъ.

II. Изъ какого званія происходитъ.

Священнической сынъ.

III—VI. Есть ли имѣніе. У него самого и у родителей. Родовое. Благопріобрѣтенное. У жены буде женатъ. Родовое. Благопріобрѣтенное.

Не имѣетъ.

VII—IX. Гдѣ получилъ воспитаніе и окончилъ ли въ заведеніи полный курсъ наукъ, когда въ службу вступилъ, какими чинами, въ какихъ должностяхъ и гдѣ проходилъ оную; не было-ль какихъ особенныхъ по службѣ дѣяній или отличій; не былъ ли особенно, кромѣ чиновъ, чѣмъ награждаемъ, и въ какое время; сверхъ того, если находясь подъ судомъ или слѣдствіемъ, былъ оправданъ или признанъ невиннымъ,—то когда и за что именно былъ преданъ суду и чѣмъ дѣло кончено?—Годы.—Мѣсяцы и числа.

По увольненіи изъ высшаго отдѣленія Каменецкихъ Уѣздныхъ училищъ въ службу вступилъ въ Подольскую Уголовную Палату тысяча восемьсотъ сорокъ шестого года Февраля пятого дня.—1846, Февраля 5.

Подольскимъ Губернскимъ Правленіемъ утвержденъ съ причисленіемъ ко II разряду Канцелярскихъ служителей. — 1846, Февраля 23.

При введеніи Уголовною Палатою въ дѣйствіе Высочайше утвержденнаго въ 27 день Февраля 1848 года дополнительнаго штата для канцеляріи ея, какъ при распредѣленіи въ должности чиновниковъ и канцелярскихъ, имѣвшееся тогда въ Палатѣ на службѣ число ихъ превышало опредѣленное этимъ штатомъ, то Палатою оставленъ вмѣстѣ съ другими за штатомъ и Подольскимъ Губернскимъ Правленіемъ уволенъ отъ дѣла сей Палаты. — 1848, Ноября 18.

По прошенію опредѣленъ въ Подольскую Палату Уголовнаго Суда на вакансію писца низшаго оклада съ утвержденія Губернскаго Правленія. — 1849, Февраля 5.

Приказомъ г. Главноуправляющаго Путиами Сообщенія и Публичными Зданіями отданнымъ 18 Іюня 1851 года перемѣщенъ въ Подольскую Строительную и Дорожную Комиссію на вакансію писца тысяча, восемьсотъ пятьдесятъ перваго года Іюня восемнадцатаго дня. — 1851, Іюня 18.

Высочайшимъ приказомъ по Гражданскому вѣдомству отданнымъ 14 Апрѣля 1853 года № 73 произведенъ за выслугу лѣтъ въ Коллежскіе Регистраторы со старшинствомъ съ тысяча восемьсотъ пятьдесятъ втораго года Апрѣля двадцать третьяго дня. — 1852, Апрѣля 23.

Перемѣщенъ Письмоводителемъ Винницкаго Уѣзднаго Стряпчаго въ слѣдствіе прошенія и Высочайшимъ приказомъ утвержденъ въ сей должности тысяча восемьсотъ пятьдесятъ шестаго года Іюня двадцать втораго дня. — 1856, Іюня 22.

Высочайшимъ приказомъ по Гражданскому вѣдомству отданнымъ 20 Декабря 1856 года № 259 произведенъ за выслугу лѣтъ въ Губернскіе Секретари со старшинствомъ съ тысяча восемьсотъ пятьдесятъ шестаго года Апрѣля двадцать третьяго дня. — 1856, Апрѣля 23.

X. Былъ ли въ походахъ противъ непріятеля и въ самыхъ сраженіяхъ и когда именно.

Не былъ.

XI. Былъ ли въ штрафахъ, подъ слѣдствіемъ и судомъ, когда и за что именно преданъ суду; когда и чѣмъ дѣло кончено.

Не былъ.

XII. Къ продолженію статской службы способенъ и повышенія чиномъ достоинъ ли; если же нѣтъ, то по какимъ причинамъ.

Способенъ и достоинъ.

XIII. Былъ ли въ отпускахъ, когда и на сколько именно времени; являлся ли на срокъ и если просрочилъ, то когда именно явился и была ли причина просрочки признана уважительною.

Не былъ.

XIV. Былъ ли въ отставку съ награжденіемъ чиномъ, или безъ онаго, когда и съ котораго по какое именно время.

Былъ безъ награжденія чиномъ съ 18 Ноября 1848 по 5 Февраля 1849 года.

XV. Холостъ или женатъ, на комъ, имѣеть ли дѣтей, кого именно, годъ, мѣсяць и число рожденія дѣтей, гдѣ они находятся и какого вѣроисповѣданія.

Женатъ на дочери Коллежскаго Совѣтника дѣвицѣ Олимпіадѣ Андреевой Рыбицкой и имѣеть дочь Марію, родившуюся 16 Августа 1860 года. Уѣздный Стряпчій А. Титаренко¹⁾.

„Книга на записку резолюцій объ опредѣленіи, перемѣщеніи и увольненіи чиновниковъ за 1866 г.

№ 324.

Постановленіе губернскаго управленія. Когда сдѣлано исполненіе.

По резолюціи и. д. Губернатора 19 Декабря на имѣющуюся вакансію секретаря Винницкаго уѣзднаго суда допущень къ исполненію должности писмоводитель Винницкаго уѣзднаго стряпчаго Михаилъ Коцюбинскій. Девятнадцатаго Декабря состоялось²⁾.

„Книга на записку резолюцій объ опредѣленіи, увольненіи и перемѣщеніи чиновниковъ 1-го стола. На 1874 г.

№ 61.

Постановленіе губернскаго управленія. Когда сдѣлано исполненіе.

По резолюціи г. Губернатора сост. 22 Апрѣля б. секретарь Винницкаго уѣзднаго суда коллежскій секретарь Михаилъ Коцюбинскій опредѣленъ полицейскимъ надзирателемъ въ г. Баръ. 23 Апрѣля № 3053 и 3054³⁾.

„Книга на записку резолюцій Подольскаго губернскаго управленія по 1-му столу за 1877 г.

№ 77.

Постановленіе губернскаго управленія. Когда сдѣлано постановленіе.

По резолюціи г. и. д. Губернатора состоявшейся 18 Августа Барскій полицейскій надзиратель Коцюбинскій уволенъ съ службы согласно прошенію. 18 Августа. 5411, 5412⁴⁾.

Між формулярними списками службовців за 1878 рік (Архів Подільськ губ. правління) списка М. Коцюбинського нема та й не могло бути, бо він, як видно з наведеної вище постанови Подільського губерніяльного правління, з 18 серпня 1877 р. звільнився од служби, але між цими

¹⁾ Ibid. Формулярні списки службовців за 1862 р.

²⁾ Ibid. Книги для запису резолюцій про призначення, переміщення й звільнення урядовців.

³⁾ Ibid.

⁴⁾ Ibid.

списками є ще й списки поліційних урядовців Подільської губернії, яким проситься одноразову допомогу замість відсоткового додатку до утримання. Між цими списками є список без позначення року, в якому по Могилівському повітовому поліційному управлінню стоїть і Коцюбинський. Про нього там подаються такі відомості:

№ по порядку 68.

Должність, чинъ и фамилія. Барскій полицейскій надзиратель титулярный совѣтникъ Коцюбинскій.

Какой губерніи уроженецъ. Подольской.

Съ котораго времени на службѣ:

Въ западномъ краѣ. Съ 9 Февраля 1846 г.

По полиціи въ западномъ краѣ. Съ 22 Апрѣля 1874 г.

Въ настоящей должности. Съ 22 Апрѣля 1874 г.

Вѣроисповѣданіе. Православнаго.

Размѣръ содержанія:

По настоящей должности. 400.

По должности, которую занималъ до 1870 г. 248 р. 92 к.

Размѣръ пособія:

Полученнаго въ предшествующее полугодіе. 90.

Испрашиваемаго. 90.

Аттестація. 90

Примѣчаніе. $\frac{45}{45}$ ¹⁾. ($\frac{45}{45}$ написано олівцем).

Список цей, очевидно, потрапив між справи 1878 року випадково, як недатований.

З наведеного матеріялу знати, що Михайлові Матвійовичеві Коцюбинському з матеріяльного боку жилося не так, як його батькові, що весь час служив на одному місці та мав гарні достатки. Михайлові Матвійовичеві усеньке життя доводилося переходити з однієї посади на иншу: протягом 1846—1877 рр. він перебував на 6 посадах і тричі переїздив з одного міста до иншого, служив він і пізніш, та про це нам не пощастило знайти документальних даних. Здебільшого йому доводилося залишати посади з незалежних від нього обставин. Дуже мізерну платню він одержував, напр., 1862 р., на 16 році своєї служби, він одержував тільки 158 карб. 12 коп. на рік, перед 1870 р. — 248 карб. 92 коп., а бувши поліційним наглядачем у м. Барі (1874—1877) — 400 карб. — це, мабуть, найбільше його утримання. Коли згадаємо, що він мав 7 душ дітей, то цілком зрозумімо, що всеньке життя йому доводилося перебувати в великих матеріяльних злиднях.

Юхим Філь.

¹⁾ Центральне архівосховище Кам'янець-Подільського окружного архіву. Фонд Подільського губерніяльного правління. Формулярні списки службовців за 1878 р.

Угорська Україна в етнографічних працях акад. Володимира Гнатюка.

I.

В історії етнографічних вивчувань України 70-ті роки минулого століття дали величезні скарби — цінні як своїм змістом, так і обсягом.

Серед них відомі „Труды“ П. П. Чубинського зайняли становище, рівне тільки працям Кольберга в Польщі й Пітре в Іспанії¹⁾. Досі на самій Україні не було й через об'єктивні причини не могло бути таких праць, що дорівнювали-б цим і досі надзвичайно цінним „Трудамъ“ Чубинського. Тепер, наприкінці першої чвертини ХХ ст., етнографічні вивчення на Україні зробили величезний ступінь уперед. Маємо такі праці, що не тільки дорівнюють „Трудамъ“ Чубинського, ба навіть перевищують їх як обсягом і змістом, так і методологічною стороною, в „Трудахъ“ до певної міри перестарілою. Цими працями вславилася Україна закордонна. 80-ті й 90-ті роки визначають розквіт діяльності Наукового Т-ва імені Шевченка. Під цей час у Науковому Т-ві надзвичайно інтенсивно працює етнографічний гурток з акад. М. С. Грушевським на чолі. Багато праці підготовчої та ідеологічної поклав і славний М. П. Драгоманов. Товариство видало безліч друкованих праць (Записки, збірники та матеріали — по-над 40 томів). Серед них є такі, що перевищують своїм обсягом „Труды“ Чубинського. Ціла низка поміж таких праць належить академікові нашої Академії В. Гнатюкові, членові-секретареві Товариства ім. Шевченка у Львові.

Ім'я акад. Вол. Гнатюка на наддніпрянській Україні мало відоме. Навіть для того, хто працює в галузі етнографії (а таких у нас тепер чимало), це ім'я само в собі каже тільки про те, що це — етнограф. Вол. Гнатюка, найвидатнішого дослідника українського побуту, що праці його становлять величезну й аж надто цінну скарбницю етнографії Галицької та Угорської України, у нас не знають. Тимчасом, на найближчій батьківщині В. Гнатюка, де він жив та працював, його ім'я відоме широко навіть серед простого селянства.

¹⁾ Отчетъ о присужденіи Уваровскихъ премій СПб 1880. — А. Н. Пыпинъ, Исторія русской этнографіи, т. III, 349 і далі.

Листуючись з акад. Гнатюком (це листування¹⁾ почалося в 1910 році і присвячено було спільним та дорогим нам питанням етнографічного й етнологічного вивчення України), я на собі завжди відчував вплив його вдачі та всенької чарівної його особи. Вже й тоді дуже хорий, В. Гнатюк акуратно надсилав відповіді-листи, і ті бадьорі слова, що він клав на папері, глибоко захоплювали. Він щиро вітав початкові мої студії над Волинським Поліссям, що його сливе не торкалися дослідники. Порівнюючи мої досліди над Волинським Поліссям з власними дослідженнями на Угорщині, він запевнював мене, що ця праця „дасть величезне моральне задоволення, а головне дасть ті матеріяли, що зібрати становить наш довг чести; ці матеріяли в справі вивчення країни забезпечуватимуть цінні сторінки, які повинні висвітлити те, що було невідоме, і зберегти те, що на очах гинуло й гине під впливом нових умов життя“. Бадьорий настрої його та переконливі надії на успіх завжди справляли на мене надто призмне враження. І тепер, коли голос В. Гнатюка навіки замовк (помер 1926 р., 6 листопада), а надзвичайно плідна праця його увірвалася, обов'язок вдячності й пошани вимагає подати громадянству відомості про його етнографічну працю, що правда, не в цілому її обсягові, а тільки в тій частині, яка торкалася Угорської України та життя й побуту українського плім'я, відомого там під іменням: русини.

II.

Територія, що на ній живуть українці на Угорщині, з погляду географічного не суцільна. Маючи свої своєрідні властивості, вона охоплює увесь південний схил Карпатів по лінії, що йде від вододілу річок Дунайця та Попрада — на заході (крайне село Великий Липник лежить на 38,1⁰ східньої довжини) до вододілу річок Черемоша та Вишави на сході (крайне село Руськово лежить на 47,4⁰ північної широти). Усенький цей простір розташовано мало не виключно над горішніми допливами Тиси, і тільки північно-західній кут лежить у долині Попрада. Своєрідність цієї території, ми сказали-б смуги, то ширшої, то вужчої, у тім, що північний кінець гірського хребта Вигорлату на вододілі річок Уга, Лаборця та Рибницького поділює територію Угорської України на дві частини — східню й західню. Перша становить „компактний, географічно-одностайний край, широко заселений українцями“ і одрізняється од західньої, країни географічно неодностайної, порозриваної, вузької. Людність обох цих частин дуже відмінна одна од одної, найбільш мовою²⁾. Західня, як гадає Томашівський³⁾, являє дві великі групи: одна, в узбережжі р. Топля, що формою своєю нагадує великий рівнобічний трикутник,

¹⁾ На превеликий жаль, загинуло підчас евакуації в р. 1915 разом з іншими моїми паперами.

²⁾ С. Томашівський, Етнографічна карта Угорської Русь, стор. 189—190.

³⁾ С. Томашівський, Угорская Русь. „Укр. народъ въ его прошломъ и настоящемъ“, т. II, вид. 1916 р., стор. 421—422.

вершком повернутий на південь, друга, далі на захід, значно менша, дуже порозривана й звязана з попередньою тільки невеличкою смугою (грбшки вище од Бардійова). Цей розподіл, гадає Томашівський¹⁾, являє наслідок не самої конфігурації етнографічної території, ба й тісно звязано його з історією колонізації Карпат узагалі, та зокрема з колонізацією українською; нарешті стверджують його відміни мовні та етнографічно-культурні (різниця в наголосі: у східніх говірках він рухливий, у західніх — постійний). Східня частина цієї території становить простір 10.500 кв. кілометрів, а західня 4.000; перша завширшки — від 70 до 100 кв. клм., друга — значно менша — доходить навіть до 5—30 кв. клм. Таким чином, територія, на якій живе українська людність на Угорщині, становить простір 14.257 кв. клм. Кількість усіх угорських українців дорівнює більше-менше 500.000 (на основі урядової статистики 1890 і 1900 років²⁾). На думку С. Томашівського, „в дійсности головна етнографічна територія Угорських Русинів (не рахуючи дальших островів) майже не змінила ся за яких 500 літ, а перед тим вона була хиба ще менша аніж сьогодні“³⁾.

Вся українська людність на Угорщині, перед війною жила в двох державах: у королівстві Угорщині (98,5%) і Хорвато-Словаччині (1,5%). Українська людність збитою масою оселює вище зазначену територію, розтягаючись на сім адміністративних округ, що звуться жупаніями, комітатами, стоблицями, а саме: 1) Марамарош, 2) Угоча, 3) Берег, 4) Уг — у східній; 5) Земплин, 6) Шаріш, 7) Спіш — у західній частині. З них Ужгород (Уг), Берегово, Угоча, Марамарош перебувають тепер у межах чехо-словацької республіки на засадах широкого самоврядування⁴⁾. Інші — в межах Юго-Славії.

Коли розподілити кількість українців у відсотках, то матимемо таку таблицю людности української у жупаніях:⁵⁾

1. Марамарош	46,4%	5. Землян (Земплин)	11%
2. Угоча	39,3%	6. Шаріш	19,4(22,5)
3. Берег	45,7%	7. Спіш	9,1
4. Уг	36,4%		

Поміж зазначених комітатів Угорщини найбільше українців, — як бачимо, в Мармароші, Берегові, північній Угочі, східньому й середньому Угові, північному Земплинові, північному Шаріші⁶⁾.

Опірч зазначених комітатів українська людність живе ще колоніями та островами. С. Томашівський, у Земплині зазначивши колонію україн-

¹⁾ С. Томашівський. Угорская Русь. „Укр. народъ въ его прошломъ и настоящемъ“, стор. 422.

²⁾ С. Томашівський. Етнографічна карта угорської Русь, стор. 190—211.

³⁾ Ibid.

⁴⁾ „Podkarpatská Rus“. 1923. Redigovali Ios Chmelař. Stan. Klima — Jar. Nečas, стор. 9—16.

⁵⁾ С. Томашівський. Op cit., стор. 190—211.

⁶⁾ Етногр. тер. угор. Русь. Томашівський. ЗНТ і. Ш. В. LXVII, стор. 17.

ців — Комлошка, додав, що колоніями українці живуть у комітатах Сатмарському (у Вел. Бані — Nagyabanya; Шарказі — Sarköz; Арань-Медьш, Шар, Рожаль (села), біля Сатмар-Нейметі і коло західнього кордону, де є Пенейслек, що його одвідав був Гнатюк у р. 1903. (Як виявилось, він цілком український).

Окрім того, українці живуть у комітатах: Саболчі, Бігарі, Абау-Торна, Боршоді, Гемері, Гайду. Найбільші українські колонії в Бач-Бодрогському комітаті. Переважно українські громади є тут тільки у Кулянському повіті, а саме дві — Керестур (94,7% українців), Коцура (58,4%), у цілому цьому повіті живе 17,4%; у Жаблянському — 4,4%, у Новому Саді — 1%. Взагалі у Бач-Бодрогському та Срімському комітатах живе близько $\frac{3}{4}$ усіх українських колоністів. Сливе немає українців за Дунаєм (півд.-західня Угорщина), дуже мало на Словаччині, а що-до інших частин Угорщини, їх дуже важко одзначити через непевність урядових джерел ¹⁾.

Ось ці країни Угорщини, де живуть українці, стали за об'єкт переважної уваги Гнатюкових етнографічних дослідів. Він каже: „Ще як студент університету занявшись етнографічними студіями“ — (у передньому слові до IV т. свого видання) — „звернув я увагу на бідність літератури про угорських Русинів та найрізномірніші суперечні звістки про них, розсипані у тій літературі. З тої причини постановив я вибрати ся особисто на Угорщину, придивити ся побутові тамошніх Русинів, і на підставі автопсії виробити собі про них певний погляд“ ²⁾. Свої завдання В. Гнатюк формулював цілком певно: „відбуваючи екскурсії на свій власний кошт і ризико, поставив я собі задачею не лише приглядати ся загальному побутові угорських Русинів, але призбирати також як найбільше фольклорних та етнольоґічних матеріялів, бо оголошених до тої пори було дуже мало, тай ті непевні та некритичні були, яких збірано виключно аматорами“ ³⁾. Обравши для переважних своїх дослідів цю територію, В. Гнатюк виходив з тих міркувань, що це є найкрайніша на заході територія українства; тому вона являла собою цікавий терен для дослідника: тут стикалося кілька народностей — і близьких до українців (словаки, хорвати, поляки, серби) і далеких (мадяри, німці). В таких місцях з'являються цікаві новотвори в мові та побуті, повстають питання про те, який саме тут народ живе. Висовуються питання діалектологічні й етнографічні, і для науки розгортається широкий терен для дослідів.

З цього боку надзвичайно цікавий, а разом з тим і важливий об'єкт для етнографової праці становили руські або руснацькі (українські) колонії передовсім у Бачці, де живуть вони „усуміш із Словаками, Сербами, Німцями, Мадярами та Румунами, що значна частина їх говорить найменш двома мовами, але є багато таких, що говорять зовсім плавно трьома

¹⁾ С. Томашівський, Етнограф. карта Угорської Русь, стор. 219.

²⁾ Етногр. збірник Наук. Т-ва ім. Шевч. 1909 у Львові, т. XXV (т. IV стор. III).

³⁾ Ibid., стор. IV.

і чотирма мовами“... це не могло „лишити ся безо впливу на тамошній руський діалект“¹⁾). Поряд з тим не меншу цікавість являють країни на Угорщині, де українська людність, як от у західніх комітатах, проживає поруч і всуміш з іншими племенами, і де впливи одно на одного переплутуються, дуже утруднюючи виучування. Таке становище зобов'язувало дослідника з'ясувати цю плутанину, виразно та певно визначаючи певні риси, точні елементи, як основну підвалину для висновків та взагалень. Тим-то й не дивно, що намітивши основні лінії своєї роботи, В. Гнатюк у процесі праці ці завдання поширює та точніш і докладніш визначає. Видаючи вже другий том своїх матеріалів у р. 1898²⁾), Гнатюк для наступних подорожів своїх накреслює завдання докладніше: „переїхати всі комітати, що населені Русинами, звідати всі руські кольонії, подати докладне число Русинів, доси невідоме з різних причин, визначити етнографічні границі руські, списати назви географічні руські, усунені зовсім з уживання найновішою ухвалою мадярського сойму, та звернути головну увагу на етнологічний бік, а не як доси обмежувати ся майже виключно на збирання усної словесности“ (стор. VIII). Такий свій план, скерований на підставі досвіду, В. Гнатюк визнає за надто широкий; проте він покладає надію на те, що „за кілька літ“ він знайде товаришів, що „схотять з ним трудами поділити ся“. Таким чином, склавши докладний план та визначивши завдання своєї важливої праці, Гнатюк силкується вивести її з того аматорського становища, в якому вона досі була.

III.

Науково-дослідницька праця Гнатюка в галузі етнографії та етнології угорської території визначилася у двох напрямках: б) збирання матеріалів, що їх головним чином і мало не виключно зібрав він сам, а почасти й інші збирачі (Роздольський); цей матеріал упорядковано й надруковано за власною редакцією самого Гнатюка; б) складання розвідок, де опрацьовані найцікавіші та найважливіші питання.

Таким чином, розгляд оцих наслідків Гнатюкової праці цілком природньо встановлює дві ділянки: першу про етнографічні матеріали з Угорської України, що він їх зібрав та надрукував; другу — про його розвідки і освітлення тих питань, які повстали в процесі його праці та й на підставі зібраного матеріалу. Переходячи до виконання цього плану, ми передовсім спинимо увагу на огляді тієї території Угорщини, що її був одвідав Гнатюк та на процесі самих мандрівок і наслідках оцих мандрівок.

Угорщину, що стала за улюблений та переважний терен його наукових дослідів, В. Гнатюк почав одвідувати ще з р. 1895. Угорщину він одвідав тричі. Протягом років 1895.—1896 відбулися перші його подорожі.

¹⁾ Ibid., т. IV стор. XV.

²⁾ Ibid., стор. VIII.

Подорожі його взагалі надто цінні тим, що він одвідував „ходячи пішо-а лишень при поїзді й відїзді всідаючи на желїзницю“.

Протягом цих трьох перших подорожів В. Гнатюк „перейшов“, як він каже, „більшу просторїнь землі в столицї Мармароській, Берегській і Унгварській, а дїткнув ся також Угочанської і Земплинської“¹⁾. Маршрут першої подорожи був такий: „з Лавочного через Волосянку дїстав ся, каже він, — до першого Угорського села Ляхівця; звідти через Старий і Новий Голятин, Майданку, Сейми, Волове Вучково, Долїшню Бистру, Березово, Горінчово, Ізу, прийшов до Густа; тут всївши на желїзницю, через Кіральгозу, Батю, Мункач вернув до Лавочного“. Цим закінчується перша подорож. Друга — починається теж з Лавочного, але вже йде до Сольви; звідси „пустив ся на Строїну, Дусино, Керецке, Кушницю, Броньку, Довге, Задню, Луково, Імстичово, Великий Раковець до Севлюша; звідки через Батю — Мункач повернув ся до Лавочного“. Третя подорож, протягом якої В. Гнатюк удруге завітав до Сольви, Строїна, охоплює окрім того Солочин, Плоске, Оленьову, Порошків, Туру — Ремїти і Ворочов. З Ворочова, проїхавши залїзницею до Унгвару, а потім до Великої Березни, В. Гнатюк пішки відвідує „Ублю (за яку маємо красні дослїди проф. Олафа Броха), Кленову, Розтоки, Улич, Збуй, Новоселицю, Стару й Нову Стужицю, Ставну, Луг, Гусну, Буковець, Сербовець, Горїшню Малу, Бистру, Варецке й Волївець, а звідси знов до Лавочного“.

Наступні подорожі В. Гнатюка по Угорщинї відбуваються в роках 1897—1898; за маршрут цих подорожів докладних звідомлень Гнатюк не подає. Ми певно знаємо тїльки, що на цей раз його увага спинилася була на західньо-угорсько-руських комїтатах і нарешті на Бач-Бодрогському комїтатї.

Після перерви в його подорожуванні на Угорщинї „від р. 1899 до кінця р. 1902“²⁾ В. Гнатюк знов їде на Угорщину: в березні р. 1903 був у м. Макові, Чанадської столицї, і, як він каже, „остаточно рута екскурзї вийшла така: Будапешт, Маков, Нодблак, Семлак, Німецький Берег, Батоня, Великий Варадин, Ейр-Шелїнд, Нодь-Лейта, Дебрецин, Сент-Дерд -Абрань, Нїр-Ачод, Ейр-Кервейлеш, Пенейслек, Санїслав, Кіральгаза, Батю, Львів“³⁾.

Таким чином Гнатюк одвідав і дослїдив мало не всю Угорщину, переважну увагу віддаючи саме тим частинам її територїї, що вимагали цього за своїми особливими властивостями мови й побуту. Матерїяли, що їх тут Гнатюк зібрав, становлять збірку — шість томів. Матерїяли ці розташовано за таким планом: т. I Легенди і Новели. 1897. — т. II. Казки, байки, оповідання про історичні особи, анекдоти р. 1898. Цї матерїяли збирав Гнатюк, одвідуючи столицї — „Марама-

¹⁾ Етногр. Збірник Наук, Т-ва ім. Шевченка, т. III (т. I. Легенди і новелї 1897. стор. IX).

²⁾ Етн. Збірник Наук. Тов. ім. Шевченка т. XXV. Етнограф. матерїяли з Угорської Русї, т. IV, стор. V.

³⁾ Е. Зб. Наук. Т-ва ім. Шевченка, т. XXV. 1909, стор. XIV.

роську, Берегську та Унгварську, а почасти Угочанську та Земплинську“¹⁾. Далі йдуть матеріяли, зібрані в західньо-руських комітатах (Земплинському, Спишському та Шарішському, а також в Бачці). Ця остання частина, де перебуває українська людність, осівши серед інших народів, широко й глибоко захопила думку й увагу Гнатюка, і ми маємо надзвичайно великий та змістовний матеріял що-до українців, які тут перебувають. — т. III. I) Західньо-руські комітати. II. Бач-Бодрогський комітат. У другій частині подано безліч пісень. 1906. — т. IV. Казки, легенди, новели, історичні спомини з Банату. 1909. — т. V. Казки з Бачки. 1910. — т. VI. Байки, легенди, історичні перекази, новели, анекдоти з Бачки. 1911.

Властиво кажучи, за своїм планом Гнатюк оці матеріяли розташовує по серіях, а саме: перші два томи становлять першу серію його „Етнографічних матеріялів з Угорської Руси“²⁾. З третього тому починаються матеріяли, що збирав був Гнатюк у Бачці; у другій частині цього тому, а далі в томах IV, — V і VI вміщено тільки ті етнографічні матеріяли, що зібрав був Гнатюк у цій країні, де перебувають українці всуміш і поміж иншими племенами. Усі ці матеріяли етнографічні що-до принципів розташування не являють однастайности та одноманітности. Підбиваючи підсумки своїм першим трьом мандрівкам до Угорської України в р. 1895—96 і видаючи першу серію матеріялів в I—II томах (1897—98 р.), Гнатюк їх розподіляє на такі ділянки: а) легенди й б) новели, що становлять I том; — казки, байки, оповідання про історичні особи, анекдоти, що становлять II том. Таким чином, ми маємо тут принцип розташування матеріялу не локальний, а за змістом. Починаючи з третього тому (1900 р.) ми помічаємо два принципи що-до розташування матеріялу, а саме: за змістом та за місцем. Сполучення цих двох принципів являє перша половина III т. (західньо-угорсько-руські комітати) подає матеріяли з сіл: 1) Шамброна, Вижного Свидинка, Кружильова і Мальцова — Шарішської столиці, 2) Суліна, Великого Липника, Орябини, Літяванови, Якубян, Кремпах — Спишської столиці і 3) Чертежа, Земплинської столиці.

Друга половина цього тому, ґрунтуючись на принципові локальності і саме території Бач-Бодрогського комітату, подає тільки пісні, розподіляючи їх на 12 розділів, а саме:

I. Духовні пісні й колядки (1—17). II. Балади й романси (18—37). III. Історичні спомини (38—46). IV. Різні долі (47—60). V. Дівочькі пісні (61—175). VI. Утрата вінка (176—190). VII. Парубоцькі пісні (191—273). VIII. Вояцькі пісні (274—312). IX. Пісні про подружнє життя (313—360). X. Місцеві пісні (371—407). XI. Жарти й дитинки (408—418). XII. Пісні про звірів (419—430).

Всі ці пісні записано в Керестурі й в Коцурі, з них в Керестурі переважну більшість.

¹⁾ Етнограф. Збірник, т. I, стор. IX.

²⁾ Т. IV, стор. VII.

Таким чином свою виїмкову увагу серед угорських українців переїсши на Бачванських русинів, Гнатюк вже ніби-то змінює початковий план розташування матеріялу: подавши величезну збірку пісень, потім у IV т. збірки його маємо: а) Казки (1—25), б) Легенди (26—28), в) Новелі (23—35), г) і історичні спомини (36—39); в V томі — Казки з Бачки (50) і в VI: а) Байки (1—8); б) Легенди (9—74), в) історичні перекази (75—91), г) новелі (92—134), д) анекдоти (135—171). До цього матеріялу додаються словники при томах II, IV, VI.

Такий порядок згрупування матеріялів не являє нічого дивного через те, що в процесі праці звичайно повстають нові плани, нові вимоги, і підо впливом їх сам Гнатюк подає такі поясіння до III тому: „Перша частина угрупована по селах так, як була записана... тому що я хотів виразно представити читачам постепенний перехід словачення руських діалектів відповідно до того, як вони посувають ся зі сходу на захід“¹⁾, тоб-то від села Чертіжа Земплинського комітату починаючи, і через столиці Шарішську й Спишську йдучи. Далі, як каже Гнатюк, згрупування матеріялу вже провадиться згідно з вимогами теперішньої етнографії.

Окремо від зазначених та перерахованих тут матеріялів, що не ввійшли до складу цих шістьох томів, стоять:

1) Угорсько-руські духовні вірші²⁾. 2) Запропащена збірка угорських казок³⁾. 3) Весілля в Керестурі (Бач-Бодрогської столиці в Полудневій Угорщині)⁴⁾. Цим вичерпуються усі ті матеріяли, що торкаються Угорської України. Опі останні, що не ввійшли до загальної збірки (6 томів), вимагають окремих завважень. Передовсім духовні вірші, видані на підставі тих рукописів, що їх пощастило Гнатюкові у великій кількості зібрати підчас своїх мандрівок, Гнатюк розташував по двох розділах: а) північної Угорщини і б) полудневої (Бачки і Сріму). Цікавіші тексти, писані прозою, становлять окремих розділ⁵⁾.

У першій частині (а) подається опис рукописів (сім), а далі тексти (б) самих рукописів.

У передмові Гнатюк подає огляд джерел цих матеріялів. Вартість в тому, що писано їх почасти церковно-слов'янською мовою, з меншою або більшою домішкою живих народніх говірок, а з XVI ст. починаючи „ми маємо, каже Гнатюк, цілий ряд памяток, що писані тільки мовою народньою“. Він їх публікує на те, щоб вони „не тільки кинули світло на давнішню літературу Угорської України, але взагалі подали щось цікаве для характеристики нашої поезії XVII—XVIII ст.“. Тут-же вміщує Гнатюк невеликий екскурс свій в минуле Угорської України. Нарис культурних впливів, що так сприяли розвиткові людности, її освіті, підкреслює.

¹⁾ Етногр. збірник т. IX. 1900, стор. 1.

²⁾ ЗНТШ т.г. XLVI; XLVII і XLIX.

³⁾ ЗНТШ т. CXVII—CXVIII 234—243.

⁴⁾ Матеріяли до Українсько-руської етнології, т. X. 1908, стор. 30—81.

⁵⁾ ЗНТШ, XLVI, ст. II.

що освіта „розтяглась на різні верстви українського народу“, а національна свідомість у повнім значінні цього слова стояла в ті часи між Угорськими Українцями далеко вище ніж нині“¹⁾; він стисло, але вичерпно з'ясовує причини цього: виховання молоді у вищих школах, власна вища школа, впливи культурних сусідів і сприятливі культурні осередки. Про це становище народньої свідомости та культурного життя свідчать рукописи. Гнатюк коротенько згадує історію дослідів над цими рукописами, разом з тим і за тих осіб, що на цьому терені працювали (Соколов, Франко).

Друга з зазначених у нас збірок, а саме: „Запропащена збірка угорських казок“²⁾ містить 32 казки. Завдяки проф. Ю. Полівці про ці казки повідомив був Гнатюка проф. Йоганес Больте, що, працюючи в Берліні, відшукав їх у паперах проф. Рейнгольда Келера. На підставі індексу та змісту казок Гнатюк був переконаний в тім, що вони походять з Угорської Русі, хоч і перекладено їх на німецьку мову. В цій збірці найбільше казок, але в їй байки (Гнатюк їх точно розмежовує од казок), легенди, новелі й анекдоти.

Нарешті „Весілля в Керестурі Бач-Бодрогської столиці“³⁾, надруковане окремо од інших матеріалів, становить докладне описання. Матеріал воно являє цінний вже тому, що це село, як і Коцура та ще кілька інших у Срімі, являють, на думку Ів. Франка, „той руський острів бачванських Русинів, що живе на півдні Угорщини“⁴⁾; тут найкраще виявились типові риси майже невідомих побуту та мови“, а самий запис дає найдокладніші риси весілля, що тут втратило багато загально-українських рис і, як побутове явище, йде до занепаду, а тому це становить важливе явище як з національного й побутового, так і з державного боку.

Уважливо розглянувши всі етнографічні матеріали Гнатюкові, що їх він збирав в Угорській Україні, побачимо, що ті дві підвалини, на яких він ґрунтуючись розташував ці матеріали, а саме — локальна та за змістом — гармонійно сполучаються, відколи він остаточно зосередив свою найбільшу увагу на Бачці, тоб-то на українцях угорських, що живуть островами поміж інших племен. Сполучення це не помилкове, навпаки воно відповідає науковим вимогам. Мало не для всіх матеріалів, розташованих за певним змістом, зазначено: де й від кого їх записано. Окрім того до кожного матеріалу, чи то буде пісня, байка, то-що, подаються вказівки на варіанти та на паралелі. До того-ж Гнатюк користується з найперших джерел. Він не тільки подає вказівки на варіанти з українських збірників та праць, як от Драгоманова, Чубинського, Рудченка, Грінченка, Головацького, Франка та інших, але й з російських, приміром: — Афанасьєва, Романова, Худякова, Тіхонравова, Порфір'єва, Піпіна, А. Веселовського та ин.; польських — Кольберґа, Цишевського,

¹⁾ ЗНТШ; XLVI, стор. 5.

²⁾ ЗНТШ 1913, т. СХVII—СХVIII, ст. 235—243.

³⁾ Матеріали до української етнології, т. X. 1908, стор. 30—81.

⁴⁾ ЗНТШ. т. IV. 1910, ст. 10—11.

Хелховського, Глинського, Вуйціцького, Карновича; сербських — В. Карацїн'а; чеських Malý, Kulda, Dobšinski, Kolaš; німецьких — Grim, Hahn, Sklarek, R. Köhler, Schott, Bchstein, Schleicher, та ин.; французьких — Cosquin та ин.; англійських — Кловстон та инших.

Вже самий перелік авторів і джерел показує, яку величезну літературу використовує, друкуючи свої матеріали в Угорській Україні, Гнатюк. І справа самими паралелями не обмежується. Подаючи паралелі й варіанти, Гнатюк подає звідомлення про те, як перетворилися казкові та легендарні мотиви у паралельних сюжетах різних народів.

Випадає спинитися на досить поширеному оповіданні про коханця — мерця¹⁾, щоб в цьому переконатися.

В. Гнатюк подає докладно широку наукову літературу, а так само оповідання, й літературну переробку цього сюжету в різних формах. Це свідчить за ґрунтовне та всебічне обізнання Гнатюка з широчезним матеріалом, а так само про клопітну й важку, але надто важливу чорну роботу.

Взагалі-ж ці паралелі варіантів, вказівки на джерела їх, визначування відповідної літератури, а так само різні дріб'язкові вказівки роблять Гнатюків етнографічний матеріал дуже цінним. Разом з тим різні покликунання на власні матеріали цілком виразні й не являють жадної плутанини або повторювання.

До матеріалів, зібраних на Угорській Україні, додається показчик мотивів надрукованих оповідань а саме: 1) українською мовою в т. II, 2) й німецькою мовою в т. IV, V і VI (Hauptmotive der Erzählungen в т. IV і VI; і Hauptmotive der Märchen — в V).

Як зручно користуватися з того широчезного матеріалу, що містять ці збірки, маючи такі показчики, говорити не доводиться: вони сами за себе яскраво промовляють. Нарешті дуже цінні словнички: 1) угорсько-руських місцевих висловів, що є при II і III т. т. матеріалів, 2) і менше зрозумілих слів, що є при VI т.

Нарешті не можна обминути питання про саме записування матеріалів та про ті способи, що їх уживав був Гнатюк, матеріали ці збираючи. Маючи за своє завдання як-найточніше і як-найповніше подати матеріали, Гнатюк намагавсь діалектологічні й етнографічні риси записувати певно, виразно й ретельно. Через те, що не було жадної певно виробленої системи, Гнатюк користувався своєю власною системою, на на першому місці ставлячи інтереси діалектологічні. Засада, що неї він додержувався, у тім полягала, щоб записати слово в слово все, а не пропустити нічого, „ніже тієї коми“, як він каже²⁾. І хоч матеріали „не зискали через те на красі... і стали важкі для читання, зате й задержали свою фільольогічну вартість“. Про це дбаючи і ґрунтуючись на тому, що

¹⁾ ЗНТШ т. V, стор. 295—296.

²⁾ Етнограф. Збірн., т. III, стор. XIII.

„діалектологія в нас не тільки не оброблена, але майже не тикана“, Гнатюк зазначає, що ці матеріали дадуть підставу „до такого оброблення так що до фоно- і морфології, як і лексики“. Те твердження, що „діалекти на Українській Русі не були під впливом ані російської, ані польської“ народности, дає Гнатюкові право визнавати за поданими матеріалами ще окремо особливе значіння: „вони будуть добрим судією, щоб вирішити справу лексики і саме: я к е н а ш е літературне слово, що його вважали за чуже, в справді нашим словом, чи зайшло з сусідних слов'янських мов“. Звичайно, критика робила закиди. Гнатюкові записи матеріалів Сабов визнавав за незадовільні (Листок 1898, № 4—5). Відповідь Гнатюка (ibid. № 9—10) спростувала до певної міри це питання. Мабуть ґрунтуючись на думці Сабова, а почасти приєднуючись до думок Пастрнека, Соболевського й Нідерле, проф. Францев зменшує значіння Гнатюкових матеріалів „для мовознавства“. Проте новіші праці визнають матеріали Гнатюка за найцінніші¹⁾ та найліпші, а як ґрунт для встановлення питання про те, до якої національності належить людність, за такі авторитетні, що на них спиралися відомі дослідники — Олаф Брок, Нідерле, Томашівський і інші.

До такої цінности матеріалів В. Гнатюка: що-до Угорської України спричинилися і ті оповідачі, що їх дуже вміло та вдало він був добирав. Вже те, що один з цих оповідачів Михайло Пустай у Збуї оповідав протягом шістьох днів, що-дня зранку до вечора, промовляє само за себе. Цей Пустай, коли Гнатюк мусів був залишити Збую, заявив йому, що „потрафив би ще пару днів говорити“²⁾. На превеликий жаль, використати їх у повній мірі Гнатюк не мав спроможности, і про це він сам згадує, дуже жалкуючи.

Отже підбиваючи підсумки, випадає сказати, що збирання та й видання Гнатюкових матеріалів переведено було за певною науковою системою: вона виявляється в розташуванні самого матеріалу за певними класифікаційними групами, дотримуваними послідовно й твердо; вона виявляється і в тих примітках, паралелях та покликаннях, що вичерпують мало не всю бібліографію; таким чином цей матеріал є цілком готовий до наукового опрацювання за тією методою, що на ню вказував і що її додержувався був ще сам Драгоманов. З приводу пісні „Про здобуття козаками Азова“, а так само варіантів пісні, записаної на Україні, „Про сина Стеньки Разіна“, Драгоманов обстоює неодмінну потребу порівняльних дослідів над українською народною усною творчістю, і піснями зокрема. Він зазначає потребу порівняння в кількох кругах різної величини променів „в крузі руським (велико-, мало- і біло-); — слов'янським, арійським, людським; нарешті в кругах тісніших — випадкових — у крузі народів різного племені, різного ступеня культури, що стикали ся з нашим народом і передали йому, або переняли від нього

¹⁾ С. Томашівський. Етногр. карта Угорської Русі, стор. 184.

²⁾ Т. I, ст. XIII (Етн. Зб. т. III).

певну частину матеріялу“... „Докладне таке порівняння показало б і відміну нашої словесности і схожість її з іншими... і нарешті показало, чи ця схожість виходить із конциденції, чи зі спадщини із спільного племінного скарбу, чи від переняття при обопільному культурному впливові“... „Коли буде досліджено методом інтернаціонального порівняння, можна буде докладно говорити про її національний елемент“¹⁾. І далі в своєму відзиві про журнал „Живая Старина“²⁾ Драгоманов прикладає ці свої теоретично-методологічні міркування до студії Ів. Жданова „Пісня о кн. Михайлѣ“; він робить закиди Жданову, що той не вичерпав численного, що цього питання торкається, матеріялу, і „не приклав гостро і систематично порівняної методи“ (стор. 315), і тому праця його має значіння випадкової збірки кількох варіантів пісень...

Цими науково-методологічними міркуваннями Драгоманова Гнатюк цілком пройнявся. Видавши багатющі етнографічні матеріяли, поклав він певний та твердий ґрунт для суто-наукових дослідів над українською людністю на Угорщині. Цей ґрунт він зміцнив паралелями, вказівками на варіанти, а так само на одміни сюжетів і мотивів у різних народів, і тим дав можливість робити досліди за систематичною й плановою методою широких порівнянь.

IV.

Починаючи розглядати ті Гнатюкові твори, де опрацьовано етнографічні питання, тісно звязані з Угорською Україною, ми повинні зазначити такі розвідки:

1. Руські оселі в Бачці (Полудневій Угорщині)—Зап. Наук. Т-ва ім. Шевч. у Львові 1898, т. XXII, ст. 1—58. 2. Русини Пряшівської єпархії та їх говори—Зап. Наук. Т-ва ім. Шевч. 1900 т. XXXV—XXXVI стор. 1—70. 3. *Hungariko-Ruthenica* (цитовано за працями Томашівського та Францева). 4. Словаки чи Русини? (Причинок до вияснення спору про національність західніх Русинів) Зап. Наук. Т-ва ім. Шевч. у Львові 1901, т. XLII, 1—81. До цих праць зарахувати випадає й ті передмови та передні слова, що їх був умістив Гнатюк у шістьох томах „Матеріялів з Угорської Руси“ (Ет. Зб. т. III, ст. X—XIV; т. IV, ст. VII—VIII; т. IX, ст. 1—2; т. XXV, стор. I—XXI; т. XIX, стор. III—VI; т. XXX, стор. III—IV); вони хоч і не становлять окремих праць, але являють у стислому вигляді більше-менше викінчене тлумачення або діалектологічних думок Гнатюка, або плану його праці та міркувань, або історичних явищ у справах колонізації країн українцями; з-поміж них найбільшої уваги варті ті, що в т. III і IX Етн. Зб.— Не спиняючись на дрібних Гнатюкових працях, уважаємо за потрібне додати до цього списку ще одну, а саме: „Причинки до історії зносин галицьких і угорських Русинів“³⁾. Хоч ця стаття й не має суто-етногра-

¹⁾ Розвідки М. Драгоманова, т. I, стор. 144—145. Збірник іст.-філ. секції Н. Т-ва т. II.

²⁾ Розвідки т. III стор. 309—329.

³⁾ ЛНВ. 1899. IX стор. 162—178.

фічного значіння, але доповнює зазначені етнографічні праці і разом з тим висвітлює Гнатюкові погляди на становище Угорської України та її майбутнє.

Зазначені праці акад. В. Гнатюка мали на меті встановити точно територію й етнографічні межі угорських українців, з'ясувати діалектологічні побутові особливості, що їх „майже не було зачеплено ґрунтовним дослідом“, а в зв'язку з цим ясно поставити питання про колонізацію тих місцевостей, де тепер живуть угорські українці та її історію. В тих місцях, де українці на Угорщині живуть усуміш з іншими племенами, накреслити певні діалектологічні зміни в мові, виділити русинський, тоб-то український, у них елемент і з'ясувати його долю, а так само й долю самого народу та ті можливості, що життя для нього готує — ось які були завдання його праці.

Не можна сказати, щоб ці питання були цілком нові. Угорськими українцями вчені цікавилися вже протягом усього XIX ст. І праця славіста В. А. Францева, колись професора на Варшавському Університеті, а тепер у Празі — на чеському: „Обзоръ важнѣйшихъ изученій Угорской Руси“ (Рус. Фил. Вѣстн. 1901, т. XLV, стор. 144—197) являє перший найдокладніший та вичерпливий огляд цих численних праць, починаючи з маловідомого Броневського 1810 р. та славнозвісного Добровського р. 1814.

С. Томашівський цілком справедливо каже про працю проф. Францева: „усе важнѣйше, що появило ся до 1901 р., зібрано докладно в огляді проф. Францева, і туди треба заглянути кождому, хто спеціально інтересуєть ся угорськими Русинами“¹⁾.

Констатуючи, що дотепер дуже мало зібрано матеріалів для вивчення народньої творчості угорських українців, їх побуту, звичаїв, проф. Францев зазначає: „только въ послѣдніе три-четыре года трудами В. Гнатюка... въ этой области достигнуты значительные успѣхи. Вл. Гнатюкъ, ежегодно совершающій путешествія по Угорской Руси, собралъ богатые этнографическіе матеріалы и обнародовалъ ихъ. Эти матеріалы имѣють большую цѣну главнымъ образомъ для специалистовъ, занимающихся фольклоромъ, и значительно меньше для языковѣда“²⁾.

Статтю В. Гнатюка „Руські оселі в Бачці“ проф. Францев вітає, уважаючи за „интересный очеркъ жизни и быта Земплинскихъ колонистовъ въ Керестурѣ“ (ст. 188), як рівно-ж і статті його, що „живо изображаютъ современное положеніе Угорской Руси“ (стор. 196). Та визнаючи цінність Гнатюкових праць узагалі, проф. Францев зазначає й негативні риси, передовсім „неудовлетворительность діалектологическихъ записей“ (ст. 188), а в зв'язку з цим Гнатюкові помилки у питанні про національність та колонізацію Угорської України взагалі, і зокрема українських колоній, надто тих, що живуть у Бач-Бодрогському та Срімському комітатах.

¹⁾ С. Томашівський. Етногр. карта Угорської Руси.

²⁾ Русск. Фил. Вѣстн. т. XLV, стор. 187.

Треба сказати, що в питанні про Угорську Україну в науці є дві думки: — одну, обстоювали проф. О. Соболевський, Пастрнек, Л. Нідерле і почасти О. Брок, другу, окрім самого Гнатюка, — Мішик, Цамбель, Томашівський. Між цими вченими повстала полеміка. Почав її О. Шкультетний, редактор „Slov. Pohlad'iv“ (1895. Ч. 6, стор. 384) невеличкою заміткою: „Akej veru su Slovaci?“. Перші дослідники казали, що бачванські русини — справдешні словаки. Другі навпаки визнавали їх за русинів, за українців. У завзятій, ба навіть гострій, полеміці обидві сторони покликувалися на всі наявні етнографічні, лінгвістичні й історично-географічні відомості про бачванських русинів. Проф. Францев схиляється у цьому питанні до думок першої групи вчених, а саме Соболевського, Нідерле й Пастрнека.

Кажучи про етнографічну працю В. Гнатюка, проф. Францев, слідом за Соболевським зауважує: „они далеко не безукоризнены и надежны въ отношеніи правильности фонетическихъ записей“. Та тут-таки він додає: „конечно, всѣ такъ называемыя фонетическія записи носятъ на себѣ всегда отпечатокъ субъективныхъ особенностей органа слуха записывающаго, и надо думать, что никто изъ задающихся спеціальною цѣлью детально изслѣдовать извѣстный говоръ или нарѣчіе, не отважится довѣриться вполне чужимъ записямъ. Кстати сказать, ни для одного изъ славянскихъ языковъ и нарѣчій въ настоящее время не выработано и не установлено строгой системы въ производствѣ такихъ записей; нѣтъ въ этомъ отношеніи никакого единства, и всякій придумываетъ смотря по надобности разнообразныя буквы, значки и т. п.“¹⁾ Не погоджуючись з тим, що в Бачці оселі українські, як це доводив В. Гнатюк у своїй розвідці, проф. Францев каже: „едва ли нынѣ мнѣніе Гнатюка можетъ считаться состоятельнымъ“, і додає, що „вопросъ о русскихъ поселенцахъ въ Южной Угрии имѣетъ свою небольшую литературу, и для положительнаго рѣшенія вопросъ объ ихъ національности, времени и мѣстѣ выселенія этихъ колонистовъ необходимо собрать больше архивныхъ данныхъ“²⁾.

До цього проф. Францев додає ще один закид: „жаль только, что статьи В. Гнатюка и другихъ молодыхъ украинофиловъ-радикаловъ интересныя фактическими данными, проникнуты крайними тенденціями малорусскаго сепаратизма, и „самостійности“ малорусской политической, этнографической й литературной“³⁾.

З найновіших дослідників С. Томашівський каже про праці В. Гнатюка: „До найліпших джерел для означення руської території можуть належати етнографічні і мовні записи, коли означено докладно місце їх записання. На жаль, доси таких записів ще дуже мало (з огляду на місце), а найліпші з них В. Гнатюка і І. Верхратського“. На думку С. Томашівського „етнографи-збирачі й лінгвісти, маючи перед

¹⁾ Р. Ф. В. XLV, стор. 187—188.

²⁾ Р. Ф. В. XLV, стор. 188.

³⁾ Р. Ф. В. XLV, стор. 196.

очима окремі інтереси, часто не дбають про сей т. ск. політичний бік етнографії“; „джерельну стійність мають і праці таких дослідників (чи то про Угорських Русинів чи взагалі про Угорщину), що знають край і людей із власного досьвіду“; С. Томашівський на одне з перших місць серед них ставить В. Гнатюка ¹⁾.

Отже представники науки визнавали високу наукову цінність етнографічних дослідів Гнатюка над угорськими українцями. Вони зазначили в ній тільки дві хиби: а) записи його незавдовляючі з боку діалектологічного (казав це властиво один тільки О. Сабов), б) Гнатюкові погляди на мову й національність бачванських русинів, а так само русинів із західньо-угорських комітатів, сумнівні й непереконливі.

V.

В. Гнатюк досліджує угорських українців з погляду мовно-діалектологічного й територіяльного, а в звязку з тим національного та релігійного.

Надаючи великої ваги мові, як найвизначнішій та найяскравішій ознаці національності, В. Гнатюк, перший серед дослідників Угорської України намагається встановити певні групи говірок.

У цьому важливому питанні було безліч неясностей. До них значною мірою спричинилася й урядова статистика. Визначаючи національність, перед В. Гнатюком уживали різних засад: за ґрунт для висновків брали або віру, або мову (не встановивши точно та докладно її прикмет на підставі певного матеріалу), або, нарешті, походження — колонізацію.

Гнатюк встановлює дві основні діалектичні групи угорських українців: — одну, що живе в комітатах — Марамарош, Уточ, Берег, Уг і північно-західній частині Земплина — де мова безперечно українська (русинська); другу, що живе в комітатах Шаріш, Спиш і останній частині Земплина, де мова мішана русино-словацька (Hungarico-Ruthenica стор. 10—11), або „русинська пословачена“. Як гадає Гнатюк, „на поділ мови угорських Русинів вплинув найбільш неприступний гористий терен; нині тільки можна пояснити те величезне число говорів, якого не знаходимо ніде більше на землях, залюднених Русинами“ ²⁾. Таким чином, цілком природно, розподіл територіяльний сполучається з діалектологічним.

Ще випускаючи перший том етнографічних своїх матеріалів Гнатюк підкреслює „величезну діалектологічну різnorodність“. Та в цій різноманітності Гнатюк вишукує й той ґрунт, щоб встановити певні об'єднуючі угруповання, певні ділянки для говірок. Таких ділянок він встановлює п'ять. За ґрунт для цього він бере зміни давньоруського корінного *o* на інші голосні. Перший діалект є той, що *o* змінює на чисте *i* (*nin*,

¹⁾ Стаття по славяновѣдѣнію, вып. III. стор. 184.

²⁾ ЗНТШ. XXXV—XXXVI, ст. 14.

стіл, дім), він охоплює північну смугу, що „дотикає границь Галичини та Буковини“. Другий діалект той, де змінюється *о* на чисте *у* „дотикає околиць“, де живуть румуни та мадяри (*пун, стул, дум*), отже до великої Угорської низини, посідає проте південну смугу. Третій, що первісне *о* змінює на незнаний звук (=німецьк. *й*, мадяр. *її*) *пѳн, стѳл дѳм*, лежить посередині між першим та другим.

До цього додає В. Гнатюк, що існують ще два діалекти, відмінні од попередніх, а саме: 1) діалект, де первісне *о* змінилося на тверде *и* (=рос. *ы*) *кынь, стьлл, пын* і 2) діалект, де первісне *о* збереглося дотепер — *кѳнь, стѳл, пѳп*¹⁾.

У праці „Русини Пряшівської єпархії“²⁾, відокремлюючи русинів з-поміж словаків, поляків, мадяр та німців, каже, що найкомпактнішою масою українці живуть у Шарішському комітаті та в північній частині Земплінського, а крім того в чималій частині Абау-Торнянського (стор. 12). Тутешніх русинів, тоб-то українців, Гнатюк розподіляє на дві основні діалектичні групи — руснаків і слов'яків. До першої зараховує він тих, що не дзєкають та що в їх мові дієслівний *infinitiv* закінчується на *ти*; до другої тих, що дзєкають і що дієслівний *infinitiv* закінчується на *ци*. Діалект перших він називає руснацьким, других — словенським (але не словацьким), уважаючи їх за близькі, споріднені, з діалектологічного боку.

На цих двох діалектологічних групах угорських українців ми трохи спинимось. Гнатюк підкреслює, що ці дві діалектологічні групи українців „значно віддалили ся від себе в мові“, але є між ними й велика подібність, а саме: а) м'яке *ч* (*чъас, чъудо*); б) скорочені форми у відміні дієслів на *ати* (*знам, знаш, знат*); в) метатеза, що в обох цих групах однаковісінька, тимчасом як у словаків — інша; г) багато чужих слів, запозичених з словацької, польської, німецької, мадярської мов.

Констатуючи, що діалект руснаків та слов'яків близький, споріднений, Гнатюк уважає руснацький діалект (тоб-то діалект русинів) за чистіший що-до наявності рис української мови.

Окрім того єсть у цих говірках і одміни: слов'яки, в одміну від руснаків дзєкають і цекають, тоб-то вимовляють звук *д*, як *дз*, у складах *де, ди, ді, дя, дь*; звук *т*, як *ц* в складах *те, ти, ті, ть, ть*; і звук *ч*, як *ци* в складах *ти, ть* (*читати — читац, писати — писац*). Що це вплив білорусів, які ненавчє-то тут колись були оселилися, Гнатюк цілком відкидає. Він визнає ці риси за наслідок впливу польської та словацької мови на українську. Він далі докладно зупиняється на фонетичних та морфологічних властивостях, намагаючись показати відмінності їх мови й підкреслюючи навіть такі риси, що є за певний наслідок мадярського впливу („у словаків, що живуть поблизу мадярів, приголосні *ж* і *ш* не м'яшать ся, а вимовляють ся твердо, як у Галичині“; ця риса „дотикає також здебільшого говору бач-

¹⁾ Етногр. Збірн. т. III, стор. X.

²⁾ ЗНТШ XXXV—XXXVI.

ванських Русинів“¹). Нарешті різницю становить лексика. Руснаки вживають деколи таких слів, яких немає у слов'яків і навпаки. Цю думку стверджує Гнатюк, подаючи цілу таблицю слів і розташовуючи їх за певними категоріями (стор. 23 й 26). Нарис властивостей діалектів руснаків і слов'яків з відповідними до цього матеріялами Гнатюк доповнює списком громад, що-разу зазначаючи, якою мовою говорять у кожній громаді. Самого реєстра громад склав Гнатюк на підставі власних спостережень і власного ознайомлення. В цій цінній і важкій праці Гнатюк визначає громади з мішаною мовою, а саме: руснацькою і мадярською; словенською і мадярською; руснацькою, словенською й мадярською; словенською і німецькою. Ці його реєстри охоплюють територію комітатів — Земплинського, Шарішського, Спишського, Абау-Торнянського і Боршодського.

Схарактеризувавши дві основні говірки Пряшівської єпархії — руснаків і слов'яків та подавши до цього широкі матеріяли, Гнатюк зазначає ще існування цілої низки говірок, де помічаються перехідні діалектичні риси („переливи говорів“). „Почавши від чистого руснацького, змінюють ся крок за кроком, втягаючи в себе що-раз більше чужих елементів, а зтрачуючи свої власні, аж стають в кінці більш подібні на словацькі говори, ніж на руські“. Як висновок, Гнатюк висовує думку про „винародовлюванне Русинів на користь словаків“ і відкидає думку словацьких вчених, ніби-то „слов'яки — то порушені словаки“. Як приклад, що стверджує його міркування, Гнатюк подає низку окремих говірок, описавши їх на підставі матеріялу, що сам призбирав був на місцях підчас мандрівок.

Ці говори сіл: Земплинського комітату (Чертежа або Чертіжне), Шарішського (Шамброн), Спишського (Сулина, Великого Липника, Орябини), Шарішського (Важнього Свідника, Лізманова), Спишського (Якубян, Кремпаха), Шарішського (Кружльова, Мальцова).

Отже бачимо, що Гнатюк постаравсь дослідити основні угорсько-українські говірки, що їх він нараховує п'ять ділянок (стор. 28). Відокремлюючи з-поміж них найяскравіші — говірки руснаків і слов'яків, він на їх розгляді спиняє цілком слушно свою особисту увагу; а окрім того визначає низку говірок, що являють риси говірок переходового типу. В цих питаннях, на жаль, досліди Гнатюкові не цілком викінчені. Так, приміром, п'ять ділянок говірок встановлено головним чином на фонетичних засадах. Знов-же Гнатюк занадто широко бере питання на шкоду ґрунтовності деталей. Ось через це й повставали заперечення та полеміка.

Гнатюк, подавши властивості основних говірок, і зосібна тих, що спричиняються до суперечок і непорозуміння, питаннями діалектології не обмежується. Він розглядає питання про територію і саме ту, де угорські українці перебувають усуміш з іншими племенами, а саме: словаками, поляками мадярами, німцями²), тоб-то в межах комітатів, або жупа-

¹) „Русини Пряшів. єпархії“, ЗНТШ. XXX—XXXVI, стор. 19.

²) „Русини Пряшівської єпархії“. 1—70.

ній — Гемерської, Шарішської, Спишської, Абау-Торнянської, Боршодської, частини Земплинської¹⁾, а також зосібна Бачки. Він цілком слушно до діалектологічних міркувань прилучає територіяльно-колонізаційні, і намагаючись у звязку з діалектичним матеріалом сполучити дані колонізації та її історії, силується як-найоб'єктивніш розв'язати спірне питання. Власне кажучи, зазначені вище праці Гнатюка мало не виключно присвячені цим країнам, тоб-то південній та південно-західній Угорщині. Життєвий процес утворив і тепер утворює тут складні форми національних стосунків, що в них українська людність, чужонаціональному підпадаючи впливові, або утворює такі риси мови й побуту, що її вже не вважають за українську, або, не маючи змоги дати опір отим впливам, винародовлюється на користь інших народів. Отже першу спробу докладно описати українських колоністів являє Гнатюкова праця: „Руські оселі в Бачці“²⁾.

В цій праці сумлінного етнографа Гнатюк подає докладний та вичерпливий опис української людности — тих колоністів, що доводиться їм жити поміж словаків. Праця складається з таких частин і висвітлює отакі питання: 1) Про назви — Банат і Бачка, про різницю поміж ними (Бачка — країна поміж Тисою та Дунаєм, а Банат на схід од Бачки). 2) Історичний екскурс про початок поселень у Бачці і про українські колонії. 3) Про побут бачванських русинів. Подавши точні відомості про кількість українців, Гнатюк розповідає про господарство, про будівлі, ремесства, торгівлю, народню творчість, весілля (воно занепадає), віру й релігійність. Разом з тим каже він про важкі умови життя, але звертає увагу на існування громадських кас, просвіт, на розвиток суспільства; підкреслює, що „бачванські Русини не відіграють жодної ролі в політичному житті через малочисленність“ (коло 9 тисяч); 4) окремо розповідає про нововірців — назареїв, або. бугерів (секту, стор. 55). До цього додає 9 оповідань, записаних у Бачці, і пісень. Оповідання ілюструють ті окремі питання, що на них зупиняється Гнатюк у своєму описові, а пісні — побутові, і про самий процес, творчости (пісні про дяка, вчителя, пароха і про мене, тоб-то самого Гнатюка).

Гнатюк одзначає тісний звязок колоній Бачки та Сріма, каже про їх колонізацію і нарешті про винародовлення бачванських українців. Всі ці відомості Гнатюк бере не з книжок, а з своїх власних спостережень. Він завважує, що колоній українських у Срімі більше, але вони дрібні, і в загальній кількості своїх жителів становлять „тільки четверту частину порівнюючи з бачванськими“ (стор. 7). Зв'язані вони тим, що Срімські колонії вийшли з Бачки. Гнатюк цілком відкидає ту думку деяких учених, буцім-то ці українські колоністи є нащадки запорозців.

Що-до колонізації, то на підставі праці Черніга, головне, а так само й інших дослідників, Гнатюк каже: „Коли полуднева Угорщина, нищена

¹⁾ „Русини Пряшівської єпархії“. ЗНТШ. XXXV—XXXVI ст. 8.

²⁾ ЗНТШ. XXII.

довголітними турецькими війнами, позбавилась від турок, то уряд в другій половині XVIII ст. подбав про кольонізацію, склавши як найкращі умови для неї, і ось українці Земплінського комітату та інших пустилися в долину; вони заселили одну велику пустиню і заклали тим способом нинішній Керестур“ (стор. 4). Його Гнатюк уважав за одну „зовсім чисту, непомішану з другими націями оселю“ (стор. 8). Цих думок Гнатюка не збивають і суперечники його, додаючи тільки деякі дрібниці (Р.Ф.В. 1901. т. XV, стор. 187). Торкається Гнатюк питання і про винародовлення і це питання розглядає та освітлює, звязуючи долю Бачки з Срімом. Питання про винародовлення, гадає він,—це справа наявна; доводів не потребує; різниця полягає тільки в чинниках, що цьому сприяють, а так само в тім, на чю користь відбувається винародовлення українських колоністів у цій країні. В Бачці винародовлення, на його думку, йде на користь маляр, а в Срімі—хорват. „Як в Бачці маляризують ся Русини, так в Срімі, каже Гнатюк, стають вони Хорватами, підлягаючи хорватським краєвим законам; вони мусять діти свої посилати до хорватських шкіл. Розуміється скорше можна вивчити ся Русинів по-хорватськи, як по-малярськи. Коли теперішні відносини в Бачці й Срімі не змінять ся, то наших кольоністів чекає там нехибна смерть національна. Друге покоління їх не буде вже звати себе Русинами, лише хорватами, або малярами. З сього знов вийде шкода нашій нації і то подвійна, бо з винародовленням наших поселенців не лише побільшується ряди наших ворогів, але й пропаде для нас раз на все одна з красних частин нашої суспільности“¹⁾.

Хоч як докладно дослідив це питання Гнатюк, усе-ж-таки повстали суперечки з приводу Гнатюкової статті. Гурток згадуваних уже вчених дійшов висновку, що в західних комітатах Угорщини є тільки словаки, а не русини, не українці. З приводу цього питання, Гнатюк написав дуже докладну статтю: „Словаки чи Русини“²⁾. Вона вийшла друком, коли визначилися основні напрямки полеміки. Стаття його розпадається на дві головні частини: перша розглядає питання про національність бачванських русинів (1—39) друга (39—81)—про національність русинів західних комітатів, а саме Земплина, Шаріша і т. д. Зміст першої частини цієї статті будується головним чином на розгляді літератури про бачванських русинів. Її Гнатюк вичерпує мало не до краю за винятком однієї тільки праці (Färnicha Händlovik'a), з найстаршої згадки про бачванських русинів почавши (Slovansky Narodopis p. 1849). Гнатюк перебирає цілу низку їх (Павлик, Губаш та инш.), зупиняється на малярських (Томаш, Івані, Франкль), студіює малярський журнал „Ethnografia“ і зосереджує особливу увагу на праці Kutlik'a — „Bac-Sriemski Slovaci“ з „Німецької Паланки“ р. 1888. Основна думка його така: „бачванських Русинів до найновіших часів було уважано за Русинів“, тоб-то за укра-

¹⁾ „Руські оселі в Бачці ЗНТШ. т. XXIV, стор. 9—10.

²⁾ ЗНТШ. XLII, стор. 1—81.

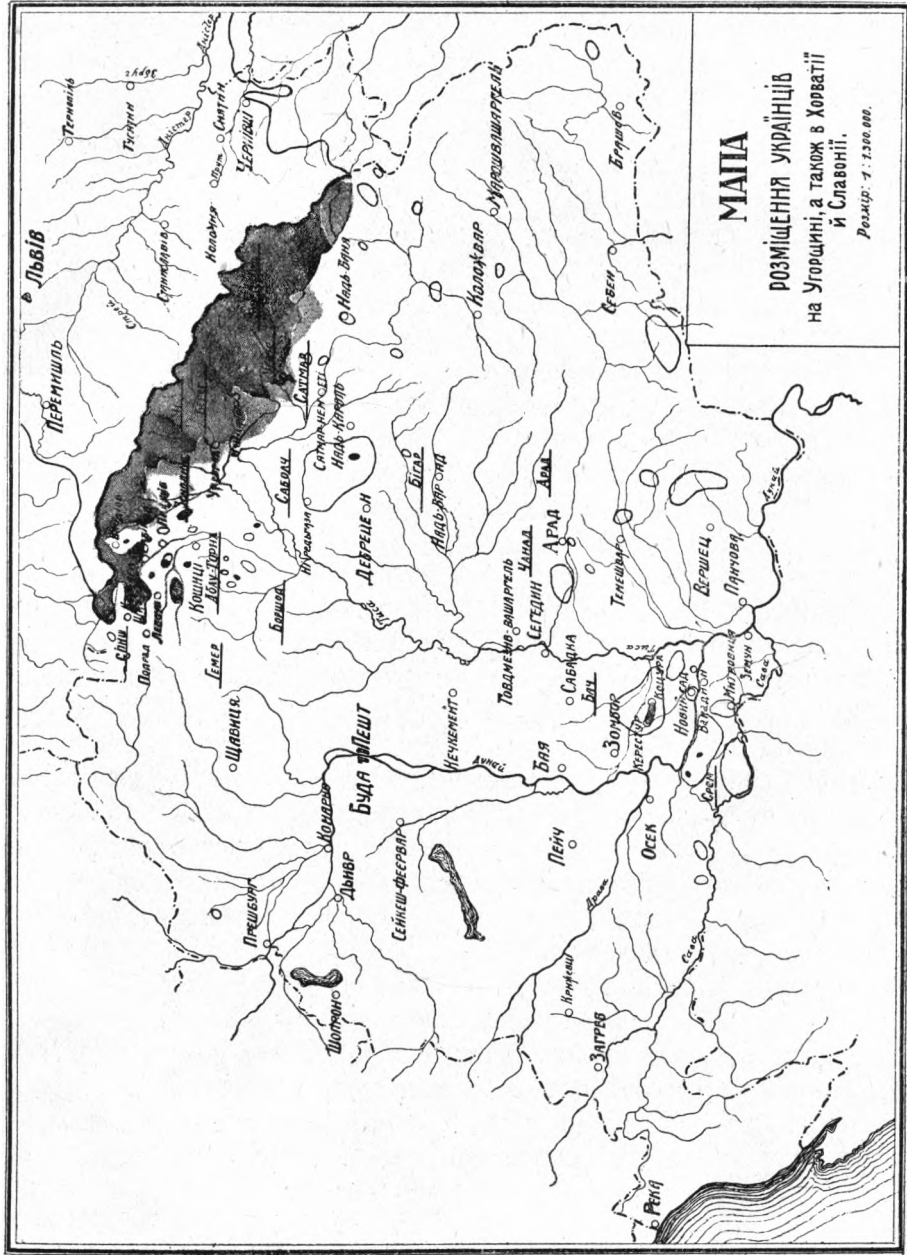
їнців (стор. 1). Ґрунт для цього передовсім історичний, тоб-то історія заселення; Slovanski Narodopis зазначає в XIX ст. в Бачці та Срімі українські оселі, як давні. Те-ж саме зазначають мадярські джерела, що їх подають згадані мадярські дослідники. Нарешті праця Kutlik'a переконаного словака — пароха сусіднього з Керестурою села, свідомого своєї словацької національності — подає промовисті доводи Гнатюкової думки, а саме: 1) про те, що русини прийшли сюди (до Бачки) у XVIII ст., і подає до цього приклади, 2) подає обчислення словацьких громад, не втягуючи сюди громад русинських, тоб-то українських.

Опріч того Гнатюк додає докладний огляд властивостей діалектологічних. Навіть не беручи на увагу матеріялів, що власне він сам зібрав, а ґрунтуючись тільки на матеріялах Верхратського (стор. 21), Гнатюк підкреслює ті властивості, що „промовляють більш за злуку бачванського говору з українським, ніж з словацьким“. Ось на ці властивості не звернули уваги, на Гнатюкову думку, ані Соболевський, ані Пастрнек, що подаючи рецензію на його працю, а до того намагаючись довести свою тенденційну думку, спираються виключно на фонологію і обминають інші прояви мови, які в цьому спірному питанні мають велике значіння (стор. 38). Гнатюк не відкидає того, що в Соболевського та Пастрнека була підстава, щоб зарахувати бачванських українців до словаків — це мова. Що правда, її дуже пословачено, але він категорично каже, що в своїй основі вона не є словацька, а русинська (українська). Користується Гнатюк для своїх міркувань і з аналогії поміж білоруськими говірками та бачванськими. Схожість поміж них є виразна. Адже відомо, що білоруська мова виробилася на місці „зіткнення східної (руської) з західною (польською) ґрупою словянських говірок (стор. 22); отже, тимчасом, каже Гнатюк, білоруську мову ніхто не зараховує до західних, а — до східних“.

Нарешті закінчує Гнатюк першу частину своєї статті, наводячи думки й міркування найвидатніших місцевих бачванських діячів, а саме — дяка-вчителя в Керестурі Миколи Губаша, богослова у Загребу Дмитра Над'я і богослова та єпископа Крижевацького Юра Біндаса. Всі вони однаковісінько висловлюються за те, що бачвансько-срімські русини не є словаки. Проти твердження Пастрнека й Соболевського, ніби-то бачванці — не русини, а словаки, рішуче протестує Юрій Біндас, богослов, єп. Крижевацький, такими словами: „Русскій народъ въ Бачцѣ и Стрѣмѣ имѣеть свою національную самосвѣдомость, і имъ то та мова лѣпше понятна, як словацка, хорватска и сербска... Правда, що мы — найдальша часть руского племени, и то е причиною, що мы уже так много утратили отъ руского означення; но то еще не пошло так далеко, чтобы нас не можно було спознати, як Русиновъ“ (стор. 31).

Розгляд літератури про бачванських русинів (українців), діалектологічні міркування, огляд та аналіза міркувань суперечників своїх, нарешті думки видатних бачванських діячів — українців дають Гнатюкові підставу поробити такі підсумки своїх студій: 1) всі письменники, що

Додаток до статті Вєслава Кашиньського.
 „Угорська Україна в етнографічних працях аґада В. Гатюка.“

Складено у р. 1927, в травні, на підставі мапи С. Траммієрського.

згадували були про бачванських русинів, завсіди їх уважали і називали не словаками, а русинами; 2) сами русини теж зараховували й зараховують себе завсіди до руської народности; 3) традиція про руське походження досі поміж них збереглася, 4) численні рукописи, записані переважно церковно-слов'янською мовою, а менше власним діалектом вказують на руську, а не на словацьку літературну традицію; 5) у школі й церкві послуговуються бачванці тільки руськими, а не словацькими книжками (стор. 36—38).

Другу частину своєї статті Гнатюк присвячує розглядові питання про національність не тільки бачванських українців, а взагалі всіх тих українців, що посідають на Угорщині західні комітати. Гнатюк подає огляд багатющої літератури про цих русинів. До виконання свого завдання він підходить, ставлячи такі питання: чи були русини й давніше, чи може зайшли там недавнечко, або винародовили на свою користь словаків (стор. 40), тоб-то про історію колонізації. Розглянувши праці Шафарика, Черніга, Відермана, Головацького, Шембера, Заклинського, Величка, Брока й інших (стор. 39—81), Гнатюк одзначає велику плутанину в цьому питанні; до цієї плутанини, на його думку, спричинилася статистика, беручи не завсіди однакову основу для своїх висновків: в одних випадках про кількість українців судять на підставі віри (одні кажуть, що русини тільки греко-католики, інші, що між ними є й римо-католики та протестанти); в інших уважають тільки на мову (проф. Пастрнек „Znejvuchodnějšich nářečí uherslovenskych“ *Narodn. Sborn.* III, ст. 64), а взагалі кожен по-инакшому дивиться на територію, що її посідають українці-русини (одні зараховують Земплин, Шаріш, Спиш, Торну, Абау до руської або русько-словацької території, інші до самої лиш словацької). Гнатюк ілюструє свої твердження прикладами, доводячи тенденційність статистики, що намагалася зменшити кількість русинів (стор. 46—48), та однобічність її засад. У звязку з цим Гнатюк порушує питання про те, хто „з двох суміжних народів — Русинів та Словаків — підлягає впливові другого і денационалізував ся в його користь“ (ст. 47). Ми маємо тут в його праці цілу низку думок вчених — Відермана, Головацького, Пастрнека, Брока і думку редакції *Slovenskích Pohľad'iv*, що визнали денационалізацію русинів на користь словаків, як факт, а Відерман додає ще до цього не тільки про пословачення русинів, але й про перетягування русинів на римсько-католицьку віру. Найширше і найдокладніше торкається цього питання на Гнатюкову думку, проф. Олаф Брок. У своїй праці „Угро-русское нарѣчіе села Убли“ (ст. 73—74) він зазначає, що народ тут цілком ясно відрізняє словацьке від свого: *Slovaki* або *Touty* — це елемент цілком чужий для *Rusin'a* — *Rusnak'a*. І тільки для того, хто завітав до цього краю, цілком ясним стає глибокий і міцний вплив словацької мови на сусідні мови угорсько-руські. Що правда, каже проф. Брок, словаки з культурного боку куди вищі од русинів, і підо впливом культури словаки — енергійніші. Склалося переконання, що розмовляти по-словацьки або навіть уживати в розмові словацьких слів є ознака освіти та кращого виховання.

Це Брок доводить цікавим прикладом із своїх власних спостережень. Перебуваючи тут, О. Брок мав розмову з селянами і за неї згадує. Селянин хотів сказати, що саме в них сіють для потреб господарства; але вимовивши слово: „šiuùt'“ він одночасно з тим ужив слова: „šejut'“, як його вживають словаки, щоб тим показати, що він потрапить висловитися буцім-то кращою, делікатнішою мовою (стор. 48—49), якою користуються словаки.

Питання про винародовлення українців на Угорщині Гнатюк ставить у широкому масштабі справжнього життя. Згадавши про винародовлення угорських українців на користь тільки словаків, Гнатюк порушує питання про винародовлення угорських українців на користь мадярів і хорватів, тоб-то про те, про що зазначав ще в початку 90-х років проф. І. П. Філевич у своїй „Історії Древней Руси“ (т. I), і про що ми особисто чули від самого-таки проф. Філевича після однієї з його мандрівок на Угорщину в 1894—95 роках. Філевич, що його узято було за шпига, мусів був, не виконавши завдань свого відрядження, виїхати тоді з Угорщини. На думку Філевича, винародовлення провадилось потужно й планово. Гнатюк посилається на працю проф. Філевича, а разом з тим і на Бідермана, що подає в цій справі цілком певні відомості. Про мадярський вплив на угорських українців, дарма що й у загальних рисах, каже А. Л. Петров; його думки доповнюють те, що сказали були зазначені видатні дослідники¹⁾.

З цими думками про майбутнє русинів тісно в'яжуться один з численних матеріалів Гнатюка, що записав він був в квітні р. 1903 в Німецькім Перегу, Арадської столиці від Йосипа Гія²⁾. Гій підкреслює важке економічне, соціальне й релігійне становище русинів що „суть затрачені не ма'ють а'ни чьколи', а'ни пастир'яа свогого а'ни заступни'ка свого, же'би за нима оруду'вал... Дыт'и што тут сут ру'скої фамелі'ї не майут нийяку у'цту... То ми' мусиме' от'аль пі'ти, або на оста'тку муси'ме затрати'ти сво'ю ру'ську ві'ру“ (ст. 220). Про винародовлення русинів яскраво промовляє записане в Семплаку, Арадської столиці в р. 1903 від Андрія Гудака оповідання: „Ми'сме уш т'аки страчені ма'йжек, бо уш те'пер так ви'шло у мадья'рскей кра'їны, же уж не позна'ют Русна'ка, лем за гове'до (стерво). Инша'кий йа'зык там не бесыду'йт лем ола'ский (мадярський)... Бо іше пар рокіу не по'знат, ко'трий Олах, а ко'трий Ру'снак, бо ста'ри по'мрут, моло'ди оста'нут, а о'ни са'ми с'я не на'учайут“³⁾.

В. Гнатюк, це подавши, відкидає цілком можливість гадки про русачення словаків і взагалі про винародовлення на користь руснаків, тоб-то українців, навіть у тих місцевостях, де вони пробувають компактною масою. Та й інші всі дослідники цілком додержуються таких думок, окрім хіба Івана Чапловича (ст. 44).

¹⁾ ЖМН Пр. 1893, X, стор. 516—527.

²⁾ Етногр. Збірн. XXV, а Гнатюка т. IV стор. 219—220.

³⁾ Етногр. Збірн. XXV, ст. 218—219.

Висновки Гнатюка такі:

1. Спірна територія, а саме територія Шарішу, Спішу, Земплину, Абау-Торн, Гемера, від найдавніших часів була руська, оскільки на це вказують вбогі, що правда, джерела (ст. 80); на цих місцях мають перевагу два народні елементи — словацький і руський (тоб-то український). Що далі від Шаріша в напрямі до Гемера, то менше руських, а більше словацьких прізвищ (ст. 74).

2. Ця територія де-далі зменшувалася через денационалізацію русинів, що відбувалася в двох напрямках — на користь мадярів — примусово, і на користь словаків — добровільно, легко.

3. Мову тубільців спірної території не досліджено на цілому просторі. Зібрані мовні матеріали свідчать тільки про те, що мова ця не одностайна: — в багатьох місцевостях вона чисто-руська (тоб-то українська), а в багатьох більш-менш пословачена. Аналіза діалекту, найбільш пословаченого, доводить про руську основу; звідси виходить, що мова тут була колись руська, тоб-то українська.

4. Розв'язувати питання про національність людности на спірній території, керуючись самою її мовою, хоч-би як вона була пословачена, не можна так само, як і релігією; для цього треба дослідити всі інші особливості побуту. Тимчасом цього й досі не зроблено. На Гнатюкову думку, повинно полишитись status quo, і спірну територію треба вважати все-ж-таки за руську, „як її сами Русини [тоб-то українці] рахують та їх сусіди“, і передовсім словаки.

Що-ж до русинів із західних комітатів Угорщини, то, як справедливо гадає Гнатюк, вони не становлять з погляду української національности чистого типу. Їх винародовлювання „поступав швидко ще й тепер наперед, і коли не зайдуть якісь несподівані обставини, на протязі сього століття не полишить ся з них сліду: усі пропадуть у мадярським і словацьким морі“ (80—81), тоб-то станеться те, що пророкував словенський поет Сладкович: „Tamhor vyhynieš, tamdolu sa ztratiš“¹⁾.

Що-до джерел, на підставі яких визначувано національність русинів, (урядова статистика й шематизми), то Гнатюк, критично їх перевірівши, довів їхню суб'єктивність, безпідставність, однобічність, і тенденційність, надто в шематизмах.

Відомий дослідник Угорської України С. Томашівський у своїх працях: 1) Етнографічна територія Угорської Руси²⁾; 2) Угорські русини в світлі мадярської урядової статистики³⁾. 3) Етнографічна карта Угорської Руси⁴⁾ дійшов тих самісіньких висновків, що й Гнатюк.

Такої-ж самісінької думки додержується і А. Л. Петров⁵⁾.

Ці вчені, а так само й Л. Нідерле⁶⁾ не ймуть віри державним статистичним джерелам, і тим самим позбавляють Пастрнкові й Соболевського закиди проти Гнатюкових висновків того ґрунту, що на ньому їх побудовано.

¹⁾ Р.Ф.В. XLV, стор. 178.

²⁾ ЗНТіШ XXII, ст. 1—15.

³⁾ ЗНТіШ VI, ст. 1—46.

⁴⁾ Статки по славяновѣдѣвию, вып. III. 1910, стор. 178—269.

⁵⁾ ЗН. М.Н.П. 1892. II. 448.

⁶⁾ Slov. Přebhl. 260.

VI.

Науково-дослідницька Гнатюкова праця тісно зв'язана з громадсько-національною діяльністю. За це яскраво свідчить його стаття: „Причиню до історії зносин Галицьких і Угорських Русинів“¹⁾. В. Гнатюк здіймає тут надзвичайно цікаві й важливі для національного відродження угорських українців питання. Він зазначає рік, коли культурно-національні зносини між Галичиною та Угорщиною перервалися через те, що запроваджено систему дуалізму в австрійській державі. Намагаючись з'ясувати, чом угорські українці винародовлюються, він між иншим зазначає, що після Драгоманова, який „своїми писаннями викликав цілий переворот між Галицькими Українцями“, ніхто не пропагував національної ідеї поміж Угорськими Русинами аж до 90 років. „Зносини поміж Угорськими та Галицькими Українцями слабнуть, а в початку 80 років перестають“²⁾. Настає повний та цілковитий розрив остільки, що одні зовсім забувають про одних. Рух, що почався з 90 років минулого століття, завдяки відновленому братству: „Общество св. Василя“, спричинився до пропаганди національної ідеї на Угорській Україні. Наслідки цієї пропаганди були двоякі. Старше покоління (листи о. Ставровського, о. Сабова та Сільва) ставиться до галицької партії народовців недоброзичливо. Це покоління в особах таких представників, як о. Семен Сабов та Іван Сильван, пропрокуючи всемогутність Росії та панування її над цілим світом, відмовляється від зносин з Науковим Т-вом ім. Шевченка у Львові, а Сільва прохає навіть не надсилати йому зовсім видань Т-ва. Молодше покоління (за винятком тієї його частини, що „від гімназії дбає тільки про посади: і аванси, а так само про безжурне спокійне без праці життя“, — це молоде покоління пройнято ідейною турботою про працю на користь простого народу та його відродження. Це покоління прямує до постійного зв'язку з Галичиною, щоб покористатися з матеріалів, часописів, книжок і різних джерел для справи відродження. Докладно обізнавшись з справою, Гнатюк знайшов тут і певний план („Kelet“ — часопис): на першому місці повинно бути виховання інтелігенції в певному напрямкові що-до національної справи угорських українців; окрім того, проєкт вимагає провадити боротьбу внутрішню, щоб позбутися тих „окістяних традицій“; з другого боку вимагає боротьби за свої справи з мадярами. На першому місці проєкт ставить навчити молодь народньої мови; пропонуючи скласти заклик по-мадярськи, щоб „знали мадяри про те, що ми хочемо, і не підозрівали нашу працю, а по друге тому, що молодіж не вмів по руськи читати про справи вишні повседенного життя“, Гнатюк з задоволенням підкреслює наслідки ідейної праці сьогочасного молодого покоління, що скеровані до виконання проєкту відродження Угорської України, і як один з найкращих заходів постійне спілкування з Галичиною вважає за

¹⁾ Л. Н. В. НТШ. Львів 1899. IX, стор. 162—178.

²⁾ Л. Н. В. 1899. IX, ст. 164—165.

одне з найпотрібніших. Він подає відомості про ті засоби, що сприятимуть цьому та що вже й уживаються почасти (подорожі, екскурсії, концерти), і яких треба уживати (заснування стипендій у галицьких школах для тих молодих хлопців з Угорщини, що хтіли-б там навчатися; видавання часопису, обопільні інформації, і головне видання популярних книжок). На Гнатюкову думку, ось ці засоби, зокрема концерти, зважаючи на велику силу народньої пісні, могли-б справу національного відродження угорських українців поставити на певний ґрунт і допровадити її до блискучих наслідків національного відродження.

VII.

Таким чином для Угорської України та її людности В. Гнатюк зібрав безліч матеріалів, найбільше з перших джерел на місцях, і опрацював найважливіші питання, що торкалися долі та життя цієї країни. Зібраний матеріал характеризує українську людність Угорщини дуже повно; він визначає з територіяльного боку три основні групи людности, а саме: та, що живе спільною масою; та, що живе всуміш з іншими племенами й нарешті та, що живе колоніями, вкрапленими поміж масою насельників інших, неспоріднених з українцями, племен. Ці три ділянки становлять той ґрунт, що дає певні орієнтаційні вказівки для дослідника української людности. Що-до змісту матеріалів В. Гнатюка, то вони, являючи зразки різноманітної народньої творчости угорських українців, яскраво свідчать про історичні події минулого, про теперішнє становище і про майбутнє угорських українців, як собі його народ уявляє. Взагалі подають вони відомості про маловідомий побут української людности цієї країни, і про процес творчости цієї людности, що лежить на найдальшій західній окраїні.

Збираючи та видаючи етнографічні матеріали про Угорську Україну, Гнатюк писав і про ті питання, що цієї країни торкалися, приміром, про мову, побут, релігію, територію, а в зв'язку з нею колонізацію угорських українців чи то на користь маляр, чи то словаків, і нарешті про необхідність їх відродити та про засоби для того, щоб сприяти цьому відродженню. Опрацьовуючи ці питання, В. Гнатюк використовував чисто-всі джерела та матеріали й намагавсь бути якомога об'єктивним. Та через те, що в деяких випадках усе-таки бракувало вичерпливих джерельних даних, як от що-до колонізації угорських українців, або що-до діалектології Угорської України, то Гнатюкові висновки в таких питаннях випадає вважати за припущення й гіпотези. Знов-же деякі дослідники не поділяють Гнатюкову думку, бачим угорські українці винародовлюються. Прим., С. Томашівський пише, що навсправжки головна етнографічна територія угорських русинів (не рахуючи дальших островів) сливе не змінюється за яких 500 літ, а перед тим була вона хіба ще менша, аніж сьогодні¹⁾. Що правда, не поділяючи Гнатюкової думки про винародов-

¹⁾ Стаття по славянофідній, стор. 221. Порівн. „Укр. народъ въ его прошломъ и настоящемъ“, стор. 426.

лення „величезними масами“, Томашівський усе-таки не міг не визнати цього явища за життєвий факт.

Та ці хиби не зменшують цінности Гнатюкової праці. Вона, як праця дослідника, що „знає край і людей із власного досвіду, має джерельну стійність“, а записи Гнатюкові вважаються за найліпші. Виявляючи свій глибоко український патріотизм, Гнатюк не був тенденційний у своїх дослідях. З'ясувати правду, збудовану на твердій аналізі джерел — це було основне його завдання. Найбільше певних джерел є в його екскурсах — дослідях у царині мови. І тому ми вважаємо за цілком справедливе виділити його діалектологічні міркування. Ми повинні зазначити, що їх докладний розгляд та критика не ввійшли в обсяг нашого завдання, бо вони повинні стати та, мабуть, і стануть за об'єкт окремої спеціальної розвідки; але цінність їх у тім, що вони на підставі матеріялу поставили питання цілком певно; окрім того в процесі полеміки, що повстала з приводу зарахування українців до словаків там, де вони тільки пословачені, вперше твердо поставлено питання про винародовлення угорських українців узагалі. Тут етнографічна дослідницька Гнатюкова праця тісно в'яжеться з громадською, національною.

Таким чином, В. Гнатюк поставив питання про угорських українців у всій широті, повноті й вичерпливості. Він дав численний суто-науковий матеріал, і сам поспитавсь його опрацювати. У процесі своїх дослідів Гнатюк з'ясував сьогочасне соціяльне становище угорських українців, а так само і за минулих часів; він накреслив ті моменти, що в близькій прийдучості загрожують угорським українцям, як національній одиниці.

Всі ці моменти в етнографічній праці Гнатюковій тісно та органічно звязані, і сама праця утворила в історії українських виучувань, і зокрема Угорської України, позначну добу. Навіть обминаючи інші етнографічні праці Гнатюкові, що Угорської України не торкалися, але для української науки багато важать, випадає сказати, що його досліди над Угорською Україною становлять капітальний вклад у скарбницю наших наукових досліджень. Цією працею надто міцно та глибоко Гнатюк звязав своє ім'я зосібна з Угорською Україною: він попідбивав підсумки усіх попередніх виучувань і поставив завдання для прийдучих, він звязав вимогу виконання цих завдань для суто-наукових потреб з національно-громадськими, пекучими вимогами самого життя угорських українців ¹⁾).

В'ячеслав Камінський.

¹⁾ За браком місця ми не змогли докладно подати про ту систему урядової статистики, що переводилась і переводиться на Угорщині. На виявлення плутанини в ній та виникнення через це фальшивих звідомлень поклав багато праці Гнатюк, яскраво довівши її нікчемність на фактах і зосібна показавши шкідливе що-до угорських українців з боку національного становище. Ця праця Гнатюка збиває закиди йому з боку Пастрька і Соболевського що-до етнічних відносин на Угорщині; ця-ж праця примусила Нідерле відмовитись від тих закидів, що він їх раніш робив Гнатюкові (Дав. Slovanski Prehled 1904. VI: Jeste k sporu ruskoslovenskou hranici v Uhrach*, а також Narodopisny Vestnik 1907: Studovani Sloveničiny. Nova data)..

НАРИС ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО ПРАВОПИСУ ДО 1927 РОКУ ¹⁾.

I.

Разом із християнством перейшла до всіх православних слов'ян церковно-слов'янська (болгарська) мова, як літературна. Правописні та інші модифікації, що вона їх зазнала на Русі. Граматична реформа XIV в. патріярха Євтимія Тирновського кінець-кінцем не змінила справи: в писаній мові і правописі Русі залишилася, по давньому, середня лінія.

Історія нашого правопису стоїть у тісному зв'язку з історією нашої літературної мови.

Найстаріша наша літературна мова, так з віку XI, це *не* була жива українська мова, це була мова церковно-слов'янська, староболгарська: разом з християнством до нас перейшла церковно-слов'янська література з її чужою для нас мовою, з її чужим для нас церковно-слов'янським правописом. І цей факт одбився в дальшій історії нашого правопису. Жива наша стара мова вдиралася в літературну церковно-слов'янщину і змінювала потроху чужий правопис так, щоб він був лекший для нашої людности.

От, у церковно-слов'янській мові ми знаємо *юси*: „юс малий“ *л* і „юс великий“ *ж*. Великий юс (*ж*) вимовлявся в староболгарській мові носовим способом: *онѣ*, малий (*л*) вимовлявся *енѣ*. Для наших предків XI в. так вимовляти було важко, і вони, бачивши церковно-слов'янські написання „дѣбѣ“, „мѣсо“, читали їх не „donbъ“, „menso“, а в душі своєї рідної мови: „дубъ“, „мясо“. Це ми взнати можемо з писаних пам'яток XI століття (бо од X стол. ми не маємо рукописів). Приміром у київському Ізборнику Святослава 1073 р. ми маємо поплутання *ж* та *оу*, *л* та *м*, і ми констатуємо, що принаймні з цього моменту написані юси вимовляються у нас у Києві вже не на церковно-слов'янський лад, а на наш, цеб-то юс великий ми вимовляємо як *у*, а юс малий як *я*. І це, треба сказати, пішло далі в хід: це, можна сказати, зробилося правилом; така вимога живовидячки навіть не вважалася за помилку.

Спорадично бачимо у нас в XI столітті ще й інші, навіть типовіші, вказівки на пристосування літературного правопису до духу нашої живої мови, — коли вже ми маємо в Ізборнику 1073 р. поплутання букви *ч* та *и* (а цього не було в справжніх церковно-слов'янських пам'ятниках XI в.). Ми бачимо, приміром, у тому самому київському збірнику Святослава 1073 року: „прѣсты *ни*“. Було б треба писати по церковно-слов'янському: „прѣсты *нѣ*“, а київський переписувач 1073 р. написав „прѣсты *ни*“—

¹⁾ Це (стенографічно записана, але для друку трохи вкорочена) доповідь акад. А. Е. Крымського на правописній конференції в Харкові в травні 1927 року.

чому? що це за знак? А це — жива наша рідна стихія вдирається в церковно-слов'янську, літературну, чужу для нас мову і міняє її в нашому рідному дусі.

Або ось, наприклад, знов своє місцеве пристосування, теж з київського Ізборника 1073 р. Той звук, що відповідає букві ѣ („ять“), у нас вимовлявся *je*, як і тепер він вимовляється в архаїчних наших північних говорах; тоб-то це був дифтонг, з певним нахилом до *i*. І от переписувач 1073 р. замість „вѣра“ написав „вира“, згідно з своєю київською вимовою.

Отак, не одкидаючи принципа, що літературною нашою мовою повинна бути чужа, священна церковно-слов'янська, з її священним правописом, наші прадіди вже й у XI в. допускалися певних модифікацій у тому правопису, і тим наближали його до живої своєї мови.

Далі, в XI-XII в., коли доводилося вже не чужу церковно-слов'янщину переписувати, а писати самим щось своє, — от, літописи, чи що, — тут знову робилися пристосування до живого життя, та й ще сильніші. В теорії хтіли б геть-усе правописати ніби по церковно-слов'янськи. Але ж, і добру волю мавши, наші тодішні люди не знали часом, як би написати до ладу щось „по книжному“. Найпередше були труднощі в лексиці, в окремих словах: не кожен знав, як зветься той або той предмет нашої обихідки по церковно-слов'янському, — і тому словар у літописах бравсь наш, місцевий. Граматичні форми — їх силувалися наші прадіди писати по книжному; але й тут не могли не одхилитися од церковно-слов'янщини. От, якесь „доброго“ треба було б писати по слов'янському: „добрааго“, а по нашому говорилося (як і тепер) „доброго; — і ми бачимо, що наші люди XII, XIII і XIV в. охоче пишуть „доброго“, а церковно-слов'янське занадто важке „добрааго“ зовсім одкидають. І чим далі одходило життя од XI в., тим більше в нашій літературній мові бачимо елементу свого, рідного, а церковно-слов'янщина тратить свої типові ознаки, дарма що ми ніде у наших тодішніх книжників не зустрічаємо думки, що й принципово треба б писати по нашому, просто, а не мовою „високою“, священною церковно-слов'янською.

Те-ж саме робилося і у інших православних народів XII-XIV в., прим. у сербів, які теж, на свій сербський лад, робили виправки в літературній для них церковно-слов'янщині. Та й у самих болгар за той час розвилася мова, яка зветься „середньо-болгарська“ — і вони, болгари XII-XIV в., вносили свої середньо-болгарські зміни в стару мову літературну. Кінець-кінцем той „церковно-слов'янський язик“, що повинен був об'єднувати всіх православних слов'ян, потроху-потроху почав різко одрізнятися в кожній країні.

І от, у XIV сторіччі, з'являється реформа церковно-слов'янської мови в таким напрямі, щоб вона була загально-слов'янська православна. Це так звана реформа Евтимія Тирновського. Дякуючи йому, в XIV столітті знов пішли в хід призабуті юси, навіть великі (ж) (не кажучи вже про малі: ѿ), поновилися архаїчні церковно-слов'янські форми. Ті, кому хтілося, щоб усі православні мали священно-літературну мову одну, ухопилися за цю

підправлену церковно-слов'янщину; і наші прадіди XV в. теж. Але життя знову брало своє, од нього одкараскатися не можна було і в XIV і в XV і в XVI вв. — так само, як не можна було од нього втікти і в XI-XIV вв. Герберштайн у XVI в. каже про Москву (та це й до нас прикладається): „Scribendum est slovenice, loquendum est rossice“, тобто писати треба по церковно-слов'янськи, а говорити по-російськи. Але ж коли в живій обихідці не було слов'янщини, коли вона була мова мертва, то нема нічого дивного, що й після реформи Євтимія Тирновського в писаній мові фізично не могло бути чистої слов'янщини. Через те і в мові, і в правописі після XIV в. далі йде та сама середня лінія, лінія погодження, як і перед XIV віком.

II.

Література квівських еретиків „жидовинників“ XV в. з її нахилом до простонароднього елементу і реформатські переклади св. письма на живу українську мову XVI в. принципово не одкидали правописної церк.-слов. традиції. Полемічна література XVI—XVII в., не вважаючи на рясну в ній народню стихію, закріпила панування церк.-слов. правопису друкованими граматиками („Адельфотес“ 1591 та „Сінтагма“ Мелетія Смотрицького 1619) і „Лексікономъ“ Памви Беринди (1627). Спорадичне вживання польської латинки для української мови в XVII-XVIII в. не міняло становища.

Наприкінці XV сторіччя, а потім у XVI сторіччі, простонародня мова починає вдиратися в літературу навіть дуже сильно, вже не якимись невеличкими елементами, не якимись окремими написаннями і словами, а просто-таки аж не може не спиратися на те, як говорить простий люд. Особливо характерні дві течії, обидві релігійні, але не ортодоксальні.

Одна це так звана література жидовинників, „жидовствующих“ XV в. Вони брали звичайну квівську базарню мову, і на ню силувалися перекладати чи Аристотеля з його високими філософськими думками, чи кого иншого; брали астрологію, ворожіння, приміти, і писали про це як уміли. Перекладали й Старий заповіт з богослужбним розподілом на „параші“. Цікаво одначе, що, хоч у „жидовинників“ на практиці так різко висувається мова зовсім простонародня, а твердою теорією, твердим принципом вони собі цього не робили; навпаки, до правопису вони пнулися все ж церковно-слов'янського. Тут ми маємо у жидовинників і *ѣ* на кінці, і букву *ы*, і букву *ѣ*, що одрізняється у них на письмі од „и“ (хоч вимовлялися вони вже однаково). Цілков зірвати із старою традицією жидовинники не зважувалися.

В XVI сторіччі — ще одно таке аналогічне явище, та тут за простонародність дбає вже инша релігійна течія, реформатська. Під впливом західньої реформації починається в XVI в. переклад святого письма на живу мову. Така — Пересопницька євангелія 1556-1561 р. та инші. Ми бачимо по тих перекладах, що це мова дуже простонародня. Але ж правопис — він і тут, в основному, є церковно-слов'янський. Нехай собі, приміром, *и* та *ѣ* тут на практиці плутаються, але ж тенденція є на письмі їх все-таки одрізняти; і непотрібний твердий знак *ѣ* — його теж у цих пе-

рекладах додержуються. М'який знак (ь) часто ставиться в дусі балканських мов і не раз грає ролю твердого знака, часом аж надто штучно. От приміром у Пересопницькій євангелії ми читаємо „оплюль“ (тоб-то „оплів“): коли буква „ю“ — тут яскравий українізм (ѣ), то м'який знак на кінці — це вже правопис аж надто для нашої мови неприродний, це балканізм. А все ж зірвати і з ним, з церковною традицією, перекладачі наші не зважувалися. Шукали якоїсь середньої лінії, лінії погодження.

Тоді ж таки, в кінці XV — поч. XVI в., настало у нас книгопечатання, а в кінці XVI в. таки добре вкереїнилося. Почали друкувати богослужební книжки, а разом з тим дуже жваво потекла релігійна полемічна течія: і православна боротьба проти унії, і уніяцька оборона тієї унії. І от тоді одбувається у нас на Україні міцна фіксація правопису, способом друкарським — тільки ж у дусі не народньому. Правда: що до самої мови полемічних писань кінця XVI та початку XVII в., до їх стилю, до словаря і т. инш., то в тих точках ми бачимо мову дуже далеку од мертвої церковно-слов'янщини; ба навпаки: в лексиці нашого письменства XVI-XVII в. яскраво одбивається мова справжнього життя, ще й полонізмами перисищена до того. Але граматики, але правопис — то діло инше! тут — рішуче намагання іти за давньою церковною традицією.

Окрім фіксації правопису через самий факт друкування книжок, маємо ми тоді й дві печатні граматики. (Можна б навіть говорити ще й про третю, але найважливіші дві). Одна вийшла в світ у Львові в 1591 році; то „Адельфотес“. Друга — „Грамматика Словенская“ (або „Свн-тагма“) Мелетія Смотрицького 1619 рр. Та ще вийшов у світ важливий для унормування правопису „Лексіконъ“, що видав у Кієво-Печерській Лаврі Памва Беринда 1627 року. Через оці три філологічні видання, кінця XVI — поч. XVII в., міцно закріплено у нас на Україні в системі правопису історичну етимологію, як оснівний принцип. В усіх трьох тих працях, по давньому, бачимо узаконений твердий знак (ъ) на кінці; одрізняються в них літери ы та и, не зважаючи на те, що вони вимовлялися цілком однаково. Бачимо тут і букву ѣ (ять). Читалася вона у нас тоді, правда, за „і“, але і з таким читанням все ж це була штучна правописна етимологія, намагання не одходити „отъ доброглаголивого словенського языка“. Причина для унормування правопису в традиційному, не народньому дусі була тоді не неповажна: бажалося держатися такого правопису, щоб увесь православний елемент Польщі, і український, і білоруський, однаково вважав ту православну літературу XVII в. за свою, а не спеціально за українську. Та й про сильну православну державу Московію і про релігійну одність із нею теж не хтілося забувати. Мертвий, церковно-традиційний правопис повинен був усі ті „руські“ народності об'єднувати.

Більше-менше тоді ж таки починається у нас іще одна правописна течія — писати латинкою. В ряди-годи запроваджується в XVII в. для нашої мови і латинський алфавет, у польському вживанні, себ-то коли треба віддати звуки „ш“, „ч“, „ж“, то пишеться sz, cz, ż. Дуже гарні

свої українські широкостонародні „інтерлюдії“ галичанин Якуб Гаватович, на початку XVII в. (1619), писав саме отаким альфаветом, „абцадлом“. І навіть видрукував їх так. Треба сказати, що Гаватович не залишився спорадичним польсько-альфаветним українським письменником: він знаходив інших наслідувачів, що теж уживали тоді латинки для українських текстів. Візьмімо, наприклад, сатиричні вірші до 1650 року проти козацької сваволі, що починаються так: „Oy v misty Pereaslavlju, posered rinku, prodavala babuseyka tou hrin“. Або візьмім близьку до того самого часу елегію про побойще Хмельницького з поляками на Сирії: „Oy riczko Styru“. І таких пам'яток дійшло до нас не так уже й мало.

Тільки ж, великого успіху латиниця у нас не здобула. Перемогу мав Мелетій Смотрицький з своєю об'єднально-правописною граматиною „Свнтагмою“ і церковно-слов'янським альфаветом, з його ђ, ѣ, з твердим знаком ѡ і іншими неживими книжними особливостями.

III.

Грамматика Мелетія Смотрицького тісніш еднала українців і з московською писаною мовою XVII в. Правописні впливи на Україні з самої Москви. „Гражданка“ Петра I на початку XVIII в. Об'єднання, через розбір Польщі, трохи чи не всієї України під московською владою за винятком Галичини, Буковини та Угорської Русі — і філологічні дуалістичні наслідки од цього.

Граматику-„свнтагму“ Мелетія Смотрицького визнавали й шанували не тільки ми та білоруси, польські підданці, а так само — й Москва, не добачаючи в ній нічого чужого для себе. Може навіть найбільшого успіху ця Мелетія Смотрицького грамматика набула собі не де, як саме в Москві.

А коли Лівобережжя наше, за Хмельниччини, одійшло політично од Польщі до Москви, то ще менше було підстав на Україні XVII в. одкидати етимологічний правопис і поривати правописну спільність із Московією. До того ж у Московії незабаром настала епоха Петра I, з його просвітніми реформами, і це все не залишалось без певного впливу для України і для її орфографічних поглядів. Між иншим, запроваджена через Петра I, для друкованих книг, азбука-гражданка замість кирилиці — сталася і нашим надбанням. Гражданка корисна була тим, що вона присилувала нас одкинути деякі аж надто зайві старо-слов'янські орфографії (прим. слов. ѡ „ксі“, слов. ѣ „псі“, викинути ѡ), але за те гражданка надала нам ще тіснішу етимологічну „увязку“ з Московщиною. До того ж Петрова „гражданка“ засвоєна була більше на московсько-підданому Лівобережжі, ніж на польсько-підданому Правобережжі, і вона вносила тоді певну розбіжність у правописну справу на Україні.

Так справа стояла до кінця XVIII століття, доки одна половина України перебувала під Польщею. Та, як відомо, року 1772-го розібрано Польщу — вперше; потім розібрано її в XVIII столітті ще двічі. Через ті розбори лиш невелика частина українських земель дісталася од Польщі

не до Росії: а саме Галичина, Буковина та Угорська Україна припали Австрії (вкупі з однією частиною справжньої Польщі; трохи й од Туреччини). Інші ж українські краї, мало не всі, об'єдналися під пануванням російським. Для історії розвитку літературної мови й правопису українців мав цей факт величезну вагу. Австрійська частина України вийшла з'ізолювана, а всеняка „велика“ Україна, опинившись під російською владою, мусіла неволею або навіть і доброю волею не інакше розвивати свою письменську мову і свій правопис, як пристосовуючися до російських обставин.

IV.

Правописні вагання нового українського письменства XIX в. в російській Україні через те, що урядова московська вимова руських літер була інша, ніж тая, яку доти знала Україна. Етимологічний правопис у Котляревського, Бодянского, Максимовича. Правопис у Квітки, Гребінки, Шевченка, згідний з російською вимовою літер. Кулішівка, так, із середини XIX в. Урядова заборона проти кулішівки в 1880-их рр. і насильне запровадження „ярижки“.

Здобувши в свої руки цілу Україну обох боків Дніпра, російський уряд одразу поставився дуже неприхильно до всяких окремішностей для українського правопису, навіть у тій угодній формі церковно-слов'янській, яка тоді у нас була. Казали: з якої речі малоросіяни букву „ѣ“ читають як „і“? чому „и“ вони читають як „ѣ“? І почалося нівелювання в вимові нашої азбуки та намагання придерти її до вимови великоруської і через церкву, і через школу. В церкві було заборонено, щоб прим. „Свѣтъ Христовъ просвѣщаетъ всѣхъ“ піп смів вимовляти: „Світ Христов просвіщаєт всіх“; а треба було за московським наказом, читати: „Свет Христов просвещает всех“. В церкві — то то особливо митрополит київський Миславський кінця XVIII в. подбав про це, щоб Москві догодити. А що до шкіл світських на Україні, то тут справа інша: тут, уже й без церковної допомоги, світське царське правительство само поробило як слід. І таким чином нас навчено читати букви так, як читають їх по російськи.

Цей факт сильно одбивсь і на новому нашому письменстві XIX в. Почавшись з Котляревського, воно, протягом XIX в., дуже вагалося в правописі.

Батько нового нашого письменства Котляревський був людина, вихована в XVIII віці. Йому важко було перейти зовсім на російську вимову літер, тобто вимовляти „ѣ“ за „е“, „и“ за „і“ і т. инш., дарма що він на російській військовій службі був, і чини мав. Тому, коли Котляревському треба було написати „byty“, то він писав „бити“ (і читати це треба було не „біті“, а саме-іменно „byty“). Або, коли Котляревському треба було написати „bilyj“, то він писав „бѣлый“, але читалося це: „білуї“, не як по російськи, не як „белій“. Котляревський ще не звик до звуків російського правопису, і хоч зовнішньо його правопис ніби збігається з російським, але вимова — не та. Заразом коли йому-Котляревському

треба було написати суто-українське „vin“ (= Ѡнъ), то Котляревський сміливо писав „вѣнъ“ (або ще „винъ“). — І Котляревський з таким правописом не був самотній, бо і в інших наших письменників початку ХІХ в. бачимо відгомін чи відбиток правопису ХVІІІ в., — себто держаться вони правопису церковно-слов'янського, але пристосованого до нашої вимови. І хто найсильніше ладен був і в ХІХ в. додержуватися у нас на нашій Україні отакої системи, то це були мабуть-таки філологи. От, приміром, коли Бодянський, професор-славист, пише під псевдонімом Їсько Материнка свої віршовані „Казки“, то в нього „ѣ“ читається як „і“; Бодянський, щоб дати вимову „vin“ (= Ѡнъ), пише „вѣнъ“. Найбільше ж хто й теоретично обґрунтовав для ХІХ в. старо-етимологічний правопис і пристосував його фонетично до всіх відтінків нашої вимови, задержавши традиційні букви „ѣ“, „ы“, „ѣ“ та позавадивши літери з так званими дашками (Ѡ и ѡ), це був професор-філолог Максимович. Въ передмові до своєї збірки українських пісень (1827) Максимович пише, що виключати букву ѣ „изъ малороссійскаго правописанія“ ніяк неможна: хоч би як там не по нашому читали її росіяни, а ми маємо читати „ѣ“, а писати „ѣ“. Букву ѣ — казав Максимович — неодмінно треба задержати. Букву и читаймо як ѣ, але й букву ѣ теж на письмі задержуймо „для русскихъ, коимъ непонятно будетъ многое, если не сблизитъ правописанія малороссійскаго съ русскимъ“ „Vilyj“, писатимемо „бѣлый“, але „vin“ писатимем не „вѣнъ“, ба „вѠнъ“, з буквою „Ѡ“, бо написаная з дашком вона має читатися у нас не „о“, а „і“, а „русские“ розумітимуть, що таке „Ѡ“ відповідає „русскому о“. Коли треба написати „zapliv“, то треба за Максимовичем написати те слово з буквою „е“, як у російському слові „заплель“, але над „е“ треба буде по українськи поставити дашок і написати „заплѣвъ“. Слово „dobri“ (pluralis, напр. *dobri ludy*) — тут треба писати над *и* дашок: „добри люди“, і тоді таке *и* (ѣ) читатиметься не широко, а вузько: „dobri“.

Цей правопис по суті треба б називати етимологічним правописом спеціально Максимовича. Але потім він попросту звався „етимологічним“.

Тільки ж для російської України цей Максимовича правопис, де-далі, ставав більше й більше неприйнятним. У школах на Україні ХІХ в. рішуче учили: „читайте ѣ як е“, — то чи ж легко було б школярові після шкільної науки прочитати в будь-якому тексті „бѣлый“ за „білий“, а не за „белий“? Живе життя протестувало проти такої тяжкої штучности, яку надумав Максимович, і наші письменники це відчували. Вони, вихованці російських шкіл ХІХ в., аж ніяк не могли вже привчитися до такого способу писання й читання, як радив Максимович, і шукали иншого способу. Раз вони знають російську мову, раз вони знають як вимовляються букви по російськи, то для них писати по українськи буде геть-геть легше, коли вони братимуть звукове значіння для кожної буква лиш таке, яке дає російська мова і вимова. Тому Квітка, Гребінка, Шевченко переходять для української системи правопису на азбуку в вимові російській. Треба написати: „Добре роби, добре й буде“ — пишуть

„Добре робы“. Коли треба написати „bilyj“, пишуть „билый“. Для звука „і“, який би він не був своєю етимологією, вони пишуть „и“: „винъ“ (=він, ђнъ) і „викъ“ (=вік, вѣкъ), себ-то пишуть „и“ широкє. Коли треба написати „blyzkyj“, пишуть „блызькый“. Твердий знак пишуть вони скрізь, за російською системою: пишуть „ъ“ і там, де він зовсім звуково не потрібен (от як у кінці слова „винъ“), пишуть твердий знак і в середині, де він звуково потрібний („бъе“ = bje).

Отак стояла у нас справа до Куліша: з одного боку — незручний для нас (але „понятный для русских“) правопис Максимовича, з другого боку — правопис Квітки, Шевченка і инш., з вимовою букв такою, якої вчили в школах. Я проминаю одну (і то дуже дотепну) поправку Павловського (1818), бо з'єдную його з Кулішем.

Кулішів правопис, яким ми пишемо й досі, тільки з маленькими відмінками, інакше „кулішівка“ — це є наслідок нашої графіки XVIII віку, але трохи перероблений. У XVIII в., коли подивимося на наші пам'ятники, особливо котрі не друквані, а рукописні, то бачимо, що буква „ы“ вже здебільша одкидається, і коли за граматиною треба, приміром, написати „силы“, то писар XVIII в. натомість охоче пише „сили“, з буквою „и“, а не „ы“. Куліш це взяв як постійне правило і зовсім скасував букву „ы“. Але у XVIII в. була у нас у письмі буква „ѣ“, що вона тоді читалася за і; Куліш вирішив, що відколи росіяни XIX в. навчили нас вимовляти „ѣ“ за „е“, то можна нам замість „ѣ“ писати букву і (з крапкою). Знов же той звук „і“, який вийшов з „о“ — слід за Кулішем писати не так, як Максимович, не „ѡ“ (з дашком), а теж писати „і“ („вѣнъ“ = „(в)ѡнъ“). Що до цього пункту, то Куліш не сам до нього додумався, бо Павловський у своїй „Грамматикѣ малороссійскаго нарѣчія“ (1818) раніш од Куліша постановив, щоб писати „і“. Далі Куліш запровадив для йотованого „е“ букву е, напр. „знае“, „знаете“. Це теж уже бувало, — непослідовно правда, — і в XVIII віці (середню букву „е“ в „знаете“ писали, бувало, не в такій формі, як на кінці в складі „те“ або як у слові „везти“, ба з ширшими краями). Букву ѣ Куліш не одразу одкинув: він у перших часах своєї правописної реформи писав „ъ“ і в кінці слів і в середині; коли треба було йому написати „bjem“, він писав „бъемъ“. Для звука „йо“ (або для „ьо“) Куліш, як і росіяни, взяв шведське „ё“: коли треба було написати народній мову, або joho, do joho, то Куліш писав: „народнѣи мови“ і „ѣго“, „до нѣго“. Але над кінцевим „і“ в слові „народнѣи“ у нього двох точок не було. Літери „і“ він не придумав.

Цевну корективу до цього Кулішевого правопису було внесено близько 1870 року. Мабуть найбільше це зробив „Юго-Западный Отдѣлъ Русскаго Географическаго Общества“ в Київі. В його виданнях відкинута твердий знак („ъ“) на кінці, як абсолютно непотрібний (залишений він тільки в середині, напр. „бъе“), і запроваджено букву „ї“, щоб вона читалася, як жі: „до неї“, „її“.

Тільки ж оцей Кулішівський правопис, дуже зручний для нашої мови, після того недовго міг існувати на Україні легально. Як ступив на

престіл Олександр III — кулішівка рішуче була заборонена. За урядовим наказом треба було нам додержуватися такого правописа, який не одступав би од російської вимови букв. Скажемо: як візьмем слово „vin“ (= ѡнѣ), то треба писати „винѣ“; коли ж чується „и“, то треба писати „ы“, напр. „pгyрлyч“, „Клyм“ мусимо писати „пpыплывѣ“, „Клымѣ“, ще й з твердим знаком на кінці. За Олександра III здобув той правопис прозвання: „ярыжка“; попередку вимовляли „єрыжка“ (од букви „ы“, „єры“), а потім стали казати „ярыжка“, бо слово „ярыжка“ мало б визначати щось чиновницьке, казенне, силоміццю накинене. Будьмо справедливі: хоч „ярижка“ геть противна духові нашої мови, бо грубить її (ми ж не вимовляємо „сылы“, а щось середнє: „сили“) і до того вона протиісторична, але тая ярижка все ж кінєць-кінєць не так уже погано передавала звуки нашої мови. Писання „ярижкою“, хоч і не гарним для ока способом, читати було можна не зле. Не дурно ж у першій половині XIX в. писали саме отак і Квітка і Гребінка і Шевченко. Ми чули навіть певне признання їй із уст людини, яка ненавиділа цей ярижний правопис більш, ніж хто инший; це був Грінченко. Грінченко казав: правопис ярижний дуже не гарний, проти його треба всіма силами боротися, але він зробив одну гарну річ: бо він наблизив українську книжку до нашого села. Селянин — казав Грінченко — ярижку читає одразу, бо селянин звик читати тільки так, як його в школі вчили; і коли дають йому кулішівку, якої він не бачив в офіційній школі, йому кулішівку тую не легко читати. — Але ця єдина перевага тієї грубої ярижки не могла надолужити її лихих боків. І не дурно ж коли настав 1905 рік, коли зникла заборона, що тяжіла над кулішівкою, тоді громадянство наше разом одкаснулося од ярижки, і всі вдалися до кулішівки, яка виходить із історії нашої мови і віддає дуже гарно й гармонійно всі звуки нашої мови.

V.

Доля правопису в Україні Австрійський XIX в. Консервативна сила давньої традиції „язычя“ XVIII в. — і поява „Русалки Дяѣстровои“ 1837 з живою українською мовою і новим правописом; протести консерваторів проти неї. Дві галицькі мовно-правописні течії бл. середини XIX в.: „тверді“ русини з „историческими началами“ і з правописом етимологічним — і „мняні“ народовці („Правда“ з 1867 р. і ин.) з кулішівкою, з правописом „фонетичним“. Група прихильників польської латинки („Ruskoje vesile“ 1835 і ин.). Правопис Драгоманова в 1870-х рр.; опір проти того „жєневського“ правопису серед консервативного галицького громадянства. Рутенство; гасло: „розбрат із Україною“. Загальний наворот галицьких русинів у 1880-их рр. до консервативного „твердого“ етимологічного правопису Максимовича.

Так було з правописом на нашій Україні — Україні російській. В Галичині, в австрійській Україні, правописна справа пішла, складніше, в инший бік.

Як почавсь для Галичини XIX вік під володінням Австрії, там ніхто не захтів зірвати звичної для всіх вимови церковного ѣ, яке ніхто там ніколи не вимовляв на російській лад за „є“. Буква и, як і давніш, не пере-

ставала в Галичині ХІХ в. читатися широко, так як „ы“, а не так як по російськи. І буква „ы“ і „ъ“ — все там у Галичині залишалося в повній силі, — так, як воно було в ХVІІІ в. Шкільні галицькі граматики поч. ХІХ в. для „руського язика“ (по суті, українсько польсько-церковно-слов'янського „язичія“) офіційно, шкільно, закріплювали давню правописну традицію ХVІІІ в. з її штучністю, далекістю од чистої української мови.

Але, хоч яка сильна була в Галичині рутина, у певної групи галичан ХІХ в. теж почавсь проти мертвої традиції протест: протест живої мови. І це сталося підо впливом України російської, де вже од Котляревського друкувалася література зовсім чистою народньою мовою. І от надумавсь Маркіян Шашкевич, із своїми товаришами, писать не старим мішаним язичієм ХVІІІ в., а живою мовою галицького простого люду. Як наслідок, вийшла в світ збірка: „Русалка Дністровая“ (Будапешт 1837). Правда, навіть у заголовку „Дністровая“ ми бачимо стару букву ъ, але ж писалася вона з умовою, що читати її треба як „і“: отже це було писано так-сяк по фонетичному. Для таких слів, як „він“, „під“ (де і вийшло з ô), вживається у Шашкевича буква „і“, — так само як у Павловського. Поробив він і інші спрощення, одкинув непотрібний „ъ“, не дбав про букву „ы“, раз вона вимовляється однаково з „и“.

Тільки-ж Шашкевичева спроба дати, для літератури, і живу мову і підхожий живий правопис замість церковно-слов'янського викликала велике обурення серед консервативних галичан. Проти „Русалки Дністрової“ вчинили навіть судовий процес, і молодих студентів, які видали „Русалку Дністровую“, потягли до суду.

Взагалі тоді в Галичині вияснилися дві течії для мови й правопису.

Одна течія — то були ті русини, котрі хтіли спиратися на „твердыи историческіи начала“, тоб-то писати язичієм ХVІІІ в., може хіба трохи пристосовуючи його ще й до російщини (бо Росія манила їх до себе політичною своєю силою). Навіть згоджуючися робити ніби деякі відступки живій мові, вони силувалися затерти її особливості через правопис „етимологію“. От, вони замість „бувъ“ писали „быль“, хоч казали, що вимовляти це любісінько можна й „був“. Або знов: писали вони правописом Максимовича, яким — правда — можна було б передати усі звуки нашої мови, тільки ж під етимологічною шкаралушою: через усякі дашки. Наприклад, щоб віддати слово „він“, ті „тверді“ русини писали „вѣнь“, або й без „в“ — „ѣнь“. Щоб дати на письмі „від мене“, то треба було писать: „ѣть мене“ тоб-то замість букви „д“ написати „т“, та ще над „о“ поставити дашок (ô) і тоді читати „ѣтъ“ за „від“. Таким чином, непопулярний на російській Україні, важкий правопис Максимовича, який дбав про те, щоб його легше розуміли росіяни, знайшов собі у „твердых“ русинів добру пошану. І доводиться сконстатувати, що той правопис Максимовича в Галичині довго, особливо в першій половині ХІХ в., мав безперечну перевагу над усякими іншими правописними напрямками.

Рівночасно одначе, все, що тільки було свіжого в Галичині, що належало до поступової партії, до прихильників простого народу, те йшло другим шляхом — шляхом Шашкевича та Куліша. Їх вважали за „мнякших“ русинів, а вони себе титулували „народовці“. Для нашого часу „народовство“ це було б явище уже реакційне, уже не поступове, але тоді, для того часу, так після середини XIX в. і далі, це була течія поступова: це для того часу були радикали. Вони прийняли фонетичний правопис Куліша. Ті галицькі журнали, які почали видаватися в 1860—1870-их роках, „Мета“, „Вечерниці“, „Правда“ і т. ін., більше-менше до 1880 р. — всі вони друкувалися кулішівкою. На перші часи ті народовці настільки слухняно йшли за Кулішевим правописом, що навіть твердий знак на кінці ставили, напр. в слові „відъ“.

Отже в Галичині правописна справа стояла тоді так, що в школах задержався правопис Максимовича, офіційно проведений через граматику Осадци (і Огоновського — вже пізніше), а народовський журнал „Правда“ (з 1867) друкувався кулішівкою, се-то у народовців був спільний правопис з нашим українським (звичайно, доки у нас царське правительство зовсім кулішівку не заборонило).

Та окрім того в Галичині XIX в., найбільше з польського боку, з офіційних сфер, бачимо що один правописний напрям: хтять завести для української мови латинку, і іменно латинку польську (де *sz* = *ч*, *sz* = *ш* і т. ін.). Такі спроби бачили ми ще й у XVII в., бачили й у XVIII-му, а в XIX в. ми маємо прим. таку книжку, писану навіть без полонізаторських тенденцій: „*Ruskoje vesile opysanoje szerez J. Łozynskoho*“ (Перемишль 1885 — двома роками раніш од „Русалки Дністрової“). Маємо й інші такі „абцадлові“ видання, знаємо навіть газети (а Краківська Академія Наук — українські етнографічні тексти інакше й не друкує, як „абцадлом“, латинкою). Але проти латинки загал галицьких русинів раз-у-раз протестував дуже рішуче: латинка була для них символом полонізма, і тому латинка у галичан не прищепилася, хоч певне число прихильників вона все ж не переставати мати.

В 1870-их роках, як розвивалася в Галичині діяльність Драгоманова, то разом з його радикальною діяльністю політичною ми бачимо у нього радикальний напрям і в правописі. Правда, вплив його тут, у Галичині, був не безпосередній, він ішов із Женеви, бо в Галичину Драгоманова не пускали. Драгоманова правопис не тільки радикальний, але й надзвичайно науковий. Можна б сказати, з наукового погляду це і був і є найкращий із усіх наших правописів, тільки що він для нас незвичний, і через те не зміг прищепитися. Склався той Драгоманова правопис живовидячки підо впливом сербським. За правописом Драгоманова („драгоманівкою“), не треба нам не тільки твердого знака, ба не треба букв *я*, *ю*, *є*, *ѣ* (як у Куліша); бо ці складні букви в драгоманівці розкладаються на свої основні елементи і замінюються кожна двома буквами — або за допомогою латинської букви *j*, або за допомогою *ь*. Коли

прим. візьмем наше слово „в'язати“, то за Драгомановим треба написати: „в'язати“, а коли це буде слово „святий“, то треба писати „святиї“; треба писати „бју“ з йотою — і „конью“ з „ь“, „јого“ — і „до нього“. Таким чином у драгоманівці усувалися всі наші звукові непорозуміння й непослідовності. Філологічно цей правопис був би найбільше підхожий для нас, бо він найточніший, і як би він свого часу був засвоєний у школах і в печаті, то багато теперішніх непорозумінь було б усунулося, усунулася б не одна різнобіжність у правописі між нами і галичанами.

Але чимало обставин довело до того, що цього правописа, „драгоманівку“, русини відкинули. По перше, він був незвичний, різав око. Ми можемо бути в інших галузях життя величезними радикалами, а в правописі — боїмося радикалізму: звичка має величезну вагу. Не дурно ж і сам Драгоманов це відчував, і цитував слова одного з французьких політичних діячів, що казав: „нам-французам куди-легше зробити чотири революції, змінити скількись разів уряд, ніж викинути якусь одну-однісіньку непотрібну букву з нашого правопису, з нашого альфавету“. Ясно, що коли у рухливій Франції справа відчувається отак, то тут у малорухливій Галичині консервативність мала ще більшу силу. А друга причина для страху перед Драгоманівським правописом була політична: політична діяльність Драгоманова викликала величезний жах у консервативно-клерикальній Галичині. „Соціалізм“, „радикалізм“ — слова, повні жаху. А хто додержується „драгоманівки“? Непевні люди: Франко і Павлик, що друкують драгоманівським правописом радикальний „Дзвін“, або „Молот“, де проповідують ідеї проти власности, проти цієї недоторканної святині, і взагалі проповідують ідеї проти міщанської моралі. Тому і правопис-„драгоманівка“, так само як і взагалі все, що йшло од Драгоманова, зустріло в Галичині з боку реакційних сил різкий опір. Тут не тільки „тверді“ русини, ба й „мнякші“ народовці цереположилися однаковісінько, і забажали одмежуватися од усяких Драгоманівських ідей. Устами свого проводиря Володимира Барвінського вони навіть більше сказали: „Коли такі ідеї йдуть з України, то волимо розбрат з Україною!“.

З цього боязливого гасла починається в Галичині нова фаза в історії українського правопису, на ціле десятиріччя (1880-ті роки), навіть і більш. Починає видаватися в 1880-их рр. народовська газета „Дѣло“, яка друкується „етимологічним“ правописом Максимовича. Таким самим правописом друкується в 1880-их рр. новий літературний орган „Зоря“ — і видає „Зорю“ Товариство імени Шевченка. Серед ретроградної частини галицького суспільства вкорінюється думка (вперше висловлена ще й у 1870-их роках), що вони зовсім не українці: „Хіба ми українці? ми галичани, русини, або, як німці кажуть, „рутенці“. Це рутенське гасло характерне для 1880-их років, і воно мабуть чи не найбільше відчувало тоді нас від галичан, між іншим і в правописі. —

Незручний для нас „етимологічний“ правопис Максимовича провадиться тоді в галицькій школі уже й не через „твердих“ русинів, а через „народовців“: граматика проф. Ом. Огоновського з тим правописом (1889) — то ж діло націоналіста українського.

VI.

Уперте небажання частини галицьких русинів і в 1880-их рр. іти до „розбрату з Україною“; вони держаться не „твердого“ етимологічного правопису, а кулішівської „фонетики“. Підновлена кулішівка у Желехівського в *Ruthenisch-deutsches Wörterbuch* 1885-1886 рр. Офіційне затвердження правопису Желехівського для українських шкіл Австрії в поч. 1890-их рр.; офіційна шкільна „Руска граматика“ Смаль-Стоцького 1893.

Тільки ж живе життя, далі бачимо, знов у Галичині взяло своє. І в ті нещасливі „рутенські“ 1880-і роки здоровіша частина галичан відчувала ненормальність того „етимологічного“ правопису і розбрату з Україною. Навіть один з видатних діячів цього „рутенського“ правопису проф. Ом. Огоновський, автор „етимологічної“ граматики, — він тим своїм правописом користувався лиш для друкованих книжок, а коли листувався з українцями, то писав чистою кулішівкою, — „фонетикою“, як висловлювалися тоді. Або от: характеристично зазначити правописну діяльність Євг. Желехівського, що 1885 р. почав друкувати велику свою філологічну працю — українсько-німецький словник. Заголовок був ніби „рутенський“: „*Ruthenisch-deutsches Wörterbuch*“, але правопис був не рутенський. Це була кулішівка, яку він трохи переробив на свій лад, учинивши в кулішівці певну реформу. Може не всі Желехівського одміни од Куліша практичні, але виходив він з потреб тільки нашої української мови, а не з інших-чужих міркувань, і дбав він про те, щоб дати спрому як-найточніш висловлювати деякі тонкі відтінки звуків нашої мови. Ми у Желехівського бачимо букву „ї“ (з двома крапками) в новій ролі, якої тая буква не мала раніш. Раніш, у „Юго-Западному Отдѣлѣ“, *ї* — це було йотоване „і“ (*ji*). А тут, у Желехівського, воно було ще й способом одрізняти м'якше вимовляння зубних *д, т, з, с, ц, н*. Коли писати „ді“, „ті“, „зі“, „сі“, „ці“, „ні“, тільки з одною крапкою над „і“, то це, за Желехівським, вимовляється твердіш: „дті“, „тті“, „зті“, „сті“, „цті“, „нті“ (напр. „діл, стіл, зірка, сіль, куці, ніс“); а щоб прочитати м'яко, то треба було ставити „ї“ (з двома крапками), себто писати „дїло“, „тїло“, „зілля“, „сїрий“, „цїлий“, „ніс“. Звичайно, що така ортографія — складна й нелегка, та в кожному разі вона намагалася точно віддати одну нашу фонетичну особливість, яку кулішівка не віддавала як слід. Разом з цим у Желехівського, розбіжно проти Куліша, були запроваджені й ще деякі зміни — як от не одрізняти „вя“ од „в'я“, „з'явище“ писати без апострофа (тоб-то писати „зявище“, наче од слова „з'яв“), не одрізняти „ря“ од „р'я“ і писати „бурян“, а не „бур'ян“. Та ще було заведено в його словнику писати „свїт“, а не „світ“ (як у Куліша), тоб-то додавати після *с* м'який

знак — для того, щоб одрізнати вимову „сь“ у цім слові од вимови „с“ у слові „свій“. Оце такі були особливості правопису Желехівського проти тієї кулішівки, якої були колись додержувалися галицькі українці до 1880 р.

Цей Желехівського правопис 1885-1886 р. був для Галичини 1880-их рр. таким самим офіційно-невизнаним, як і кулішівка. Але йому незабаром судилося стати зброєю проти рутенства 1880-х років, проти панування „етимологічного“ (Максимовичевого) правопису. Бо в кінці 1880-их рр. проти „етимології“, з її *ъ, ы, ъ, ѐ, ѐ* і т. инш., почалися вже надто різкі протести тих галицьких українців, що бажали йти спільним національним шляхом з нашими українцями. І от починається видання з 1888 р. журналу „Правда“; редактором „Правди“, з одного боку, був у Львові Олександр Барвінський (це був редактор фактичний, але підписувавсь инший галичанин), з другого боку — у Києві були редакторами для „Правди“ Кониський і Антонович. В оповістці, що запрошувала до передплати на журнал, писалося, що наша мова повинна нормуватися на підвалинах наддніпрянщини, і що правопис для галичан повинен бути такий, який єднав би галичан з українцями, а не роз'єднував би. І видання „Правди“, і всякі австрійські політичні міркування багато допомогли тому, що нарешті в початку 1890-их рр. русифікаторський правопис Максимовича був для Галичини офіційно одкинений, і реконструйовано шкільний правопис на фонетичних підвалинах. Тільки ж це була вже не кулішівка, а желехівка, з цим самим „ї“ (з двома крапками) і иншими Желехівського особливостями. Найбільш кому доводилося провадити цей правопис, то був проф. Смаль-Стоцький, автор офіційно-шкільної „Рускої граматики“ (1893). З 1893 року скрізь і по школах і в офіційному вжитку позаводився в Австрії цей правопис.

VII.

Скасування заборон для українського друку й правопису в Росії через революцію 1905 року; українці „ярижку“ рішуче одкидають. Суперечки на наддніпрянській Україні про „галицький“ правопис Желехівського і чисту кулішівку. Грінченкові спроба погодити обидва правописи його „Українсько-російський словар“ 1907 — 1909: загальна перемога Грінченкового правопису на Наддніпрянщині. Світова війна 1914 р.; цензурна заборона української преси і кулішівсько-грінченківського правопису: насильний поворот до „ярижки“. Справжня революція 1917 р., кінець для „ярижки“, і остаточне запанування кулішівки, вкупі з офіційним її затвердженням: академічний правопис. Галицька Україна теж прилучається до правопису „соборної“ України. Потреба вирівняти ще деякі дрібні розбіжності в правописних звичках усіх частин України.

Тим часом у поневоленій царській Росії потроху підготовлялася перша революція.

І от настав 1905 рік у Російській імперії і дав підданцям волю друку, а українцям — волю друкувати своєю мовою і тою орфографією, яка їм до мислі. Ми мали нагоду зазначити, що всі наші українці раптом тоді

одкинули ненавидну ярижку і зачали писати справжнім українським правописом, який відповідав би духові нашої мови.

Таких правописів могло бути на вибір тільки два. Один — чиста кулішівка, якої не переставали для себе додержуватися наддніпрянські українці навіть і тоді, коли для друку вона була царським наказом заборонена і коли друкувати дозволялося самісінькою ярижкою. Другий можливий правопис — то була желехівка, тобто перероблена кулішівка. До Києва переїхав зо Львова „Літературно-Науковий Вісник“ за ред. проф. М. Грушевського і друкувавсь у Києві желехівкою; з другого боку наддніпрянці видавали кулішівкою низку інших журналів та газет („Нова Громада“, „Рада“ та инш.). І от тоді у редактора „Нової Громади“ — Грінченка, який писав не желехівкою, а кулішівкою, ми бачим бажання привести обидва правописи до „згоди“. Він друкує книжечку: „Три питання нашого правопису“, де каже, що кардинальних правописних розбіжностей у нас з галичанами, по суті, є лиш три (справді ж він їх називав чотири); і коли ми в тих трьох (чотирьох) питаннях дійдемо до згоди з галичанами, тоді вже легко буде погодити і всі інші правописні подробиці. Ті три (чотири) питання були за Грінченком ось які:

- 1) Не треба писати „дід“ з двома крапками.
- 2) Не треба одділяти „ся“ в дієсловах.
- 3) Треба вживати апострофа, щоб одрізнати „р'я“ од „ря“, „з'я“ од „зя“ і т. инш.
- 4) Не треба писати м'який знак у таких словах, як „світ“ (не треба писати „свїт“).

Коли ми в цих пунктах погодимось — казав Грінченко, — тоді в інших ми зможемо легко помиритися, бо все инше погодити — це буде не так важко.

До якоїсь певної остаточної згоди з галичанами тоді не дійшло, але вся Наддніпрянська Україна писала саме так, як навчав Грінченко. До того ж капітальна Грінченкова праця, його чотирохтомовий „Українсько-російський словар“ (1907 — 1909) як-раз і запровадив у життя ці правила. За подробицями правопису окремих слів у „Словарі“ доглядав відомий український філолог П. Г. Житецький і К. П. Михальчук.

Тільки ж після 1905 року воля друку для російської України тяглася недовго: всього дев'ять літ, лиш до 1914 року. В 1914 році, відколи зчинилася світова війна, всі полегкості для української мови були скасовані. Попереду було заборонено друкувати українською мовою періодичні видання, а нарешті, дякуючи відомому україножерові-цензорові С. Щоголеву, урядовим наказом знов запроваджено було ярижку, а на кулішівку знову впала заборона.

В 1917-ім році настала вже справжня революція. Тоді заборони для українського слова й правопису — одпали. І з того часу ніхто з українців більше про ярижку й не думає. Ми тепер пишемо кулішівкою. Цей

правопис і` урядово-оформлено та затверджено тричі: за гетьмана, за директорії і нарешті за Радянської Влади; ним друкуються всі видання Української Академії Наук.

А як же до цього поставилися галичани? Та галичани кінець-кінцем прийняли цей самий наш правопис: вже вони желехівки не держаться. Правда, ще й досі є у нас і в них деякі одміни в подробицях, та ясно, що їх уже не важко вирівняти.

Оце така була в коротких словах історія правопису на Україні. Я спився лиш на тих системах, про які справді варто було згадати, які мали за собою певні громадські кола. Зупинятися ж на всяких інших спробах, особливо індивідуалістичних, нема потреби.

Акад. А. Е. Кримський.

До питання про генезу „Енеїди“ І. П. Котляревського.

У збірникові „Література“ ч. I (видання У. А. Н. за редакцією акад С. Єфремова, М. Зерова і П. Филиповича, К. 1928 р.) уміщено рецензію М. Зерова на мою книжку „Найдавніший список Енеїди І. П. Котляревського й деякі думки про генезу цього твору“ (249—254). Рецензія належить до обґрунтованих. Визнаючи, що в моїй книжці є безперечно й корисна сторона—це студії над ново-притягненим сировим матеріалом (зосібна над т. зв. Болховітіновським списком „Енеїди“), М. Зеров накидається на мене за мою думку про пріоритет Котляревського проти Осипова в утворенні його поеми. Доводячи цю свою думку, яку й раніш були висловили, але голосливо деякі критики (як М. Дашкевич, О. Котляревський, про це я й згадую в своїй праці), я зачепив між иншим і М. Зерова, який у своєму нарисі „Нове українське письменство“ пристав до протилежної думки, що її між иншим висловив І. Степенко, — про пріоритет Осипова. Цю думку обґрунтовували між иншим тим, що поетична форма у Котляревського й Осипова подібна. М. Зеров, приставши до гадки про пріоритет Осипова, деталізує у своєму нарисі цю гадку про подібність поетичної форми в обидвох письменників, а так само каже, що у Котляревського „нема ні одної Віргілієвої риси, яку-б він уніс у своє оповідання незалежно від російської поеми“ (32). Я-ж у своїй праці показав, що всі ті особливості поетичної форми, які ми бачимо у Котляревського, і які М. Зеров пояснює залежністю його від Осипова, трапляються і взагалі у всій російській літературі тогочасній, навіть водах Ломоносівських, виучуваних тоді у Полтавській семінарії¹⁾, і коли М. Зеров хоче обстоювати свою думку на цьому ґрунті, то він повинен показати, що у Котляревського є такі особливості поетичної форми, які ми бачимо тільки в Осипова. Цього він і його однодумці ще не зробили, і тому всі доводи на цій основі не мають ніякої ваги. Далі я показав, що у Котляревського є такі „риси“, які трапляються тільки у Віргілія, Блюмауера, Скарона. Нехай уже не всі ті паралелі, які я наводжу, можуть переконати впертих критиків у тому, що Котляревський користу-

¹⁾ Додам тут, що у наказі навчителеві піітики (1787 р.) по Полтавській семінарії навіть пропонувалось Віргілія, Горація й Овідія перекладати російськими віршами за зразками од „господина Ломоносова, Сумарокова“, Біднов, Документи, относящієся къ исторіи Екатеринославской духовной семинарии. В. I, 1912 р. 22.

вався з Віргілія, Блюмауера, Скарона; нехай вони скажуть, що коли поети оповідають про однакові події, то можуть уживати й однакових висловів, хоч і тут, як я показую, подібність дуже дивна, але тут ми ще маємо справу з іменнями, яких не міг вигадати Котляревський самостійно, та й саму фабулу, події Котляревський не вигадував, а розвивав їх так, як знаходив у якому-небудь джерелі. Коли Котляревський, перелічуючи ті народи, які прийшли на допомогу Турнові, називає Аргівців, чого нема в Осипова, Блюмауера і Скарона, а є тільки у Віргілія, коли Котляревський пише — Мезентій Тирренський, теж так само, як у Віргілія; в Осипова Мецензъ (199), у Скарона — Месенсе, причому в обох немає прикметника Тирренський (у Блюмауера зовсім нема цього ймення), коли Котляревський пише Цекул, як і у Віргілія — Caeculus, у Скарона Сесуле (127), а в Осипова Сетул (203), — то відкіля такі ймення й назви брав Котляревський? В Осипова? ¹⁾ „І коли, кажу я у своїй праці, ми бачимо, що Котляревський за такими дрібницями, як імення другорядних героїв, що по суті для його поеми було зовсім не важно, заглядав до інших джерел, а не користувався з Осипова, то можна думати, що й план свого твору

¹⁾ Коли цього критикам мало, щоб побачити залежність Котляревського від Віргілія, наведу ще ясніше:

I

О с и п о в.

Б л ю м а у е р

Галезъ, сынокъ Агамемноновъ,
Туда же къ прочимъ прискакалъ;
Фригійскихъ въ Троѣ онъ трезвонозъ
Десятка съ два три прохлебаль. —
(Все, більше нічого немає).

Нема

С к а р о н.

Halèze, fils a'Agamemnon,
Ennemi du Phrygien nom,
I vint dans un vilain carrosse,
Trâiné par une vieille rosse,
Et deux taureaux dépariés,
Sur le volet par lui triés,
Mille soldats de grand courage
Suivaient son chetif équipage.

(VII, 129 — все)

В і р г і л і й.

Hinc Agamemnonius, Troiani nominis hostis,
curru iungit Halaesus equos Turnoque ferocis
mille rapit populos, vertunt felicia Baccho
Massica qui rastris et quos de collibus altis
Aurunci misere patres, Sidicinaeque iuxta
aequora quique Calles lincunt, amnisque vadosi
accola Volturni, pariterque Saticulus asper
Oscorumque manus (VII, 723—730).

К о т л я р е в с ь к и й.

Другим шляхом, з другого боку
Агамемноновко Галезъ (у показчику помилко сказано: читай Галезъ),
Летить, мовъ поспіша до сроку,

він склав не за Осиповим (стор. 55). Та необачний критик не вважав на ці факти, не робить ніякої спроби їх збити, а твердить уперто своє. Правда, критик потроху вже здає свої позиції. У своєму „Нарисі“ він казав, що К. всі головні епізоди Віргілієвої поеми переказує за Осиповською поемою: нема ні одної Віргілієвої риси, яку-б він уніс у своє оповідання незалежно од російської поеми (32). Тепер він уже вважає, що „Енеїда“ Осипова була „головним, а може й єдиним по суті джерелом поеми К.“ (249). Виходить, були й інші джерела, не головні, а другорядні. Суть, виходить, узяв в Осипова, а не істотне брав у когось іншого. Чого-ж тоді М. Зеров заперечує

Або къ водѣ горячій песь;
Ведє орду, велику, многу
Рутульцєви на пидмогу;
Тутъ людѣ бувъ разныхъ языкивъ:
Були Аврунцы, Сидицяне,
Калесцы и Ситыкуляне (IV, 45).

Ясно, що тут Котляревський користується Віргілієм, бо цього переліку народів, крім нього, ні в кого нема.

II

Наприкінці свого твору Осипов каже:

Къ несчастью нашего Енея
Сбиралися со всѣхъ сторонъ,
Противъ троянцевъ злость имѣя,
Въ пространной Турновской загонъ
Различны всякія народы,
Красивы рожей, и уроды,
На колесницахъ, и пѣшкомъ,
Причесаны, простоволосы,
Лѣтъ старыхъ, и молокососы,
И въ сапогахъ, и босикомъ (IV, 165).

Це нагадує Блюмауера, який каже, що на допомогу Турнові прийшли Башкири, Чуваші, Вогулі, Чеченці, Кізілбаші, Ногайці, Череміси і т. д. (VIII, 121).

Котляревський

Не можно далєби зличити,
Яки народы тутъ плелись,
И на папирь сей положить,
Якъ, зъ камѣ, коли, видкиль взялись.
Виргилій, бачъ, не намъ бувъ равня,
А видко, що начухавъ тѣмя,
Поки дрибнєвко описавъ.
Були Рутульцы и Сиканды,
Аргавцы, Лабикки, Сакранцы,
Були таки, що врагъ ихъ зна (IV, 44).

Скарон

Les peuples qui sous lui s'assemblent
Sont la plupart de grands vauriens,
Dont les noms ne sont pas chrétiens,
Comme qui dirait des Rutules,
Des Labices, des Nasincoles,
Des Janculistes, Sacranois.
Et demi — Grecks Sicanois. (VII, 133).

Віргілій

Insequitur nimbus peditum clipeataque totis
agmina densentur campis, Argivaque pubes
Auruncaequae manus, Rutuli veteresque Sicani
et Sacranae acies et picti scuta Labici (VII, 793–796).

Ясно, що й тут Котляревський користувався Віргілієм, бо у нього є Аргавці, яких нема у Скарона. Що-ж до Осипова, то він тут, як то кажуть, ні причому. Але коли Котляревський користувався з двох — з Осипова, як думають критики, а я їм це показую безперечно, що він користувався й з Віргілія, то міг він користуватися і з Скарона, і Блюмауера, і це побачать критики, коли добре розберуться в тих паралелях, які я наводжу.

тому, що я кажу про обізнаність К. з Блюмауером, Скаронном, і тому образів ерудита, неправильно зрозумілого від нього, який повстає на основі моїх дослідів. Треба-ж бути послідовним і додержуватися логіки. Я сам не визнаю, щоб скільки-небудь видатний, справжній мистець був еkleктиком, і заперечую тому образу творця-еклектика, який намалював, напр. А. Лебідь з Коцюбинського, але що поети можуть запозичати різні образи, мотиви, тільки повинні самостійно їх трактувати, це-ж сам М. Зеров каже (див. М. Зеров про К. у своєму „Новому письменстві“, пор. П. Филипович у статті про „Каїна“ — див. далі).

Узагалі, торкаючись моєї думки про пріоритет Котляревського, М. Зеров зупиняється не на найголовніших моїх доводах, а на другорядних, яким я й сам не надаю великої ваги, про що й кажу у своїй праці, бо їх можна тлумачити й так і так, але які у сукупності справляють певне вражіння. Сам М. Зеров поділяє мої доводи на головні й помічні. Кожен, хто уважно читав мою працю, бачить, що найголовнішими доводами моєї думки є з'ясування письменницького образу Осипова і тих нісенітниць у нього, які тільки й можна, на мою думку, пояснити тим, що він користувався з різних джерел, між иншим і Котляревським. А що може не кожен читач мав змогу і час прочитати мою книжку, нагадаю тут коротенько мої основні тези, щоб показати, як сворідно підійшов М. Зеров до критики моєї праці. В Осипові ми маємо не письменника-творця, хоч і не першорядного (М. Зеров чомусь уважає його за досвідченого, хоч і не першорядного літератора свого часу, якого не міг „підігнати“ Котляревський своїм твором, тимчасом як це був, як я показую в своїй праці, звичайнісінький собі писака, що промишляв літературою). У своїй праці я наводжу список, хоч і не повний, писаннів Осипова (стор. 29, примітка 2). Тут є „Старинная русская ключница и стряпуха, Новѣйшій и совершенный русскій конный знатокъ, Новый и совершенный расчетливый картежный игрокъ, Россійскій винокуръ, пивоваръ, Крестьянинъ скотоводъ, Новый и совершенный русскій садовникъ; додам ще Карманный коноваль 1795 р., Псовый лѣкарь 1792 р., Лакировщик 1798 і т. д. Є й інші писання—Алківіадъ, переклад „Донъ-Кишота“ і т. д. Але вище наведені писання показують, що це був за досвідчений письменник, мовляв М. Зеров. Це був саме такий писака, що міг накинутися на „Енеїду“ Котляревського, переробити її і надрукувати для „прибутку“, й у мене є думка, яку я якось не висловив у своїй праці, що під „мацапурою“ (а мацапура — значить незграбна людина, значить незграбний писака)¹⁾, Котляревський розумів саме Осипова, який, восьму заповідь забувши, чужим пустився промишлять, незграбно його обробивши, як це я показую у своїй праці (про думку сучасних українських письменників з приводу

¹⁾ Окрім того цікаво, що в 40 р. XVIII в. на Україні вславився своїми крадіжками й розбишацтвом один розбійник, якого прозивали Мацапурою і легенди про якого ходили по Україні. Може відтіля і вник у К. образ Мацапури — злодія й розбишаки. (Про цього Мацапуру див. Наукові записки Науково-дослідчої катедри історії укр. культури, ч. 6).

„Енеїди“ Осипова див. у мене лист Гулака-Артемовського від 1818 р. стор. 66, примітка 1), а навіть не Глазунова, бо що справді міг заробити Глазунов з „Енеїдою“ Котляревського, та й зробив він це прилюдно, а от Осипов, справді запопавши „Енеїду“ Котляревського і переробивши її, заробив таки, мабуть, чимало, бо до 1803 р. вийшло, як я кажу в своїй праці, три повні видання його поеми. Що до спокусливої думки тут про Парпуру, то її вже давно відкинута. Правда, все це міркування, але вони мають певний ґрунт у моїх доводах про пріоритет Котляревського, яких М. Зеров не збив. Отже ми в Осипові маємо писаку-компілятора, що без глузду бере з різних джерел різні епізоди, не зводячи їх до-купи, як слід. Наведу тут тільки один приклад на це з кількох, які є в моїй книжці. Візьмімо епізод Юониних відвідин Еола. Осипов каже, що Юона пішла до Еола в Еолію, де він держав вітри замкнені „въ трущобѣ, въ земной запрятаны утробѣ“ (пісня 1,16)—себ-то в ямі. На прохання Юонине потопити Енея, Еол відповідає, що він-би це зробив з охотою, та „всѣ вѣтры у меня въ расходѣ, и дома нѣтъ ни одного“, і далі перелічує, куди який вітер полетів. Та далі каже Юоні: Теперь покамѣсть берегися | стой крѣпче и не повалися, | Плотнѣ чепчик приколи“ (18). І далі „Еоль ей низко поклоняся | „Мѣшокъ поспѣшно развязаль, Онъ вѣтрамъ всѣмъ свобо дудаль“ (19)“. Повна нісенітниця (спочатку Осипов каже, що вітри сиділи в ямі, а потім вони опинилися у мішку, і хоч не було ні одного вдома, а кінець-кінцем всі опинилися у мішку), і хоч з Осипова був не першорядний письменник, як каже М. Зеров, але логіка у нього була, і сам він такої нісенітниці видумати не міг, а повстала вона у нього тому, що він без глузду, поспішаючись, брав різні епізоди з різних джерел, що видно, здається, всякому. Що вітри сиділи „въ трущобѣ, въ земной запрятаны утробѣ“ (ямі), він узяв у Віргілія або Скарона, що вітрів підчас Юониних відвідин не було жадного вдома, ми бачимо тільки у Котляревського (у Блюмауера Еол каже, що він бідний на вітри (arm), бо деякі подекуди порозлітались, але все-таки він може потопити Енея і з тими, що у нього є, і розв'язує мішок, в якому, як казав раніше Блюмауер, Еол тримав вітри). Аналіза цього епізоду, як інших, яких я чимало наводжу, виразно нам показує письменницькі підхідки Осипова, так само, як і його джерела, а також і те, що він користувався з Котляревського, бо коли в Осипова є такий епізод, який логічно не в'яжеться з іншими, узятими з різних джерел, а такий епізод є тільки у Котляревського, то, здається, ми маємо право сказати, що Осипов запозичив його у Котляревського. Ось мої головні доводи. От сюди й треба було скерувати М. Зерову свої вдари і показати, що ніяких нісенітниць в Осипова нема, або що їх можна з'ясувати як-небудь инакше, ніж так, що Осипов користувався з різних джерел і між иншим і з Котляревського. Але М. Зеров про ці мої доводи нічого не каже, дарма що кожний уважний читач легко може побачити, де, т. б. мовити, центр моїх доводів. Але М. Зеров цього не побачив, а почав чіплятися до другорядних, до помічних моїх доводів, яким я й сам, як кажу в своїй праці, не надаю великої

ваги (стор. 25). Отож я, не надаючи великої ваги цій хронології, між иншим кажу, що на списку Болховітіновському стоїть дата 11 жовтня 1794 р. Ясно, що це не дата перепису цього рукопису, бо водяні знаки на папері вказують на 1796 р., і я вважаю, що ця дата означає час, коли зроблено оригінал Болховітіновського рукопису, і що на підставі цієї дати можна й трохи не вагаючись сказати, що р. 1794—11 жовтня перші три частини „Енеїди“ Котляревського було написано й навіть зовсім уже оброблено (хоч з'явитися вони могли й раніше). Окрім того, ця дата дає нам право сказати, що Котляревський спершу утворив свою „Енеїду“ без ніякого впливу Осипова: третя частина „Енеїди“ Осипова, що відповідає третій частині „Енеїди“ К., написаній уже без ніякого сумніву 1794 р. 11 жовтня, тільки вийшла в світ 1794 р., і важко собі уявити, щоб К., що тоді проживав у глухих кутках України, за такий короткий строк міг здобути Осипова „Енеїду“ з Петербургу, скористатися з неї й написати свою 3 частину; важко так само уявити собі, щоб за такий короткий строк уже порозходилися списки її по всіх усядах, і щоб десь з неї—III частини пісні К. 1794 р. 11 жовтня було вже зроблено копію. А що в „Енеїді“ Осипова ми бачимо, на мою думку, деякі безсумнівні запозичення з К., то я й приходжу до висновку, що свої три пісні (а може й чотири) К. написав ще за молодечих років, може справді ще в семінарії, наприкінці 1780 р., бо інакше з них не міг скористатися Осипов, що першу частину своєї поеми видав 1791 р. Що три пісні „Енеїди“ К. могли повстати раніше, ніж 1794 р., довід на це я бачу й в спискові 1839 р., в якому є риси старіші за Болховітіновський список. М. Зеров у своїй рецензії дуже плутано переказує цю мою аргументацію, яка в зв'язку з иншими фактами, що їх я наводжу, дає нам все-таки дещо для висновків, і висловлює він свою думку, що ця дата відзначає або день, коли закінчено I пісню, або почато цілу працю. Як бачимо, думка не дуже певна, бо виходить або...або. Правда, далі М. Зеров приходить до тієї думки, що ця дата стосується тільки до 1-ої пісні, що стоїть у добрій згоді з листом К. до Гнедича і має підставу в особливостях самого рукопису. Що-до згоди з листом К. до Гнедича, то повної згоди все-таки нема. 27/XII 21 р. К. пише Гнедичеві, що він 26 р. баю-баюшки „Енеїду“; виходить, що початок „Енеїди“, як каже сам Котляревський, припадає на 95 р., а не 94. Коли міг К. помилитися на рік, то міг помилитися і більше; такі помилки трапляються. Коцюбинський пише, що він не був за кордоном 16 років (цифра теж не кругла, як й у К.), а насправді він не був тільки 10 років (див. з застереженням у С. Єфремова, Коцюбинський, 20). Я сам думав, що працювати над „Енеїдою“ Котляревського почав з 1919 р., а за справками виявилось, що ще в-осени 1918 р. я зачитав у головних рисах свою працю в Товаристві ім. Шевченка, і далі пригадав, що почав над нею працювати з 1917 року. А крім того, хоч і не хоче М. Зеров погодитися з моєю думкою про „баю-баюшки“, а вона, здається, має рацію: як я вже був казав, є підстави думати, що були й раніші редакції „Енеїди“, ніж список Болховітіновський. Це й були перші початки твору, мабуть ще

грубіші, як Болховітіновський список, у суто-бурсацькому стилі, що сліди його залишилися і в пізніших редакціях. Та коли К. побачив, що його поемою скористався Осипов (завезти до Петербургу, як я кажу в своїй праці, поему К. могли його товариші, які поїхали туди в-осени 1788 р. до Олександрівської лаври, між иншим і Мартинов, приятель К., сам поет, який швидко зорієнтувався в Петербурзі і скоро попав у тодішнє літературне оточення, вже 1792 р. мав справи з Клушніним і Криловим, 1793 р. видавав С.-Петербурзькій Меркурій і т. д.), то зрозумів, що його юнацька „шалость“ має деяку вагу, і почав старанно обробляти свою поему, викидаючи по можливості вульгаризми. Таку обробку Котляревський міг справді почати з 1795 р., коли він познайомився з поемою Осипова (це могло статися по 1794 р., коли вийшла й III ч. „Енеїди“ Осипова) і коли він утворив ту редакцію, яка лягла в основу Парпуринового списку, менш грубого, як це я показую в своїй праці, з слідом обізнання з поемою Осипова. З цього 1795 р. і почалося баю-баюшки „Енеїди“, бо, здається, колисати можна тільки те, що вже народилось, і мабуть і М. Зеров колише тільки ту дитину, яка вже у нього народилась, а не має ще народитися. Які-ж особливості тексту Болховітіновського дають підстави М. Зерову казати, що дата 1794 р. стосується тільки до I-ої пісні? А те, що в цьому списку II пісні нема, а III пісню названо II-ою. М. Зеров здогадується, що поема К. дійшла до переписувача Болховітіновського в окремих зошитах, але II пісні не було — це й я кажу у своїй праці, але це ні в якому разі не дає певного права казати, що ця дата стосується тільки до першої пісні. Ця дата стоїть після спокусливого для М. Зерова заголовка „Перецыганенная Енеида съ рускаго языка на малороссійській“. З таким-же, коли не більшим правом, можна думати, що цей заголовок і дата стосуються до всіх трьох пісень, бо вони стоять на обгортці, яку хтось зробив на всі три пісні (цю-ж дату не міг видумати від себе переписувач Болховітінова), бо-як би це стосувалось тільки до першої пісні, то й стояло-б на обгортці ч. 1¹⁾. Як я кажу, правопис заголовку і фразеологія приміток до тексту, не таких, як у Парпури і Котляревського, свідчать про те, що ці примітки зробив якийсь росіянин, може хазяїн того оригіналу, з якого робився список Болховітіновський; цей оригінал писано 1794 р., коли вже вийшла в світ „Енеїда“ Осипова і коли сторонні люди, далекі від тодішніх літературних справ, могли думати на основі хронології про пріоритет Осипова. У кожному разі такий заголовок ми бачимо тільки у цьому російського походження списку, більше його ніде нема (див. хоч-би список П. Житецького, список 1817, 1839 р.), і сам К. пише, що його поема в перелицьованні Вергілія. Детально про це див. у моїй рецензії на статтю Я. Айзенштока про К. (Записки У.А.Н., т. XIX). Окрім того у рукопису П. Житецького (з водья-

¹⁾ Перша пісня має такий заголовок — Малороссійская Енеида, а друга (III) = Енеида Малороссійской часть 2-я. У списку П. Житецького загальний заголовок — Енеида, Сочинение Котляревскаго на малороссійскомъ языкѣ, і далі йде часть 1, 2, 3. Є й дата 1799 р., яка ясно вказує, коли було зроблено цього списку.

ними знаками 1798 р., з датою 1799 р.) наприкінці першої пісні стоїть „Конецъ первой части виргилія Энеиды“ (див. знімок). Це написано тою самою рукою, що й увесь рукопис, і, очевидно, це було й у тому оригіналі, з якого зроблено цього рукописа, бо переписувач його навряд чи чув щось про Віргілія — бо й прізвище його пише з малої літери. Що цей переписувач був людина малоосвічена, це видно й з того, що взагалі латинська мітологія була йому щось маловідоме: він пише:— бореї, ноть (Нот), зевирь (виправлено потім на зехвирь), перекрутив — Евра (неясно, як він написав це ім'я, але почав малою літерою, виправлено Евръ), венера, трои, риму, зевесу, юнона, дидоны, хоч трапляється і Дидона, Карфагенъ і скрізь Эней. Такий переписувач сам вигадати, що „Енеїда“ Котляревського є перелицювання Віргілія, очевидно, не міг. Отож ця приписка, очевидно, була у тому оригіналі, досить давньому, з якого робився цей список, — я показав у своїй праці, що список П. Житецького своїм стилем й деякими рисами дуже близько стоїть до списку 1794 р., хоч має й свої особливості, і значить уже в давніх списках ми маємо вказівку на те, що „Енеїда“ К. є перелицювання Віргілія, а не перециганення „с руского“, як стоїть на рукопису 1794 р. Якому-ж написові більше вірити? Звичайно, скажуть старшому. Але коли він єдиний, коли він знаходиться в рукопису російського походження (див. далі), коли є дані, які промовляють за те, що Осипов скористувався з Котляревського (див. доводи у моїй праці), то, здається, ми маємо право не надавати ніякої ваги заголовкові рукопису 1794 р. Після приписки „Конецъ первой части виргилія Энеиды“ вже іншою рукою, тою самою, що побрлено виправки за виданням Парпуриним (див. у моїй праці) написано: „На малоросійській языкъ перелицювана И. Котляревскимъ 1798 года“. Цю дату, очевидно, взято з Парпуриноного видання, за яким, як я показав, зроблено й виправки у цьому давньому списку, і ясно, що ця дата не означає часу, коли К. перелицював свою поему. Ніяких зазначень, що в оригіналі є недоречності, в рукопису Житецького нема: — людина, не мудруючи лукаво, списувала все так, як там було, роблячи звичайно несвідомо й свої деякі огріхи, здебільшого правописного характеру. Не те ми бачимо в рукопису 1794 р. Його, як я казав у своїй праці, переписано старанно, найменші огріхи правописні (з переписувачевого погляду) виправлено. Те самісіньке можна сказати й про оригінал цього рукопису. Його перевірено, і скрізь, де, на думку його хазяїна, була помилка, зазначено, що тут помилка: на арк. 20 проти вірша: „не дуже лаявъ словомъ грѣшнымъ“ у рукопису Болховітінова написано тою самою рукою: „въ оригіналѣ написано противъ сего. Ошибка“. Частенько трапляється на берегах помітка — нѣтъ стиха, стихъ пропущенъ. Очевидячки, хазяїн оригіналу рукопису Болховітінова поставився до тексту, який переписував, уважно: не маючи під руками іншого тексту, він од себе не запроваджував ніяких поправок. Хто був хазяїн цього оригіналу, сказати напевно не можемо, але у кожному разі не українець, а росіянин, який не дуже добре розумів українську мову (див. детально у моїй праці — стор. 76,

примітка 1) — до тексту він поробив примітки, які пояснюють незрозумілі йому українські слова: з лиха — зъ серцовъ, тічка — сука в расходке, захляв — занемог; ланцями, пише він, называютьъ взрослыхъ избалованныхъ парней, годныхъ въ рекруты. Повѣса. Сорванецъ. Дотепъ — він пояснює — удача, схопить лунь — колотье, дотепныхъ — удалыхъ. Він навіть пояснює, що таке неділя (воскресенье), грубка (печка), хоч узагалі пояснень дано не гурт. Після віршу: Зъ рогамы мовъ быкы туры написано 24, а в примітці 24 — сказано некладеные (?). Що це значить, ми не розуміємо. Після слова не казылась написано 23, а в примітці рукопису Болховітінова цього слова не пояснено — може переписувач його проминув, але правильніше думати, що його не було й в оригіналі, бо переписувач старанно заводив до своєї копії всі поясніння, додержуючись порядку їх: далі правильно йдуть 24, 25 і т. д. Отож ці примітки належать хазяїнові оригіналу переписувача Болховітінова, який теж старанно переписував свій оригінал. Цей хазяїн-москвич переписував „Енеїду“ К. наприкінці 1794 р. (11 жовтня) (що перші пісні „Енеїди“ К. з'явилися раніше, наприкінці 80 р. XVIII в., див. доводи у моїй праці). Тоді вже вийшло в світ три частини „Енеїди“ Осипова. Далекий від тодішніх літературних справ, але знаючи, що „Енеїду“ К. тоді ще не було надруковано, цей хазяїн і вирішив, що „Енеїда“ К. „перецыганена съ рускаго“. Може це був якийсь семінарист Воронізької семінарії (від вислову „перецыганенная“ віддає чимсь бурсацьким), один з тих, які склали адресу Болховітінову 1800 р., що про неї я кажу у своїй праці. Тому й список з оригіналу цього семінареста опинивсь у Болховітінова. Як видно з цієї адреси, у Воронізькій семінарії процвітали „музи“, були й поети. Принаймні ця адреса-ода починається так:

Сны Парнаскіе! О музы!
Какая перемѣна въ васъ!
Что пѣсней вапихъ днесъ союзы
Печальный издають намъ гласъ?

Какъ токи чистые слявшись
въ единый тихій сонмъ, шумять:
такъ музъ сихъ голоса смѣшавшись,
вѣщаютъ мнѣ и духъ разятъ,

.....

що їх кидає їхній „начальникъ и правитель“.

Далі говориться про те, що Болховітінова

що він був

Другой Парнассъ взываетъ,

Кумиръ сердець нелестный,
Парнаскихъ собесѣдникъ музъ!

і коли-б він повернувся знову до семінарії, то

Парнассъ бы снова озарился,

та й в заголовку сказано, що цю оду присвячується Болховітінову, як „неусыпному надзирателю и ободрителю музъ“. Отож такий „питомиць музъ“ міг зацікавитися „Енеїдою“ К. і зробити собі її копію, з якої потім було переписано копію й для Болховітінова. Звичайно, можна сказати, що примітки в Болховітіновському списку поробив його переписувач або

хтось інший. Але ми бачили, що це не так: переписувач пильно заводив усе, що він знайшов у своєму оригіналі. Цікаво, що в жадних списках українських немає ніяких пояснень слів — та це й зрозуміло, бо на Україні це не було потрібне. Є пояснення тільки в виданні Парпури і самого К., але це теж цілком зрозуміло, бо ці видання вийшли в Петербурзі, і їх було розраховано не тільки „на любителів малоросійського слова“, а й на росіян. Але пояснення у П. і К. інші.

Далі М. Зеров дозволяє собі (це ми побачимо й далі) неправильно передавати мої думки. Прим., він каже, буцім-то я запевняю, що III пісня К. вперше з'явилася 1794 р., і дивується, як-же так швидко міг з нею обізнатися Осипов, щоб і собі вже надрукувати 1794 р. III пісню. Але я виразно кажу, що 11 жовтня 1794 р. є термін, *post quem* не могла з'явитися III пісня, що тоді вона вже, безперечно, існувала, а могла з'явитися й раніше.

Окрім того, звідкіля М. Зеров узяв, що список „Енеїди“ з датою 1794 р. „був подарований Болховітінову“ 1800 р. разом, очевидно, з адресою йому? У своїй праці я ясно кажу, що цей список міститься у великому зшитку, де окрім нього є ще список „Оди“ Державінової на народження Олександра I і адреса Болховітінову. Всі ці твори писано різними руками, і мабуть хтось по смерті Болховітінова зібрав їх в оди зшиток, і ніякого відношення цей список до адреси не має. Що-ж до видання III ч. „Енеїди“ Осипова 1791 р. за інформаціями від бібліотеки Рос. Акад. Наук, то тут мабуть якоесь непорозуміння, яке може повстало ось чому: я знаю повне видання „Енеїди“ Осипова 1796 р. в 4 частинах, де кожна частина має дату свого першого виходу в світ — такий примірник є в бібліотеці кол. Духовної Ак. під № Р, 3074, е. II 7/850. І на першому титульному аркуші такого видання стоїть 1791 р., — може це подало привід до непорозуміння. У кожному разі чекатимемо точного роз'яснення цього факту, хоч він ні трохи, коли й справдиться, не підриває моєї думки — тоді тільки вийде, що Осипов, скориставшись з трьох пісень К., написав і свої три частини — років за двоє — це він міг, бо що-року, як я показую, видавав книжку або дві. Але характерні слова М. Зерова з приводу цієї інформації Рос. Ак. Н. про 1791 р., як час, коли вийшла III ч. „Енеїди“ Осипова: Коли ця звістка підтвердиться... Ну, а коли не підтвердиться? Думаю, що не підтвердиться.

Із головніших моїх доводів М. Зеров не погоджується зо мною що-до образу Еневового у К., як образу суцільного. Правда, є думка, що Еней останніх пісень одрізняється від Енея перших. Але це, здається мені, просто непорозуміння. Котляревський, очевидно, не ідеалізував запорозців-козаків (і в „Наталці Полтавці“ Микола про них каже, що вони „коли не п'ють, то людей б'ють, а все не гуляють“) і намалював суцільний реальний образ козака не в псевдокласичному розумінні або з добрими, або тільки з поганими рисами, а козака живого, здатного в потрібні моменти й на добрі, навіть героїчні вчинки, але взагалі гультяя. М. Зеров знає, мабуть, образ Кирила Тура у Куліша, здатного також і на все зле, але в потрібні моменти й справжнього лицаря.

І тому я маю право казати, що образ Енеїв у К. суцільний — це живий, реальний козак. В Осипова-ж Еней малюється то як фертик, що носить перуку, знає тонке поведження, то як бурлака, що „рыло всякому утретъ“, по-козацьки ус розіладжує. Ясно, що тут Осипов своїм звичаєм зліпив свого Енея з двох образів — одного, якого знайшов у Скарона і Блюмауера — фертика, і козака, якого знайшов у Котляревського. Цікаво, як я кажу, що цю українсько-козацьку рису „по козацки ус погляда“ — хтось у III-му вид. „Енеїди“ Осипова замінив рисою російською — „по гусарски ус погляда“¹⁾. Що-до українізмів, то всім відомо, що є російські твори, де трапляються вони, але в „Овидієвухъ любовныхъ твореніяхъ, переработанныхъ в Энеевскомъ вкусѣ“, що їх написав той-же-таки Осипов 1798 р., я бачу новий довід, що українізи були чимсь незвичайним для нього, бо в цьому творі, писаному в „Энеевскомъ вкусѣ“, незабаром по закінченні Енеїди (1796 р.), їх нема ні одного (докладно див. про це в моїй рецензії на статтю Я. Айзенштока, Записки У. А. Н., XIX т.). Що-до українізму „старшина“, то у К., як це М. Зеров міг побачити з моєї праці, це слово трапляється і в однині, і в множині — Еней і сам зо старшиною Анхиза добре поминав (11—26), таку сказав річ старшинам (VII—107), як трапляється воно в цих формах й у Шевченка, напр. у „Гайдамаках“ — (Старшини стали за дубом) й у Куліша (Поїхали генеральні старшини з полковою старшиною, Чорна рада, вид. Книгоспілка, 1925 р., стор. 163) і чи тотожне воно з російськими старшинами, чи ні, а в Осипова його вжито в тому-ж самому розумінні, що й у К. — Еней къ себѣ велѣлъ быть старшинамъ. А окрім того, зазначаючи ті українізи, які я наводжу, М. Зеров, любісінько дозволяє собі казати таке, чого нема ні в мене, ні в Осипова. Як довід того, що Осипов користувався з Котляревського, я наводжу два вірші К. — А в бурю морем їхать слизько, Човнів ніхто не підкує, яким в Осипова відповідає тільки один — А въ бурю моремъ їхать слизько (у мене 28, в Осипова IV—79), і кажу, що в Осипова ми зустрічаємо такі вислови (не українізи), а вислови, які могли йому спасти на думку тільки тоді, коли він мав перед собою „Енеїду“ К. І справді, у К. повний образ — морем їхати слизько, бо човни не підковані, образ, який, можна думати, з'явився у К. самостійно, бо він закінчений; у Осипова-ж ми бачимо якийсь уривок, що міг з'явитися тільки через запозичення. Але нехай це все непевні міркування, нехай навіть з тексту мого М. Зеров зробив висновок, що слово „слизько“ в Осипова я вважаю за українізм, але він це слово в Осипова наводить у російській формі — „склизко“ і переможно запитує: який-же це українізм, коли російською мовою ка-

¹⁾ Мішанину побутових рис, що їх ми бачимо в Осипова, М. Зеров пояснює „можливо тим, що витримані характеристики і не входили в завдання травестаторів“ (252). Це можливо дуже характерне для серйозного критика, яким намагається бути М. Зеров: треба-ж мати якусь певну думку про способи поетичні травестаторів. Таких грубих суперечностей у характеристиках, а надто в епізодах, які ми бачимо в Осипова (див. у моїй праці), ми не знаходимо ні у Скарона, ні у Блюмауера, що були для Осипова за зразок; нема їх і в Котляревського: вони є тільки в Осипова і головою видають нам його.

жуть — „ходить бывает склизко (по камешкам иным“)? (252). Для вратування літературної чести М. Зерова доведеться покласти, що тут він не свідоме перекручення вчинив, а попросту не зміг зрозуміти мові лінгвістичної вказівки.

Далі — про мій погляд на „Енеїду“, як на велику національну поему. М. Зеров з цим поглядом теж не погоджується, але свої думки висловлює якомсь плутано, бо з одного боку вважає „Енеїду“ за „умную шалость“ і разом з тим за „влучну сатиру“ на деякі з сучасних авторів порядків („умная шалость“ і „влучна сатира“), а з другого боку наводить оцінку (зроблену, звичайно, під сердиту руку, бо пор. „На вічну пам'ять Котляревському) Т. Шевченка про „Енеїду“, як про „сміховину на московський кшталт“. А в своєму нарисі — „Нове українське письменство, М. Зеров знов-же каже, що „вся сінь „перелицьованої Енеїди“ в умінні надати своєму гуморові національного характеру, покласти на вчинки Енея і троянців густий український колорит“ (41). „Пісні цих троянців, забави, психологія, їх убрання і звичаї — все чисто українське“ (42). Старовинний побут, старосвітське життя всюди влітається в поетичну тканину греко-римської легенди. „У рядки (класичної фабули) К., за словами М. Зерова, вправив широко схоплену і правдиво змальовану картину українського побуту“ (43). Усе це не нове, але все це те-ж саме, що й я кажу, і треба-ж мати критикові якусь певну думку про твір, який він розглядає, щоб не було суперечностей у різних статтях. Що-ж до „умной шалости“ взагалі, то М. Зеров повинен знати з світової літератури, як часом „см'яшної анекдот“ виростає кінець-кінцем у велику епопею — приклад Сервантесів Дон-Кіхот, Гоголеві Мертвях души і т. д.

Тепер, чи користувався Котляревський з Блюмауера? Я наводжу 17 доводів того, що Котляревський був обізнаний з Блюмауером, а М. Зеров зупиняється тільки на одному. Подивімося на нього, навіть у передачі М. Зерова. „М. Марковський, каже він, бере одно місце з 1-ої частини Осипова — пророцтво про Римську державу —

Их власть дотолѣ продолжится,
Доколѣ слѣпота продлится
И будут ноги цѣловать,

потім указує кілька аналогічних місць у Блюмауера і нарешті одно місце в III частині Котляревського —

Поки не стануть цілувати
Ноги святої постола.

Марковському — каже М. Зеров — цього досить, щоб сказати: Котляревський був обізнаний з Блюмауером безпосередньо й утворив це місце незалежно від Осипова. Чому? А тому, що як-би Котляревський користувався Осиповим, то він-би і це місце навів там, де воно знаходиться в Осипова“ (253). Здається, навіть у скороченій передачі М. Зерова ясно: я кажу, що про звичай цілувати папський постіл Блюмауер говорить у різних місцях — в I, VI і VIII піснях; цим місцям в Осипова відповідний вислів ми знаходимо тільки в першій пісні, де він є й у Блюмау-

ера, і де його немає у Котляревського, а у Котляревського цей його вислів, але в місці і в формі в даному разі цілком відповідних Блюмауерівським ми знаходимо тільки в третій пісні, де його в Осипова нема; в Осипова І пісня „будут ноги цѣловать“ — у Блюмауера І пісня — *Füsse küsst*, у Котляревського — нема; у III пісні К. — покіль не будуть цілувати ноги святої постола (так у списках Болховітіновському і П. Житецького, у Парпури — *якогось*, у виданню самого К. 1809 р. *чиеїсь*) — у Блюмауера в VI пісні — *küsst Pantoffel* (II т. — 154), а в VIII — *den heiligen Fuss zu küssen* (III т. — 130). Не кажучи вже про те, що Блюмауерівські вислови — *den heiligen Fuss zu küssen* і *küsst Pantoffel* цілком відповідають вислову К. — цілувати ноги е в я то ї постола, вони й знаходяться — другий — у місці, цілком відповідному у К., а перший трохи далі. Здається, ясно, відкіля його взяв К., бо, як я кажу (39), важко собі уявити, щоб К. так начитавсь Осипова, що коли йому довелося в третій пісні говорити про Енеєве майбутнє, то він тут згадав те, що сказано в Осипова в першій пісні, і навів його в своїй третій частині¹⁾. Ось моя аргументація. Як її передає М. Зеров, ми бачили з вищенаведеного. Окрім того, М. Зеров тут знов дозволяє собі, скажемо, „неточність“: розглянувши цей мій приклад і не погодившись з ним, він знов переможно заявляє: Марковському цього досить, щоб сказати: „К. був обізнаний з Блюмауером“. Ні, цього не досить, бо ще у мене є 16 доводів цього!

Взагалі критик дозволяє собі поводитися в своїй критиці аж надто *sans façons*. Наводячи фразу з моєї праці на стор. 49 „Ми вже знаємо, що Осипов користувався з „Енеїди“ Котляревського“, він запитує — „звідки знаємо?“ Та з попередніх доводів, які йдуть з сторінки 27 — наприклад: — „Відкіля ці риси?“ кажу я. Їх, на мою думку, можна пояснити тільки тим, що Осипов користувався Котляревським, складаючи свою „Енеїду“ (27). Можна не погоджуватися з цими доводами, але казати, ніби їх нема, це не аби-яка безцеремонність. Часом М. Зеров робить спробу пускати дотепи, але на цьому йому не щастить. Я кажу, що „творити пе-

¹⁾ М. Зеров, ідучи за Я. Айзенштоком, дуже повстає проти розумового процесу в творчості К., проти того, що він запозичав з різних джерел, хоч і перетоплював у кузні своєї творчості, про що я кажу в своїй праці, а тут з його слів виходить на мого: мабуть-же не одразу К. написав усі свої три пісні, а своїм звичаєм поволі їх утворював, і от виходить, із слів М. Зерова, що коли йому довелося казати про майбутнє Енеєве в III пісні, то він вирішив скористуватися тим висловом, який є в Осипова в I пісні — цілком виходить, за словами Я. Айзенштока і М. Зерова, поет-ерудит, проти чого так палко вони повстають. Я-ж, доводячи, що К. користувався з різних джерел, хоч і не був поетом ерудитом у тому розумінні, як це думають М. Зеров і Я. Айзеншток, кажу, що цей вислів К. безперечно взяв у Блюмауера, бо він і текстурально відповідає Блюмауерові, і стоїть у тому-ж самому місці, де є й у Блюмауера, і де його нема в Осипова. Окрім того, сам-же М. Зеров каже, що К., користуючись Осиповим, „перекладав його“, „стискав“ його оригінал і „з 5—6 строф робив що-найбільше три-чотири (Нове письменство, 33). Виходить, сидів він над „Енеїдою“ Осипова, бо цього робити з пам'яті не міг. Ну, а що К. заглядав до Віргілія, то ніяк не заперечити (імення це доводять!). От і виходить, що сидів, обкладений книжками. Дивно, як ці критики говорять, не думаючи, що виходить з їхніх слів.

рекручену бурсацьку мову (мову Сивиліну), очевидно, була річ незвичайна для Осипова“. „Котляревському це було, очевидно, за звичай“? пробує М. Зеров бути дотепним. Так, товаришу, бурсаки до наших часів звичайно розмовляли такою мовою, і Котляревський напевне частенько її вживав у бурсацькій обіхідці. Що-ж до того образу К., який повстав на основі моїх дослідів, то про це я досить сказав у своїй рецензії на статтю Я. Айзенштока (Записки У.А.Н., т. XIX)¹). Потім, здається, нечемно закидати людині, що вона не могла скористуватися з тих матеріалів, яких ще не було. М. Зеров каже: „Додамо між іншим, що М. Марковський все ще датує другий лист Мельгунова 1820 р., хоч цю дату вже виправлено заміткою Ю. Оксмана „К истории опубликования „Енеиды“ Котляревського“ („Атеней“, историко-литературный временник, к. 3, Ленинград, 1926 р., стор. 152—154)“. Не кажучи вже про те, що це факт, який не має ніякого значіння, щоб розв'язати ті питання, які являються основними в моїй книжці, я ніяк не міг скористуватися з цієї замітки Ю. Оксмана, бо її ще не було тоді, коли я друкував ту частину своєї праці, в якій згадується про цей лист Мельгунова. Цю частину видрукувано в к. IX 1926 р. Записок Історично-Філологічного Відділу (див. стор. 146, примітка 2), як-раз тоді, коли ця замітка Ю. Оксмана може з'явилася тільки в Ленінграді. М. Зеров знав, як тепер нелегко здобути нову книжку, яка вийшла в Ленінграді, як тепер довго друкується праця, але, бачимо, він користується з усякого приводу, щоб зробити мені який-небудь закид. Мабуть-же й сам він познайомився з цією заміткою тільки наприкінці 1926, а то й на початку 1927 р.

Залишається ще сказати кілька слів про загальні вислови М. Зерова щодо моєї праці. „Щоб бути справжнім, як того вимагав акад. М. Дашкевич, переглядом питання про генезу „Енеїди“ Котляревського, в ній (М. М.: у моїй праці) замало матеріялу та й розробляється цей матеріял неспокійно, в запальному тоні і немов підганяється під певну, наперед повзятую думку“ (254). Що-до матеріялу, який є в моїй праці, то, очевидно, критик, не перечитавши книжки уважно, а лиш скакаючи по ній, цього матеріялу не побачив. Притягнуто весь відомий матеріял і навіть

¹) Тут тільки додам, що можна бути і веселим оповідачем, і „душою дружеских компаній“, і дотепним, хоч і не позбавленим глибини (глибина — виходить була), „любимцем публіки“ — і серйозно поставитися до своєї праці, серйозно студіюючи різні джерела, як це робив і Кодябинський. Тим більше, що й праці тут дуже великої не було: у розвитку фабули, подій К. повинен-же був залежати від якогось джерела; от він і вибирав таке їх обмалювання з різних джерел, яке йому більше подобалося. Та й треба пам'ятати тим критикам, котрі заперечують той образ К., який повстав на основі моїх дослідів (тільки, знов кажу, не сухого ерудита), що сказав мудрий Гете: „Тільки про навіженого й цілком безладного художника можна говорити, що в нього все своє, про справжнього — не можна“. Я. Айзеншток наводить слова того-ж-таки Гете про те, що навряд чи лишилося-б багато від його творчості, коли-б він мусів визначити, що він зачерпнув з усіх своїх великих попередників і сучасників (Українські пропілеї, т. I, стор. 81^а). Ці мудрі слова Я. Айзеншток й інші забувають чомусь, коли справа торкається Котляревського.

новий, що визнає й сам М. Зеров; розглянуто історію тексту перших чотирьох пісень, що дало мені змогу встановити, що перед датованим списком 1794 р. були ще й раніші редакції „Енеїди“, і що, виходить, початок утворення „Енеїди“ треба відсунути трохи назад, на кінець 1780 р. Обмальовано письменницький образ Осипова, чого досі не робилося, і встановлено способи його „творчості“, що дає певні підстави говорити про те, що він користувався Котляревським. Зазначено відношення Котляревського до Вергілія, Блюмауера і Скарона, і теж обмальовано методи його користування з цих джерел і т. д. (Докладно про це див. в рецензії на статтю Я. Айзенштока, Записки, XIX т.). Що-до думки про залежність Осипова від Котляревського, то вона у мене з'явилася не „наперед“, а вже по тому, як я простудіював увесь той матеріал, який у мене був.

В одному я тільки визнаю свою помилку: на підставі вірші-пародії на оду з приводу смерті графа Рум'янцева (8-го грудня 1796), я казав, що IV пісня К. була відома широкому громадянству вже 1796 р., бо в цій пародії є такі вислови, які відповідають висловам IV пісні К., висміюючи, т. б. мовити, стилістичні підхідки нашого автора. Тут я поступаюсь критикові роком або й двома, бо важко собі уявити, щоб пародію було написано років за п'ять по тому, як з'явилась ода, а оду сам М. Зеров визнає, можливо, було написано в кінці 1796 — на початку 1797 р. (треба сказати напевне, бо оду на смерть не пишуть років 2—3 по смерті).

Отже, закінчуючи свій розгляд статті М. Зерова, я повинен сказати, що вважаю рецензію його за науково-неприпустиму: автор обминув найголовніші мої доводи, а чіпляється до другорядних, яким я й сам не надаю великої ваги, які можна пояснити й так, і так. Ніде критик не збив моїх тверджень, що К. був обізнаний з Вергілієм, Блюмауером, Скаронем. Часом критик дозволяє собі вигадки (склиздо, то-що), своєрідно переказує або не договорює мою аргументацію. При нагоді повинен я сказати, що в літературі є вже погляди, які поділяють мої думки: К. Копержинський (Україна, ч. 3, 112) вважає мою працю за цікавий приклад того, які важливі наслідки може дати філологічна метода. Дослідник, каже він, докладно з'ясував зв'язок „Енеїди“ з європейською трагедією¹⁾ і геть відкинув первісну залежність української поеми від російської Осипова“ і т. д. В. Коряк визнає, що тепер доведено й те, що К. „використав зразки європейського бурлеску“ (Українська література, конспект, 1928 р., стор. 84), а це, здається, зроблено було тільки в моїй праці.

На допомогу, т. б. мовити, М. Зерову виступив і П. Филипович у своїй рецензії „Нові праці про І. Котляревського“ (Життя й Революція, 1928 р., ч. XII, нотатки, 169—176). Ця рецензія повторює слово в слово багато місць із статті М. Зерова, на які відповідь я вже подав. Але тому, що П. Филипович, повторюючи слова М. Зерова, додає до них іноді і деякі свої нюанси, то я мушу на них зупинитися.

За словами П. Филиповича, М. Зеров й Яр. Айзеншток (що його П. Филипович теж іноді повторює, — він охоче говорить іноді з чужого

¹⁾ Через друкарську помилку надруковано „трагедією“.

голосу,—от, за словами Б. Якубського у нього Кобиллянська аристократка, що погіршливо ставиться до народу і т. інше, а за словами Лизанівського вона вже щось інше (див. мою рецензію „Україна 1928 р., ч. 23) „підкреслили, що я подаю образ Котляревського неправдоподібний й одірваний від його оточення. Як мало подібний (той) повільний ерудит (якого я ніби-то намалював у своїй праці — М. М.) до веселого полтавського оповідача, „души дружеских компаній“, дотепного, хоч і не позбавленого глибини „любимца публики“, якого зберіг у своїй пам'яті його приятель і перший біограф Стеблин-Каменський“ (169)¹). Ось зразок тої чудернацької соціологічної методи, якої додержується П. Филипович, йдучи за чужими словами і не подумавши навіть про те, про котрий-же період з життя К. тут говорить Ст.-Каменський. Не кажучи вже про те, що повільности в праці І. Котляревського ніяк не заперечити, бо він сам у листі до Гнедича, якого цитує П. Филипович і серйозність якого він сам визнає, зазначає, що його „Енеїда“ є „плод двадцяти-шестилітняго моего терпѣнія (26 років „терпляче“ працювала людина!) (це писалось у грудні 1821 р.; але на цьому праця ще не скінчилася; цього року VI частини не було написано; її було закінчено тільки влітку 1827 р.,—здається, дуже повільно працював І. Котляревський), нас цікавить тут соціологічна метода П. Филиповича. Від якого-ж „оточення“ я відірвав І. Котляревського? Та виявляється, за словами П. Филиповича, який не зрозумів вислову М. Зерова, від „дружеских компаній“. А що це були за „дружескія компанії“, міг-би П. Филипович дізнатися хоч-би в І. Степенка: „З 1810—1835 р. І. П. Котляревський жив тихо, любив часто бувати в товаристві, запрошував і до себе близьких приятелів: вони грали в карти й випивали „легкий пунш“. А в понеділок „Великого посту І. Котляревський з приятелями ще й „полоскали зуби“: їли всякі страви, які „оросались обильними возліяннями наливкоў, а къ концу осушали нѣсколько бутылокъ венгерскаго, любимаго ихъ вина“²). Те, що промайнуло у М. Зерова тільки, як, у даному разі, непродуманий мазок (бо можна бути і веселим оповідачем, і навіть іноді „зуби полоскати“, і разом з тим ретельно та старанно працювати), в очах П. Филиповича набрало вже форм певного оточення³). Це — надзвичайний зразок соціологічної методи, цілковита її вульгаризація, і чи не мав певного права В. Десняк

¹) Але ці критики, своїм звичаєм, не подають усього, що каже Стеблин-Каменський про К.: він каже, що К. був „человѣкъ просвѣщенный, начитанный“, а не міщанин що-до читання, мовляв Я. Айзеншток, який теж покликається на С.-Каменського.

²) І. Степенко, І. П. Котляревський 1902 р. 36 стор.

³) П. Филипович закидає мені, що я часто живляю слово „неначе“, „як Нечуй-Левицький в повістях та оповіданнях“ (173). Що значить цей глибокодумний закид, я не розумію, але повинен сказати П. Филиповичеві, що це слово дуже поширене в народній мові. Його вживає дуже часто й Шевченко, навіть у дуже відомих П. Филиповичеві Марині та Княжні: Неначе цвяшок в серце вбитий | Оцю Марину я ношу (Марина). Село... неначе писано село. Неначе диво (Княжна), і навіть у таких енергійних висловах: Село неначе погоріло, неначе люди подуріли, німі на паншину ідуть, і діточок своїх несуть. (І виріс я на чужині). Цього слова я живляю, як засобу обережно висловлювати свої думки.

(див. „Критика“, 1928 р., ч. 10, стор. 8) заатестувати П. Филиповича, як неучаучня; знов таки йдучи за Я. Айзенштоком, він ще й в іншому місці закидає мені, що „К. розглянуто у мене без жадного звязку з соціально-побутовим оточенням“ (і тільки — стор. 75). Я вже з приводу цього казав у відповідь Я. Айзенштокові, що, бивши поклони, не треба розбивати лоба. У різних статтях про К. багато вже говорилося про ті соціально-побутові умови, в яких жив К., про те, що в XVIII в. на Україні поширювалась російська культура, і я навіть наводжу документ, що в полтавській семінарії виховували молодь на зразках російської літератури; але також усім відомо, що в той час були звязки на Україні із закордоном. Все це всім уже відомо, тому я в спеціальній розвідці тільки коротенько й сказав про це; зайвих сторінок я не пишу¹⁾. І тому, кажучи, як Котляревський міг обізнатися з Блюмаеровою „Енеїдою“, я теж коротенько зазначаю, що „познайомитися з нею він міг через свого вчителя німецької мови проф. Шаля, виписаного з Ляйпцігу“ (58), а в примітці додаю, що занести в Полтаву Енеїду Блюмаерову міг і другий навчитель німецької мови в полтавській семінарії Андрій Пепчій родом з міста Уйфака на Угорщині, що вчителював у Полтаві з 1781 р. до 1796“. Цю мою думку П. Филипович заперечує різними міркуваннями. Насамперед він каже, що Котляревський не міг вивчити німецької мови в полтавській семінарії так, щоб читати Блюмаера, „бо ще й до недавніх часів у наших середніх школах не ба-

¹⁾ Але яка плутабина панує що-до соціологічної методи у самих критиків, що вважають себе за єдино праві ірних соціологів, показує приклад Я. Айзенштока. Накинувшись на мене за те, що у мене нема соціологічного підходу (хоч я й мав його на оді), він у статті „Котляревщина“ (Українські Пропілеї, ч. 1), написаній того-таки року, пише: „У нашій просторій статті ми зовсім обмянули питання про соціальне тло, на якому виникла й розквітла котляревщина“ (119). — Зробити це примусили Я. Айзенштока різні факти: „повна майже нерозробленість цього питання (М. М. Чого? Треба було зробити виписку з будь-якого підручника історії, як це зробив Я. Айзеншток у статті про Котляревського, — і тло готове!), багатство відповідних нових матеріалів (деякі з них добуто з рукописів) — це все вимагало пильної уваги до нього, ретельної розробки його. Розмір нашої статті, що надто розрослася (121 стор.), примушує присвятити цьому питанню спеціальну розвідку в II т. „Українських Пропілеїв“ (119). На можливі-ж закиди, ніби-то ця наша стаття позбавлена широкої соціологічної основи, що мусить дати всьому матеріялові відповідне й правильне освітлення, ми скажемо: широкі соціологічні узагальнення й висновки в літературній науці мусять іти після ретельної та докладної і мавентної аналізи відповідних літературних явищ: як раз спробу такої аналізи котляревщини ми й дали в цій статті“ (120). Ми згодні, далі каже Я. Айзеншток, з дослідником, який, розглянувши „формальні“ роботи марксистів, прийшов до такого висновку: „Чисто формальний аналіз являється первичною і насущно-необхідною задачею всякого историка литературы“; і посилається на А. Цейтліна, „Марксисты и формальный метод“ Лф., 1923, № 3. Що-ж це показує? Прочитав він нову книжку, яка до того-ж випадково трапилася на очі, бо цю статтю надруковано ще 1923 р. і — новий фронт! Але чому-ж Я. Айзеншток дозволяє собі самому писати про котляревщину, не торкаючись соціального тла, а на мене за це накидається? Ще далі Я. Айзеншток розмежує в історично-літературному дослідженні формально-бібліографічно-хронологічну аналізу фактів і соціологічне тлумачення їх, соціологічну синтезу“ (126), йдучи цим разом за проф. Сакуліним. Також і я розмежував так вивчення К., а Я. Айзеншток за це на мене вакидається. Дивна його критика!

гато було таких учнів, які-б, скінчивши ці школи, могли після довголітнього навчання вільно перекласти хоч-би елементарний текст з шкільної хрестоматії (171). Звичайно, що бували й такі учні, але відомо, що бували й такі, які цілком опановували чужі мови. Це-ж мабуть знає й сам П. Филипович: дивно, нащо було йому таке писати. Це-ж тільки даремно псувати папір. Далі я кажу, що коли Котляревський добре вивчив французьку мову у школі, то міг вивчити й німецьку, хоч-би настільки, щоб читати німецьку книжку. П. Филипович, заперечуючи цю мою думку, наводить уривок із спогадів Мартинова, товариша Котляревського, на якого і я посилаюся, який, зазначаючи, що він навчився у семінарії „нѣсколько нѣмецкому языку“, і перелічуючи ті дисципліни, яких навчали у цій школі, не називає французької, і питає; „Звідкіля-ж узято, що Котляревський добре навчився у семінарії французької мови?“ Що в полтавській семінарії вчили й французької мови, про це ми маємо певні дані. Називають навіть певного навчителя її за тих часів Петра Антона ¹⁾ (треба було-б П. Филиповичеві знати літературу, коли він береється про щось говорити), а чому Мартинов проминув цю мову, не скажу; та може просто помилково. Що-ж до того, де Котляревський спочатку хоч „нѣсколько“ міг вивчити французьку мову, щоб потім її вдосконалити, то, здається, ми маємо право сказати, що це він зробив у семінарії, бо він не мав гувернерів, а потім йому не було на це й часу. Що-до багатомовности П. Филиповича з того приводу, що навчителі німецької мови не могли давати семінаристам, трохи обізнаним з німецькою мовою ²⁾ (бували напевне, як і скрізь буває, і добре обізнані) свіжу закордонну новину, до

¹⁾ П. Житецький, Енеїда стор. 158, а також тут-таки й примітка Див. ще Записки Одесского Общества истории и древностей, т. III, Одесса 1853, стор. 120, де сказано: „В 1780 году попечением его преосвященства открыты в семинарии (полтавській) и прибавочные классы греческаго, французскаго и нѣмецкаго языков. Первым учителем в оных были: в греческом и в французском француз Петр Антонъ, в нѣмецком и математическом, выписанный из Лейпцигскаго университета проф. Шаль“. Из „Документів“ про семінарію ми дізнаємося і про другого навчителя французької мови в полтавській семінарії — Бароца, який вчителював з 24 серпня до грудня 1784 р. і крім французької мови викладав ще й філософію (Біднов, Документи, 1912 р., стор. 16). Чому Мартинов не згадає про французьку мову в семінарії, напевне не можна сказати: може тоді, коли він кінчав семінарію, її чомусь там не було, не було навчителів; приваємні у журналах за цей рік нема вказівок про французьку мову (див. далі), а може тому Мартинов не згадає про французьку мову, якої вчили у нижчих класах, як і німецької, що сам є і н її не вчив: як видно з журналів, учням було вільно вчити чи не вчити якоїсь мови (див. далі). Але документи називають двох навчителів французької мови — 1780 р. француза Петра Антона і 1784 р. Бароца. Тому всі міркування П. Филиповича даремні. На жаль, ми все-таки мало маємо документів про Полтавську семінарію — багато їх загинуло (див. Біднов, op. cit., 17).

²⁾ Що в Полтавській семінарії ґрунтовно вивчали німецьку мову, це видно з „Документів“ її, які опублікував В. Біднов, на які і я покликаюся і до яких треба було заглянути й П. Филиповичеві, коли він уже так багато про це говорить. Виявляється, що навчитель німецької мови повинен був „читать нѣмецкихъ лутчихъ Авторовъ, напримѣръ, — Мойсгейма, Иерусалема, Лесса и прочая. Стараться всевозможно приучать учениковъ говорить по-нѣмецки, и для того самому учителю говорить съ ними, когда можно,

того-ж твір, витриманий у дусі просвітньої філософії, скерований проти духівництва (католицького? у Блюмауера є па тер, який каже Дідоні, що в її коханні нема нічого грішного — у Котляревського — ченці-ксьондзи до баб щоб не іржали) і нелегкий що-до викладу — („по ученому тону, мно-жеству намековъ на древность, Энеида Блюмауера разсчитана на публику весьма образованную“ — каже за Минським П. Филипович), то вся ця ба-гатомовність не має, на мій погляд, ніякої ваги. Твір Блюмауерів не тяж-чий за Віргілієву „Енеїду“ (в ній теж багато вчености, мітології, то-що, а бурсаки проте її подужували); читали вони й Мосгейма, Єрусалема, Лесса німецькою мовою (див. примітку); що-до просвітньої філософії, то це як-раз була приваблива сторона цієї книжки, яка й могла захоплю-вати молодь (семінаристи, зокрема старших курсів були вже парубоцького віку — коли Котляревський закінчив чи покинув семінарію, йому було вже 20 років). Теж і навчителі німецької мови, проф. Шаль, виписаний з Ляйпцігу й инш., як патріоти своєї батьківщини, можна думати, сте-жили за своєю літературою і скоро здобули такий голосний твір, як „Енеїда“ Блюмауера (див. про це у мене стор. 58). Коли вони не сами привезли його з-за кордону (могли-ж вони їздити влітку за кордон — це-ж усе припустимо і ні трохи не гірше за міркування П. Филиповича), то могли його їм привезти українські купці. П. Филипович, ідучи за Я. Айзенштоком і кажучи загально про соціально-побутове оточення, очевидно, має на оці й оте остаточне закріплення на кінець XVIII в. торговельного капіталу на Україні, оту силу нових приходьків, пере-важно росіян з роду й виховання, що принесли з собою й російську лі-тературу і т. инш., про що говорить Я. Айзеншок у своїй статті про І. Котляревського, доданий до видання „Книгоспілки“. Але коли вже до-держуватися доброї і корисної соціологічної методи, то треба її робити

по-німецьки; таке задавать для вучиванія наизусть домашніє німецькіє разговори. Обу-чать сему языку во всѣ дни, не выключая вторника и четверга, кромѣ субботы, пятой и шестой час послѣ обѣда“ (Документы... 1912, 26). Навчителів німецької мови було кілька: окрім названих Шаля, Пепчія — 1782 р. жовтня першого дня склав умову з рек-тором семінарії поручник Карл фон-Роткірх, щоб вчити йому учнів „німецькому языку — читать, писать и говорить по регулам граматическим фундаментально и чисто“ (7). У журналах про успіхи учнів за 1788 р. ми знаходимо такі зазначки: (кромѣ філософії, чому вчується) — греческому и німецькому языкам с успѣхом похвальным, німець-кому языку с успѣхом превосходным (Николай Паськевич, син уїздного города Пол-тавы умершаго полкового Асаула Павла Паськевича), німецькому яз. (с) препохвальным успѣхом (Тимофей Алексѣев, син служащаго в морском флотѣ священника Павла Алек-сѣева, — це в класі філософії (35—38); в класі риторики — теж є зазначки про німецьку мову: німецькому яз. с успѣхом (тричі) похвальным, с успѣхом хорошим (тричі — 39—48), У журналах про богословську класу за 1788 р., де вчився тоді Котляревський і Мартинов, у графі — кромѣ латинскаго, каким наукам обучаются, нема жа дних по-значок ні про кого, а також нічого не сказано і про Котляревського, і про Мар-тинова, але сам Мартинов каже, що він у семінарії вивчився „нісколькю німецькому языку“. Очевидно, в богословській класі вже не вчили німецької мови, а вчили її в кла-сах філософії, риторики, латинської граматики, навіть у нижчій класі латинської грама-тики (див. 35—64). Поміток про французьку мову нема, може 1788 р. її чомусь не було.

як слід, не по-кустарницькому. Насувалась російська культура, приходила російська література, але коли насувається щось примусово, то буває й опір, принаймні, спочатку. І таким опором проти русифікації й була діяльність деяких українських письменників, то цілком свідомо, то менше свідомо. Ще навіть у словах Гулака-Артемівського, які я наводжу, почувасться такий опір русифікації: вони (москалі) хоч що по-своєму перехрестять і, як кажу, мій Рябко вип'є од їх добру повну: уже що я знаю, то у його не останеться ні одного цілого реберця.. Сказано: москаль! він без „вота“ і не ступить, язик мов у постолах; який-же його одмінок второпав — що він верзе. От так вони й книжки друкують. Уже нема його й на світі нічого кращого (царство небесне!), як Еней в нашій одежі; еге, та ба! москаль, бач, порався й коло його — і його одягнув по-московському“ (у мене, стор., 66, примітка; у Ю. Романчука тут ще додано — „і поверх штанів сорочка мотузком на кульшах підперезана“ — Я. Айзеншток, Гулака-Артемівський, 1928 р.). Чогось критики не звернули уваги на ці слова Гулака-Артемівського, а в них неначе ясно він каже, що Осипов Енея, одягненого раніш по-українському, передягнув по-московському і що така-ж сама доля випаде і його Рябкові. Бо коли-б Осипов раніш за Котляревського одягнув Енея по-московському, то нема чого й говорити, а то він скористувався вже з готового: попорався коло Енея, одягнутого в українську одягу, передягнувши його по-московському. „От так вони й книжки друкують, додає Г. Артемівський — згадаймо відомого Котляревського Мацапуру, який, „восьму заповідь забувши, чужим пустився промишлять“. Коли було таке ставлення до російської культури („вони так і книжки друкують“) на початку ХІХ в. у такої людини, як Гулак-Артемівський, який скоро став звичайним кар'єристом і службовцем російського уряду, то не краще-ж воно було ще в другу половину ХVІІІ в. Звичайно, не у всіх, завсіди бо знайдуться люди, які добре пристосовуються до обставин. А окрім того: чому це так гадати, що коли на Україну в середині ХVІІІ в. насувалась російська література, то українські письменники не могли користуватися західньо європейськими зразками? Той-же Гулак-Артемівський перекладає свого „Рибалку“ з німецької, користується з Красицького, — це було тоді, коли російська культура насунулась уже цілком і цілком запанувала на Україні. Про той опір, який робився російській культурі на Україні у ХVІІІ в., ми й раніше знали¹⁾, але ось з'явилися цікаві матеріали у статті П. Балицького — „Етюди з історії української книги“,²⁾ напр.: „У киян не великі були симпатії до російської культури“, каже П. Балицький. „Російська мова, чи як обзивали вони її — „нынїшній гражданській чистий штиль“, викликала навіть деколи вороже ставлення. „Петербуржская печатная грамматика для нашей Академіи крайно не годится, ибо она ...не

¹⁾ П. Житецький, Енеида...

²⁾ Життя й Революція, 1928, ХІІ.

на польському язякѣ, но на російському издана“, каже автор приміток до академічної інструкції 1763 р.“¹⁾ З того, що в XVIII в. на Україну насувалась російська культура, Я. Айзеншток, а з ним П. Филипович роблять несподіваний висновок, що Котляревський не міг обізнатися з „Енеїдою“ Блюмауера, а тільки обов'язково з „Енеїдою“ Осипова. Ні, він і був знайомий з нею, як я кажу у своїй праці, але тільки геть пізніше, а раніше обізнався з „Енеїдою“ Блюмауера і Скарона, з яких і скористувався для своєї поеми. І знов-таки, нашим соціологам, коли вони не хочуть працювати по-кустарницькому, треба було довести, що на Україні тоді в середині XVIII в. не було ніяких зносин з закордоном, що відтіля не привозили ніяких книжок і т. д. Але вони про це мовчать, дарма що і в вже деякі матеріали про це. „Серед книжок Якова Марковича, генерального підскарбія (1796—1870), були книжки богословські, медичні, історичні та інші російською, латинською, польською та іншими мовами“, каже В. Модзалевський. Українські поміщики, лубенський полковник Петро Апостол, Іван Скоропадський, Клим Шафаренко, Петро Йванович Симоновський й інші купували багато книжок у бреславського крамаря Корна, каже той-же В. Модзалевський, серед яких були такі, як „Походження Жилблаза, Сочиненія Волтеровы, Дѣла Скарроновы“²⁾. Недавно в Києві М. Тищенко прочитав цікаву доповідь „З історії торгівлі книжками в XVIII в.“; з неї ми дізнаємося, що 1778 р. до Чернігівського полку прибув „итальянської науки местечка Мелян крамар Йозеф Бонда“ для продажу латинських книжок та різних „напечатанных кунштов“. Постачали книжки й українські крамарі, які мали зносини з Данцігом, Кенігсбергом, Ляйпцігом, Бродами та іншими закордонними містами. У другій половині XVIII в. багато книжок привозили полтавські крамарі, що були об'єднані в одно товариство. Виходить, що у „провінціяльну“ Полтаву (мовляв П. Филипович), привозились книжки з-за кордону. До складу цього полтавського товариства належали Гр. Паскевич з братом, С. Максимович, Федір Лук'янів та інші. У травні 1781 р. прикажчик цього товариства Гр. Паскевич привозить з Бреславля 725 медичних книжок німецькою та французькою мовою. У жовтні того-ж року прикажчик того-ж товариства Йосип Пащенко привозить звіттіля-ж 140 медичних книжок німецькою, французькою й латинською мовою. 1781 р. з Ляйпцігу купець Ф. Лук'янів привозить для свого товариства в Полтаві 1200 книжок німецькою та латинською мовою. Зміст книжок не наводиться, підкреслює М. Тищенко. Цікавий ще ось який факт. Генерал-губернатор кн. Куракін 1798 р. пише в своєму обіжникові, що молодь,

¹⁾ У своїй праці про К. я зазначаю ті незначні польські впливи, які можна помітити в „Енеїді“. Ці факти знаходять собі поясіння у тому великому культурному польському впливові, який панував тоді на правобережній Україні, зокрема в Києві, і відсіля міг поширюватися і по всій Україні, та й про книжкові торговельні зносини українських крамарів з Польщею, зокрема Варшавою, говорить М. Тищенко, дав. далі.

²⁾ Книгарь, 1918 р., ч. V.

яка вчилася за кордоном, надсилала своїм родичам і знайомим „развратныя и непозволительныя сочиненія“, які переходили з рук до рук і погано відбивались на моралі суспільства, і він наказує своїм урядовцям запропонувати цим юнакам повернутися додому і не робити цього, інакше їхнє майно буде конфісковано. Це, очевидно, було явище масове, коли воно викликало такий суворий обіжник¹⁾. Виходить, що на Україну привозилось багато книжок німецькою й французькою мовою — могли ці полтавські крамарі завезти й „Енеїду“ Блюмауера, яка по виході в світ наробила такого галасу. Могли через цих крамарів і полтавські вчителі німецької мови здобути „Енеїду“ Блюмауера і занести її до Полтавської семінарії — тут нічого неможливого нема. На жаль, ми ще мало все-таки знаємо про всі ці факти, але все те, що наводить М. Тищенко, дуже важливе, щоб з'ясувати справу про зносини з закордоном і про надходження на Україну, зокрема у Полтаву закордонних книжок. Я в своїй праці не торкався цих питань, бо ще не було тих фактів, які подав М. Тищенко, а загальні факти про те, що в книгозбірнях українських панів було багато закордонної літератури, всім відомі²⁾. Я в своїй праці виходив із самих творів, із текстів різних авторів. Справа у мене почалась з вивчення різних списків „Енеїди“ Котляревського. Вивчивши їх, я побачив, що текст „Енеїди“ до власного видання Котляревського 1809 р., залишаючись в основному що-до епізодів сливе незмінним (а „Енеїду“ Котляревського треба, на мою думку, вивчати за епізодами; чому, скажу далі),

¹⁾ За можливість скористатися з статті М. Тащенка (вона ще друкується) складаю тут йому свою щирю подяку.

²⁾ Цікаво, що до Полтавської семінарії могли давати своїх дітей, за закликом начальства, і дворяни, і городяни-крамарі, і вони відгукнулись на це, і навіть більше — брали участь у семінарському житті — за першого куратора Полтавської семінарії був Петро Федорів Паскевич, бунчужний товариш (Записки Одеського общества истории и древностей, 3, стор. 111, пор. Віднов, Документи, 16). Якийсь Г. С. Паскевич з братом, як ми бачили, привозили багато книжок з-за кордону. Серед учнів семінарії були діти різних станів. За журналами 1788 р. звичайно переважали шоповичі, дяківські та паламарські сини, але було й синів колезьких реєстраторів 2, колезького радника 1, кол. асесора 1, „надворного“ радника 1, поручників 8, прапорщиків 4, підпрапорщиків 2, ротмістрів 3, штаб-лікаря 1, був навіть один синок „примѣр-маіора“ і два князівських синки, один полтавського бургомистра, один важмистра, три полкових осаулів, один військового товариша, один бунчукового товариша, три значкових товаришів. Міщан було 6, козаків — три, крамарів 10 — два греки з Смірни. Серед учнів 1788 р. у філософській класі був і „Николай Паськевич, сын уѣзднаго города Полтавы умершаго полкового осаула, Павла Паскевича“ (Віднов, ор. сіт. 36). Були й два сини попа полтавського Івана Симоновського, третій син якого Петро Іванович, що вчився „в иностранныхъ землях“, замовляв у Корна книжки для різних осіб. (Книгарь 1918, V, 237). Увесь цей люд набрався здебільшого з м. Полтави, але багато було й з околичних сіл — троє з Решетилівки, один з Мильців, один з Пушкарівки, 8 з Будищ, двоє з Келеберди — всі ці місцевості згадуються в „Енеїді“ Котляревського. Життя в полтавській семінарії було вільне (про це згадує й Мартинов); семінаристи, які мали родичів, жили на вільних квартирах; поміщики частенько брали до себе на „кондиції“ за навчителів своїх дітей риторів, філософів і богословів, і вони там проживали цілими роками (Віднов, Документи, 3). Отже, і Котляревський легко міг знати все те, що робилося тоді і в Полтаві, й у сусідніх поміщиках, бо й сам був десь на кондиції 1788 р.

пережив довгу історію що-до варіантів і окремих висловів. Цю історію я показав у своїй праці. Чому найголовніші варіанти належать Котляревському, а не читачам чи переписувачам, я сказав у відповіді Я. Айзенштокові. Коли я порівняв різні списки „Енеїди“ Котляревського з Віргілієм, Блюмауером, Скаронем й Осиповим, я насамперед побачив, що у Котляревського є безсумнівні впливи Віргілія, Блюмауера і Скарона, що в Осипова є такі нісенітниці в композиції окремих епізодів, які тільки й можна пояснити тим, що він користувався Котляревським, але користувався нерозумно. Окрім того в рукопису 1839 р. я знайшов сліди ще ранішого списку, ніж список 1794 р. Розглядаючи питання про пріоритет Котляревського, я не поминув ні жадного факту й так чи так його пояснював. Я вже вище казав, що мої критики не звернули уваги на найголовніші мої доводи, а все ходять навкруги, намагаючись смикнути то з того, то з того боку. Отак робить і П. Филипович. У мене наведено чимало нісенітниць з Осипова — П. Филипович торкається тільки одної, яку я вмістив у примітці, і, вихопивши одну фразу — „Косарь служилъ на мѣсто сабли“, зазначає, що тут нема ніякої нісенітниці, бо „косарь“ у російській мові має значіння „большого-тяжелого ножа для щеплення лучины“. Безперечно всякому ясно з цієї вихопленої фрази, що тут „косарь“ має значіння якогось знаряддя (ножа чи сікача; це всі знають, навіть не досвідуючись у словнику Далевому), але подивімося на цю фразу в цілому образі і порівнюючи її до тексту Котляревського (у мене 50, примітка 2).

Осипов

Косарь служилъ на мѣсто сабли,
За копья отправляли грабли,
Готовъ былъ всякъ всю кровь
пролить.

Котляревський

Тут рота косарів з греблями
Йшли битись з косами, з граблями,
Ніхто од бою не цуравсь¹⁾.

Ясно, в Осипова логічна неув'язка, що могла з'явитися тільки під чиймсь чужим впливом. Але у мене є ще кращі приклади нісенітниць Осипова (див. вище — вітри спочатку в ямі, їх зовсім нема, потім вони, виявляється, всі вдома й у мішку, й інші), яких не торкнувся рецензент. Потім, коли я порівнюю епізоди у Котляревського і в Осипова, і зазначаю Осиповські нісенітниці, то я не кажу про них з художнього боку (це справа таланту), а про їхню нелогічність, якої не повинно-ж бути у всякого письменника. П. Филипович переможно заявляє, що історія літератури знає багато прикладів (нагадаємо хоч-би загально відомий — Шекспіра), коли талановитий або навіть геніяльний письменник використовував твори менш обдарованих попередників (174). Але у використаних менш обдарованих письменників ми бачимо меншу художність, а не відсутність логічної ув'язки, окрім звичайно таких випадків, коли вони, як і Осипов, хапаю-

¹⁾ Правда, тут почасти може і я винний, бо другий раз наводжу цю фразу „косарь служилъ на мѣсто сабли“ неповно, але критик, який має розглянути твір по суті, а не смикати, де тільки можна, повинен був звернути увагу на те місце, яке являється головним доводом, та й на інші доводи подивитися.

чись складали свої твори, користуючись з різних джерел. Але про це вже доволі сказано вище.

Далі — про мої зіставлення текстів різних письменників. У другій частині своєї розвідки я наводжу 6 прикладів, які, на мою думку, без сумніву показують, що Котляревський користувався з Скарона. П. Филипович зупиняється тут тільки на одному, — подивімося на цей приклад.

Оттут земляка е, хлоп'ята, Від сіль вона невдалеку, Сіцилія — земля багата, Вона мені щось по знаку. Дмухнім лиш, братця, ми до неї, Збувати горести своєї — Там добрий цар живе Ацест.	La Sicile n'est pas trop loin, Où le brave Acestes demeure, Je suis d'avis que tout à l'heure, Sans lutter contre mer et vent Ce qui perd les gens bien souvent, Nos vaisseaut y tournent les proues (II, 104).	Сицилія лежить здѣсь близко; Пригрянемъ, братцы, мы туда. А въ бурю ѣхать моремъ слизко, Забьемся и невѣдъ куда. Земля же та намъ всѣмъ знакома, Мы тамъ всѣ отдохнемъ, какъ дома, Отъ бурныхъ ускользнувъ хлопотъ. Ацестѣ ихъ царь мужикъ богатой, И на хлѣбъ на соль тароватой, Ко всѣмъ великой доброхотъ.
--	---	--

З приводу цих паралелів я кажу, що у Котляревського ми тут бачимо неначе переклад слів Скаронівих (і справді — невдалеку = *n'est pas trop loin*, в Осипова — близько; там добрий живе цар Ацест = *où le brave Acestes demeure*, в Осипова не так — див. вище¹). П. Филипович з приводу цього зазначає, що я виявляю нечутливість до образних засобів, бо основне в віршах Котляревського дотепна й жива образна мова з широким уживанням народньої лексики („а морем в бурю їхать слизко“, „дмухнім лиш, братця, ми до неї“ і т. инші), чого зовсім немає в коротких схематичних висловах Скарона — це різні речі що-до стилю (173). Що мова Котляревського жива і т. инш., це всі знають і без П. Филиповича; що користуючися чужими зразками, К. утворював живі образи, — теж, і на стор. 28 я як-раз наводжу вираз „А морем в бурю їхать слизко, човнів ніхто не підкує“, як зразок „народньої української лексики“, мовляв П. Филипович, яким скористувався Осипов у Котляревського, але з підкреслених висловів, здається, ясно, що Котляревський їх узяв у Скарона, тільки переклавши їх українською мовою. І варто було-б П. Филиповичеві знати, коли він цього ще не знає, що часом поети, особливо

¹ Коли ми частенько зустрічаємо у К. такі неначе переклади з Скарона (звичайно з додатком його своєрідних висловів), а не бачимо чогось подібного в наших джерелах, то ми, здається, маємо право сказати, що їх узяв К. у Скарона, напр., хоч-би таке: Як пан Еней так забавлявся (Mais tandis que maître Aeneas s'amuse à tous ces beaux ébats (див. у мене 40 стор. й инш.). Те-ж саме можна сказати й про Блюмаєра.

початкуючі, з'єднують у своїх віршах різні стилі. „Въ раннихъ поемахъ, каже Б. Ейхенбаум про Лермонтова, „онъ еще совершенно безразличенъ къ стилямъ поэтовъ, которыми пользуется, такъ что въ поему „Корсаръ“ (1829) рядом съ Пушкинымъ, Байрономъ, Козловымъ и Марлинскимъ попадаєть цитата изъ оды Ломоносова“. (Атеней, I—II, 92). Отож, П. Филиповичу, і Котляревський до прозаїчного перекладу з Скарона міг додати вислови живої образної мови. Та й усім відомо, що часом у найвидатнішого поета трапляються поміж художніх висловів прозаїчні речення, як, напр., тут у Котляревського: „Відсіль вона невдалеку, там добрий цар живе Ацест“. Гадаю, що ті паралелі, які я наводжу, доводять, що Котляревський користувався з Блюмауера, Скарона й инш.

І от, упевнившись у другій частині своєї праці, що Котляревський справді користувався з різних джерел, я в третій уже стежу епізод за епізодом і показую, як вони могли постати у Котляревського¹⁾. Основою для Котляревського був, без ніякого сумніву, Віргілій, якого він знав у школі²⁾, але окремі епізоди він обмальовував підо впливом травестій Скарона і Блюмауера—див. у мене стор. 98. І от коли Котляревському доводилося на початку своєї поеми казати про Юнону, то він лав її злою — сучою дочкою (народня лексика, ш. П. Филиповичу!), підо впливом Скарона і Блюмауера (хоч вислови їхні тут і не відповідають дослівно Котляревському, але Скарон називає-ж Юнону *marâtre*, про що я кажу і про що не згадує П. Филипович), бо у Віргілія нема, звичайно, й натяку на яку-небудь лайку. П. Филипович-же, заходячи з різних боків і намагаючись шарпнути, де тільки можна, цього не зрозумів. Взагалі П. Филипович має дивний спосіб: перекрутити мої слова, не договорити моєї аргументації, а потім заявляти, що це ненауково. Кажучи, що дата 11 жовтня 1794 р. вказує на час, коли було зроблено оригінал цього списку, а не на час, коли почав або закінчив перші три пісні Котляревський (бо ми маємо сліди й ранішої редакції, у списку 1839 р., та й в „Енеїді“ Осипова ми бачимо, на мою думку, також безсумнівні сліди користування з „Енеїди“ Котляревського—і значить перші три пісні К. повстали раніше, ніж 1794 р.), я зазначаю, що приписку тією-ж самою рукою, що й дату 1794 р., що „Енеїда“ Котляревського „перецыганена съ рускаго языка“, зробив якийсь московський переписувач³⁾, і далі доводжу, чому я так думаю: на це вказує правопис заголовка і примітки до тексту московського походження (див. у мене 76 стор., примітка перша)—а море з лыха аж реве—зъ серцовъ, зась—сіе говорится, уни-

¹⁾ Вивчаючи „Енеїду“ К., треба, на мою думку, аналізувати окремі епізоди: „Енеїда“ не була твором, який вилився з одного творчого задуму—К. мав готову фавулу і готові епізоди, які й обмальовував по-своєму.

²⁾ У наказі навчителеві піітики у полтавській семінарії (1787 р.) сказано, щоб учні читали Віргілія, Горація, Овідія і робили „переложенія въ російскія стихи“ (Бідинов, Документи, 22).

³⁾ На рук. П. Житецького стоїть дата 1799 р. Ясно, що це дата не початку чи закінчення якоїсь пісні, а дата, коли було зроблено цього рукопису.

мая собакъ отъ лаю, захлявъ — занемогъ і т. д. Таких пояснень ні у Парпури, ні у самого К. нема, і вони вказують на своє московське походження. П. Филипович не заперечує цих моїх доводів, а тільки зазначає, буцімби-то я тільки кажу, що цю приписку зробив якийсь московець-переписувач, і переможно заявляє: „Звичайно, така аргументація не може бути визнана за наукову“. Далі, йдучи за М. Зеровим, П. Филипович на підставі відомого листа Котляревського до Гнедича каже, що сам Котляревський за початок своєї роботи над „Енеїдою“ вважає 1795 р. Але як-же тоді бути з датою 1794 р., що стоїть на списку Болховітіновському, що її не заперечує ні П. Филипович, ні М. Зеров, міркування якого, що ця дата стосується хоч-би тільки до 1-ої пісні „Енеїди“ Котляревського, П. Филипович уважає за влучне? — Виходить, що пам'ять Котляревського зрадила, як я кажу, хоч уже на рік. Так плутаються, як бачимо, рецензенти, намагаючись вийти з того становища, в якому вони опинились, одкинувши мою думку.

Далі я кажу, що завезти списки „Енеїди“ Котляревського до Петербургу могли товариші його, між ними й Мартинов, який оселився там і незабаром увійшов у літературне коло тодішніх петербурзьких письменників. Це було 1788 р. — в-осени. А далі з приводу пріоритету Котляревського я зазначаю, що III частина „Енеїди“ Осипова, яка відповідає III пісні К., скінченій без ніякого сумніву вже 11 жовтня 1794 р. (бо ми її маємо в списку 1794 р. — хоч постати вона могла й раніше, як я це доводжу; це дата, після якої вона, на мою думку, ніяк не могла з'явитися), вийшла з друку тільки р. 1794. Важко собі уявити, щоб К. за короткий час — і року не має — міг написати цілу третю чималеньку собі пісню... Треба мати на увазі, що К. під цей час учителював був по глухих кутках України і не міг так швидко дістати „Енеїду“ Осипова з Петербургу...“ (25). П. Филипович про мою вказівку на товаришів К. нічого не каже, бо вони й справді могли завезти (в числі їх був Мартинов, сам поет, який дуже поважав Котляревського), а так формулює мою думку: „Основна думка цієї розвідки (моєї праці М. М.) полягає в тому, що не „Виргилієва „Енеїда“ на изнанку Осипова, яка почала з'являтися з 1791 р., викликала „Перелицьовану Енеїду“ К., вперше надруковану (III ч.) 1798 р., а навпаки — рукопис К., що „під цей час учителював був по глухих кутках України“¹⁾, якимось потрапив до Осипова у Петербурзі, і він використав його“ (169). Ми бачимо, як дозволяє собі П. Филипович переповідати чужі думки і передавати чужу аргументацію.

Щоб побачити методи П. Филиповича, наведемо ще один приклад. Навівши мої слова про українізм Осипова, П. Филипович каже: „Так гадає М. Марковський, наводячи рядок Осипова: „А в бурю ехать морем слизко“, і підкреслюючи, що такий вислів міг йому спасти на думку

¹⁾ Це П. Филипович повторює ще раз: „Нам ще важче уявити, як Осипов міг здобути рукопис К., що вчителював тоді в поміщицьких домах на Полтавщині“ (173). Але трохи пізніше, Парпура, який проживав у Петербурзі, якимось роздобув рукопис Котляревського,

тільки тоді, як він мав перед собою „Енеїду“ К. (173). Знов-таки тут П. Филипович вихоплює одну фразу з цілого образу; але цікаво те, що він далі каже: А от Пушкін, читаючи „Собрание 291 древнихъ російскихъ пословицъ“ (вид. 1770 р.) взяв і приписав олівцем таке прислів'я: „В кабак далеко, да ходитъ легко, в церковь близко, да ходитъ склизко“ (Пушкін и его современники, т. IX—X, стор. 98). Так що-ж з того, що Пушкін це написав? Яке-ж це має відношення до морського образу Котляревського? І чи не казав сам П. Филипович, трохи вище у цій-же-таки своїй рецензії, коли згадував про моє порівняння цілого уривку К. з відповідним Скарона, що вислів „а морем в бурю їхать слизько“, що це „жива образова мова, з широким уживанням народньої лексики“? (173). Не щастить рецензентам з цим — слизько — і другий щось послизнувся!

Неправду каже П. Филипович, що у мене „цілковитий брак стилістичної аналізи“ — він бо в, хоч, може, і неповний, і не детальний (див. 98—101)¹⁾, коли я стежу за стилем у різних редакціях перших трьох пісень, коли я порівнюю стиль Скарона і Блюмауера з стилем К. Що-до кабацького стилю, який помітив Минський у К., як і в Осипова, то тут П. Филипович, як воно часто в нього буває, не добре читав Минського Справді, Минський в одному місці своєї статті каже, що К. „главное внимание обращалъ на элементъ смѣхотворный и даже не погнушался позаимствовать у него (Осипова) элементъ, который ми назвали кабацкимъ“. Але далі Минський ніде не підкреслює цього кабацького елементу К., навпаки ось що він каже: „Описывается ли попойка, сраженіе, буря, — все блестятъ своеобразными украинскими красками, на всемъ печать живой правды“. Торкнувшись бенькету у Дідони з приводу Еневского приїзду, Минський каже: Осипов... „позаимствовали (у Блюмауера) только паштеты и вина, приправивъ свое описаніе кабацкими словечками, такъ что получилось нѣчто балаганно-стихотворное, не имѣющее никакой художественной цѣли“ (далі йде уривок, що описує цей бенькет у Дідони). „Котляревский, сохранивъ отчасти безцѣльно-смѣхотворный тонъ Осипова, придалъ всему описанію колоритъ чисто-малоросійский и этимъ спасъ его“ (далі йде уривок К., що описує цей бенькет). „Это описаніе малоросійской пирушки слѣдуетъ назвать образцовымъ, по вѣрности и яркости красокъ. Подобныя пирушки описываются въ „Енеидѣ“ не разъ, и всякій разъ К. находитъ новыя подробности. Забавы, пѣсни... пристрастіе къ выпивкѣ и жирному столу... все это описано К. съ истиннымъ искусствомъ“ (Венгеровъ. Русская поэзія, в. I, 809). Ми зробили таку довгу виписку, щоб показати, що Минський, кажучи в одному місці про кабацький тон у К., просто якось прохопився, бо далі він нічого не згадує про нього, а навпаки, кажучи про пияцтво Еневзе з товаришами, скрізь підкреслює художність і правдивість сцен, тимчасом як

¹⁾ Так само неправду каже П. Филипович, що моя розвідка, „хоч і витримана ніби-то в дусі філологічної школи“, не з'ясує навіть, які з списків „Енеїди“ можна назвати редакцією і чому, а які подають тільки звичайні варіанти“ (175). Про це у мене досі вказано — на стор. 1—24. Це ще один приклад критичних засобів П. Филиповича.

в Осипова він зазначав багато таких кабацьких сцен (див. і вище): „Эней и его товарищи то наполняют животы сивухой, то сварганивъ селянку, начинают плотно куликать, то развеселяются, хвативъ крючокъ винной кашки, отъ которой пошли по животу мурашки. Зевсъ пьетъ чашку отъемной водки для прочищенія пьяной глотки“ (ibid., 807). Ясно, що П. Филипович не прочитав, як слід, статті Минського. Правда, й у К. є грубості, надто в раніших редакціях його поеми, але це був вплив того оточення, в якому перебував К., — бурсацького життя ¹⁾, тих „кантів студних“, що їх складали вчені школярі-бурсаки, про що я й кажу в своїй праці (55, примітка 1). Щоб-же кабацького елемента зовсім не було, напр., у Скарона, як каже П. Филипович, то це теж неправда, бо у мене наведено чимало сцен пияцтва у Скарона, і навіть Іліоней, перш ніж виголосити свою промову до Дідони, прохає, щоб йому дали випити. Є у Скарона й у Блюмауера і грубості, непристойності (див. у мене — 100—101), які, на мою думку, теж вплинули на К.; тільки рецензент всього цього не помітив, або краще сказати — не захтів помітити.

П. Филипович дивується, як міг Осипов „подолати досить багату лексику“ К., коли він його використав. Дивно, що П. Филипович зважився таке писати. Відомо-ж, що „Енеїду“ К. багато читало й росіян, і перемагали-ж вони її досить багату лексику, бо очевидно-ж розуміли. Та й у російських журналах „Соревнователь“, „Утренней Звѣздѣ“ друкувались уривки з „Енеїди“ К., причому, напр., редакція (Соревнователя) в примітці каже: „Сообщаемъ его (уривок) читателямъ журнала, надѣясь, что доставимъ удовольствіе любителямъ сего произведенія“ (Українські Пропілеї, т. I, 49). І Мельгунов у листі до Погодіна пише: „Я равно увѣренъ, что всякій просвѣщенный россиянинъ не останется равнодушнымъ“ до „Енеїди“ (ibid.). А Осипов був, очевидячки, здатний до мов, бо перекладав і з французької мови, і німецької.

Тепер про самого Осипова. М. Зеров, а за ним і П. Филипович уважають його, хоч і не за першорядного, але за досвідченого літератора того часу (М. Зеров, Література, I, 250), а його „Енеїду“ за твір хоч не першорядної ваги літературної, але популярний і жвавий, широко закровний і не аби-як на свій час виконаний (П. Филипович, ор. cit., 174), і П. Филипович закидає мені, що я, захоплюючись естетичними оцінками, свідомо не хочу чи не вмію встановити історичну перспективу“ (174). Я не розглядав „Енеїду“ Осипова в історичній перспективі російської літератури — це не було моє завдання: я порівнював Осипова з Котляревським, установив у нього чимало нісенітниць, які показують, що це був не творець, хоч і не першорядний, а просто компілятор; я також, на мою думку, встановив велику залежність його від К. (бо все те, що накидає

¹⁾ Ми бачили вище, що учнів у Полтавську семінарію набиралось звідусюди: це були переважно сільські поповичі та дяківські сини, які приносили з собою знання народнього побуту і т. інше. Але були й козацькі діти полкової старшини. Це було неначе своєрідне Запоріжжя, яке й могло дати мотиви й фарби К. для його поеми. На жаль, ми сливе нічого не знаємо про це життя.

М. Зеров Осипову, очевидно, належить К.), і значить, окрім кабацького стилю, в Осипова мало що в оригінального. Цікаво, що в Осипова окрім „Енеїди“, яка знаходиться під підозрою, немає жадного самостійного твору („Овідієвы любовныя творенія“ нічого цікавого не дають), а в дуже багато творів суто спекулянтського характеру — Лакировщикъ, Псовой лѣкаръ, Скотоводъ (див. вище). Може кому й подобається такий спекулянт-літератор: всякі смаки бувають. А що „Енеїда“ Осипова мала три видання, то за це він повинен був дякувати, на мою думку, Котляревському.

П. Филипович каже, що в моїй розвідці „бачимо цілком застарілий погляд на літературний твір, як на механічне сполучення двох роз'єднаних елементів — змісту й форми. Знаходимо в розвідці такі характерні висновки: „ми показали, як „Енеїда“ К. спочатку виросла на основі багатого матеріялу подібних їй творів західньої літератури, і тільки згодом К. дещо вніс з Осипова у пізніші редакції своєї поеми, коли він познайомився з його перелицюванням. Та всі ці твори давали К. або зовнішню форму (підкреслює П. Филипович) для його поеми, або ідею якої-небудь окремої сцени, зміст-же цих сцен, окраса (? — П. Ф.) — все це взято з народнього життя“ (175). П. Филипович ужив сильних слів, щоб приголомшити свого читача, щоб він йому на слово повірив¹). Виходить, що у мене застарілий погляд на літературний твір, як на механічне сполучення двох роз'єднаних елементів — змісту й форми. Де вичитав у мене П. Филипович такий погляд на мистецтво взагалі, це, мабуть тільки йому відомо, бо це-ж його фантазія. Але кажучи, що такого механічного сполучення змісту й форми не буває в літературному творі, П. Филипович виявляє тільки своє літературне незнаття. Дійсно, думку про те, що в літературному творі зміст і форма тісно звязані, міг П. Филипович вичитати, прим., з книжечки Б. Якубського, Соціологічний метод у письменстві“, де Б. Якубський спочатку каже, „що сами терміни зміст і форма — чистісінька схоластика й реально в творі не існують: ми їх, як два елементи, не відчуваємо“ (34). Але той-же Б. Якубський трохи далі цитує Плеханова і визнає правдивість його слів, коли він каже, що „бувають епохи, коли вона (форма) відстає від змісту, чи зміст від форми“ (35). Я не зупинятимуся на цьому питанні — П. Филипович, як історик літератури, повинен знати про ті дискусії, які точаться тепер з приводу цих понять — зміст і форма, повинен знати, що й найновіші критики теперішні частенько кажуть про те, що форма сучасної літератури відстає від змісту, і що треба утворити нову форму, яка-б відповідала новому змістові. Та й у того-ж-таки, прим., Б. Якубського, коли-б П. Филипович дочитав його книжку до кінця, він побачив-би, що, напр., у революційних віршах В. Брюсова останніх часів не погоджено зміст з формою, як це доводить Б. Арватов, бо зміст у нього ніби-то революційний, а форма

¹) І застарілий погляд на мистецтво, і брак стилістичної аналізи, і невідомі мені досягнення сучасної поетики, як і досягнення методологічні в галузі студіювання письменника на тлі його соціального та літературного оточення! (Як послизнувся П. Филипович з цим оточенням, ми вже бачили).

стара, в його віршах ми бачимо розірваність змісту й форми (Соціологічний метод у письменстві, стор. 51—52). Правда, такі твори, в яких ми бачимо цю розірваність, не можна й вважати за справжні художні твори, бо ще В. Белінський казав у 40-х роках ХІХ в., що „въ художественномъ произведеніи идея съ формою должна быть органически слита, какъ душа съ тѣломъ, такъ что уничтожить форму, значитъ уничтожить идею, и наоборотъ“ (твори В. Белінського, редакція Г. Александровського, К. 1911, стор. 51). Але аналізуючи який-небудь твір, ми завжди розглядаємо і його зміст, і його форму. Відомий марксист мистецтвознавець Г. Плеханов, розглядаючи французьку псевдокласичну драму, каже: „Присмотримся к этому роду литературных произведений со стороны его формы и со стороны его содержания. Со стороны формы в классической трагедии должны, прежде всего, обратить на себя наше внимание знаменитые три единства“, які французькі письменники взяли у греків“ (Г. Плеханов, Искусство, 1922, стор. 103—104). Б. Якубський, роблячи підсумок довгим дискусіям про взаємини змісту та форми в літературних творах, каже, що тепер установлено кілька загально визнаних тез, і в другій тезі зазначає, що зміст має примат над формою, бо тільки існування, наявність змісту викликає потребу в формі, але це визнання примату змісту (Плеханов) не заперечує однакової потреби як у змісті, так і в формі, щоб утворився мистецький твір (це давно відоме. М. М.) і в п'ятій тезі той-же Б. Якубський каже, що в літературній еволюції новий зміст шукає собі відповідної форми, а не нова форма шукає відповідного їй змісту (Життя й Революція, 1927, 5, 230). А в своїй статті про Шевченка той-же-таки Б. Якубський підкреслює, що „поет обмірковує не тільки свої думки, але й форму, що в ній подасть ці думки: слова і навіть звуки, з яких складаються ці слова (Шевченківський збірник, 1921 р.). Отже, виходить, що можна трактувати і про зміст, і про форму, і що вони часом бувають механічно з'єднані, чого, очевидножки, П. Филипович не знає. Але що-до „Енеїди“ Котляревського, то всі свої тиради П. Филипович розвів цілком зайво. Він попросту не зрозумів того, що я кажу. Я-ж кажу, що всі твори, з яких скористався К., дали йому або зовнішню форму для його поеми, або ідею якої-небудь окремої сцени, зміст-же цих сцен, окраса,— все це взято з народнього життя (76), і далі показую, як це відбилось у поемі К.: форму травестійної поеми К. узяв у Скарона й Блюмауера (М. Зеров, а за ним П. Филипович кажуть, що в Осипова, але це в даному разі справи не змінює); ідею окремих сцен К. теж брав у того чи того письменника, напр., ідею обмалювати вітри, як ледачих службовців, він узяв, я думаю, у Блюмауера (за М. Зеровим — в Осипова, але знов це справи не змінює); образи Зевса, Юнони, Венери і т. д. теж у когось узяв, але у цю форму вплив український національний зміст, надав чужим образам національної окраси, напр., Венеру малює, як старосвітську пані і т. д. І тут ми бачимо той цікавий факт в історії українського письменства, коли воно шукало нових форм для того змісту, який подавало життя. Попередні форми — драми, інтерлюдії, вірші (як

Некрашевича) вже застаріли, а навкруги кипіло оригінальне життя, повне цікавого змісту. І Котляревський, як геніяльний представник свого народу, скориставшись чужою формою (може й не зовсім вдало, бо для національної поеми травестійна форма не зовсім була відповідна, але я показав, у яких умовах вона зародилася і як потім стиль її змінювався), намалював нам оце життя. Не дурно-ж кажуть, що в „Енеїді“ українське життя з'явилося контрабандою, в чужій одежі. З російської літератури він узяв зовнішню форму для своєї поеми — строфу в 10 рядків (це-ж визнає й М. Зеров, авторитет для П. Филиповича, див. Нарис, Нове українське письменство, 48). Усе здається ясно, зафіксовано фактами. А П. Филипович додержується, мабуть, ще справді старих романтично-ідеалістичних поглядів на процеси творчості, як на суто інтуїтивні, з надхнення, з ласки Божої, тимчасом як наука такі погляди давно вже відкинула. Ми знаємо, що в процесах поетичної творчості є багато й суто розумового елемента. Я не буду багато про це говорити: це-ж повинна бути річ для всіх відома. Ідею „Ревизора“ і „Мертвухъ душъ“ Гоголеві дав Пушкін, і Гоголь починає працювати над цими „завданнями“, шукає відповідної форми, відповідних образів, щоб втілити свої думки. Яка це була довга і тяжка праця що-до „Мертвухъ душъ“, знає, мабуть, і П. Филипович: Гоголь хоче надати своїй поемі форми подібної до „Божественної комедії“ Данта, хоче тут втілити у відповідні образи свої думки про ідеального громадянина і т. д. І, як правдиво каже один з авторитетів, на якого частенько покликається П. Филипович, Б. Вйхенбавм, але якого він, проте, очевидно, добре не перестудіював, „художественное творчество есть работа, художественное произведение есть, как продукт этой работы, вещь. Пользование готовым материалом так же законно, естественно и необходимо в этой работе, как и во всякой другой“. „При сопоставлении (же) Лермонтова с Байроном делалось очень мало конкретно текстовых указаний — они компрометируют традиционную точку зрения на поэзию, как на выражение индивидуального „мироощущения“ или непосредственную эманацию души“ (Атеней, 1—11, 96). Але цікаво, що авторитет П. Филиповича М. Зеров каже те-ж саме, і П. Филипович з ним погоджується: Котляревський в основу свого твору покладає план Осипова..., далі всі головні епізоди Віргілієвої поеми переказує за Осиповською поемою (я цього не гадаю, але стежу за методом М. Зерова, яку визнає за правдиву й П. Филипович), нема ні одної Віргілієвої риси, яку-б він уніс у своє оповідання незалежно од російської „Енеїди“ (Нове письменство, 32) і т. д. „Але, наслідуючи Осипова, переказуючи й перекладаючи його, К. ніде не стає слугою свого літературного зразка... В одних випадках, де його зразок занадто багато слів витрачає на фактичне оповідання, К. стискає його і з 5—6 строф робить що-найбільше 3—4 ¹⁾...“

¹⁾ Я. Айзеншток і П. Филипович, повинні побачити, яку операцію проробляє Котляревський, за словами М. Зерова. Чому-ж вони не заперечують йому, а кажуть про якусь „справжню поетичну творчість К.“ (мовляв Я. Айзеншток) у старому ідеалістичному, а не науковому розумінні.

У других випадках, де Осиповська канва дає простір його уяві, він залюбки поширює рядки оповідання, вносячи в нього силу живих, конкретних подробиць (подаються приклади) (33). У чужих рядках і по чужому контурові він умів покласти густо фарби, дати живі й теплі кольори“ (35). „Старовинний побут, старосвітське життя всюди вплітається в поетичну тканину греко-римської легенди“ (42). „Все це не тільки на гумористичний лад переробляв поважну класичну фавулу, але й животворить її, вправляючи в її рядки широко схоплену і правдиво змальовану картину українського побуту“ (73). На трактуванні Зевса та олімпійцев, Енея і троянців увесь час одбиваються то Осипов, то Котельницький“ (44). Я все це виписав не тому, щоб воно було нове у М. Зерова, все це говорили й попередні дослідники, напр. хоч-би П. Житецький,—але на те, щоб показати способи й методу М. Зерова, з якими погоджувється й П. Филипович. У рядки чужої фавули вплітає свій зміст, чужим образам надає свої національної окраси! На трактуванні образів відбивається то Осипов, то Котельницький! А коли я це кажу, тільки визнаючи тут вплив Скарона та Блюмауера, то рецензенти зчиняють галас і кажуть про якісь застарілі погляди на мистецтво, про те, що я перекутив образ Котляревського і т. інше. До речі ще раз про образ К., як „поета Флоберівського типу“, вже з приводу закидів П. Филиповича, який і тут іде за своїм авторитетом М. Зеровим (169). Я показав ті впливи Скарона й Блюмауера, які відбилися у поемі К., але які він художньо перетопив у процесі своєї творчости. Закиди П. Филиповича з приводу мого погляду на такий процес творчости К.—ми бачили. Але ось у своїй праці про „Смерть Каїна“ П. Филипович каже: „Смерть Каїна — річ складна. В ній ми зустріли різні літературні мотиви й образи, і в той-же час не можна сказати, що це твір не цільний, штучно з „шматків“ зроблений (19). У Каїні „елементи Байронівські переплітаються з іншими, запозиченими з різних джерел, але органічно з'єднаними в творові, що гармонує також з найхарактернішими ідеями і настроями Франка“ (10). Виходить, поет може запозичати різні мотиви й образи, одні елементи в його творі можуть переплітатися з іншими, запозиченими з різних джерел“, і поет може бути оригінальний, справжній мистець. Далі ще краще: „Тому Каїн [Байронівський. М. М.] був тільки до деякої міри джерелом для Франка. Взавши у Байрона такі „одправні пункти“, як образи Каїна й Ади і думку про трагічне роздвоєння пізнання й любови, Франко дає своє трактування, користуючись для цього й іншими джерелами“ (14). „Сюжетну схему про „смерть Каїна він (Франко) узяв із популярного апокрифічного мотиву про Лемеха“ (ibid.). Про такі-ж поетичні способи каже П. Филипович, коли говорить і про Байрона: „Сюжетну схему для своєї містерії Байрон узяв з біблійного оповідання про Каїна та Авеля, але воно дало тільки примітивну канву для складного і тонкого узору філософічних думок“ (10—11) Навіть у Данта, за словами П. Филиповича, Франко скори-

стався поетичним „прийомом“, вмістивши під райськими деревами Сфінкса і Хімеру (18). П. Филипович дозволяє собі висловлювати такі застарілі погляди на мистецтво.

Що-до строфи Котляревського й того, як стосується вона до строфи Блюмауерової, то тут я, справді, висловився невдало, хоч коли не чіплятися, то справа ясна. Я кажу: отож навіть форму своєї строфи К. узяв у Блюмауера, поширивши її тільки під впливом відомих російських зразків з другої половини XVIII в. (75). Можна, справді, подумати, що К. зробив тут, висловлюючись грубо за П. Филиповичем, якусь операцію з строфою Блюмауера й утворив свою десятирядкову строфу. Але я раніше (стор. 74) казав, що строфа К. „це була звичайнісінька форма в російській літературі XVIII в., як от, приміром, в одах Ломоносова (На день восшествія 1747 р.), то-що, і значить ніяким новатором тут що-до строфи К. не був¹⁾. Але сама думка скористатися для своєї травестійної поеми не гексаметром, як це К. бачив у Віргілія, а ямбічною строфою оди (7-рядкова строфа в різних комбінаціях теж уживалась у російській літературі XVIII в.), могла з'явитися у К. під впливом Блюмауера; тільки він узяв не коротку його 7-рядкову строфу, а 10-рядкову строфу Ломоносівського типу, яка тоді найбільше була поширена. Законодавець тодішніх „Правиль піитических“ Аполлос, якого вивчали тоді у полтавській семінарії, каже, що „строфа не бывает меньше, какъ въ четыре стиха..., но не болѣе должна быть 10 стиховъ“ (1790 р., 30).

Але з приводу однієї думки П. Филиповича ще треба тут зупинитися. Причепившись на стор. 175 до мого вислову „Отож навіть форму своєї строфи Котляревський узяв у Блюмауера, поширивши її (?! П. Ф.)

¹⁾ У своїй рецензії на статтю Я. Айзенштока про Котляревського (Життя й Революція, VII, 186), П. Филипович каже, що в Осипова „enjambement'ів у малих строфах“, здається, більше, ніж у К-го. А мені, навпаки, здається, що їх більше у К-го (це нехай перевірить Я. Айзеншток, що спеціально працює над формою „Енеїди“ К-го). Таких виразних перенесень, як у К. — Його щоб душа полетіла | К чортам. Эней був тяжко не по сердцю | Юноні. Сказала, як ввійшла у хату | Юнона, здається в Осипова нема, а вони частенько трапляються хоч-би у Ломоносова — Я мало таковихъ видалъ | Побѣдъ (Венгеровъ, Русская поэзія, т. I, 96), Но кромѣ въ свѣтѣ не находить | Елисаветы и тебя (103), Петра Великаго потомки | Даются въ милости залогъ (108), Великая Елисавета | Се царствуетъ и щедритъ насъ (111). Такі перенесення, як відомо, часом сприяють більшій поетичній виразності — згадаймо знамените Пушкінське Его глаза | Сіяють. Так само ми не знайшли в Осипова так званого строфічного enjambement'a, коли порушується цілість не окремого віршу, а цілої строфи. У Котляревського-ж, окрім прикладу, наведеного в Я. Айзенштока — І тільки одповідь мав дати... (IV—48) (в Осипова тут ми не бачимо порушення, хоч зміст обох строф однаковий), — в перших чотирьох піснях ми знайшли ще такі випадки: Ось привезли і малювання | ...Бова з Полкваном як водився | IV,25); Поблизь Троянська кочовання... Давала чиншу до двора: || Ковбас десятків з три Латину (43) — В Осипова в відповідних місцях ми теж не бачимо тут ніяких порушень. А тимчасом їх уживав частенько той-же-таки Ломоносов: Но если хочешь видѣть ясно, Коль Росско воинство ужасно: || Взойди на брегъ крутой високо (Венгеров, 97); Петра Великаго потомки | Даются въ милости залогъ, || Чго Россовъ мужество крѣпится (108). Отже й тут К. неваче незалежний від Осипова; кажу не на чє тому, що докладної аналізи я не робив; це найкраще може зробити Я. Айзеншток, — він-же працює над цим.

тільки під впливом відомих російських зразків з другої половини XVIII", П. Филипович переможно заявляє: „З приводу цих міркувань скажемо тільки, що ми вперше почули, що з канонізованими строфами поети роблять подібні операції“ Ну, коли вже П. Филипович так щирсердно визнає своє незнання елементарних речей, то ми йому трохи допоможемо й скажемо, що в історії розвитку літературних форм ми завжди бачимо новаторство і те, що П. Ф. грубо називає операцією. Нехай П. Филипович „почує“, що про це кажуть серйозні сучасні дослідники. „Пушкин, — каже Л. Гросман, авторитет, на якого теж частенько покликається П. Филипович, але якого він теж погано прочитав — испробовал ряд строфических форм античной, средневековой и новейшей европейской поэзии, нередко видоизменяя, комбинируя и переплавляя в новые сочетания канонические группировки стихотворных периодов“ (Л. Гросман, Пушкин, 130). „Наконец, — каже той-же-таки Л. Гросман, — ряд оригинальных строф непосредственно выкован самим поэтом для различных его заданий или является творческой переработкой каких-либо неизвестных образцов“ (131). „Элегия Пушкина (Андрій Шеньє) представляет собой замечательный эксперимент из области формальной поэтики“ (199). Далі у того-ж-таки Л. Гросмана може прочитати П. Филипович і про порушення у Пушкіна „классического канона александрийца“ (27). У другого свого авторитета В. Ейхенбаума П. Филипович може почути, що навіть „октава, в которой по традиции, строго сохраняемой Пушкиным („Домик в Коломне“), мужские рифмы должны были чередоваться с женскими, является у Лермонтова в новом виде — с одними мужскими рифмами“ (В. Эйхенбаум, Атений, I—II, 97). „В метрическом отношении, — каже В. Жирмунський, — романтические поэмы продолжают традицию, установленную Байроном и Пушкиным, господствующей метрической формой является четырехстопный ямб, объединенный в строфические тирады различной величины с вольными рифмами“ (Байрон и Пушкин, 291). Але „сплошные мужские рифмы, по примеру самого Байрона, встречаются редко“ (292). Є, хоч і „немногочисленны поэмы, отклоняющиеся в своем размере от канонического четырехстопного ямба“ (293). Вживається і п'ятистопний ямб з вільними римами (*ibid.*). Отже, висловлюючись грубим виразом П. Филиповича, поети можуть і роблять різні операції з навіть канонізованими строфами і формами. Невже-таки не знає цього П. Филипович? „Лермонтовым, — каже В. Томашевський, — применялась особая форма из 11 стихов, с рифмовкой *a b a b a c c d d e e*. Писалась она пятистопным бесцезурным ямбом мужского и женского окончания, напр.

Москва, Москва! люблю тебя, как сын и т. д.

Лермонтовская строфа является укороченной на один стих классической октавой (итальянская *ottava rima*) с прибавлением к ней четверостишия смежной рифмовки“ (Русское стихосложение, 1923 р., 131). Пушкін уживши

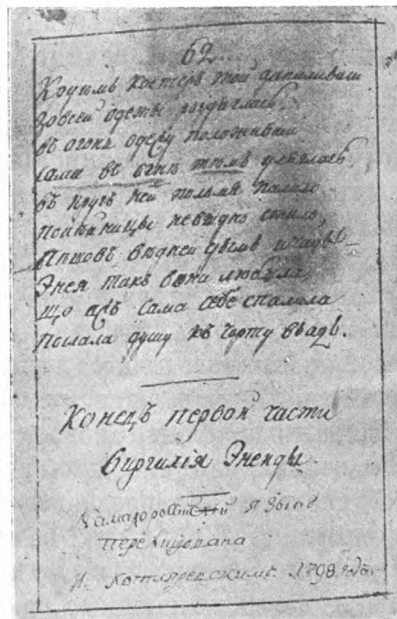
певних комбінацій, утворив свою широку дванадцятирядкову строфу в „Евгенію Онґінінґ“, а напр., Андрій Шеньє утворив ще ширшу строфу — в 19 рядків. Невже всього цього не знає П. Филипович? Але ще: чому це П. Филипович 7-рядкові, 10-рядкові строфи вважає за якісь канонізовані, з якими поет не може робити ніяких операцій, коли навіть у Б. Якубського „Наука віршування“ він міг прочитати, що всі ці строфи належать до вільних, і що їх поети можуть по-різному комбінувати? Так, коли ми візьмемо 7-рядкову строфу, то чергування рим у ній може бути надзвичайно різноманітне. Б. Якубський, напр., зазначає чотири різних типи семирядкової строфи І. Франка (100). Що-до синтаксичної будови строф, то вона теж порушувалася. Нехай про це П. Филипович прочитає хоч у Б. Томашевського (Теория литературы, 110), де він каже, що Пушкін „использовал (звичайну форму строфи. М. М.) в подражании Корану „О, жены чистые пророка“, але тут ми бачимо „свободное обращение с строфой. В строгом стиле XVIII в. строфа синтаксически делилась по формуле 4 + 3 + 3 (т. е. главные остановки были после 4 и 7 стиха)“. І з такими знаннями виступає цей зарозумілий критик.

Закінчуючи свою статтю, я повинен сказати, що завваження моїх критиків — Я. Айзенштока, М. Зерова і П. Филиповича не можу вважати за такі, щоб вони похитнули мої думки. До того-ж з їхніх писань я бачу, що вони не мають ніяких наукових принципів: сьогодні кажуть одне, а завтра щось інше. М. Зеров, напр., розказав нам у своєму „Новому письменстві“, як К. переказував — перекладав Осипова, вставляв у рамки чужої фабули свій зміст, сидів, виходить, над „Енеїдою Осипова, а коли я це саме кажу тільки з приводу Скарона і Блюмауера (одна чи дві книжки — різниця не велика), то він, повторюючи слова Я. Айзенштока, каже, що я перекрутив образ Котляревського. Аналогічно й П. Филипович зазначає, що, напр., у „Каїні“ є різні запозичені мотиви й образи, що в ньому Байронівські мотиви переплітаються з іншими, запозиченими з різних джерел, що Франко взяв у Байрона такі „одправні пункти“, як образи Каїна й Ади і навіть думку (!) про трагічне роздвоєння пізнання й любови, що біблійне оповідання дало Байронові тільки примітивну канву, що Франко скористався навіть одним поетичним мотивом з Данта (див. вище), — а коли я кажу про такі-ж самі поетичні підхідки К., П. Филипович (знов-таки йдучи за авторитетом Я. Айзенштока) повторює його думку, що я перекрутив образ К., і виголошує, що мовляв у мене застарілий погляд на мистецтво. Що-ж до Я. Айзенштока з його „мікроскопом“, то в своїй відповіді йому (Записки, т. XIX) я наочно показав, що у нього поганий мікроскоп: один раз бачить отаке обличчя у К., іншого разу інше; з цим своїм мікроскопом Я. Айзеншток не може побачити навіть того, що є в „Енеїді“ К.: не побачив смерті Дідони, поширених порівнянь, то-що. Один раз Я. Айзеншток вимагає, щоб було обов'язково соціальне тло (це за ним повторює й П. Филипович), а другого

разу каже, що можна перебутися і без нього, а треба попереду переводити і манентну критику (можлива річ, що П. Филипович і собі тепер це за ним повторить). Ясно, що з такого критикування нічого й вийти не може. Що-ж до П. Филиповича, то з його критикуваням рахуватися не можна попросту вже через те, що чужі думки і доводи він переказує зовсім неправдиво.

Отже всі висновки моєї розвідки про Енеїду Котляревського залишаються в повній силі. Ніяких певних фактів, що збили-б мої думки, критики не подали, а ті нові дані, які я наводжу в цій статті, тільки потверджують мої висновки.

Михайло Марковський.

Додаток до стор. 194.

В. С. Іконніков про Київ та місцеве минуле*).

Родом з Києва, довголітній, трохи чи не постійний його мешканець, дослідник з професії минулого, небіжчик В. С. Іконніков, провадячи наукову працю в ділянці переважно загально-руської історії, не міг, звичайно, бодай уже через властивості своєї історичної спеціальности, поставитися без уваги до рідного міста та до місцевого минулого, — правда, в звужених у нього рамках вивчення періоду переважно, відколи Україну, а разом з нею і Київ та Київщину, приєднано до Москви.

Щиро відданий, в дійсності, своїй ближчій батьківщині, він завсіди вважав за свою повинність діяльно, ревне служити їй у межах своєї компетентности.

Відповідне реагування в даному разі виявилось у історика в київській мало не виключно діяльності його навчально-педагогічного та служ-

¹⁾ Бібліографічні підсобники: 1) „Біографическій словарь профессорвъ и преподавателей Имп. Университета св. Владимира“ за редакцію В. С. Іконнікова. К., 1884. 2) „25-лѣтіе Историческаго Общества Нестора-лѣтописца“ Н. П. Дашкевича. К., 1899 (окрема відбитка з його-ж-таки праці „Историческая записка о возникновеніи и дѣятельности Истор. Об-ва Нестора-лѣтописца по январь 1898 г.“ в кн. XIII „Чтеній въ Истор. Общ. Нест.-лѣт.“). 3) „Списокъ трудовъ профессора В. С. Иконникова“ („Чтенія въ Истор. Общ. Нест.-лѣт.“, кн. XIX, вип. I, К., 1906). 4) „Источники словаря русскихъ писателей“ С. В. Венгерова, вип. II, стор. 480—1. С.П.Б., 1910 (досить докладні вказівки на бібліографію питання). 5) „Систематическій указатель журнала «Кіевская Старина»“ (1882—1906) І. Ф. Павловського та инш.: Полтава, 1911. 6) „Университетскія Извѣстія“ (київські) 1913, №№ IX—XII: „Систематическій указатель къ «Университетскимъ Извѣстіямъ» за 1861—1912 г.г.“ (та окрема відбитка. К., 1913 р.). 7) „Университетскія Извѣстія“, 1914, № 1: „Списокъ трудовъ заслуженнаго ординарнаго профессора В. С. Иконникова“.

Порівн. так само енциклопедичні словники та довідкові видання: „Большая Энциклопедія“, X, 30, Брокгаус і Ефрон, XXIV, 899, „Критико-біографическій словарь“ Венгерова, I, 320, довідник Граната, XXI, 515, „Новый Энциклопедическій Словарь“ та инші.

Некролог В. С. Іконнікова склав проф. (тепер акад.) С. Ф. Платонов („Анвалы“, 1924, IV, 254—6). На засіданні (16 груд. 1923 р.) Історичного Товариства Нестора-літописця, присвяченому померлому (26 листопада) В. С. Ік-ву, з доповідями, що лишилися ненадруковані, виступали ак. М. П. Василенко („В. С. Іконніков“), С. І. Маслов („Спроба російської історіографії“ В. С. І-ва“) і, нарешті, В. М. Базилевич („В. С. Іконніков, як історик Києва“).

бово-громадського характеру ¹⁾, так само в науково-літературній та редакторській ²⁾, далі, в інтересі вченого до місцевої археографії ³⁾, у відтворенні та по змозі детальному висвітленні деяких епізодів та явищ з місцевого давноминулого як самого м. Києва, так і цілої Київщини ⁴⁾, особливо, у вивченні стану місцевої освіти, зокрема вищої світської школи ⁵⁾, та, нарешті, в складанні систематичного зводу відомостей про київське міське життя за два століття, одколи приєднано Київ до складу Московської держави, так само й монументального історичного огляду — довідника літератури джерел та підручників до вивчення, поруч з іншими місцевостями кол. Імперії, так само й Києва з Київщиною, і для обізнання з місцевими діячами ⁶⁾.

Як у своїй службовій, професорській та громадській діяльності В. С. Іконнікову доводилося безпосередньо стикатися з сучасною йому київською дійсністю, так і його наукові досліді та літературні праці

¹⁾ Згадаймо, напр., його виклади в жіночому інституті та кадетському корпусі, професорування, адміністративні та інші обов'язки в університеті, професорування та завідування Вищими жіночими курсами, членство то головування в Комісії для розгляду давніх актів, в Історичному Товаристві Нестора-літописця, а так само київському відділі Імп. Р. Військово-Історичного Товариства, аналогічну ролю його в Київському Товаристві для охорони пам'яток старовини та мистецтва і в відділі при ньому „Старий Київ“, участь свого часу в Раді куратора Київської шкільної округи, Колегії Галагана та дівочої гімназії Дучинської, призначення на виборця для обрання членів до Державної Ради від академічної групи, вступ, наприкінці, до складу Української Академії Наук і т. ин.

²⁾ У першому випадкові маємо на увазі, окрім доповідів, напр., у Товаристві Нестора-літописця й т. ин., те, що він видрукував у Києві більшість своїх праць, а в другому — керівництво „Університетскими Извѣстіями“ протягом по-над 40 років, редакцію першої книги „Чтеній“ в Історичному товаристві Нестора-літописця, складання „Положення о Высшихъ женскихъ курсахъ“, головну редакцію „Біографическаго словаря профессоръ и преподавателей Имп. Университета св. Владимира“ та низки одновчасних юбілейних видань, як-от „Историческо-статистическія записки объ ученыхъ и учебно-вспомогательныхъ учрежденіяхъ Имп. Ун-та св. Владимира“ та инш., так само 8 випусків „Сборника“ творів студентів Київського Університету, 3-х юбілейних видань, присвячених пам'яті Пушкіна, Гоголя, Пірогова.

³⁾ В ролі, напр., члена та голови Комісії для розгляду давніх актів, так само в ролі рецензента кількох її видань (як от магістерська дисертація В. Б. Антоновича, або „Архива Юго-Западной Россіи“ ч. II, т. 2).

⁴⁾ Порівн., напр., питання про день смерті Богдана Хмельницького, відомості про перебування Петра I в Києві, біографію Беклепова, одного часу київського військового губернатора. Згад. так само за Тобольського мітрополіта Павла Конюшкевича, вихованця Київської духовної академії, що кінець свого життя провів на „покої“ при Києво-Печерській лаврі, записки гр. Олізара, землевласника кол. Радомиського повіту, і, один час, київського губерніяльного маршалка, так само за селянські розрухи на Київщині за часів декабристів.

⁵⁾ У цьому напрямі виконано такі праці: „Університетская типографія“, „Редакція Університетскихъ Извѣстій“, „Біографическій словарь профессоръ и преподавателей Имп. Ун-та св. Владимира“ з авторськими в ньому статтями самого редактора, „Кіевскій Университетъ св. Владимира“, „Положеніе о Высшихъ женскихъ курсахъ, учрежденныхъ въ Кіевѣ“, „Историческая записка и Отчетъ о Высшихъ женскихъ курсахъ“.

⁶⁾ а) „Кіевъ 1654—1855“, б) „Опытъ русской историографіи“.

відповідними своїми частинами охоплювали місцеве минуле в різних його виявах.

Між численними, в своїй сукупності, друкowanими працями покійного вченого київознавчий елемент можна знайти в тій чи іншій мірі приблизно в двох десятках випадків. В залежності від неоднакового свого призначення, розмірів, обробки й т. ин., ці науково-літературні твори В. С. Іконнікова мають, природньо, і відповідні один від одного відміни.

Найдрібніші з них своїми розмірами — в бібліографічні замітки й рецензії на книжки, як, напр., офіційна оцінка ¹⁾ розвідки В. Б. Антоновича „Послѣднія времена козачества на правой сторонѣ Днѣпра“, яку автор подав до Київського університету як магістерську дисертацію, і в наслідок якої офіційний рецензент (В. С. Іконніков) одночасно запропонував історично-філологічному факультетові запросити автора даної праці (В. Б. Антоновича) до педагогічної діяльності в університеті. Такий, далі, досить докладний розгляд ²⁾ ч. VI-ої, т. II-го „Архива Юго-Западной Россіи“ („Акты объ экономическихъ и юридическихъ отношеніяхъ въ XVIII вѣкѣ“) з вступною до актового матеріалу, що його зредагували Козловський та Новицький, статтею Новицького. Далі, доповнюючи попередню редакційну журнальну рецензію на книжку Буциньського ³⁾, В. С-ч виступив з невеличкою заміткою „День смерти Богдана Хмельницкаго“ ⁴⁾.

З приводу ґрунтового розгляду матеріалів (у праці Львова) про кол. тобольського мітрополіта Павла Қонюшкевича, вихованця Київської духовної академії, що мусів закінчити своє життя на „покої“ при Києво-Печерській лаврі (під спудом лаврської великої церкви його й поховано), з'явився також спеціальний нарис дослідника ⁵⁾.

Нарешті, посмертні записки декабриста Волконського, що в них згадується, між иншим, за гр. Олізара, землевласника в кол. Радомиському повіті, один час київського губерніяльного маршалка й особу, що мала стосунки з членами польського таємного політичного товариства, так само й з декабристами, викликали своєю чергою теж відповідну друкovanу замітку В. С. Іконнікова ⁶⁾.

Місцевий архівний матеріал, що опинився, разом з тим, у розпорядженні київського історика, дав йому змогу виступити з поважною друкovanною розвідкою, докладною біографією відомого свого часу адміністратора, „малоросійського“ генерал-губернатора та київського військового губернатора Беклешова ⁷⁾.

¹⁾ „Университетскія Извѣстія“, 1870, X, 5—8.

²⁾ „Сборникъ государственныхъ знаній“, IV, 46—9. СПб., 1877.

³⁾ „Р. Стар“, 1893, VI.

⁴⁾ „Р. Старина“, 1893, VII, 194.

⁵⁾ „Р. Стар.“, 1892, III, 697—705.

⁶⁾ „Р. Арх.“, 1902, II, 265—7 („По поводу записокъ С. Г. Волконскаго“).

⁷⁾ „Кіев. Стар.“, 1890, II, 255—304: „Александръ Андреевичъ Беклешовъ — 1748—1808 — малоросійскій генералъ-губернаторъ, кіевскій военный губернаторъ и генералъ-прокуроръ“ (див. про Київ та Україну на стор. 271—80). Про цю працю див. „Р. Мысль“, 1890, VII, 359. Розвідка вийшла й окремим виданням.

Поміж київознавчими працями В. С. Іконнікова порівнюючи рясні та особливо цікаві ті, що змальовують стан у Києві досить молодій ще тоді вищій світській освіті. В. С-ч брав у даному разі участь і як редактор окремих видань і як автор, що самостійно складав той або інший науково-літературний твір.

Питання освіти у нас — особливо вищій — в минулому й сучасному вабили до себе В. С. Іконнікова ще з першого десятиліття його науково-літературної діяльності. Так, уже на початку 70-х рр. він виступив у пресі з оцінкою книги Владимирського-Буданова „Государство и народное образование въ Россіи 18 в.“¹⁾

Потім, рік згодом наш учений дав, один за одним, уже два самостійні нариси: а) „Свѣдѣнія о личномъ составѣ профессоровъ, преподавателей и учащихся въ университетѣ св. Владиміра за 1863—1875 г.г.“, б) „Перечень сочиненій, изданныхъ съ 1863 г. наличными преподавателями университета св. Владиміра“²⁾, а ще через рік В. С-ч умістив дві інші розвідки загальнішого характеру: а) „Русскіе университеты въ связи съ ходомъ общественнаго образования“ та б) „Нѣсколько словъ по поводу новыхъ данныхъ о нашихъ университетахъ“³⁾.

Наступного після цього року з'явилася ще одна замітка В. С. Іконнікова „Что долженъ давать государству университетъ?“⁴⁾

На початку 80-х рр. минулого століття В. С. Іконніков став приділяти виключну увагу справі місцевої київської вищій освіти не тільки чоловічої, але й зовсім ще тоді нової — жіночої. Так з'явилися, напр., не тільки за його редакцією, а й з його авторською участю: а) „Положеніе о Высшихъ женскихъ курсахъ, учрежденныхъ въ Кіевѣ“, так само б) „Историческая записка и Отчетъ о Высшихъ женскихъ курсахъ за первое четырехлѣтіе 1878—82“⁵⁾, де В. С-ч не тільки професорував, а й увесь час завідував.

Нарешті, 50-літнього в 1884 р. юбілею Київського університету невтомний науковий працівник появив і самостійно складені спеціальні з даного питання етюди: „Университетская типографія“ та „Редакція Университетскихъ Извѣстій“⁶⁾.

А втім, він виступав у даному разі переважно як редактор (разом, звичайно, з особистим подекуди авторством) цілої серії університетських видань, таких як „Биографическій словарь профессоровъ и преподавателей

¹⁾ „Унив. Изв.“, 1874, XI, 1—24.

²⁾ а) „Унив. Изв.“, 1875, IV, 19—33; б) „Ун. Изв.“, 1875, V, 12—34, VI, 33—48 та VII, 21—22.

³⁾ а) „В. Евр.“, 1876, IX—XI; б) „Унив. Изв.“, 1876, XII, 1—18.

⁴⁾ „Р. Стар.“, 1877, XII, 705—7.

⁵⁾ а) К., 1881; б) К., 1884. Поміж курсистками першого випуску були, між иншим, Г. Л. Іконнікова, дружина В. С-ча, М. О. Фідлер, згодом дружина проф. Сонні, О. О. Андріяшева, дочка директора Київської першої гімназії та згодом викладачка Фундуклеївської дівочої гімназії.

⁶⁾ Обидва вміщено (стор. 341—66 та 363—98) у згаданих безпосередньо за цим „Историко-статистическихъ запискахъ“.

Університета св. Володимира“, „Историко-статистическія записки объ ученыхъ и учебно-вспомогательныхъ учрежденіяхъ Имп. У-та св. Володимира 1834—1888“, „Академическіе списки Имп. У-та св. Володимира“, „Юбилейный актъ университета св. Володимира“¹⁾, поминаючи, окрім того, спеціальний бібліографічний довідник²⁾.

Усі ці юбілейні університетські видання, своїм завданням аналогічні працям різних авторів про інші місцеві давніші вогнища освіти (про Київську духовну академію та Київську першу гімназію), були в певному співвідношенні до „Исторіи Имп. У-та св. Володимира“ проф. Владимирського-Буданова, яку, на жаль, доведено тільки до кінця царювання Миколи I і яку треба вважати за основну з усіх цих видань.

Останні праці В. С. Іконнікова в ділянці місцевої освіти це, по-перше, редагування досить вдало з технічного боку виконаного видання „Кієвъ и Университетъ св. Володимира при имп. Николаѣ I. 1825—56“ (К., 1876), одночасно з яким надруковано й покажчика статтів в „Унив. Изв.“, доведених тоді вже мало не до кінця XIX ст.

Кінець-кінцем, збірник (1911 р.) „Памяти Пирогова“ за редакцією В. С-ча закінчив цикл праць у зазначеному напрямі київського історика, що так багато, взагалі, приділяв уваги явищам з царини духовної культури.

До праць В. С. Іконнікова на тему про місцеву освіту деякою мірою належить і його промова „Задачи Кіевского отдѣла Военно-Историческаго Общества въ связи съ исторією края“³⁾, де він, накресливши стисло історію нашої країни та історичну долю Києва, зазначив, що Товариству, окрім журнального органу, який уже почато видавати, треба мати і власну бібліотеку, архів та музей, які служитимуть освітньо-науковим завданням Товариства.

Нарешті, самому м. Києву та Київщині В. С. Іконніков присвятив дві найважливіші свої праці київознавчого змісту, що вийшли мало не слідом одна за одною: „Кієвъ 1654—1855 гг. (Историческій очеркъ)“⁴⁾ та „Крестыанское движеніе въ Кіевской губерніи въ 1826—27 гг., въ связи съ событіями того времени“⁵⁾.

¹⁾ В „Біогр. словарѣ“ В. С. брав участь і як автор декількох життєписів. В „Истор.-стат. запискахъ“ він дав розвідки про друкарні та редакцію „Ун. Извѣстій“.

²⁾ а) „Указатель къ офіціалънымъ и неофіціалънымъ частямъ «Университетскихъ Извѣстій» 1861—84“. Як продовження його, згодом з'явився б) „Указатель къ неофіціалъной части «Университетскихъ Извѣстій» 1884—96“.

З бібліографічних рецензій на ці видання можна зазначити замітку, напр., у „В. Евр.“ (1884, XII) і „Нови“ (1884, I, № 2) про „Ист.-стат. записки“, „Юбил. актъ“ та інші юбілейні видання Київського університету. Див. в тій-таки „Нови“ за 1884 та 1885 рр.

³⁾ „Военно-Истор. Вѣстникъ“, 1909, I—II, 1—9.

⁴⁾ Первісні начерки, відповідно поповнені, поширилися до розмірів декількох нарисів, що друкувалися в „Кіев. Стар.“ (1904, IX—XII) і вийшли так само окремою книжкою.

⁵⁾ Цього нарису передано до виданого від петербурзької Академії Наук „Сборникъ“а въ честь В. И. Ламанскаго“. Він вийшов і окремо трохи поширеною відбиткою (С.П.Б., 1905).

Першу з цих праць спочатку призначено було для збірника, що його видав 1897 р. Київський університет „Кієвъ и университетъ св. Влади́мира при имп. Николаѣ І. 1825—26“. Та, зважаючи на великий розмір, її можна було вмістити там лиш у витягах, і тому з доповненнями її через якийсь час надруковано в „Кієвско́й Старинѣ“; випущено так само і як окреме, досить поважне обсягом (по-над 350 стор. in 8°) видання. Автор праці, виявивши в ній велику усидливість і добру обізнаність з літературою питання, виходив з усебічно підбраного, повного багатого матеріалу, цінного і в усій своїй сукупності і в окремих подробицях, отож свого часу лишалося тільки висловити побажання, щоб автор з більшою увагою поставився до української літератури. Своєю появою цей історичний нарис проф. Іконнікова, дарма що виклад у ньому рудиментарний та сухий, викликав до себе заслужений інтерес з боку сучасників¹⁾.

Ще більший інтерес з наукового погляду має праця В. С. Іконнікова про селянські рухи на Київщині за часів виступу декабристів. Дослідник цілком використав літературу з цього питання і подав низку відповідних нарисів; між иншим зібрав нові, свіжі дані про хід повстання Чернігівського полку. Цими нарисами він попередив наведені наприкінці книги архівні матеріали місцевого походження. В праці, яка з'явилася підчас подій 1905 р., треба цінити й те, що автор, не зважаючи на те, що його висновки стримані, скерував свою увагу в бік сучасних декабризові соціально-економічних проблем, і цим давав ґрунт прикласти зміст своєї наукової праці до питань великої, актуальної громадської ваги.

Минулий, а почасти й тепер ще не втрачений, інтерес цієї праці В. С. Іконнікова позначився хоч-би на тому факті, що напр. проф. Довнар-Запольський прийняв цілком без будь-якої перевірки висновки В. С-ча в своїй на аналогічну тему журнальній статті, яка з'явилася через 12 років. Наведений у В. С-ча документальний матеріал не втратив свої ваги навіть і тепер, коли з'явилися в українському перекладі спомини Руліковського з характерними свідченнями в них про настрої селянських мас Київщини за часів повстання Чернігівського полку.

Поміж слухними тепер побажаннями на адресу цього науково-літературного твору можна хіба відзначити огріхи в ньому подекуди конструктивного характеру, часами помітну залежність авторову від матеріалу, який неначе пригнічує його своєю масою і тому не інтерпретується як слід, досить критично, та відсутність фактично закінченої точної картини поважних давніших у нас подій²⁾.

Одним з пізніших що-до часу літературних екскурсів В. С. Іконнікова в царині київознавства були дві спеціальні доповіді в місцевих київських товариствах (Історичному Нестора-літописця та Воєнно-Історичному)³⁾

¹⁾ Порівн., напр., бібліографічну замітку Доманицького („Зап. Наук. Т-ва ім. Шевченка“, 1905, II, т. 64, 30—1), також „Р. Арх.“ (1905, IV).

²⁾ Одінку цієї праці проф. Іконнікова див., між иншим, у замітці проф. Філіпова („Р. Мысль“, 1906, V, 127—9), а також у автора цього нарису („Повстання Чернігівського полку“, стор. 166 в харківському збірнику 1926 р. „Повстання декабристів на Україні“).

про перебування Петра I в Києві¹⁾, з приводу тодішніх поминок двохсотліття Полтавської побиванки та відповідних відгуків у сучасній літературі.

Нарешті, з останньою відомою нам у друку доповіддю київознавчого характеру В. С. Іконніков виступив (27 жовтня 1910 р.) в річному засіданні Історичного Товариства Нестора-літописця, де він нагадував про 800-літній юбілей літописного зводу, що звичайно звязують з ім'ям „чорноризця Теодосієвого Печерського монастиря Нестора“, патрона Товариства²⁾.

Як вінець усієї попередньої науково-літературної діяльності В. С. Іконнікова, з'явився його монументальний „Опытъ русской исторіографіи“, за авторового життя видрукуваний у 2-х томах з 2-х великих частин кожен, за яким мало вийти дальше продовження. Про вражіння від цієї величної праці свідчать не тільки численні, переважно ґрунтовні, повні однодушної поваги і до неї самої і до її творця оцінки таких знавців питання, як Бороздін, Мілюков, І. А. Л(инниченко?), Цветаєв, особливо академики Бичков (офіційний рецензент), Бестужев-Рюмін (двічі), Пипін (також двічі) та ин., але й преміювання як першої частини „Опыта“ від Академії Наук повною премією гр. С. С. Уварова, так і нагорода другої, що автор її навіть не подавав до конкурсу, від Московського Археологічного Товариства, золотим медалем гр. А. С. Уварова, та, нарешті, обрання київського історика спочатку на члена-кореспондента, згодом і на дійсного члена (1914 р.) петербурзької Академії Наук, а на останку життя й нашої У. А. Н.

„Опытъ“ В. С. Іконнікова мав на увазі, переважно, загальні, теоретичні питання історичного знання, матеріал та способи історичного дослідження й т. ин., а втім, завдяки великій авторовій ерудиції, вмінню оперувати надзвичайно рясним матеріалом та широті розуміння свого завдання, „Опытъ“, що став фактично за незамінний на довгий час історично-бібліографічний довідник, провідник у різноманітних ділянках історичного знання і взагалі за підсобну книгу для істориків, повинен був мати велике значіння, між иншим, і для студій, зокрема, в галузі київознавства.

Звичайний, напр., перегляд кінцевих покажчиків до кожної частини обох томів „Опыта“ та позверхові лиш довідки в тексті величезної праці на підставі даних там вказівок наочно свідчать, як часто там згадуються і самий Київ (по-над 150 разів в одному томі „Опыта“ та більш як 3½ сотні разів у другому), Київська земля, губерня, повіт, мітрополія, епархія, воеводство, храми та монастирі Києва та Київщини, велика сила взагалі залюднених та незалюднених місцевостей Київщини, а з другого боку в досить великому числі відзначаються й діячі переважно на культурній ниві, як київські мешканці, так і не кияни, що з того чи того приводу мали стосунки з постійними мешканцями Києва. Про значіння топонома-

¹⁾ а) „Чтенія въ Истор. Общ. Нестора-лѣт.“, кн. XXII, вип. I—II, стор. 21—5. К., 1911. б) „Военно-Истор. Вѣстн.“, 1910, V—VI, стор. 6—12. Нариса було надруковано і окремим виданням.

²⁾ „Чтенія“, кн. XXII, вип. III, стор. 97. К., 1912.

стичного та иншого матеріялу, що міститься в „Опытѣ“ В. С. Іконнікова в досить великій кількості, можна судити з того, який великий иноді інтерес мають ті назви, що трапляються тільки по-одинці, випадково! І просто за неопіненний треба визнати добір у тому чи иншому випадкові у автора довідково-бібліографічного видання вказівок на відповідний матеріял, що дозволяє робити належну систематизацію, узагальнення та висновки.

— Довідка про відповідну частину науково-літературної діяльності В. С. Іконнікова хоч свідчить про рівняючи скромну з зовнішнього боку кількість праць про Київ та Київщину, які не завсіди до того відзначаються великими розмірами та важливістю сюжету, а все-ж у своїй сукупності становлять більше-менше 20% усього, що вийшло з-під його пера, дає разом з тим деяке уявління і про завдання, що їх собі в тому чи тому випадкові ставив дослідник, про способи й, почасти, техніку його роботи.

Трактуючи теми про Київ та Київщину, учений працював, як видно, в декількох напрямках і підходив до справи по-різному. По-перше, він стежив за літературою й завсіди був у курсі бібліографії питання, даючи з свого боку иноді й відповідні оцінки в пресі. Далі, В. С-ич часто виступав і як автор, що сам опрацьовував документальні матеріяли, і як редактор, що об'єднував у спільному виданні одностайні досягнення та надбання. Потім, він врядигоди давав, звичайно, і самостійно опрацьовані розвідки, що мали характер випадкових епізодів або спеціальних екскурсів, а часом з-під його пера виходили й самостійні зводи. Нарешті, вчений і в відповідних місцях низки своїх ранніх праць і в останньому „Опытѣ“ лишив по собі дуже корисні довідкові вказівки бібліографічного змісту і в тому напрямі, що тут нас цікавить.

З київознавчих праць В. С. Іконнікова, окрім присвячених питанням місцевої вищої освіти, надовго зберегли своє значіння, по-перше, результати даного в нього зводу відомостей про київське міське життя з половини XVII ст. й до половини-ж XIX ст., що покривають раніші повідомлення Закревського та Петрова, і що їх тільки почасти доповнюють дані дослідників В. І. Щербини та инш. Потім лишається й досі цікавою, звичайно, й картина громадського життя у нас за тих часів, коли виступили декабристи та сталися заколоти серед селян на Київщині в першій чверті минулого XIX століття.

Техніку дослідникової праці та її способи можна бачити почасти з зазначених уже позитивних властивостей стилю та конструкції. Окрім того, як можливий наслідок не тільки вироблених у дослідника поглядів, але й браку своєчасно належного керівництва, в питаннях зовнішньої обробки наукового досліду, з'ясування відповідних точок, встановлення відповідного горизонту продуманости взагалі гноселогії й т. ин., виклад автора, що не вважав художню творчість за свою справу, характеризується иноді й невкладністю, а сам він, у низці випадків ухиляється від сподіваних узагальнень та висновків, ніби він обрав, як кращу для себе, ролю

еклектика, і не визнавав за доречну працю інтуїції, цієї ознаки наявности в дослідника живої, творчої уяви й т. ин.

У звязку з зазначеним, київознавчі, як і інші, праці В. С. Іконнікова дають також і особливо надійний матеріал, щоб схарактеризувати його особу й науково-літературну діяльність.

Відповідні риси психіки В. С. Іконнікова, властивості обраної для себе професії, хатні й родинні обставини, що безпосередньо оточували його, й т. ин.,— все це сприяло тому, що у великого в майбутньому книголюба та славетного книжника, ерудита поволі виробився і потім зміцнів нахил до переважно науково-літературних студій.

У майбутньому видатний учений зріс серед більше-менше забезпеченого матеріально й інтелігентного оточення, і в тому самому оточенні він перебував і далі ¹⁾).

Покійний учений, відрізняючись від Костомарова, Антоновича, М. Грушевського та інших наших істориків особливостями своїх здібностей, не виступав, очевидно, на літературно-художній ниві. Не відхиляючись у бік т. зв. світських розваг та живої громадської діяльности, поважний з природи, працьовитий, посидливий, упертий у здійснюванні поставлених собі завданнів, у літературно-науковій творчості надзвичайно продуктивний, В. С. Іконніков зазнавав найвищої духовної втіхи, забуваючи за себе, знаходив зміст для свого існування, а разом з тим немов і поезію його, мало не виключно в напружених кабінетних студіях наукового характеру. Робочий кабінет сучасного нам ученого працівника мимоволі відживляв в уяві одвідувача келію подвижника науки серед аскетів-ченців далекої середньовічної минувшини.

Поки не досить ще висвітлено шкільні, наукові та інші впливи на В. С. Іконнікова за різних часів його життя на те, як формувалися його духовні прагнення та складався його світогляд, доводиться виходити з апріорного припущення, що вирішальне в даному разі значіння мали інтелектуальні здібності, вольові та інші ресурси, взагалі індивідуальність самого вченого ще на припочатку його діяльности.

Безперервна, невтомна праця цього бенедектинця (як висловився один журнальний рецензент „Опыта русской историографіи“) наших днів, дивовижна його обізнаність із літературою, надзвичайна сумлінність, немов дріб'язковість у піклуванні про відповідні довідки та документацію для можливо повного добору фактичного матеріалу та його критичної

¹⁾ Напр., дружина його Ганна Леопольдівна, вихованка першого випуску Київських жіночих курсів, активна співробітниця В. С-ча, помічниця в переписуванні й коригуванні його праць, викладачка в гімназії, була разом з тим автором низки популярно-наукових друкованих творів історичного змісту. Дочка В. С-ча, Ольга Володимирівна (Петрівна, — за першим чоловіком) — автор живих, часто талановитих поетичних творів (почасти в дусі Лохвицької-Жибер), що друкувалися иноді між иншим у „Вѣстникѣ Европы“ і вийшли між люди свого часу також і окремим виданням. Дехто серед інших родичів В. С-ча теж мав ті чи інші стосунки до літератури, газетної справи, то-що.

оцінки, надзвичайна ґрунтовність, сувора точність у відтворюванні подій та стосунків, повсякчасна об'єктивність, — усі ці властивості здобули київському дослідникові заслужену репутацію, тоб-то популярність і навіть авторитетність між широкими науковими колами. Як зразок її, можна навести, напр., надпоривне протиставлення (у автора однієї з критичних заміток з приводу „Опыта“ В. С. Ік-ва) невеличких московських пагорків величнім, що своїми верховинами заходять за хмари, горам Кавказьким, розуміючи під першими скромні ранні історіографічні нариси різних авторів, а під другими — колосальний обсягом та планом історіографічний *corpus* київського вченого.

Порівняння, між иншим, наслідків діяльності в Києві професорів, що протягом трицятьох років перед В. С-чем обіймали катедру даного відділу історії в місцевому університеті — як от Ставровський, що не лишив по собі сливе жадної друкованої праці, або талановиті, тільки-ж недовгочасні працівники на ній Домбровський, Костомаров, Павлов, з фактичною спадщиною самого В. С. Іконнікова, після його по-над сорокалітнього перебування на тій самій університетській кафедрі, дає нам досить переконливі, наочні доводи питомої ваги згадуваного історика в царині його спеціальности.

За тих часів, коли на історично-філологічному факультеті Київського Університету працювали вчені професори з такими йменнями, як от Антонович, Лучицький, Дашкевич, Соболевський, Флоринський, а на правничому — Владимирський-Буданов та інші, В. С. Іконніков стояв нарівні з цими товаришами в службі та в науковій праці. Правда, він не лишив по собі (як і Дашкевич, подібний до нього ерудит) своєї окремої наукової школи, як це пощастило зробити Антоновичеві, Лучицькому, Довнаріві-Запольському, Перетцові, Владимирському-Буданову та почасти й иншим. Зокрема, і в питаннях кйївознавства, маючи партнерів серед своїх товаришів в особах Антоновича, Терновського і Голубєва, Дашкевича, Соболевського і Владимирова, Прахова і Павлуцького, Владимирського-Буданова, Лашкарьова та інших представників уже тоді цілком академічного, на відміну від подібних до Закревського, Ед. Руліковського та інших автодидактів (кожен з них у рамцях, звичайно, своєї безпосередньої спеціальности) цікавого для нас у даному разі питання В. С. теж зробив і з свого боку схарактеризовані вище солідні вчені внески в галузь означеного наукового знання.

Поданий огляд однієї з сторін науково-літературної діяльності В. С. Іконнікова, об'єкта рясних, взагалі прихильних оцінок у спеціальній пресі, а врядигоди й преміювання його праць, предмета меморіальних (пригад., напр., його портрет роботи Пимоненка в приміщенні других, що-до часу повстання, В. Ж. курсів), юбілейних та ин. вшанувань і вивуватця ласкавої уваги до себе з боку низки наукових установ аж до самих академій кол. Петербурзької та нашої У.А.Н., цілком завдсвільно малює відповідні риси духовного образу цього аж надто позначного місцевого вченого, що

так багато попрацював за своє життя для науки взагалі і для напрямку, який нас цікавить, зокрема.

Тим-то В. С. Іконніков, що його київська наука й київське громадське життя довгий час мали за свого ревного речника й діяча, що до того не мав гадки про службові та грошові вигоди й працю на користь рідного міста вважав за свій моральний обов'язок, має заслужене право на почесну пам'ять про себе і після того, як закінчилося його земне існування¹).

Леонид Добровольський.

¹) Це таку, як недавня, напр., мізантропічна, злослива вихватка проти небіжчика на сторінках „Записок Київського Інституту Народньої Освіти“ (кн. III, стор. II. К. 1928).

Занепад російсько-китайської торговельної монополії в другій половині XVIII в.

Розділ I.

Становище монополії до 1740-х рр.

Кяхтинський трактат 1727/8 року четвертим своїм пактом юридично дуже сприяв розвитку зовнішньої державної торговельної монополії з Китаєм, зосередивши всю приватну російську торгівлю тільки в двох прикордонних пунктах — Кяхті й Цурухайті та надавши право скарбовим караванам що три роки приїжджати до Пекіну й там без мита торгувати. Отже, державна монополія закріплювала за собою весь внутрішній ринок Китайської імперії, звільняючи від конкуренції російських приватників. Проте в дійсності ця постанова трактату не піднесла матеріального добробуту караванів, бо приватний капітал, зміцнившись переважно в Кяхті, вперто підсилював і далі свій капіталістичний розвиток, заснований на приватній ініціативі, перемагаючи всіма засобами перешкоди, що їх ставили йому прибічники державної монополії. Одним з таких засобів був сильний розвиток пачкарства. Величезні обширом гірські лісисті й степові масиви та високорівні російсько-китайських прикордонних місцевостей, де на протязі багатьох десятків верстов не можна було зустрінати людського житла, через які стелилися численні маловідомі й потайні шляхи та стежки з Сибіру до Монголії й Манджурії, — безумовно дуже легко було використати пачкарям, а взяти це пачкарство на облік було дуже важко. А втім, згодом, коли російські приватники швидко й широко розгорнули свої операції в Кяхтинській осаді, вигоди пачкарства для них зменшилися, й вони сами воліли торгувати тут, на кордоні, а не на внутрішніх китайських ринках. Та й сами китайці, добившись згаданим Кяхтинським трактатом від російського уряду зосередження російсько-китайської торгівлі на кордоні, зуміли, завдяки своїй випробуваній компанійській торговельній організації, вигідно вимінювати свої товари в Кяхті й робити натиск на російсько-сибірський ринок різними торговельними заходами й торговельно-державною дипломатією. А російські державні каравани того часу вже не мали в Пекіні сприятливої для себе економічної бази, що дала була їм блискучий розквіт на переломі від XVII до XVIII століття.

XVII століття було колискою державної монополної торгівлі з Китаєм ¹⁾. Але ця монополія, згодована груддю Московської держави, з самого початку з молоком матери всмоктала всі негативні елементи держави, що повстала на вотчинних засадах. А саме монополію запровадили й переводили не на те, щоб головніше регулювати народне господарство, а щоб брати як-найбільше прибутку, навіть на шкоду окремим частинам цього господарства, хоч і приділено було повертати цей прибуток від монополії на потреби державного бюджету. Історія розвитку скарбових караванів у першій половині XVIII ст., тоб-то перед Кяхтинським трактатом і після нього, не виправдала надій монополістів на велику прибутковість цього державного підприємства, збудованого на суто-господарських основах ²⁾. Навпаки, зовнішня торговельна монополія з Китаєм повільно замирає й 1760-ми роками доходить остаточно занепаду.

До огляду його ми й переходимо в наступних розділах цієї розвідки, починаючи з каравана 174¹/₂ р., що з часу Кяхтинського трактату 1727⁷/₈ р. був четвертим за чергою караваном, вирядженим згідно з постановами цього трактату.

Розділ II.

Караван (IV) дир. Фірсова 1739—174¹/₂—1744 рр.

9 листопада 1739 р. Єротеї Фірсов здобув чин колезького асесора, а 12 й 21 вересня його призначено на директора чергового каравану. На помічника йому призначено товариша Костянтина Ігумнова й 4 „целовальників“.

Пашпорта й грамоту від Сенату було складено 29 листопада. В грамоті Сенат прохав безборонно пропустити караван до Пекіну й дозволити йому вільно торгувати, не визначаючи часу ³⁾.

25 січня 1740 р. було послано з Петербургу до Пекіну кур'єра М. Шокурова попередити, що приїде караван, і прохати прийняти його. До Кяхти Шокуров приїхав 16 квітня, до Пекіну — 15-го травня, і тут його запевнили, що, скоро караван наблизиться до кордону, буде відряджено уповноважених прийняти його. Шокуров повернувся укупі з учнем Разсохіним, що його китайці відпустили на прохання Сенату, як людину потрібну в Петербурзі для листування з китайцями. Цей Разсохін уже давно жив у Пекіні, добре вивчив мови і служив у китайців, перекладаючи їм грамоти та навчаючи молодих китайців російської мови ⁴⁾. Коли Разсохін

¹⁾ Проф. Б. Курц, „Як повстала державна караванна торгівля Росії з Китаєм у XVII віці“, Київ, 1929 р.

²⁾ Проф. Б. Курц, „Государственная монополия в торговле России с Китаем в первой пол. XVIII ст.“, Київ, 1929 г.

³⁾ Моск. Главный Арх. Мин. Иностр. Дел, Снош. Рос. с Китаем, картон 48, дело 1739 г., № 5. Отправление в Китай с казенным караваном главного директора и асесора Ероева Фирсова. Караван наказано послати наступного 1740 року.

⁴⁾ Р. 1727 Разсохіна з іншими учнями було послано до Пекіну навчатися китайської та манджурської мови. Р. 1737-го, коли караван пробував у Пекіні, він був разом

від'їхав, богдыхан замість нього призначив російського учня Олексія Владикіна, що перебував у Пекіні ¹⁾).

Щоб підготувати караванові збут, р. 1739-го було потверджено заборону 1734 р. (16 грудня) росіянам торгувати різними хутрами на кордоні ²⁾. Р. 1740-го 19 вересня указом дозволено торгувати в Кяхті й Цурухайті тільки тими хутрами, що ними в каравані не торгують, а якими саме, це повинен був визначити сам статський радник і іркутський віцегубернатор Ланге, „ібо онъ Ланге, будучи при караванномъ торгѣ, больше другихъ знаетъ“, але невідомо, якими саме товарами Ланге дозволив торгувати ³⁾.

З Ланге, оскільки можна зробити висновок з його проєкту ще 1730 р. сполучити скарбову й приватну торговлю ⁴⁾, зовсім не був палкий прихильник державної торгівлі. Цей настрій не був чужий урядовим колам уже в той момент, коли посилали караван, історію якого оце маємо дослідити. Думалося, що цей караван буде останній, тим-то, очевидно, того самого 21 вересня 1739 року стався указ „китайському караванному казенному торгу впредь быть не велено, а велено собрать компанію знатных купцов и протчих персон и о том и чтоб желающіе в ту компанію в Комерц-Колегіи записывались и подавали известіи, кто сколько капитала в тот китайской торг положит желает, печатными листами во всенародное извѣстіе опубликовано, но по тем публикаам понынѣ еще никто желающих быть в той компаніи в Комерц-Колегіи не явилось“.

Отже, зректися відразу державної торгівлі уряд не хотів, він намагався зберегти за собою провід над нею, але одночасно бачив, що власними силами опанувати китайський ринок він не здолає, й тому хотів зібрати компанію приватних купців, чи, правдивіше сказати, приватних капіталів, і таким способом планування торгівлею зберегти за собою. Але, як видно, тодішня торговельна класа мала до уряду велике недовір'я, щоб виявити свої капітали і дати їх в обіг державі. Тим-то 31 серпня 1741 р. Сенат знову потвердив своє оголошення про компанію. Саме тоді стався сенатський указ з контори нової Камор-Колегії „о небытіи впредь китайскому караванному торгу, а о собраніи знатных купцов и протчих персон

з Лангом. Р. 1738-го „за сыскание географической карты всего Китая“ йому надано чин прапорщика. Р. 1740-го його переведено в Китаю до Петербургу, до Академії Наук перекладати китайські та манджурські книги і викладати учням ці мови. До 1745 року він переклав близько 17 різних книг.

Петроградский Архив Конференции Академии Наук. Отдел персонам. Рапорт 1745 г. Разсохина в Академию Наук (2 л.).

¹⁾ Бантыш-Каменский, 238, 239, 240, прим.

²⁾ Про заборону 1734 р. — Б. Курц, „Госуд. монополия в торговле Р. с К. в первой половине XVIII ст.“, Киев, 1929 г., с. 64.

³⁾ Петроградский Архив Департамента Таможенных Сборов, Каталог 1888 г., Дела Сибирского Приказа, Связка 6, дело 60 (1754 р. март), арк. 3 і на звороті.

⁴⁾ Б. Курц, „Госуд. монополия...“, с. 55.

и щоб желающія бытъ в той компаніи явились в Комерц-Коллегію в подтвержденіе прежде публикованного о том в 739-м году указа“¹⁾.

Тимчасом караван відбував свою довгу подорож. Він прийняв таке число хутер: соболів 16.297 штук (на 19.706 крб. 62 коп.), лисиць сиво-душок — 1.205 шт. (на 2.171 крб. 92 коп.), лисиць червоних 27.412 штук (на 30.460 крб. 79 коп.), бобрів камчатських 358 шт. (на 6.580¹/₂ крб.), видер 1.071 шт. (на 1.363 крб. 19 коп.), рисей 961 (на 1.943 крб.), горностаїв обських 114.406 (на 9.883 крб. 97¹/₄ коп.), горностаїв різних міст 79.643 шт. (на 4.692 крб. 88³/₄ коп.), горностаїв якутських 49.445 (на 2.112 крб. 97¹/₂ коп.), білок різних міст 615.726 (на 13.554 крб. 47 коп.), білок нерчинських 58.100 (на 1.289 крб. 26¹/₂ коп.), білок обських 71.713 (на 1.563 крб. 76 коп.), пещів 9.929 (на 3.231 крб. 16 коп.) та инш. лисиць, білок і хутра, разом хутер на 100.359 крб. 21 коп.

Грошового скарбу караван прийняв 27.061 крб. 82 коп.²⁾

Що-до матеріальної частини, то до того скоту, що вже мав караван, було ще куплено: верблюдів 86, коней 128, биків 138, баранів 349, разом на 5.217 крб. 5 к. А скільки худоби було в каравані взагалі, видно з того, що, коли караван уже повернувся з Пекіну, було здано на Чикойській Стрілці: верблюдів 262, коней 317, биків 79, баранів 133, разом на 12.220 крб. 15³/₄ коп.³⁾

Отже, хутряних товарів караван мав на 100.359 крб. 82 коп.

Приїхавши до Іркутська р. 1740-го, Фірсов прийняв тут скарб⁴⁾ і прожив цілий рік, листуючись із прикордонними китайськими урядовцями про свій приїзд до Китаю. Допіру в травні 1741 р. Фірсов, що перебував уже в Чикойській Стрілці, вирушив до Кяхтинського форпосту й приїхав туди 30 травня. Тут, у Кяхті, він продав частину хутер, разом на 4.985 крб. 22³/₄ коп., отже, коли караван переїздив через кордон, він мав хутер уже менше, а саме на 95.573 крб. 98¹/₄ коп.⁵⁾ Після того, як каравана оглянув бригадир комендант Селенгінська Якобій, 9 червня він у супроводі мандарина вирушив до Пекіну, куди приїхав 24 вересня того-ж-таки 1741 р.⁶⁾

¹⁾ Моск. Архив Мин. Юстиціи, Камер-Коллегія (Опись 225), Связка 66, дело 19 (за Описом ч. 13, але на справі цей нумер закреслено й замість нього поставлено № 19).

²⁾ Петроградский Архив Департамента Таможенных Сборов, Каталог 1888 г., Дела Сибирского Приказа, Связка 2, д. 23 (1746 р.). „Доношеніе ассесора и бывшего караванного директора Ероева Фирсова“ (подано в травні 1746 р), арк. 48 і далі, а екстракт з цього — арк. 67 і далі.

³⁾ Там-же-таки, арк. 54 і звор., арк. 57 звор.

⁴⁾ Моск. Главн. Архив Мин. Ин. Дел., Портфель Васнина II, № 60, „Лѣтопись губ. гор. Иркутска“.

⁵⁾ Петр. Арх. Департ. Там. Сборов, Каталог 1888 г., Дела Сиб. Пр., Связка 2, дело 23 (1746 р.), арк. 70.

⁶⁾ Моск. Главный Архив Мин. Иностран. Дел, Сношения Рос. с Китаем, карт. 50, дело 1743 р., № 6. Указы 1743 р. директору казенного каравана Фирсову, его донесения и журнал его пути и пребывания в Пекине.

З 23 жовтня Російський Двір було відкрито й розпочато продаж. Хутра продавались за срібло та вимінювались на китайські товари. Але російських товарів караван продав мало, та й китайських купців теж було мало.

Лан (= 8 $\frac{1}{2}$ золотн.) дорівнював 1 крб. 70 коп.¹⁾.

Закінчивши торгівлю, караван пробув у Пекіні мало не 6 місяців, без жадного примусу виїхав звідти 20 квітня 1742 року й дістався до Кяхти 21 липня.

Приїхавши до Чикойської Стрілки, Фірсов лишив тут матеріальну частину каравану: лопати, хомути, корчаки, молоти, кліщі, мотузи, кільця, казани, вози, санки та іншу снасть²⁾. Тут-же-таки було здано й інвентар живий: коней 317, верблюдів 267 та худобу, невикористану в дорозі, як харч (бики, барани), про що я вже згадував раніш.

У серпні того-ж-таки 1742 року Фірсов із своїм товаришем Костянтином Ігумновим був в Іркутську, звідки від'їхав за Урал³⁾.

До Москви Фірсов приїхав 6 лютого 1743 року, а журналу своєї подорожи подав до Колегії Чужоземних Справ допіру 12 серпня 1743 р. Він повідомив, що китайці прийняли його так само, як і Ланга з попереднім караваном, тоб-то ні в Пекіні, ні по дорозі не дали ні харчів, ні жадних подарунків⁴⁾.

Товари ліквідовано через аукціон у Петербурзі та йшли у „відпуски“ різним особам.

В каравані було „всего в приемѣ в оба пути денежной казны и серебра... со скотомъ... с мягкой рухлядью и с пошрины на 169.096 рублев на 66 копеек на $\frac{3}{8}$ “⁵⁾.

З цієї загальної суми самих хутер було на 100.359 крб. 21 коп. Кордонного мита за ці хутра (по 11 коп. на 1 крб.) треба було заплатити 11.039 крб. 51 $\frac{3}{8}$ коп.

¹⁾ Там-же-таки, карт. 50, дело 1743 р., № 6, Реестр 1741 р., листопада, цінам, за які Фірсов продав у Пекіні скарбові товари. Те саме знаходимо в Петр. Арх. Департ. Тамож. Сборов, Каталог 1888 г., Сиб. Приказ, Связка 3, д. 23, „Вѣдомость“ хутер, що подав Єрогей Фірсов, за яку ціну їх продано в Пекіні, арк. 83—86.

²⁾ Петр. Архив Департ. Таможенных Сборов, Каталог 1888 г., Дела Сиб. Приказа, Связка 2, дело 23, „Вѣдомость об оставленных караванных разных материалов“, арк. 75—82, за підписом Єр. Фірсова.

³⁾ Моск. Гл. Арх. Мин. Ин. Дел, Портф. Васнина II, № 60, „Лѣтопись губ. гор. Иркутска“.

⁴⁾ Вантыш-Каменский, сс. 243—244. Журнал Фірсова, як я вище згадав, переходиться в Моск. Арх. Мин. Иностр. Дел, Снош. Рос. с Китаем, карт. 50, дело 1743 г., № 6. Моск. Гл. Арх. Мин. Ин. Дел, Снош. Рос. с Китаем, карт. 68. Білова „Выписка (1721—1739) о посланных в Китай российских караванах“, складена 1776 р, історія IV каравану, арк. 106—109.

⁵⁾ Петр. Архив Департ. Таможен. Сборов, Каталог 1888 г., Дела Сиб. Приказа, Связка 2, дело 23 (1746 р.), арк. 67 звор. У тій справі переходиться: „Экстракт. В китайской караванъ бытности директора и ассесора Ерофея Фирсова имѣлось в отпуску“ (арк. 67—74).

Грошового скарбу було, як я зазначав вище, на 27.061 крб. 82 к., а худоби та иншого, виходить, було на 30.636 крб. 12 коп.

Отже, вартість: хутер	100.359	крб.	21	коп.
мита	11.039	„	51 ³ / ₈	„
грошей	27.061	„	82	„
худоби, то-що	30.636	„	12	„

Разом „в приемѣ“ 169.096 крб. 66³/₈ коп.

Видатків в обидва кінці (від Петербургу до Пекіну й назад) було разом на 37.504 крб. 95¹/₂ коп.¹⁾

„По возвращенію каравана (говориться в „Экстракте“) привезено золото, серебро, серебряной посуды, каменьев, шелковых товаров и шелку, чая, мѣдной и финифтяной и цениной посуды, разных фигур и всяких мелочей со всіми произшедшими расходами до С.-Петербурга и с приложеніем пограничных пошлин, кои приложены против российских товаров на всю отправленную в Китай сумму за вычисленіем проданных российских товаров до вступленія за российскую границу в Кяхтинском форпостѣ..., с приложеніем пошлин, на 5.534 р. на 6 к. с ¹/₈) на остаточную на 95.573 р. на 98 к. с ¹/₄, а по возвращеніи ис Китая (кромѣ золота и серебра и серебряной посуды и каменьев, на которые по тарифу пошлин не положено) на китайскіе шелковые и прочіе товары на 54.991 р. на 66 коп.“²⁾

Сам по собі текст цього уривка неясний, і з'ясувати його ми можемо тільки иншими даними, що в нас є. Караван Фірсова привіз ті самі товари, що й попередній, і форма рахівничих висловів лишилася та сама. Коли караван довів до Китаю хутер тільки на 95.573 крб. 98¹/₄ коп., то, віднімаючи цю цифру від вартости всіх хутер, що їх прийняв караван, тоб-то, як зазначено вище, від 100.359 крб. 21 коп., матимемо — 4.985 крб. 22³/₄ коп.: на таку суму караван продав хутер ще в Кяхті. Далі, нараховуючи по 11 коп. на карбованець мита, матимемо на 4.985 крб. 22³/₄ коп. того мита 548 крб. 37¹/₂ коп., а склавши обидва числа, матимемо — 5.533 крб. 60¹/₄ коп. Цей підсумок тільки на 45⁷/₈ коп. одрізняється від цифри, що я подав вище у виписці з екстракту, але, як побачимо далі, і инші його цифри не зовсім збігаються навіть з цифрами архівними.

Караван привіз із Китаю шовкових товарів, шовку, чаю, мідяного, полив'яного (фінифтяного), ценинового та лакованого посуду, різних фігур та всякого дріб'язку, але, звичайно, головним чином, шовкових товарів на 54.991 крб., 66 коп., а золота, срібла, срібного посуду і каміння самоцвітів, за моїм обчисленням, на 81.251 крб. 43¹¹/₁₂ коп., бо з иншої справи ми знаємо, що всіх товарів караван вивіз на 136.143 крб. 9¹/₄ ²/₃ коп.³⁾

Отже, і в цьому каравані, як і в попередньому, коштовних товарів було вивезено більше, ніж инших китайських товарів.

¹⁾ Там-же-таки, арк. 69 звор.

²⁾ Петр. Архив Департ. Тамож. Сборов, Каталог 1888 г., Дела Сиб. Приказа, Связка 2, дело 23 (1746 р.), арк. 70.

³⁾ Петр. Архив Департ. Тамож. Сборов, Каталог 1884 г., Дела Коммерц-Коллегии, № 476, Связка 9, дело 224.

Цифри, які я беру, щоб оцінувати цей караван, знаходяться в двох джерелах: в „Екстракте“ про караван Фірсова, складеному вже р. 1746-го, та в зведеній „Ведомости, учиненной в Сибирском Приказѣ по силѣ... приказу сего сентября 3 дня 1757 г. журнальной запискѣ о прошедших пред сим китайских караванов“¹⁾.

Текст обох джерел незрозумілий, окрім того, вони одно одному не відповідають, бо бухгалтерські в них розрахунки базувалися на різних підставах і міркуваннях. Але „Вѣдомость“, як пізніша й зведена, очевидно, має перевагу над „Екстрактом“... Тим-то з „Екстракта“ я наведу тут дані тільки про те, як взагалі переводилася ліквідація караванових товарів, уникаючи яко мога цифр, а потім подам зведену таблицю, погоджену з „Вѣдомостью“.

На аукціоні в Петербурзі було продано шовкових товарів, шовку, чаю, посуду та иншого на 52.349 крб. 35 коп. (прибуток = 7.347 крб. 25 коп.). Комор-Цальмайстерська Контора взяла від каравану ясно-кольорові камки; замість них дала инші камки, отласи, то-що, темних кольорів; продавши їх за 13.046 крб. 42 коп., караван мав усього прибутку (разом з попереднім) 10.171 крб. 65 коп. Окрім того, видано тій самій Комор-Цальмайстерській Конторі китайських товарів, за петербурзькою оцінкою, на 6.955 крб. 94 коп., причому прибутку одержано всього (тільки) 15 крб. 85⁵/₈ коп.

До кімнати її імператорської величності було видано золота, срібла, шовкових товарів, чаїв, посуду й дріб'язку, за петербурзькою оцінкою, на 6.500 крб. 25 коп., причому одержано „против истинной цены рос. товаров с пошлины и расходы прибыли 1.083 крб. 25³/₈ коп.“.

Потім ще видано було товари „без оценки“ Двірській Конторі, Стаєнній Конторі та Колегії Закордонних Справ. Решту товарів здано до Сибірського Приказу.

Підсумок усьому тому підбито в таких словах: .

„Всего вышеозначенных товаров и принятых от Комор-Цальмейстерской Конторы чрез аукцион в продаже и во отпусках в Комнату ее имп. вел-а, в Комор-Цальмейстерскую, в Придворную, в Конюшенную Конторы и в Иностранную Коллегию и за продажей оставших отданных в Сибирский Приказ по настоящим ценам против российских товаров с пошлины и с расходы на 136.263 рубля на 74 коп. ⁷/₈...(а) по С-Петербургской оценкѣ, с приложением пошлин и накладных, на 169.724 р. на 85 коп.“

Що-ж до підсумків прибутку, то, додавши до нього решту грошового скарбу, і відрахувавши видатки на караван, утримання, внутрішні мита з додатковими видатками по 5¹/₂ коп., печатні по 3³/₄ коп., разом 9¹/₄ коп. з карбованця, а вкупі з додатковими 20 коп. з крб., „имеет быть прибыли 24.202 крб. 54¹/₂ к.“²⁾.

¹⁾ Петр. Архив. Деп. Там. Сборов, каталог 1888 г., Дела Сиб. Пр., Связка 2, дело 23(1746) — „Екстракт...“, арк. 67—74.

Там-же-таки, Каталог 1884 г., Дела Коммерц-Коллегии, № 476, Связка 9, д. 224, „Вѣдомость...“

²⁾ „Екстракт...“, арк., 70 звор., 71 звор., 73, 73 звор., 74 і 66 та звор.

Так було розподілено товари, але, як я зазначив, цифри цих даних не мають тієї правдивости, як виведені пізніше в зведеній „Відомості“ 1757 р., де й прибуток від усього каравану показано инший. Отже, звертаючись до цієї „Відомості“, маємо таку картину історії каравану в цифрах.

В и в і з:

Хутер на	100.359 крб. 21 коп.
Грошей на утримання, подорожні та инші видатки, вартість худоби та матеріялів	42.508 крб. 40 ¹ / ₂ коп.
Разом з видатками	142.867 крб. 61 ¹ / ₂ коп.

Д о в і з (з видатками):

Каміння самоцвітів (= дорогоцінного) золота, срібла та срібн. посуду на 81.251 крб. 43 ¹¹ / ₁₂ к.	} = 136.143 крб. 9 ¹¹ / ₁₂ к.
Шовкових товарів, шовку, чаю, різного посуду та инш. без мита 54.918 крб. 67 ¹ / ₂ к.	

В и д а т о к:

Продано й видано („в отпуск“) на	164.380 крб. 13 ³ / ₈ коп.
--	--

П р и б у т к у о д е р ж а н о:

Від продажу й видач („отпусков“) проти вивозу (разом з видатками)	21.512 крб. 52 ¹ / ₈ к.
Від продажу й видач („отпусков“) проти довозу (без мита)	23.237 крб. 3 ¹⁷ / ₂₄ к.

В и т р а т и:

Мита (по 11 коп. з 1 крб.) з вивізних хутер . . 11.039 крб. 51 к.	} 17.080 крб. 56 ² / ₈ к.	} = 18.933 крб. 44 ² / ₈ к.
Мита (по 11 коп. з 1 крб.) з привізних шовкових та инш. товарів ¹⁾ . . . 6.041 крб. 5 ³ / ₈ к.		
Утримання каравану (по-над кошторис) 1.852 крб. 88 к.		

Ч и с т о г о п р и б у т к у о д е р ж а н о:

Від продажу й видач проти вивозу (приб. 21.512 крб. 52 ¹ / ₈ коп.), віднявши суму витрат (18.933 крб. 44 ² / ₈ коп. 2.579 крб. 7 ³ / ₄ к.	} = 2.999 крб. 70 ² / ₄ к.
В Сибірському Приказі від караванових справ лишилося грошей 420 крб. 63 к.	

Отже, за „Відомостью...“ 1757 р. ²⁾ чистого прибутку караван мав тільки 3000 крб. без 29¹/₄ коп. Ліквідацію каравану закінчено р. 1744, значить каравановий капітал в обігу був близько 5 років, тоб-то, поділивши 3.000 крб. на 5 років, маємо річного чистого зиску тільки 600 крб.

Зрозуміло, помилково було б думати, що такі каравани своїми оборотами могли сприяти розквітові російського народнього господарства.

¹⁾ Тільки не з самоцвітного каміння, золота, срібла та срібного посуду, з яких за тарифом мита не належало.

²⁾ Петрогр. Архив Деп. Тамож. Сборов, Каталог 1884 г., Дела Коммерц-Колегии, № 476, Связка 9, дело 224.

На жаль, я точно не знаю, у котрому саме році закінчилися торговельні операції цього каравану ¹⁾).

Державна торгівля не обмежувалася на посиранні до Пекіну скарбових караванів, бо з часу до часу провадилися поодинокі випадкові операції, що так само мали на меті збагачувати скарб.

Ще р. 1728-го граф С. Владиславич-Рагузинський, перебуваючи на російсько-китайському кордоні наказав призначеним до Урги російським комісарам придбати з Китаю для вирощування на Україні або в Астра-

¹⁾ Співняючись докладніше на розподілі привезеного з Китаю чаю, маємо таку картину чайних операцій досліджуваного каравану:

Разом привезено:

		Справжня ціна проти російських товарів.	З додатком усіх зроблених витрат і мита.
Джулану	67 п. 10 ф.	907 крб. 48 коп.	1.474 крб. 65 ³ / ₄ коп.
Моніхвалу	52 п. 10 ф.	407 крб. 55 коп.	662 крб. 26 ⁷ / ₈ коп.
Уї	99 п. 28 ф.	779 крб. 51 коп.	1.266 крб. 70 ¹ / ₄ коп.
	<u>219 п. 8 ф.</u>		

Продано з аукціону:

		Справжня ціна проти російських товарів з додатком витрат і мит.	За продажну ціну.
Джулану	2 п. 2 ф. 89 зол.	44 крб. 84 ⁷ / ₈ коп.	367 крб. 40 коп.
Моніхвалу	5 п. 2 ф. 88 зол.	64 крб. 30 коп.	334 крб. 10 коп.
Уї	20 п. 32 ф. 18 зол.	373 крб. 45 коп.	1.101 крб. 20 коп.
	<u>27 п. 38 ф. 3 зол.</u>		

Видано до кімнати їй імп. величності:

		Справжня ціна проти російських товарів з додатком витрат і мит.	За петербурзькою оцінкою з додатковими витратами по 20 коп. на карбов.
Джулану	10 п. 7 ф. 7 зол.	223 крб. 22 ⁵ / ₈ коп.	1.465 крб. 40 коп.
Моніхвалу	7 п. 7 ф. 8 зол.	90 крб. 96 ³ / ₄ коп.	215 крб. 31 коп.
Уї	8 п. 35 ф. 78 зол.	112 крб. 70 ¹ / ₈ коп.	427 крб.
	<u>26 п. 9 ф. 93 зол.</u>		

Видано до Двірської Контори:

		Справжня ціна проти російських товарів з додатком витрат і мит.	За петербурзькою оцінкою з додатковими витратами по 20 коп. на карбов.
Джулану	55 п.	1.206 крб. 56 ¹ / ₄ коп.	7.920 крб.
Моніхвалу	40 п.	507 крб.	1.200 крб.
Уї	70 п.	887 крб. 25 коп.	3.360 крб.
	<u>165 п.</u>		

Звідси ми бачимо, що людність споживала чаю розмірно небагато, а більша його частина пішла до Двірської Контори.

Петр. Архив. Деп. Тамож. Сборов, Каталог 1888 г., Дела Сиб. Приказа, Связка 2, д. 23 (1746 р.), арк. 60—64.

хані тютюнового та кращого копиччатого ревенювого насіння. Вивозити це насіння китайці суворо забороняли. Отже один бухарський татарин погодився секретно постачити в Ургу за 160 крб. скількись фунтів насіння, і постачив, але, як виявилось на перевірці, він хотів підманити росіян і здати їм, замість цього насіння, насіння гірчиці й гречки, тому-то він і мусів повернути гроші назад ¹⁾).

Та найбільшими зловживаннями, при таких скарбових підрядах, уславився російський комісар Симон Свіньїн, що користувався скарбовими грішми для своїх приватних торговельних операцій. Р. 1738, за дорученням Сибірського Приказу, приїхав до Іркутська устюжанин Симон Ілліч Свіньїн і подався до Кяхти закупити для скарбу ревеню ²⁾). Згодом його обвинувачували у зловживаннях у цьому дорученні так само й у підряді на золото. Як казав Свіньїн, він склав угоду з бухарцем Муратом Бачієм: за 3 р., що-найбільше за 4 роки, бухарець мав постачити 12 пудів золота по 1 крб. 80 коп. золотник. На цю операцію Свіньїн здобув від скарбу 1739 й 1741 рр. — 39.127 крб. 91³/₄ коп., але бухарцеві дав тільки 5.563 крб. 28¹/₈ коп. і протягом 6 років прийняв від нього тільки 25 фунтів 34 золотники. „Из чего видно, что он, Свиньин, всёми теми деньгами корыстовался“ ³⁾).

Р. 1744-го той самий комісар Симон Свіньїн вивіз з-за китайського кордону „нѣсколько крѣпкаго вина“, схожого на спирт: розведене з-ма частинами води, воно міцністю дорівнювало російській горілці. Р. 1744 Свіньїн послав його на продаж до Камчатки, але до скарбу сплатив гроші за саме лиш чисте вино, а що припало на розводнення, те взяв собі, інакше кажучи, Свіньїн здав тільки ¹/₄ виторгованої суми (коли вартість розводненої горілки дорівнювала спиртові).

Нарешті, р. 1745-го Свіньїнові наказано було покупити для двору від одного монгольца „жемчужные сережные зерна чрезвычайной величины... за которые якобы просили 5.000 рублей“. Здобувши ці гроші, Свіньїн проте чомусь перлів не купив, повідомивши, що ті перли вже відвезено назад до Монголії, а тимчасом послав свого прикажчика Третьякова з власними товарами, вартістю по-над 4.000 крб., до самого Пекіну торгувати, саме перед тим, як із Росії послано скарбовий караван Лебратовського. Щоб вигідніше продати свої товари в Пекіні, Свіньїн усіма способами намагався затримати караван у Росії та ставити перешкоди, щоб він не дістався до китайських кордонів, від чого караван Лебратовського зазнав збитків ⁴⁾).

¹⁾ Бятыш-Каменский, с. 150—151.

²⁾ Моск. Гл. Арх. Мин. Ин. Дел, Портфель Баснина, II, дело 60.

³⁾ Моск. Главный Арх. Мин. Ин. Дел, Сношения Рос. с Китаем, карт. 48, д. 1738 р., № 5 і 1739 р. № 4. Дело о посылке на китайскую границу для покупки и вымена в казну копычатого ревеня комиссара Симона Свиньина и о поручении ему разведать, где родится этот ревеня. Продовження цих розвідан — карт. 49, д. 1740 р., № 5.

⁴⁾ Моск. Гл. Арх. Мин. Ин. Дел, Портфель Баснина, V, дело № 143, пункта 11, 2, 14.

А втім Лебратовський конфіскував у Третьякова товари в Пекіні і продав на прибуток каравану ¹⁾).

Взагалі комісар Симон Свіньїн уславивсь своїми зловживаннями в багатьох справах: у хутрах, в ревені, золоті, горілці, перлах, у хабарях ясачних, то-що, і „великую о себе славу в народ пустил не токмо в нашій імперії, но и заграницу китайскую и плутовскими своими поступками многих наших подданных в такой страх привел, что об нем и заочно никто говорить не смеет“.

Тому-то в лютому р. 1748 для слідства над ним було призначено полковника Вульфа ²⁾).

Розділ III.

Караван (V) дир. Лебратовського 1744—174⁵/₆—1748 рр.

Ще в січні 1744 р. ухвалено було замість Фірсова настановити нового директора, й через місяць призначено було на цю посаду Гарасима Лебратовського ³⁾). Указ про виправу чергового каравану на чолі з директором асесором Г. Лебратовським вийшов 5-го березня 1744 р. ⁴⁾). 27 березня Сенат подав до рук новому директору каравану рекомендаційну грамоту на пропуск і вільну торгівлю в Пекіні; пашпорта видала йому Колегія Закордонних Справ, а інструкцію, дуже докладну, склав для нього Сибірський Приказ ще від 10 березня з дорученням провадити щоденника по дорожжю ⁵⁾).

За комісара при Лебратовському був Григорій Карташов, що того самого року з Тобольська приїхав до Іркутська і, прийнявши там скарб, в-осени того-ж-таки 1744 р. подався за Байкал, до російсько-китайського кордону ⁶⁾). А Лебратовський приїхав до Іркутська на початку наступного 1745 р. й з лютого повідомив китайську прикордонну варту про свій приїзд, щоб, згідно з правилом, вона повідомила Пекін і звідти вислано було мандарина, призначеного прийняти й супроводити караван. Та це листування дуже затяглося, і хоч директор Лебратовський ще в лютому 1745 р. виїхав з Іркутська на кордон до каравану, але все літо проми-

¹⁾ Петр. Арх. Деп. Таможенных Сборов, Каталог 1884 г., Дело Коммерц-Коллегии, № 476, Связка 9, дело 224, „Вѣдомость“ 1757 р.

²⁾ Моск. Гл. Арх. Мин. Ин. Дел, Портфель Баснина, V, дело № 143, „Указ полковнику Вульфу с товарищами“.

³⁾ „Опись высочайшим указом и повелениям, хранящимся в СПб. Сенатском Архиве за XVIII в.“, составил П. Баранов, III, 9.176; 9.202; 9.221.

⁴⁾ Моск. Гл. Арх. Мин. Ин. Дел, Сношения России с Китаем, карт. 51, дело 1744 г., марта 5 (№ 4), Отправление в Китай дир. каравана Гер. Лебратовского.

⁵⁾ Петр. Архив Деп. Таможен. Сборов, Каталог 1888 г., Дела Сиб. Приказа, Связка 3, дело 32 (1749 г., март). „Журнал о путешествии“ Лебратовского с караваном (56 листов) с приложением „промеморій“ Лебратовскому и писем его в Трибунал.

Бантыш-Каменский, стор. 249—250.

⁶⁾ Моск. Гл. Арх. Мин. Ин. Дел, Портфель Баснина, II, д. 60, „Лѣтопись губ. гор. Иркутска“.

нуло в листуванні. Допіру 25 серпня Лебратовський з усім караваном приїхав з Чикойської Стрілки на Кяхтинський форпост, де бригадир Якобій з митницькими службовцями оглянув його, й 1 вересня 1745 р. караван вирушив за кордон, а там прийняв його призначений для цього заргучей (= китайський урядовець)¹⁾. Караван вивіз до Китаю соболів, лисиць, недолисків, песців та інших хутер на 102.546 крб. 63³/₄ коп.²⁾.

За видами хутра розподілялися так: соболів 17.323 шт. (на 27.375 крб. 78¹/₄ к.), лисиць усяких 28.626 (та 36.210 крб. 89 коп.), бобрів камчатських, кошлоків маток і половинок 56 (на 8.413 крб. 50 коп.), песців і недопесків 10.217 (на 3.089 крб. 68 коп.), рисей 439 (на 868 крб. 65 коп.), видер 511 (на 632 крб. 60³/₄ коп.), горностаїв 116.827 (на 10.941 крб. 78³/₄ к.), білок 589.878 (на 14.755 крб. 67 к.) та ще хутер на кілька сот карбованців³⁾.

Перевозові засоби були такі: 150 верблюдів, 250 коней і 126 волів (разом на 6.130 крб.) та різних матеріалів на 241 крб. 74¹/₂ коп.⁴⁾.

„Всего мягкой рухляди и денежной казны и скота и в Нерчинской канцелярии в росходе в щеть каравана 134.034 р. 48¹/₄ к.“. Такий підрахунок зробили в Нерчинському, коли караван від'їхав до Пекіну, і відомість про це було подано 20 березня 1746 р., тоб-то коли караван перебував іще в Пекіні⁵⁾.

За перевіз товарів від російського кордону до м. Калгана, тоб-то до Китайського Муру, й назад від м. Калгана до російського кордону бухаретиніві Муратові з кожного пуда в один кінець заплачено по 1 крб. 70 коп., а в обидва — 3 крб. 40 коп. Він повинен був перевезти 1.757 пудів, і дістав за це російськими товарами (червоними лисицями й білками) 5.973 крб.⁶⁾. Очевидячки, від Калгана до Пекіну китайці везли ці товари сами.

27 листопада 1745 р. караван приїхав до Пекіну.

15 грудня Лебратовський писав до Трибуналу, що російські товари вже розкладено й тому прохав, щоб Трибунал „допустил свободно для покупки показанных товаров на Российский Двор купечество“⁷⁾.

Але, як каже Лебратовський у своєму „Журналі“, „караванному с китайцами торгу никакая свобода не находится“. Російський Посольський Двір оточувало по-над 1.000 вартових салдатів; окрім того, навколо його стін було накидано замість колючої загороди тернину, як це китайці робили в своїх в'язницях. Коли заходило сонце, Двір на цілу ніч зами-

¹⁾ Там-же-таки, „Журнал о путешествии“ та „Лѣтопись губ. гор. Иркутска“.

²⁾ Петр., Архив Деп. Там. Сборов, Каталог 1888 г., Дела Сиб. Пр., Связка 15, дело 152 (1748—1749 г.), „Экстракт о приходе и о расходе мягкой рухляди принятой в 1745 г.“, арк. 1.

³⁾ Там-же-таки, Каталог 1888 г., Дела Сиб. Пр., Связка 2, дело 23 (1746 г.), „Экстракт о караване дир. Лебратовского“, 92 звор. і арк. 93.

⁴⁾ Там-же-таки, Св. 2, д. 23, арк. 92—93.

⁵⁾ Там-же-таки, Св. 2, дело 23 (1746 г.). „Вѣдомость“, що показує на загальний відпуск (арк. 36—37), подібно до „Экстракту“ на арк. 92—93. Тут-же детально „Вѣдомость“ про вартість хутер поштучно, арк. 38—47.

⁶⁾ Там-же-таки, арк. 92—93.

⁷⁾ Там-же-таки, арк. 63.

кали на ключ. Ніхто з росіян не міг вийти з Двору без дозволу й супроводу вартового, отож коли-б хто з росіян захотів купити що-небудь у міських крамницях, то його супроводив китайський салдат, а китайські торговельники, бачучи такого покупця з військовою охороною, навмисне правили як-найвищу ціну, щоб швидше здихатися росіянина й уникнути неприємних розмов з китайською владою.

В самому Російському Дворі торг провадився погано. 3—4 заргучеї сиділи біля воріт, пропускаючи китайців, тільки оглянувши, запитавши й записавши їх. Щоб потрапити до росіян, китайці мусіли були платити заргучеям, і сами заргучеї казали, ніби Двір у них на відкупі. Окрім того, заргучеї відбирали для себе й міністрів кращі російські товари в каравані і навіть уже продані китайцям, хоч за платню, але невелику, і „тѣм купечество от караванного торгу весьма отбивают“; багатих і значних купців заргучеї до Двору не пускали, а тільки бідних, „которые едва пропитание себѣ имѣют“. Пропущені до росіян торговельники пильнували як-найдешевше купити хутра, а свої товари продати як-найдорожче, щоб відшкодувати побори своїм заргучеям. До того приходили до росіян не сами заможні хазяї-купці, а їхні посланці, і ці посередники намагалися купити у росіян як-найдешевше, щоб потім узяти собі від свого хазяїна як-найбільше прибутку. Інші торговельники, хоч це були й сами хазяї, були незаможні й торгували компанією, платили заздальгидь установлену між собою низьку ціну, а потім ділили між собою товар. Навіть посередники повинні були рахуватися з таксою цих компанійців. Ці купці-компанійці, провадячи рік-у-рік торг спеціально з скарбовими російськими караванами, мали з цього свого постійного промислу засоби до життя, й тому не допускали до караванів нікого іншого, за це давали хабарі заргучеям, і з тої причини заргучеї не пускали інших купців до росіян. Наслідок усього цього відволікання був той, що компанійці „вѣдая, что, кромѣ их, никто в караванѣ торговаться не будут, российские товары дешевле, а китайские дорожат, вѣдая, что караванные товары обратно в Россию вывезть уже неспособно“. „Какой же после этого караваны могут ожидать прибыли?!“ покликує Лебратовський.

Правда, він вимагав, щоб повелено було позволить купцям свободно приходити на Российский Двор, але нічого з того не вийшло ¹⁾.

Одно слово, китайці сами пильнували забагатіти („только б им свои и долаторские карманы наполнить“), „а караван, хотя безо всего, поезжай, им до того дела нет, и хотя проси о наших касающихся нуждах, хотя и не проси, все одно; да и в предъ никакой надежды от них к добродетели, по их лукавым поступкам, ожидать и мыслить не приходится“ ²⁾.

¹⁾ Петр. Арх. Департ. Таможен. Сборов, Каталог 1888 г., Дела Сиб. Приказа, Связка 3, дело 32 (1849 г., март), „Журнал о путешествии“ Лебратовского, л. 30, 34 та інші.

²⁾ Моск. Гл. Архив Мин. Ин. Дел, Китайские дела второй присылки. Выписка 1776 г. о посланных в Пекин росс. караванах.

Петр. Арх. Деп. Там. Сборов, Св. 3, д. 23, арк. 34.

Б а н т ы ш ь - К а м е н с к і й, 251—253.

В таких тяжких умовах Лебратовський випродав товари, і в наслідок зазначених утисків та „невольной продажи, за недопущением купцов и за множеством караульных солдат, ... (были) принуждены иные товары отдавать за половину настоящей цены и тем лишаться прибыли“.

Проте сам Лебратовський, як видно, в Пекіні не нудив світом. З своєї попередньої професії це був співак, перед тим як директорувати в каравані він співав в іркутському хорі, але за крадіжку церковного майна його звідти викинули. Тут у Пекіні новий архимандрит Гервасій, призначений до російської пекінської місії, приїхавши з Росії разом з Лебратовським, був незадоволений з нього і писав до Колегії Закордонних справ, що Лебратовський здебільша розважається в Пекіні музикою, співами, бенкетами коштом караванових целовальників та учнів російської місії, відвертаючи їх від учення та від покори йому, архимандритові. Зрозуміло, що такі учні, як Олексій Владикин, за якого мова була раніш, та інші залюбки підпали під вплив Лебратовського в сфері розваг. Лебратовський навіть самостійно вирішив узяти з собою Олексія Владикина й Ів. Бикова, лишивши замість них нового учня, бо вони запевнили його, що вже знають манджурську та китайську мову (вони приїхали до Пекіну 1732 р. з I-м караваном, посланим після Кяхтинського трактату 1727/8 р.) і їм у Пекіні нічого робити. Згодом (1748 р.) Бикова було призначено до Академії Наук на перекладача, а Владикина (1754 р.) на директора каравану.

Окрім своєї веселої поведінки в Пекіні, Лебратовський уславився ще тим, що, від'їжджаючи звідси, позичив у одного єзуїта на караванові видатки 1.400 крб. і потай від нього покинув Пекін, звичайно, не повернувши йому позики.

Лебратовський вирішив їхати назад керулюнською дорогою (якою їхав 1731/2 р. з Кяхти до Пекіну Ланге з I караваном, замість звичайного шляху через степ Гобі)¹⁾.

Так негостинно прийняв китайський уряд російський державний караван 1745/6 р. Безперечно, до цього призвела маймачинська справа 1742 р., коли двох росіян у п'яній сутичці забили на смерть двох китайців, а російська влада відмовлялась покарати на горло винних у цьому росіян і р. 1746 заявила, що винуватці ніби-то втекли з в'язниці. Це дратувало китайців, вони не вірили росіянам і вважали, що росіяни, ставлячись так до цієї справи, порушують Кяхтинський трактат²⁾.

Караван вирушив з Пекіну двома валками. Перша частина вийшла 30 травня 1746 р. на найманих хурах і верблюдах, а друга — 6 червня й наздогнала першу валку 16 липня. Лебратовський описує цей шлях у своєму подорожньому журналі. Він гадав, що від Пекіну до Кяхти „при такой плохой езде (яку робив караван) невозможно больше четырех верст в час ехать“. Від Кяхти до в'язища Улан-Толсгая він рахував

¹⁾ Бантыш-Каменский, с. 253—254.

²⁾ В. Курц, „Русско-китайские сношения в XVI, XVII и XVIII столетиях“, 1929 г., с. 87.

1.480 верстов (їзди 296 годин), а від Улан-Тологая до Пекіну 275 верстов (російських), тоб-то разом від Кяхти до Пекіну — 1.755 російських верстов.

21 серпня караван дійшов до Кяхтинського форпосту, де його оглянули митницькі урядовці.

До Чикойської Стрелки караван дістався 29 серпня, звідси 13 вересня р. Чиком на 5 дощаниках поплив униз за водою і надвечір був у Селенгінському, потім далі р. Селенгою до Байкалу й самим Байкалом приплив до Іркутська у вересні-ж-таки. Тут караван простояв жовтень і в листопаді пішов далі на захід¹⁾. З Іркутська караван вирушив на хурах, поділившись на дві частини. Перша частина на 60 хурах з самим директором Лебратовським 5 січня 1747 р. була в Красноярському, потім пройшла через Тобольське, Тюмень, Верхотур'я, Соли-Камське, Хлинов, Орлов, Котельнич, Яранське, Шаншури, Кузьмодем'янське, Нижній Новгород, Муром, Володимир і 15 березня 1747 р. дійшла до Москви, а з Москви через Клин, Твер, Новгород до Петербургу, куди дісталася 30 березня 1747 р.

Друга частина каравану з комісаром Григорієм Карташевим повернулася водяним шляхом 24—27 серпня того самого 1747 р.²⁾

Р. 1748-го директор Лебратовський розбирав привезені китайські товари; в згадка, що він видавав китайські товари в березні й серпні того року, а коли саме скінчив їх розбирати, наші архівні виписки відповіді не дають. У Китаї було куплено на вторговане китайське срібло (рахуючи з витратами й долученням мита в один кінець 11 коп., бо поворотьма безпосередньо з дорогоцінних речей тарифу не належало):

Золота на 26.195 лан 89 ¹ / ₂ фун на	44.895 крб. 50 коп.
Каміння самоцвітного на 3.189 лан 80 фун на	5.446 „ 80 ³ / ₄ „
Разом на	50.362 крб. 30 ³ / ₄ к.

На те саме срібло було покуплено (з витратами й долученням мита вже в обидва кінці, по 22 коп.):

Шпалер, зроблених за іменним її імп. величн. указом на 3.652 л. на 6.671 крб. 37 коп.	
Лакованого посуду та иншого на	2.336 л. 46 ф. на 4.291 „ 19 ¹ / ₂ „
Разом на	10.962 крб. 56 ¹ / ₂ к.

Виміняно на договорене срібло (хутра продавано за розрахунком на срібло й за це вже договорене срібло, хоч фактично караван його й не одержав, куповано китайські товари: це свідчить про переходовий ступінь від натурального господарства до грошового):

Шовку-сирцю, шпалер „палатных“ на 6.546 лан на	11.954 крб. 76 ¹ / ₂ к.
Оksamитів, канф, камок та инш. шовк. речей і чайв на 28.328 л. 87 ¹ / ₂ ф. на . 51.750 „ 39 ¹ / ₄ „	
а за с.-петербурзьк. оцінкою і з додатковими витратами на карб. по 20 к. 66.534 „ 54 „	

¹⁾ Моск. Гл. Арх. Мин. Ин. Дел, Портфель Баснина, II, д. 60, „Літопись губ. гор. Иркутска“.

²⁾ Петрогр. Архив Департ. Таможен. Сборов, Каталог 1888 г., Дела Сиб. Приказа, Связка 3, дело 32 (1749, марта), „Журнал...“. Цей „Журнал“ Лебратовський подав 26 грудня 1748 р.

Московский Гл. Архив Мин. Иностран. Дел, Сношения России с Китаем, карт. 51, дело 1745 г., августа (№ 2). Журнал (25 авг. 1745 г. — авг. 1747 г.) Лебратовского о пути из Чикойской Стрелки в Пекин и обратно в Петербург.

Отже маємо:

Золота, самоцвітного (= дорогоцінного) каміння на	50.362 крб.	30 ³ / ₄ коп.
Шпалер, лакованого посуду й инш.	10.962	56 ¹ / ₂ „
Шовку-сирцю, і також шпалер	11.954	76 ¹ / ₂ „
Оксамитів та инш. шовкових товарів і чаїв	51.750	39 ¹ / ₄ „

Разом „по настоящей цене и с расходом“ 125.033 крб. 3 коп.¹⁾
 „Всех товаров, кои без оценки по настоящей цене, а кои
 оценены по оценке с накладными на 139.817 крб. 17³/₄ к.“²⁾

Видаток цих товарів р. 1748 був такий:

Продано шовкових товарів, речей і чаїв за оцінкою й без оцінки (по продажній ціні за 35.892 крб. 80³/₄ коп.) на 29.586 крб. 67³/₄ коп.

Видано золота, самоцвітного каміння, оксамитів та инш. шовкових товарів і чаїв до Кімнати її імп. величн., до Камер-Цальмайстерської Контори, до Стасенної Контори, до Колегії Закордонних Справ та инш. установ, разом на 90.882 крб. 84 коп.

Надіслано решту товарів до Сибірського Приказу на 18.250 крб. 9³/₄ коп.

Недолічки в вазі на чаях (по справжній ціні з витратами й митами на 406 крб. 83¹/₂ коп.) за оцінкою з додатковими витратами виявлено на 877 крб. 74¹/₄ коп., а на шовку-сирці по справжній ціні з витратами й митом на 219 крб. 82 коп., тоб-то всієї недолічки на 1.097 крб. 56¹/₄ коп.

Разом на 139.817 крб. 17³/₄ коп.

Отже, разом китайських товарів, як сказано в „Екстракті“, було на 139.817 крб. 17³/₄ коп., а прибутку 20.144 крб. 51³/₄ коп.

Караванових (додаткових) видатків на ці товари було на 62.355 крб. 31³/₄ к.³⁾

¹⁾ В доданки закралася неточність на 3 крб., бо фактично маємо суму 125.030 крб. 3 коп., а за тодішніми підрахунками повинно бути 125.033 крб. 3 коп.

²⁾ Петр. Арх. Деп. Таможен. Сборов, Каталог 1888 г., Дела Сиб. Приказа, Связка 15, дело 152 (1748 г.—1749 г.). У цій справі 8 „Екстрактів“ 1748 р., де зазначено кількості товарів, ціни російські й китайські та инше, що торкається каравану Лебратовського.

³⁾ Там-же-таки, „Екстракт“ 8-й, арк. 12 звор., 13. „Екстракт“ 7-й, арк. 12 та звор. Початок „Екстракта“ 7-го такий:

„Екстракт учиненой из щетных выписок китайского каравана бытности директоромъ осесора Гер. Лебратовского... о приходѣ китайских товаров... с расходы, кои приложены, произшедшіе, и принятой в караванъ суммы денежной казны из Сиб. Приказа и из Сиб. губерніи с 1744 сего 1748 году іюля по 18 число. И обошлось, как справкою показано из караванной канцелярии, на каждой рубль по 56 копеекъ, да пошлинъ на истинную цену приѣмных российских товаров на золото, серебро и камень в одинъ путь по 11 копеекъ на рубль, и прочіе шелковые товары и шелк и лаковые и финифтяные посуду и вещи и чай в оба пути с возвратом по 22 коп. на рубль“.

З золота, срібла, так само з срібного посуду й самоцвітного каміння, як ми бачили в звіттованих попередніх караванів, мита за тарифом не належало, тому в звіттованих мита на ці товари не нараховувалося, коли їх було куплено за гроші привезені з Росії. Коли-ж їх куповано на срібло, вторговане в Пекіні за хутра, то, звичайно, на 1 крб. нараховувалося 11 коп. мита. Наприкл., коли хутро було продано за 1 крб., то разом з вивозовим митом воно коштувало 1 крб. 11 коп., і в стільки-ж виходило саме срібло, золото й инше, куплене на срібло-ж, утворюване за те хутро; а коли перевозили до Росії золото, то з нього, звичайно, мита не брали. Ось чому прираховували „пошлинъ на истинную цену приѣмных российских товаров на золото, серебро и камень (только) в одинъ путь по 11 копеекъ на рубль“, а на инші товари — уже в два кінці (тоб-то 22 коп. на карбованець).

З вищенаведеної таблиці видатків товарів бачимо, що р. 1748 пішла менше ніж $\frac{1}{4}$ частина вартости привезених товарів, більшу частину їх видано різним установам, а решту надіслано до Сибірського Приказу. Від продажу було одержано прибутку всього 6.306 крб. 13 коп., але й видані установам товари повинні були дати прибуток, та, крім того, очевидячки, після 1748 р. продано й решту товарів, як це було в попередніх караванах. Тим-то в пізнішій зведеній „Вѣдомости“ 1757 р. подано таку загальну картину вивозу й довозу цього каравану за остаточними даними:

В и в і з:

Хутер на	102.546 крб. 63 $\frac{3}{4}$ коп.
Грошей на утримання, на подорожні та інші витрати, вартість худоби й матеріялів	34.775 крб. 80 коп.
Разом з видатками на	137.322 крб. 43 $\frac{3}{4}$ коп.

Д о в і з з видатками:

Золота, срібла, шовкових товарів та инш. з митом і ви- датками на	139.817 крб. 17 $\frac{3}{4}$ коп.
--	------------------------------------

В и д а т о к:

Продано й видано на	159.961 крб. 69 $\frac{1}{2}$ коп.
-------------------------------	------------------------------------

П р и б у т к у одержано:

За продані й видані товари, проти вартости вивозу (з вид.)	22.639 крб. 25 $\frac{3}{4}$ к.
„ „ „ „ „ „ довозу (з вид.)	20.144 „ 51 $\frac{3}{4}$ „

Але зважаючи на те, що в Петербурзі частину китайських товарів, вартістю в 55.445 крб. 45 коп. було „оценено“ і з них належало мита 5.128 крб. 70 $\frac{5}{8}$ коп. (по 9 $\frac{1}{4}$ коп. на крб.) та відлічивши це мито з попереднього прибутку, матимемо:

За продані й видані товари, проти вартости довозу (з видатками), 15.015 крб. 81 $\frac{1}{8}$ коп. прибутку.

А приклавши до цієї суми 22.457 крб. 59 коп., витрачені на сторонні для каравану видатки (а саме на порцелянове мистецтво, виплату утримання пекинському духівництву й за міньбу в Пекіні товарів, конфіскованих у Третьякова), матимемо прибутку від каравана на 37.473 крб. 40 $\frac{1}{8}$ к. ¹⁾

Звідси бачимо, що караван Лебратовського дав на багато більше прибутку проти попереднього й проіснував 4 роки, оскільки дозволяють так думати мої архівні виписки.

Певна річ, робити порівняльні висновки й покладатися на рахунки тодішніх бухгалтерів, коли фінансову звітність складали під дужим впливом на грошову систему натурального господарства, яке ще тоді панувало, — ми повинні дуже обережно, тим більше, що основи таких розрахунків не були одноманітно виробленими формами й залежали від

¹⁾ Петр. Арх. Департ. Таможен. Сборов, Каталог 1884 г. Дела Коммерц-Коллегии, № 476, Связка 9, д. 224. „Вѣдомость, учиненная в Сибирском Приказѣ“ в 1757 г., 21 сент.

індивідуальних міркувань рахівників. Не зважаючи на все це, ми можемо скласти досить ясне уявлення про ступінь прибутковості караванів.

Коли ми, згідно з розрахунками, в цьому розділі наведеними, вважатимемо, що караван Лебратовського витратив на своє здійснення до 138.000 крб. капіталу, а прибутку одержав близько 38 тис. крб., то, рахуючи час його існування в 5 років, матимемо $5\frac{1}{2}\%$ річного прибутку.

Зрозуміло, що такий невеличкий розмір прибутку не міг відповідати інтересам уряду, який здійснював державну монополію не з ідейного бажання запровадити новий соціальний лад, а з звичайного капіталістичного, тільки удержавненого жадання мати найбільший прибуток на свій державний капітал. Адже розмір виведеного державного прибутку, що його дав досліджуваний караван, треба зіставити з тими невигодами й збитками, яких зазнавав уряд, посилаючи державні каравани. А саме, урядовий караван призводив до розвитку пачкарства, через нього менше вступало мита на Кяхтинській митниці, бо для вигоди караванів обмежено було приватну торгівлю; окрім того, скарбовий продаж сприяв збільшенню зловживань і деморалізації караванових службовців, що використовували державне майно й товари для власного зиску; нарешті, складні, клопітні й затяжні караванові операції на довгі роки затримували обіг капіталу; кінець-кінцем, підчас перебування урядового каравану в Пекіні китайський уряд знаходив досить приводів, щоб без потреби порушувати міжнародню згоду і робити натиск на петербурзький уряд у галузі міжнароднього права.

За таких умов ще більше виявляється не вигідність тодішньої державної монополії, що за часів каравану Лебратовського (1744—1748 рр.) давала $5\frac{1}{2}\%$ або 7,6 тис. карб. на рік, якщо ми порівняємо цю суму з прибутками Кяхтинської митниці 1752 р. та 1753 р., коли що-року до неї надходило мита по-над 50 тис. крб.

Отже, тодішні об'єктивні економічні можливості уперто стверджували правильність проєкту знавця російсько-китайської торгівлі Лоренца Ланга, який ще задовго перед тим, а саме р. 1730, пропонував продавати скарбові хутра російським купцям, надавши їм право вільно торгувати цими хутрами на кордоні з китайцями¹⁾.

¹⁾ Б. Курц, „Государственная монополия в торговле России с Китаем в первой половине XVIII в.“, Киев, 1929 г., стор. 55.

Кінчаючи огляд діяльності каравану 1744—1748 рр., як і в огляді попереднього каравану, ми ще докладно зупинимося на одному з товарів, що їх привіз Лебратовський, а саме на чай, і простежимо їх долю.

Привезено:	Договірна ціна:	Справжня ціна з видатками й митом	Оцінка з додатковими витратами
Джулану 347 п. 20 ф.	5.943 л. 90 ф.	10.857 крб. $63\frac{3}{4}$ к.	20.850 крб.
Уї . . . 100 „ 7 „	999 „ 25 „	1.827 „ 17 „	6.136 „ 50 к.
Моніхвалу 99 „ 16 „	992 „ $7\frac{1}{2}$ ф.	1.813 „ 5 „	2.743 „ 44 „
547 п. 3 ф.		14.497 крб. $85\frac{3}{4}$ к.	29.729 крб. 94 к.

(Див. далі на ст. 253).

Розділ IV.

Караван (VI) дир. Владикина 1752—1754^{1/5} — 1759 pp.

Загальна невдача каравану Лебратовського, утиски, яких він зазнав у Пекіні, вагання в питанні, чи доцільна сама скарбова торгівля, все це, зрозуміло, не могло сприяти тому, щоб прискорити відрядження з Росії нового чергового каравану.

Р. 1748-го в Петербурзі:

Продано в аукціона:	Справжня ціна з видатками й митом	Оцінка з додатковими витратами:	Продажна ціна:
Джулану . 62 п. 22 ^{1/2} ф.	1.954 крб. 5 ^{1/2} к.	3 753 крб. 74 ^{3/4} к.	4.477 крб. 54 ^{1/4} к.
Уї . . . 29 „ 16 ^{1/4} „	532 „ 28 ^{1/4} „	1.763 „ 57 ^{3/4} „	2.003 „ 71 ^{1/4} „
Моніхвалу 24 „ 17 „	444 „ 49 ^{1/2} „	674 „ 15 ^{1/2} „	936 „ 5 „
Разом: . 116 п. 15 ^{3/4} ф.	2.930 крб. 83 ^{1/4} к.	6.191 крб. 48 к.	7.417 крб. 30 ^{1/2} к.

Отже, прибутку від продажу проти справжньої ціни з видатками й митом одержано 4.486 крб. 47^{1/2} к., тоб-то витрачений капітал збільшився в 1,7 рази.

Видано:

До Кімнати її імпер. велич. („обер-кофшешенку Нилову“):

Джулану 28 п. 28 ^{7/8} ф.	} = 40 п. 15 ^{1/8} ф.
Уї 14 „ 17 „	
Моніхвалу 5 „ 9 ^{1/4} „	

Його імператорській величності:

Джулану 4 п. 7 ^{1/2} ф.	} = 8 п. 16 ^{1/2} ф.
Уї 4 „ 9 „	

До Камор-Цальмайстерської Контори:

Джулану . . . 21 п. 8 ф. 36 зол.	} = 43 п. 2 ^{1/2} ф.
Уї 16 „ 2 „ 36 „	
Моніхвалу . . 5 „ 31 „ 72 „	

Значить, разом видано було 91 п. 34^{1/3} ф., а з проданими 208 п. 9^{2/3} ф., тоб-то не витрачено навіть половини всього товару, а більшу частину його здано до Сибірського Приказу.

Здано до Сибірського Приказу:

Усіх чаїв (325 п. 3^{5/3} ф.) по справжній ціні на 8.568 крб. 19 коп. (а за оцінкою з додатковими витратами на 16.834 крб. 9^{3/4} коп.).

Недолічки виявлено:

Недоваги всіх чаїв (13 п. 29^{1/2} ф.) по справжній ціні з видатками й митом на 406 крб. 83^{1/2} к. (а за оцінкою з додатковими витратами на 877 крб. 74^{1/4} к., але в іншому місці дано іншу цифру 808 крб. 80 к.).

Загальний підсумок видатку чаїв був такий:

„Всього в отдаче в Камор-Цальмейстерскую Контору, в Комнату Ея Имп. В. кофшешенку Нилову и в Сибирский Приказ и в продаже и в отпусках — 533 пуда 13^{1/2} фунта (чаев). по настоящей цене — 14.130 руб. 22^{1/2} к., по оценке с накладными на 28.852 руб. 96 коп., а со взысканными и недovesными на 29.730 р. 70 к.“

„Прибыли против настоящей цены, кроме недovesных 808 р. 80 к., — 14.791 р. 67^{3/4} к.“

(Див. далі стор. 254).

Тимчасом зібрані в Сибіру хутрянні товари надсилено до Москви, як це було, наприклад, 1749 р.¹⁾

А втім р. 1752 було вирішено лаштувати караван до Пекіну. Це видно з того, що до цього року належить указ 1752 року, який забороняв торгувати камчатськими бобрами, рисями та иншим, тоб-то повторював старі заборони, що видавалися перед відходом кожного каравану (окрім тільки попереднього)²⁾.

Але допіру 20 лютого 1753 р. уряд ухвалив послати новий караван до Китаю на чолі з директором титулярним радником Олексієм Матвійовичем Владикиним, що прожив учнем скількись років у Пекіні, вивчив китайську й манджурську мови та добре був обізнаний з життям, нормами, звичаями і вдачею китайців та манджурів. З цього боку не можна не визнати, що Владикина було призначено цілком до речі. Сам пекінський уряд, маючи справу з Владикиним, що довгі роки вивчав державний лад Китаю, був особисто знайомий з його державними достойниками й невеличкими урядовцями мусів поводитися з ним инакше, бо не міг поклада-

Звівши все в стислу таблицю, підсумовуємо, що р. 1748:

Продано чаїв з авкціону	116 п. 15 ³ / ₄ ф.
Видано в різні місця	91 „ 34 ¹ / ₃ „
Здано до Сибірського Приказу	325 „ 3 ⁵ / ₃ „
Недолічки	13 „ 29 ¹ / ₂ „
Разом	547 п. 3 ф.

Петрогр. Архив Департамента Таможенных Сборов, Каталог 1888г., Дела Сибирского Приказа, Связка 15, дело 152, „Экстракт“ 7-й, арк. 6 звор., арк. 25, арк. 12 звор., арк. 13, арк. 25 та звор.

Порівнюючи ціни, бачимо, що в Пекіні найдорожче цінили джулан, а багато дешевше уї та моніхвалу, які були там мало не в одній ціні. Відповідно до цього, і коштував довіз цих чаїв до Петербургу з усіма видатками й митом, але тут, у Петербурзі, цінність його відмінялася залежно від попиту й смаку; виявляється, що джулан зостався все-таки найдорожчим чаєм, але трохи не врівні з ним ішов і уї, а був багато дешевший проти перших двох.

Не вважаючи на те, що джулан і уї були дорогі чаї, їх продано з торгів і видано більше, ніж дешевого моніхвала.

Оця табличка, в наочних заокруглених цифрах, дає погляд про порівняльну вартість зазначених чаїв:

1 пуд коштував:

По договірній ціні в Пекіні:	По справжній ціні з видатками й митом у Петербурзі.	По продажній ціні.
Джулан 17 лан	31 крб.	71 крб.
Уї 10 „	18 „	70 „
Моніхвалу 10 „	18 „	39 „

¹⁾ Моск. Арх. Мин. Юст., Камер-Коллегия (Опись 225), вязка 95, д. 11, 1749 г. „Реестр (1749 г.), коликое число отправлено ис Тоболска в Москву товарной казны и мягкой рухляди“, из каких таможенных сборов сибирских городов (тут виставлено сибірські ціни хутрам).

²⁾ Укази 1731, 1734, 1739 й 1752 рр., згадані в маніфесті 1762 р., 31 липня, яким їх скасовано. Б а н т ы ш - К а м е н с к и й, стор. 310. Моск. Гл. Арх. Мин. Ин. Дел, Кит. дела второй присылки. Выписка 1776 г. о посыланных в Пекин рос. караванах.

тися на недосвідченість караванового директора та на те, що він не знає Китаю. На випадок непорозумінь, сам Владикин швидше міг добитися своїм безпосереднім впливом на китайських урядовців, щоб вони розв'язали спірне питання, ніж інший директор, що мусів-би діяти, по-перше, через перекладачів і третіх осіб, а, по-друге, серед незнайомих йому адміністративних та культурно-побутових обставин китайського державного апарату.

Владикинові дано тоді вищого чина, з титулярного радника в червні 1753 р. його піднесено на колезького асесора, щоб не був чином нижчий від попереднього директора Лебратовського¹⁾.

Очевидячки, російський уряд був непевний, як китайці приймуть Владикина, і хотів заздалегідь забезпечити караванові успіх і тому наперед послав запитання про це в Пекін. А саме, 30 березня 1753 р. Сенат повідомив Трибунал про відрядження каравану, прохав вільно пропустити його до Пекіну і, згадавши докладно всі утиски, що їх зазнали директори караванів, а надто Лебратовський, прохав зняти варту коло Російського Двору, щоб китайські купці могли безбоязно приходити до росіян, щоб китайські урядовці не брали поборів та не відбирали за дешеvu платню кращі хутра в тих китайців, що їх купили і тим не відганяли китайців від каравану.

Коли ця сенатська грамота дійшла до Селенгінська, комендант Селенгінський послав із нею, як кур'єра, свого сина прапорщика Івана Якобія. Якобій виїхав із Селенгінська до Кяхти 28 червня, а з Кяхти 7 липня і надзвичайно швидко відбув усю подорож до Пекіна за 20 день. 27 липня він був уже в Пекіні (а всі інші кур'єри проїздили цей шлях 6 і більше тижнів). Але повертався він уже повільніше: виїхав з Пекіну 21 серпня, а до Кяхти дістався 24 вересня, тоб-то пробув у дорозі 34 дні, все-таки менше, ніж інші кур'єри. Він привіз відповідь Трибуналу, і ця трибунальська грамота надійшла до Москви 16 грудня 1753 року.

Трибунал писав у ній, що директора Владикина з караваном зустрінуть і проводять до Пекіну, скоро лиш китайський прикордонний управитель сповістить Пекін, що караван прийшов на кордон і зазначить, скільки людей є в ньому; що-ж до утисків попереднім караванам, то їх не чинилось, а з караванами поводитися у всьому згідно з Кяхтинським трактатом; а втім надалі караванові дано буде волю, жадних утисків не буде, і високих цін на китайські товари не накладатимуть; а супроводять росіян китайські салдати, щоб вони в Пекіні не заблудили.

Коли Сенат дістав такі доброзичливі запевнення що-до прийняття нового каравану, тільки тоді він 7 липня 1754 р. видав Владикинові пашпорта на проїзд через китайські володіння та вірчу грамоту з проханням прийняти й припровадити зазначений караван, дозволивши йому без мита, без терміну й вільно торгувати в Пекіні.

¹⁾ Петр. Арх. Деп. Таможен. Сборов, Каталог 1888 г., Дела Сиб. Приказа, Св. 4, д. 42 (1753—1756 г.), арк. 486.

15 вересня 1754 р. Владикин уже виступив із Кяхти.

Того самого року Сенат видав важливе розпорядження, щоб поліпшити приватні зносини з Пекіном. А саме, наказано було сибірському губернаторові, щоб він два чи один раз на рік пересилав через своїх кур'єрів до трибуналу з паперами, ніби-то пограничні справи, приватні листи росіянам, що живуть у Пекіні, і забирав їхні листи до Сибіру й до Росії¹⁾.

Академічний лікар Єлачич, що був у каравані 174^{5/6} рр., прохав ще р. 1752 послати і його в Пекін з караваном, бажаючи використати своє знання китайської держави на те, щоб зробити послугу Академії Наук, „ежели ей понадобятся какие тамошние курьозные вещи для Кунст-Камеры“. Його волю було вволено: було „послано с ним пребывающимъ в Пекинѣ патерам в подарокъ академической печати книг“ і наказано йому придбати китайські речі для Кунст-Камери та інше²⁾.

Отже, Владикин, призначений на директора в 1753 р., того-ж-таки року виїхав до Сибіру, до Іркутська дістався в січні 1754 р., а в березні вирушив до Селенгінська й Чикойської Стрілки³⁾. В Іркутську він прийняв хутра на суму разом з дорожніми видатками і за „нынѣшнею“ оцінкою на 23.916 крб. 88^{3/4} к.⁴⁾ Решту хутер Владикин прийняв у травні 1754 р. в Чикойській Стрілці⁵⁾.

Разом Владикин одержав до каравану хутер на 100.000 крб. 1^{3/4} коп., спеціально для караванової міньби⁶⁾, але, окрім того, йому дано було хутра, 1) щоб купити шовку-сирцю, 2) щоб виплатити утримання пекінському духівництву з учнями та 3) на подарунки китайським міністрам і монгольським властителям.

Цих додаткових хутер він прийняв на такі суми:

1) На купівлю шовку-сирцю на	28.894 крб. 30 ^{2/3} к.
2) На утримання духівництва з учнями	17.740 „
3) На подарунки міністрам та монг. властителям	300 „

Разом хутер на 46.934 крб. 30^{2/3} к.

¹⁾ Моск. Гл. Архив Мин. Ин. Дел, Свощ. России с Китаем, карт. 53, дело 1753 г., № 7 Отправление в Китай каравана с дир. Владыкиным Алексеем. Бан ты ш - Ка мен с к и й, стор. 258—261.

²⁾ Архив Конференции Рос. Академии Наук, „Дело об отправлении лекаря Эла-чича в Китайское государство, 1753 г.“, № 808.

³⁾ Моск. Главный Арх. Мин. Ин. Д., Портфель Басвина, II, д. 60, „Лѣтопись губ. гор. Иркутска“.

⁴⁾ Петр. Арх. Деп. Тамож. Сборов, Каталог 1888 г., Дела Сиб. Приказа, № 19, Связка 4, дело № 42 (1753—1756 г.), арк. 429—463 і далі. Ведомости о принятии в Иркутске мехов в караван.

Вся справа № 42 на 533 ар. торкається відпуску до Китаю директ. каравана Владикина.

В ній знаходиться декілька відомостей про хутра різних сибірських міст, з цінами що-до відпуску до каравана (арк. 306 і далі, арк. 340 і далі, 390 і далі).

⁵⁾ Там-же-таки. Каталог 1888 г., Дела Сиб. Приказа, № 25, Св. 9, д. 85 (1757 г.), арк. 235 і зв.

⁶⁾ Петр. Арх. Департ. Тамож. Сбор., Каталог 1888 г., Дела Сиб. Приказа, № 25, Связка 9, д. 85 (1757 г.), арк. 226.

Виходить, караван вивіз до Пекіну хутер різного призначення на 146.934 крб. $32\frac{5}{12}$ коп.

Окрім того, на виплату каравановому персональному складові, а саме: комісарові й целовальникам, п'ядесятникові та його службеникам з 1746 р. (тоб-то з каравану Лебратовського, що був у Пекіні в 174 $\frac{5}{6}$ рр.) до 1757 р., а самому директорові Владикинові з 1753 р. до 1757 року, також на купівлю худоби й матеріалів разом на всі ці видатки дано й витрачено грошей на суму — 56.835 крб. $98\frac{1}{6}$ коп.

Отже, вартість цілого каравану з його утриманням визначалася загальною сумою в 203.770 крб. $30\frac{7}{12}$ коп.¹⁾

Зрозуміло, що ці дані, взяті вже з остаточної зведеної „Ведомости“ 21 вересня 1757 р., в інших документах знаходимо в іншому сполученні. Так, „Екстракт, учиненной (у червні 1756 р.) в Сибирском Приказе о китайском караване, отправленном директором Владыкиным“ зазначає, що всього прийнято „мягкой рухляди“ й срібла на 163.084 крб. $23\frac{17}{24}$ коп., на купівлю худоби, харчи й різних матеріалів витрачено 11.027 крб. $95\frac{1}{2}$ к., отже разом хутер, срібла, худоби та ин. матеріалу було на 175.112 крб. $19\frac{5}{24}$ коп.²⁾ Сюди треба долучити утримання каравану, духівництва та інші видатки. Утримання Владикинові з товаришами й іншими слугами було обчислено на 5.363 крб. з копійками³⁾. Самому Владикинові, як і директорові Фірсову (174 $\frac{1}{2}$ р.) утримання було призначено на рік 1.500 крб.⁴⁾

Коли караван їхав у серні 1753 р. з Москви через Катеринбург до Сибіру, то в нього сливе не було товарів, і Катеринбурзька митниця занотувала в ньому скарбових товарів (сукон та дзеркал) тільки на 523 крб. $5\frac{3}{4}$ коп.⁵⁾

Всі хутра караван одержав у сибірських містах.

Вступаючи на китайську землю, караван мав хутер, призначених спеціально для караванового обороту, як казано вище, на 100.000 крб. $1\frac{3}{4}$ к.

За родами хутра розподілялися так:

Соболів і недособолів 8.043 (на 13.236 крб. 87 коп.); лисиць червоних і білодушок 22.707, із них 11 сиводушок (на 26.842 крб. $60\frac{1}{2}$ коп.); сиводушок 725, із них 1 червона (на 931 крб. 52 коп.) і инш. лисиць; білки сірої й чорної 690.788 (на 19.523 крб. $93\frac{1}{4}$ к.); горностаїв 71.815 на 6.037 крб.

¹⁾ Там-же-таки, Каталог 1884 г., Дела Коммерц-Коллегии, № 476, Связка 9, д. 224. Сводная „Вѣдомость“ 1757 г., 21 сент.

²⁾ Петр. Арх. Деп. Там. Сб., Кат. 1888, Дела Сиб. Прик., № 19, Св. 4, д. № 42 (1753—1756 г.), „Екстракт...“ (арк. 486 — 497 + 505), арк. 494 звор. — 495¹ звор.

³⁾ Петр. Арх. Д. Т. Сб., Кат. 1888 г., Дела Сиб. Пр., № 25, Связка 9, дело 85 (1757 г.), арк. 194 звор.

⁴⁾ Там-же-таки, арк. 169.

Моск. Арх. Мин. Юстиции, Сиб. Приказ, Дела в вязках (Опись 154), вязка 65, I полов., д. I, 1754 р., о выдаче денег директору на жалованье каравану (5.000 р.). Там-же дело о жаловании Владыкину — там-же-таки, в. 70, д. 3, 1756 г.

⁵⁾ Петр. Арх. Деп. Там. Сборов, Кат. 1888 г., Дела Сиб. Пр., № 16, Св. 5, д. 47 (1753 г., авг.), арк. 30 звор.

74 коп.); бобрів камчатських 1.235, із них 1 кошлок (на 24.466 крб.); ласток бобрових 117 (на 1.812 крб. 50 коп.); кошлоків 230 (на 1.977 крб.); рисів і рисят 331 (на 770 крб. 50 коп.); песців і недопесків білих 10.384 (на 3.071 крб. 3¹/₂ коп.) та инш. хутер у меншому числі (иноді на 3, 4, 5 крб., то-що), а разом хутер на 100.000 крб. 1³/₄ коп.

Звідси видно, що найбільшу вартість становили в каравані лисиці, потім бобри, білки, соболі, горностаї, песці та инші ¹⁾.

Окрім цих хутер, у каравані, як ми вже знаємо, було хутер на 28.894 крб. 30²/₃ коп. для обміну на шовк-сирець, потрібний російським фабрикам, і хутер на 17.740 крб. і 300 крб. на утримання духівництва й учнів та на дарунки китайцям. Усю цю вартість хутер, разом на 146.634 крб. 32⁵/₁₂ к., було визначено „по городовым ценам“ сибірських міст, звідки їх караван одержав ²⁾.

Коли караван Владикина лаштувався в дорогу, приймаючи хутра, в збиранні сибірського мита зайшли великі зміни.

Ще 23 січня 1754 р. вийшов указ про стягання з усяких китайських і закордонних товарів десятого мита не натурою, а грішми (з карбованця — 10 коп.), та нового внутрішнього мита (з карб. — 13 коп.), разом 23 коп. ³⁾.

Це зроблено було тому, що китайські товари, які раніш брали замість мита, мало розходились між людністю, і уряд тільки утрудняв себе їх перевозом та розподілом. Тому й скарбові каравани набували в Пекіні переважно дорогоцінні товари, а не тканини. Що-ж до мита з товарів російських, тоб-то привезених з Європейської Росії до Сибіру, то з них, коли вивозили за кордон, брали на прикордонних митницях з карбованця по 18 коп. А з товарів сибірських, тоб-то мало не виключно з хутер, коли їх вивозили за кордон, брали десятину теж хутрами (з неповних десятків грішми) і по 13 коп. з 1 карбованця оцінки, тоб-то разом 23 коп.; а з худоби брали всі 23 коп. грішми ⁴⁾.

Звідси бачимо, що на товари європейсько-російські, призначені до вивозу в азійські держави, мито накладалося дешевше (з крб. 18 коп.), бо перевіз їх коштував більше, а на сибірські, як місцеві, мито було дорожче (з карбованця — 23 коп.).

У Кяхті з 13 квітня 1754 р. почали стягати мито за цим новим порядком, що його запроваджував указ 23 січня 1754 р. (раніш платили з крб. тільки 11 коп.); коли караван Владикина перебував у Селенгінську й Кяхті, то з нього вимагали мито згідно з указом 23 січня 1754 р. Тоді належало-б з нього взяти, якщо вважати його товари за російські, по 18 коп. з карбованця, тоб-то з 146.634 крб. 32⁵/₁₂ коп. — 26.394 крб. 21 коп.

¹⁾ Петр. Арх. Деп. Там. Сб., Кат. 1888 г., Д. Сиб. Пр., № 25, Св. 9, д. 85 (1757 г.), „Эстракт“, арк. 226—227.

²⁾ Там-же-таки, арк. 228, 229 звор., 230 звор.

³⁾ Петр. Арх. Д. Тамож. Сб., Каталог 1888 г., Дела Сиб. Пр., № 43, Св. 6, д. 60 (1754 г., марта), арк. 1.

⁴⁾ Там-же-таки. Каталог 1888 г., Дела Сиб. Пр., № 25, Связка 9, д. 85 (1757 г.) арк. 231—233.

(разом з усіма іншими видатками „всего тех товаров имѣет быть на... 208.233 руб. 65²/₃ к.“), а коли вважати їх за сибірські, тоді по 23 коп. з карбованця, тоб-то вартість усього каравану з усіма іншими видатками становила-б 215.565 крб. 38¹/₇ коп.

Але Владикин заявив, що він не платитиме мита по-новому, що його хутра треба обмити по старому, тоб-то по 11 коп. з карбованця, що він прийняв хутра в травні в Чикойській Стрілці, „точію не вѣдая выше-описанного Ея Имп. В-ства указу“, а „в оной (Чикойской) крѣпости ни от кого о том объявлено не было“, а в Селенгінську й в Кяхтинському форпості, де цього указа було оголошено, він хутер не приймав¹⁾.

5 вересня Владикин випустив з Чикойської Петропавлівської фортеці (= Чикойська Стрілка), 15 вересня (1754 р.) вирушив із Кяхти в межі Китайської Імперії і керулюньським шляхом 23 грудня приїхав до Пекіну.

26 січня 1755 р. Російський Посольський Двір було відкрито для торгу, й китайці почали його одвідувати.

Утримання каравану в дорозі і в Пекіні було достатнє, торг одбувався успішно, але повставали непорозуміння у виплаті китайцями срібла, бо Владикин хотів виміняти всі хутра на срібло²⁾. „Китайские купцы с товарищами, сторговав из каравана российский все красныя лисицы на немалую сумму серебра, с обязательством уплатить всю сумму серебром в скором времени“, а потім заявили, що вони не можуть сплатити всієї суми сріблом і дадуть ¹/₄ її китайськими товарами, і Владикин мусів згодитися, бо він раніш уже одержав на рахунок договороної суми 16.800 лан („в лане считается российскими деньгами 1 р. 70 коп.“) і тому не міг зламати цієї угоди³⁾.

Владикин, чого й слід сподіватися, поведивсь у Пекіні, як людина бувала. Він звернув увагу, що китайці, відколи на їхній бік перейшла частина дзюнгарців разом з Амурсаном, почали неприязно ставитися до Росії й згорда дивитися на неї⁴⁾. Владикин не дозволяв китайцям ламати права каравану, досліджував усі їхні зловживання, напр., за одного вкраденого коня вимагав повернути десять (така була встановлена норма штрафу: за одну худобину десять). Одно слово, китайцям було дуже прикро бачити на чолі каравану колишнього учня, що добре їх знав і не дозволяв себе обдурити. Дуже можливо, що в наслідок цього, коли Владикин хотів залишити в Пекіні чотирьох нових учнів, замість давніх, відкликаних до Росії, китайці відмовилися їх прийняти: вони заявили, що в V пакті Кяхтинського трактату про періодичну зміну учнів не ска-

¹⁾ Там-же-таки, арк. 235 і звор.

Моск. Гл. Арх. Мин. Ин. Дел. Снош. России с Китаем, Карт. 54, Отпуски указов дир. Владыкину, 1755 г.

²⁾ Моск. Гл. Арх. Мин. Ин. Дел., Снош. России с Китаем, карт. 54, Журнал сент. 1754 г. — іюнь 1755 г. пути и бытности каравана дир. Владыкина в Пекине.

³⁾ Моск. Гл. Архив Мин. Ин. Дел., Китайские дела второй присылки. Выписка 1776 г. о посланных в Пекин караванах.

⁴⁾ В. Курц, „Русско-китайские сношения в XVI, XVII и XVIII столетиях“, 1929, с. 122.

зано (і це справді, було так), коли-ж раніш усе-таки переводилася зміна учнів, то тільки з доброї волі китайців, а не по силі трактату. В даному разі пекінський уряд мав слухність, але не підлягає сумніві й те, що він боявся, як-би і в майбутньому не намножилося в Пекіні таких російських учнів, що приїздитимуть потім до них, як знавці Китаю, з великими вповноваженнями від Росії та своєю обізнаністю й невідступністю завдаватимуть їм багато прикростей. Пекінський уряд не крився з цим побоюванням і в своїй грамоті до Російського Сенату заявив, що Владикин у торгівлі недосвідчений і дурний, і Трибунал не хоче, щоб надалі таких людей, а надто тих, що були в Пекіні учнями і з торгівлею необізнані, посиляли до Китаю, як начальників каравану, і богдыхан заборонив надалі подібних караванових директорів пускати в китайські володіння ¹⁾.

Скінчивши торг, караван 6 липня 1755 р. вирушив з Пекіну і керулонським шляхом, яким і приїхав, повернувся до Кяхтинського форпосту 4 вересня того самого 1755 р. Тут його оглянув селенгінський бригадир Якобій і відрядив далі до Іркутська, куди він і приїхав 3 жовтня 1755 р. ²⁾.

З Іркутська караван від'їхав 21 жовтня ³⁾. Але допіру в грудні 1775 р. було наказано караванові виступити з Іркутська до Петербургу, а кур'єра — супроводити другу частину цього каравану послано вже в 1756 р. ⁴⁾.

Караван ішов двома частинами: перша частина з самим директором Олексієм Владикиним повернулася до Петербургу 4 березня, а друга — 21 березня 1756 р., після чого розпочато було продаж караванових товарів того самого й наступного 1757 р. ⁵⁾.

Товари, що їх караван вивіз із Пекіну, були таких родів (з додатком мита і витрат до Іркутська):

Каміння самоцвітного різного роду й кольору 41 шт. на .	2.650	крб.	30	к.
Золота 7 п. 39 фунтів 8 золотн.	81.851	„	1/2	к.
Срібла 157 п. 34 ф. 68 зол. на	121.243	„	47	к.
Шовкових тканин	21.996	„	30	к.
Чаїв (359 п. 1 ф.)	8.972	„	38 ³ / ₄	к.
Лакованого японського посуду	1.778	„	20	к.

Разом на 238.491 крб. 66¹/₄ к.

До цього срібла зачислено також і те срібло, що лишилося після виплати утримання пекінському духівництву й учням, а саме зосталося його, коли рахувати на російські гроші (1 лан = 1 крб. 70 коп.), на 12.474 крб. 62 коп. На це утримання, як ми знаємо, було послано з Владикиним ху-

¹⁾ Бантыш-Каменский, с. 261—263.

²⁾ Петр. Арх. Деп. Там. Сборов, Каталог 1888 г., Дела Сиб. Приказа, № 25, св. 9, д. 85 (1757 г.), арк. 178.

³⁾ Моск. Гл. Арх. Мин. Ин. Дел, Портфель Баснина II, № 60, „Лѣтопись губ. гор. Иркутска“.

⁴⁾ „Опись высочайшим указом и повелениям, хранящимся в СПБ. Сенатском Архиве за XVIII в.“, сост. П. Баранов, Пет., 10.596; 10.625.

⁵⁾ Петр. Арх. Деп. Там. Сб., Каталог 1888 г., Дела Сиб. Пр., Связка 4, дело 42, арк. 498.

Моск. Гл. Арх. Мин. Ин. Дел, Сношения России с Китаем, карт. 55, дело 1756 г., № 5. Отпуски указов (1756 г.) дир. кар. Владикину.

тер на 17.740 крб.; ці хутра він виміняв у Пекіні на срібло і виплатив належне утримання сріблом¹⁾.

Що-до шовкових тканин, то, як бачимо, куплено їх дуже невелике число, їх було-б ще набагато менше, як-би китайські купці не зламали угоди з Владикиним і не виплатили йому замість срібла цими товарами; про це я вже казав раніш.

Отже, дорогоцінних товарів (самоцвітів, золота, срібла) було на 206 тис. крб., а інших товарів (шовкових тканин, чаїв, посуду) тільки на 32 тис. крб.

В цьому виявляється остаточна перемога Лангової думки, що з Китаю треба вивозити дорогоцінні товари, бо їх найвигідніше збувати і вони потребують менше витрат на їх перевіз та удержання.

Незначний вивіз китайських тканин пояснюється малим їх збутом на російських ринках. Шовкові тканини, як дорогі, в Європейській Росії купувала тільки заможна вища класа, але вона була нечисленна й не настільки багата та призвичаєна до шовку, щоб купувати ці товари в масі. А простий люд, надто в Сибіру, одягавсь у дешеvu тканину, в китайку; постачав її приватний торговельний апарат, що здобував і продавав ці товари дешевше, ніж це міг робити скарбовий караван, бо видатки каравану, як підприємства скарбового, де сливе нікого не цікавила ощадність і прибутковість, завжди були більші, ніж видатки приватних купців.

Що-до шовку-сирцю, якого Владикин мав купити для російських фабрик, то придбати його Владикинові не пощастило. Ще в грудні 1755 р. Владикин повідомив, що він не міг купити в Китаї шовку, а сами хутра, призначені на цю купівлю (на 28.894 крб. 30²/₃ к.), він виміняв на інші товари²⁾.

„Принятые (же им) по договору в суму серебра“ на 21.996 крб. 30 к. усі шовкові тканини розподілялись так:

Канф „большой“ руки	200	на	4.080	крб.	—
„ згибних	20	„	391	„	—
„ середньої руки чорних	62	„	1.001	„	30 к.
Гродетурів гладеньких середніх	114	„	1.550	„	40 к.
Голей середньої руки	720	„	11.016	„	—
Півголей	180	„	1.683	„	—
Флеров б. руки травчатих, „просекных“ і ріденьких	96	на	979	крб.	20 к.
„ сер. руки травчатих ріденьких	30	„	229	„	50 к.
„ мал. руки травчатих	165	„	1.065	„	90 к. ³⁾

Усі зазначені вище суми показано з видатками тільки до Іркутська, а з видатками до Петербургу вони повинні бути вищі, тому-то в одному місці звітномлень сказано, що всього срібла й товарів з видатками й митом було привезено на 270.546 крб. 34 коп. (за обрахунком, лан = 1 крб. 70 к.)³⁾.

¹⁾ Петр. Арх. Деп. Там. Сборов, Каталог 1888 г., Дела Сиб. Пр., № 19, Св. 4 д. № 42 (1753—1756 г.). „Экстракт, учиненной (в июне 1756 г.) в Сибирском Приказе о китайском караване, отправленном с директором Владыкиным“, арк. 496 звор., 497.

²⁾ Там-же-таки, арк. 492. ³⁾ Там-же-таки, арк. 497.

³⁾ Там-же-таки, Св. 9, д. 85 (1757 г.), арк. 246.

А втім і ці підсумки були не останні; їх потім було перероблено, тому-то в остаточній зведеній „Вѣдомости...“ вересня 1757 р. їх виведено, як побачимо далі, в іншому, пропорційно зменшеному, вигляді.

Коли робили ці зведення, мито підраховували то по-старому 11 коп. з карбованця, то „с приложенными по нынѣшнему вновь о сборѣ пошлин учрежденію на китайские товары [кромѣ золота ⁴⁾] и каменьев, на кое, в силу указов, пошлин прикладывать не велѣно“, тоб-то по 18 коп. або 23 коп. з карбованця ²⁾.

Погляньмо, куди розійшлися всі ці товари.

Усе каміння було передано до Кімнати її імпер. величності. Золото наказано було внести до тієї самої Кімнати, срібло віддати до Монетного Двору, а інші товари, під доглядом Сенату, продати з торгів ³⁾.

Срібла, відданого до Монетного Двору (підрахунок зроблено на інших підставах, ніж попередні), було по справжній ціні з видатками до Пекіну й назад до Петербургу на 100.965 крб. 13¹⁹/₂₄ коп. (кожна лана вийшла в 1 крб. 41⁷/₃₂ коп.) (а в пізнішій відомості знайдемо підсумок ще нижчий).

Шовкові тканини, лакований посуд і чаї почасти було видано, почасти продано з торгів, і за відпускними та продажними цінами їх було більше, ніж на 45 тис. крб. ⁴⁾.

¹⁾ Так само, розуміється, й срібла.

²⁾ Там-же-таки, Св. 9, д. 85 (1757 г.), арк. 255.

³⁾ Там-же-таки, Каталог 1888 г., Дела Сиб. Пр., Св. 4, д. 42, арк. 499, 500.

⁴⁾ Там-же-таки, арк. 266.

Що-до чаїв, то, за прикладом попередніх розділів, подамо тут докладні відомості. Довіз і видаток виявились у таких цифрах:

Д о в і з:

Чорного бекхау	7 п. 26	ф. на	296 крб. 48 коп.	(з додатк. мита й витр. до Іркутська).
Чорного бекхау, трохи нижчого сорту	7 „ 30	„ „	187 „ 85	„ „
Жулану	219 „ 27 ¹ / ₄	„ „	6.386 „ 22	„ „
Уї (чистого)	98 „ 27 ² / ₃	„ „	1.673 „ 43 ³ / ₄	„ „
Моніхвалу (чи- стого)	25 „ 10 ³ / ₃	„ „	428 „ 40	„ „
Р а з о м	359 „ 21	„ „	8.972 „ 38 ³ / ₄	

Петр. Арх. Деп. Таможен. Сборов, Каталог 1888 г., Дела Сиб. Приказа, № 19, (взяка 4, д. 42 (1753 г. — 1756 г.), „Екстракт, учиненной (в июне 1756 г.) в Сибирском Приказе о китайском караване, отправленном з директором Владыкиным“, арк. 496 звор.).

Але за другим підрахунком вартість тієї самої кількості чаю визначено трохи вище, а саме в 8.996 крб. 23¹/₄ к.; звичайно це по суті справи не міняє.

(Там-же-таки, Каталог 1888 г. Дела Сибирского Приказа, № 25, Св. 9, д. 85—1757 г., арк. 253 зв., 307).

Звідси можемо визначити вартість 1 пуда окремих чаїв такими (заокругленими) цифрами:

Чорний бекхау	40 крб.	Жулан	29 крб.	Моніхвалу	15 крб.
Чорний бекхау, трохи ниж- чого сорту	24 крб.	Уї	17 „		

(Див. далі на ст. 263).

Позосталі товари наказано надіслати в Москву, до Сибірського Приказу і там їх продати. А зосталося цих товарів (за оцінкою Сиб. Приказу) на 7.286 крб., у тому числі голей на 5.894 крб., півголей на 805 крб., флерів на 396 крб., канф. на 102 крб. і скількись лакових речей¹⁾.

Звідси ясно, що, не вважаючи на розмірно невеликий довіз шовкових тканин, не можна було збути їх петербурзькій людині, бо розійшлося цих товарів тільки $\frac{2}{3}$ ²⁾.

У наслідок усіх численних підрахунків операцій даного каравану, у вересні 1757 р. Сибірський Приказ склав згадану вище остаточну зве-

Видаatok чаїв:

Продано в Петербурзі з торгів: 43 п. 31 $\frac{1}{2}$ ф. на 981 крб. 29 $\frac{3}{4}$ к. за 2.921 крб. 1 коп., прибутку одержано 1.939 крб. 71 $\frac{1}{4}$ коп.

Відпущено:

	п. ф.	крб. к.	крб. к.	крб. к.
До Кімнати її ім. в.	. 13 35	на 369 5	за 1.066 65;	одержано прибутку 697 60
До Двірської Контори	. 21 —	„ 590 88	„ 557 53;	одержано збитків (33 35)
Покійному генерал-фельд-маршалові Апраксінові 8 21	„ 199 2 $\frac{3}{4}$	„ 654 12;	одержано прибутку 455 9 $\frac{1}{4}$,
До Комерц-Колегії	. . 270 15 $\frac{3}{4}$	„ 6.836 1	„ 20.274 33;	„ 13.438 32

Разом . . . 357 23 $\frac{1}{4}$ на 8.976 26 $\frac{1}{2}$ за 25.473 64; одержано прибутку 16.530 72 $\frac{1}{2}$ а збитків 33 крб. 35 коп., отже усього чистого прибутку 16.497 37 $\frac{1}{2}$.

Усього Владикин покупив 359 пуд. 21 ф., видано було 357 п. 23 $\frac{1}{4}$ ф., отже, втрати треба рахувати 1 п. 37 $\frac{3}{4}$ ф., і вартість її треба було відрахувати з суми прибутку; тимчасом Сибірський Приказ показав усього прибутку на чайх 16.530 крб. 72 $\frac{1}{2}$ к., тоб-то не рахував збитків.

Усі наведені в мене що-до видатку чаїв оцінки зробив Сибірський Приказ за справжніми цінами з витратами й митом до Петербургу.

(Там-же-таки. Св. 9, д. 85, а. 307 зв., 308. Підсумки видатків підбив я).

З вищенаведених цифр бачимо, що тогочасне рахівництво передачу чаїв з однієї державної установи до другої вважало за таку саму фінансову операцію, як і продаж приватним особам, від яких справді скарб мав прибуток, а не фікцію, як, наприклад, од Комерц-Колегії, бо це був тільки переказ сум на папері від скарбу до того-ж-таки скарбу. Зрозуміло, що Комерц-Колегія прийняла здаві їй чаї не для власного споживання, а для дальших комерційних операцій над їхньою витратою. Отже, говорити, що всі привезені чаї порозходилися, теж була-б фікція: фактично $\frac{3}{4}$ всіх чаїв лишилося на руках у скарбу — в Комерц-Колегії (раніш їх здавали до Сибірського Приказу), тільки $\frac{1}{4}$ було витрачено, а з цього числа тільки $\frac{1}{3}$ розійшлася між людиною.

Усе це показує, що урядова чайна торгівля успіху не мала, і скарбові чаї споживались мало.

Ще р. 1759-го чаї, що їх привіз караван, як каже Бабкін, четвертий рік лежали неспродані.

Петр. Арх. Деп. Тамож. Сборов, Каталог 1887 г., № 308, Св. 7, дело 139, арк. 26 звор.

1) Там-же-таки, Каталог 1888 г., Св. 9. 85 (1757 г.), арк. 267, 314 звор.

2) Згідно з таблицею, що її склав Сиб. Приказ, караван привіз по справжній ціні з видатками й митом до С.-Петербургу:

Канф усяких на . . .	5.486 крб. 96 $\frac{1}{2}$ к.	Півголей . . .	1.687 крб. 55 $\frac{1}{2}$ к.
Гродетурів . . .	1.554 „ 9 $\frac{3}{4}$ к.	Флерів . . .	2.282 „ 8 к.
Голей . . .	11.045 „ 35 $\frac{1}{4}$ к.		
		Разом	22.056 крб. 5 к.

Там-же-таки, арк. 308 зв., 309.

дену „Вѣдомость“... (починаючи з каравану 1734 р.), де картину вивозу, довозу й видатків товарів каравану 175⁴/₅ р. подано в таких цифрах:

В и в і з:

Хутер на	146.934 крб. 32 ⁵ / ₁₂ к.
А саме: для караванового торгу на	100.000 „ 1 ³ / ₄ к.
на купівлю шовку-сирцю	28.894 „ 30 ⁷ / ₈ к.
„ утримання духівництва й учнів	17.740 „
„ подарунки китайцям	300 „
	<hr/>
	146.934 крб. 32 ⁵ / ₁₂ к.

Порівнюючи вивіз до довозу, треба брати до уваги всенюку суму в 146.934 крб. 32⁵/₁₂ коп. (а не тільки 100.000 крб. 1³/₄ коп.), бо всі окремі призначення хутер (на купівлю шовку, утримання, подарунки) для нас не мають ваги: всі ці хутра становили капітал каравану, призначений для обороту, і в даному разі для нас однаково, чи витрачено вторговані за хутра гроші на купівлю шовку-сирцю (якого все-таки не було куплено), чи на утримання, чи нарешті на подарунки міністрам, то-що (ці подарунки були, звичайно, природнім наслідком існування самого каравану та його безпосереднім податком. Отже повний вивіз каравану дорівнював 146.934 крб. 32⁵/₁₂ коп.

Окрім того, на утримання персонального складу каравану з 1746 по 1757 р. (а директорів з 1753 р.), проїзні та подорожні витрати дано було срібла, грошей, худоби та матеріялів разом на 56.835 крб. 98¹/₆ коп.

Звідси всю вартість караванового вивозу з усіма видатками Сибірський Приказ облічив на загальну сумму в 203.770 крб. 30⁷/₁₂ к.

Д о в і з:

Каміння самоцвітного, золота й срібла на	194.665 крб. 97 ³ / ₄ к.
Шовкових тканин, чаїв та лакованого посуду на	17.889 „ 85 ¹ / ₂ „
	<hr/>
	212.555 крб. 83 ¹ / ₄ к.

В и д а т о к:

Срібла ще в Пекіні вплачено на утримання духівництва та учнів	18.673 крб. 70 к.
Самоцвітного каміння, золота, чаїв, шовкових тканин і лакованого посуду видано до Двору її імпер. величності та до інших місць і продано в Петербурзі з торгів на	109.185 крб. 37 ¹ / ₄ к.
Віддано до Монетної Канцелярії 156 п. 8 ф. 76 зол. по справжній ціні з видатками на	95.981 крб. 44 к.
Здано до Комерц-Колегії чаїв і до Сибірського Приказу шовкових та инш. товарів за с.-петербурзькою оцінкою на	25.963 крб. 53 к.
	<hr/>
Разом	249.804 крб. 4 ¹ / ₄ к.

П р и б у т к у одержано:

Проти видатку з вивозом (разом з його витратами)	46.033 крб. 73 ³ / ₈ к.
Віднявши звідси належні мита (а саме з карбованця по 11 коп. з вивозу — 146.634 крб. 32 ⁵ / ₁₂ коп., і по 23 коп. з довозу — 17.889 крб. 85 ¹ / ₂ к., тоб-то тільки з шовкових товарів, чаїв і лакованого посуду, бо з самоцвітів, золота й срібла мита не вільно було брати), яких разом припадало 20.244 крб. 43 ⁷ / ₁₂ коп., матимемо чистого прибутку	25.789 крб. 30 ¹ / ₁₂ к.

Отже, зведена „Вѣдомость“ караванам визначає чистий прибуток каравану 175 $\frac{1}{3}$ р. в 25.789 крб. 30 $\frac{1}{2}$ коп., але складачі цієї „Вѣдомости“ не були завдоволені з цих обчислень прибутку і, перекресливши всі вирахування одержаного прибутку, написали замість того, що в даний момент, тоб-то 21 вересня 1757 р., коли Сибірський Приказ укладав ту „Вѣдомость“, визначити прибутку ще не можна, бо не відомо ще, скільки після перегоплювання срібла на Монетному Дворі буде в новій монеті грошей, і по якій ціні ще буде продано здані до Комерц-Колегії чай, а до Сибірського Приказу — шовкові товари ¹⁾).

З цього виходить, що до жовтня 1757 р. не всі караванові товари було використано, і відомо, що, як каже Бабкін, ще р. 1759 чай лежав неспроданий четвертий рік ²⁾).

А втім для нашої мети виведеної вище цифри чистого прибутку від каравану в 25.789 крб. 30 $\frac{1}{2}$ коп., дарма що вона своєю незавершеністю не завдовольняла тодішніх фінансистів, цілком вистарчить, щоб схарактеризувати прибутковість каравану, бо перероблення срібла на монету то була внутрішня операція, від каравану цілком незалежна, иншої державної організації — Монетної Канцелярії, і прибуток або втрату, що вона від того перероблення мала, треба вважати за наслідок виробничих операцій самої вже Монетної Канцелярії. Що-ж до Комерц-Колегії (куди здано чайв на 6.836 крб. 1 к.) та Сибірського Приказу (куди здано шовкових та инших товарів на 7.286 крб.), то навряд чи їхній прибуток міг бути великий; коли він і був, то треба взяти до уваги те, що цих товарів не можна було продати в Петербурзі за браком покупців, що перевіз їх до цих установ, їх переховування, їх убуток (розтруска чайв, їх псування від часу, бо ще р. 1759 їх не було випродано) і сама організація їх нового продажу та витрата часу, забарний строк обороту товарового капіталу — усе це підвищувало їхню вартість і робило дуже сумнівною можливість одержати ще будь-який дійсний прибуток од цих караванових товарів, що zostавалися ще на руках у скарбу. В наслідок усього цього мене цілком завдовольняє виведена вище цифра чистого прибутку в 25.789 крб. 30 $\frac{1}{12}$ коп., як характеристика прибутковости піддослідного каравану.

Цей прибуток одержано що-найменше за 5 років існування караванового капіталу (з 1753 р. до 1757 р.), отже, поділивши його на 5, матимемо річний каравановий прибуток тільки в 5—6 тисяч, тоб-то (коли рахувати товаровий та організаційний капітал каравану в 203.770 крб.) — 2 $\frac{1}{2}$ річних відсотки.

Такий прибуток для широкого державного підприємства, безперечно, мізерний. Це ми побачимо ще наочніше, коли порівняємо його з щорічним прибутком за 5 років Кяхтинської прикордонної митниці, що за ті самі

¹⁾ Петрогр. Архив Деп. Таможенныхъ Сборов, Каталог 1884 г., Дело Коммерц. Коллегии, № 476, вязка 9, д. 224, „Вѣдомость, учиненная въ Сибирскомъ Приказѣ по силѣ оногo приказа сего сентября 3 дня 1757 году журнальной записки о прошедшихъ предѣ сямъ китайскихъ каравановъ“.

²⁾ Петр. Арх. Деп. Там. Сб.. Каталог 1877 г.. № 308, Св. 7, д. 129, арк. 26 звор.

роки дала пересічно на рік 138 тис. крб., або, що-найменше, 110 тис. крб. (за 1744 рік мита в Кяхті не показано, бо тоді пропускали караван, що вийшов із Кяхти до Китаю 15 вересня 1754 р., і приватну торгівлю, очевидно, було стиснуто в інтересах державної монополії).

Отже, кожному було ясно, що одержувати 5 тис. крб. прибутку від державної торгівлі, тимчасом як приватна давала державі без жадного господарського клопоту 110—130 тис. крб. за той самий час, є річ нерациональна, тим більш, що приватну торгівлю обмежували, звужували й ставили в ненормальні умови тільки на те, щоб підтримати скарбові каравани, дитину минулого віку, цілком безнадійну в економічних обставинах приватної підприємливості, що капіталістично що-раз більше розвивалася. Знищення державної монополії могло лиш сприяти ще більшому розвитку приватної торгівлі коштом скарбових караванів і дати ще більше митних прибутків.

Тільки особи, що близько стояли до зовнішньої монопольної торгівлі з Китаєм і свій матеріальний добробут звязували з її існуванням, могли в своїх особистих інтересах і, як це й було, обстоювати й далі доцільність державних караванів.

Цим тільки й можна пояснити те, що, хоч безсторонні люди піддавали суворій критиці цінність державних караванів, каравани існували й далі, і уряд вагався рішуче їх зрентися.

Оцінюючи караванові бюджети, треба брати до уваги й відносну цінність усіх тодішніх обчислень.

Тогочасне рахівництво, як ми були бачили на детальному вивченні цифрового матеріалу багатьох караванів, не визначалося ані виразністю своїх форм, ані виробленістю самих підстав для підрахунку видатків, прибутків та зиску. Собівартість визначали, виходячи одночасно з різних міркувань, тому й прибуток обчисляли по-різному й умовно. Не було вироблено точного уявління, де починається й кінчається фінансова доля кожного товару й коли він переходить до сфери іншого підприємства.

Це плутане й умовне рахівництво XVIII в., що не встигло ще тоді виробитися в точні виразні поняття, було наслідком повільної заміни натурального державного господарства на суто грошове.

Дарма що грошовий капіталізм чим раз більше вбивався в силу, натуральний капіталізм фактично ще міцно тримався в державному організмі.

Скарбові каравани, сами по собі, були безпосереднім витвором і спадщиною цього натурального господарства: вони зникли, коли це господарство підупало. Ось чому рахівництво XVIII в., обертаючися в колі уявлінь віджилого натурального і все потужнішого грошового господарства, набуває характеру плутаного й умовного, а внаслідок цього і провідні осередки та особи сами позбавлені були змоги ясно уявити собі дійсну економічну картину того або того питання.

Але в другій половині XVIII в. справа в цьому напрямі де-далі прояснюється, і звідомність набуває виразніших форм.

А втім, не вважаючи на відносну цінність рахівничих обчислень першої половини XVIII в., ми, як видно з попередніх розділів, склали собі за їх допомогою досить правдиве (не точне, а приблизне) уявлення про прибутки, видатки й зиск караванів та з'ясували собі, яку економічну вагу мали вони для державного господарства Росії.

І це ми могли зробити докладно, починаючи з каравану 1736⁶/₈ р., тому, що указ 1731 р. загадував караванам старанно провадити рахункові книги прибутків та видатків, зазначаючи витрати, мита, то-що, хоч і караван 1732 р. ще й не встиг запровадити таке рахівництво ¹⁾.

Розділ V.

Доля каравану (VII) 1757—1763 рр.

Р. 1756-го Сенат послав до Пекіна грамоту. У ній він дякував Трибуналові за те, що той прийняв караван Владикина 1754⁴/₅ р., висловлював жаль з приводу образ, що їх заподіяв Трибуналові Владикин, і обіцявсь суворо покарати за все це Владикина. До того Сенат висловлював здивування, що присланих з Росії замість передніших 4-х нових учнів Трибунал не прийняв та й відіслав назад, отже Сенат прохав в інтересах правильних листовних зносин поміж обома державами дозволити утримувати в Пекіні 6 учнів ²⁾.

1 жовтня р. 1757 Сенат видав указа про відрядження до Китаю чергового каравана. Для цього окладено „Екстракт краткий“, скільки лишилося від каравану Владикина і знову наготовано худоби, матеріялів і харчів для караванів ³⁾.

То був час, коли Китай остаточно підбив Джунгарію. Один із джунгарських володарів — Амурсан з кількома тисячами джунгар утік від китайського війська за російський кордон. Китайці вимагали від росіян, щоб вони видали їм Амурсана, але він того-таки (1757) року вмер у Тобольському, а видати на поталу його тіло росіяни зреклися, і це роздратовало Трибунал. Протягом 1756—1758 рр. Пекін остаточно зломив опір Джунгарії, опанував нею і тим закінчив мало не столітню боротьбу з нею, завершивши підбиття під свою зверхність усіх країн горяної Центральної Азії (Манджурії, Монголії, Тибету, й Джунгарії) ⁴⁾.

Зрозуміло, що Пекінський уряд набрався надзвичайної зарозумілості й навіть почав у брутальних висловах листуватися з Сенатом, вимагаючи повернути всіх перекинців, скасувати стягання мита в Кяхті і знищити

¹⁾ Петр. Арх. Департ. Таможен. Сборов Каталог 1888 г., Дела Сиб. Приказа, Связка 4, дело 42, арк. 503.

²⁾ Б а н т ы ш - К а м е н с к и й, с. 266.

³⁾ Петр. Архив Деп. Тамож. Сборов, Каталог 1888 г. Дела Сибирского Приказа, № 30, Св. 13, д. 131, „Екстракт краткий“, арк. 63 і далі.

⁴⁾ В. Курц, „Русско-китайские сношения в XVI, XVII и XVIII ст.“, 1929 г., с. с. 123, 127.

огорожу на китайській землі біля кяхтинського кордону, яку зробили були росіяни, щоб боротися проти пачкарства. Щоб настрахати Росію, Китай почав навіть скупчувати військо побіля кордону. Росія й собі вжила воєнних запобіжних заходів ¹⁾.

За таких умов, певна річ, не можна було серйозно думати про відрядження до Пекіну скарбового каравану, тим більш, що в самому Пекіні китайці закрили навіть російський монастир. А втім дипломатичне листування й почасти засилання кур'єрів не припинялось, дарма що мало гострий, напружений характер.

Отож р. 1759-го Сенат послав до Пекіну з листуванням про джунгарців і з грішми для духівництва артилерії капітана Стрекалова. Цього Стрекалова тоді-ж-таки призначено на директора Кяхтинської митниці: попереднього директора Кяхтинської митниці Владикина, в наслідок поданих на нього скарг, р. 1759, у квітні усунено з посади і замість нього призначено Стрекалова ²⁾. Проте, коли в січні р. 1760 Стрекалов приїхав до Селенгінська, селенгінський комендант Якобій і тобольський губернатор, що під той час перебував там, зважаючи на брутальність і роздратованість китайців з приводу справи про перекинців, вирішили, щоб не наражати Стрекалова на образи, не посилати його до Пекіну, а грамоту про джунгарців, як потім наказала Колегія Чужоземних Справ, переслано монгольськими прикордонними управителями.

Отже, Стрекалов лишився в Кяхті виконувати покладені на нього обов'язки прикордонного директора. Стрекалову, ще коли його призначено на цю посаду, наказано дуже тямно зробити опис усіх прикордонних китайських місцевостей ³⁾.

Тимчасом накручений механізм караванової монополії працював далі в колишньому напрямі. За силою сенатського указу 1 жовтня 1757 р. хутро заготовлювано до вивозу, каравановий обоз зберегали, і службовці його одержували платню.

Для чергового каравану, посиланого на підставі Кяхтинського трактату, числом VII з часу складання того трактату, до 1761 р. було виготовлено таку кількість хутер: соболів по-над 11,5 тисяч, лисиць по-над 18 тис., білок по-над 27 тис., горностаїв по-над 12 тис., бобрів камчатських по-над 2 тис., та інших хутер по кілька сот штук. По ціні (іркутській) хутра розподілювано так: бобрів камчатських — по-над 42,7 тис. карбов., лисиць по-над — 20,5 тис. карб., соболів по-над — 15 тис. карб., білок по-над — 8 тис. і т. и.

Разом в Іркутську виготовувано для каравану хутер на 87.663 крб. 65 к., згідно з міськими цінами, а за іркутською переоцінкою на 100.000 крб.

¹⁾ Б. Курц, „Русско-китайские сношения...“, с. 92.

²⁾ О процени Владикина во взятках и назначении его директором — П. Баранов, „Опись высочайшимъ указамъ и повелѣніямъ, хранящимся въ СІВ. Сенатскомъ Архивѣ за XVIII в.“, Петерб. (т. III, 1878 г.), 8213, 10226.

³⁾ Бантыш-Каменский, стор. 288—289.

Виходить, уже до 1760 р. черговий караван готовий був вирушити, та, як я зазначив, взаємовідносини Росії з Китаєм на той час були такі ворожі, що в січні 1760 р. сибірська влада затримала в Селенгінську навіть кур'єра Стрекалова і не пустила його до Китаю. Того самого 1760 р. наказано продавати хутра в Іркутську¹⁾.

Вже не один рік ці хутра лежали, ждучи відрядження каравану, і, звичайно, псувались; тому, коли з'ясувалось, що відрядити караван не можна, почато продавати хутра в Іркутську.

Протягом 1761—1763 рр. з них продано на 80.773 крб. 3 коп., до Кяхтинської Ревенної Комісії послано на виплату хутрами постачальникам за ревень на 10.682 крб. 3 коп., а решту хутер надіслано до Москви до заснованої тоді Експедиції (кол. Сибірський Приказ) на 8.544 крб. 3 коп. Усі ці підрахунки зроблено за іркутською оцінкою, отже разом продано й видано на 100.000 крб. 2).

Для „вновь отправляемого в силу Правительствующаго Сената 757 г. октября 1 указа каравана“, як уже згадано, готували й караванову валку, що збереглася після Владикина. Розпродаж в 1761—1763 р. хутер, призначених для каравану, зрозуміло, викликав думку й про долю цієї валки. Згідно з указом 14 жовтня 1762 р. складено „Вѣдомость“ про скарбові караванові будівлі, верблюди, коні та різні припаси й матеріяли для каравану, що були тоді в Чикойсько-Петропавлівській фортеці. Усе це р. 1755-го, тоб-то тоді, коли Владикин повернувся з Пекіну, оціновано в 2.961 крб. 53 коп., а 1763 р. (в лютому) в 4.518 крб. 91 коп.; очевидно, готуючись до нової подорожі до Пекіну, караванову валку за цей час було поліпшено³⁾.

Хутра для цього каравану (про кількість їх сказано вище), згідно з указом Сенату від 1 жовтня 1757 р., було заготовлено, очевидно, вже р. 1758-го, бо великоустюзький купець Бабкин р. 1759-го писав, що через непосилання до Китаю скарбового каравану „мягкая рухлядь“ уже 2 роки лежить і від того псується⁴⁾.

Заготівля товарів з 1758 р., за нормальних умов, була цілком природня й доцільна, бо коли Сенат 1 жовтня 1757 р. наказав відрядити караван, то він, як і попередні каравани, повинен бути відряджений наступного, тоб-то 1758 року, р. 1759—1760 уже торгувати в Пекіні, а р. 1761 повернутися до Росії і почати розпродувати та розподіляти привезені товари.

А насправжки, як видно з сказаного, почато спродувати хутра у самому Сибіру, бо вже тоді з'ясувалося, що міжнародня криза з Китаєм

¹⁾ Петр. Арх. Деп. Там. Сб., Каталог 1887 г., № 311, Св. 18, д. 316, Челобитье С. Бакина 1763 г., стор. 9.

²⁾ Моск. Гл. Арх. Мѣн. Ин. Дел, Сношения России с Китаем, карт. 83, № 15, Рапорт Бриля от 9 авг. 1770 г. Ведомость, сколько было заготовлено рухляди мягкой на караван, а после его остановки сколько было продано в Иркутске в 1761—1763 гг.

³⁾ Петр. Архив Деп. Таможен. Сборов, Каталог 1888 г., Дела Сибирского Приказа, № 30, Св. 13, д. 131, арк. 36 і далі, „Екстракт краткий“, арк. 63 і далі.

⁴⁾ Петр. Арх. Деп. Тамож. Сб., Каталог 1887 г., № 308, Св. 7, дело 129, арк. 26 звор.

затяглася, що караван до Пекіну йти не може, а хутра теж не можуть довше лежати без руху, бо інакше попсиються; до того й життя і критика супротивників підірвали й саму матеріяльну доцільність існування караванів.

Р. 1763 хутра було вже розпродано й порозсилено до Москви й Кяхти.

Отже, караван 1757 р. існував до 1763 р., але пережив тільки підготовчу стадію свого розвитку, не діждавши дальших: подорожи до Пекіну, довозу китайських товарів та їх розподілу.

Розділ VI.

Теоретичне розроблення питання про державну торговельну монополію 1755—1761 рр.

Негативні сторони російсько-китайської караванової зовнішньої монополії, що її уряд усе ще вагавсь зректися, що-раз більше підпадали критиці торговельно-промислової класи й знесилювали позицію прихильників її між владуючою шляхетською класою. Питання про державну й народню користь від караванової скарбової торгівлі, безперечно, набував великої актуальности вже з 1750-х рр., його розглядають в урядових колах і серед громадянства, оскільки громадська думка могла тоді виявитись.

Р. 1757 уряд зажадав цифрових даних про попередні каравани з часу Кяхтинського трактату. Тому наказом з вересня 1757 р. було доручено Сибірському Приказові скласти „Вѣдомость... журнальной записки о прошедших пред сим китайских караванов“.

21 вересня того-ж-таки 1757 р. її було начисто переписано й подано Прокуророві (Сенату), і Сенат, як ми вже знаємо, 1 жовтня 1757 р. наказав споряджати черговий караван, безперечно, з тою „Вѣдомостью“ ознайомившись ¹⁾.

Указом іще 1731 р. загадано було караванам пильно вести рахункові книги прибутків і видатків, зазначаючи втрати, мита, то-що ²⁾.

1733 р. було наказано караванам складати рахунки тільки після того, як усі їхні товари буде випродано ³⁾.

Тому-то, коли автори зведеної караванової „Вѣдомости...“ 1757 р. почали виконувати своє завдання, їм треба було мати під руками всі рахункові документи караванів. Очевидячки, їх завдання полягало в тому, щоб здати звідомлення, починаючи з каравану, вирядженого вже після Кяхтинського трактату, тоб-то з каравану 1732 р., хоч це було й неправильно, бо великостраждальний караван 1727/8 р. в дійсності було

¹⁾ Зазначену зведену „Вѣдомость“ 21 вересня 1757 р., що на неї в попередніх розділах я вже не раз покликався, я видав з первопису останньої редакції в додатках до цього дослідження.

²⁾ Петр. Арх. Деп. Там. Сб., Каталог 1888, Дела Сиб. Пр., Св. 4, д. 42, арк. 503.

³⁾ Там-же-таки. Каталог 1888, Дела Сиб. Пр., № 7 (дело 1743 г. іюля), Св. 1, д. 17, арк. 14.

прийнято в Пекіні зараз після того, як складено Кяхтинський трактат і значить на його підставі, ось чому його й треба вважати за перший караван, посланий на підставі трактату, хоч споряджено його було за багато років перед цим трактатом.

Але, можливо, автори „Вѣдомости“ не взяли до уваги цього каравану й тому, що від нього не зосталося рахункових книг, бо, як ми бачили, провадити їх було наказано тільки 1731 й 1733 р.

А втім і про караван 1732 р. (за моїм обчисленням, II-й) автори „Вѣдомостей“ мусіли обмежитися тільки завваженням, що невідомо, скільки він дав прибутку, бо підчас пожежі в Москві 1737 р. усі справи згоріли.

Отже, „Вѣдомость“ дає таблицю вивозу, довозу, видатків і прибутку тільки з каравану 173⁶/₇ р. (III), закінчуючи караваном Владикина 175⁴/₅ р. (VI).

Виявляється, що прибуток, як його рахували сучасники, у карбованцях був такий:

Від каравану 1732 р. прибуток невідомий (караван існував не менше, як 6 років).					
„ „ 173 ⁶ / ₇ „ „	30.265	крб.	(„	„
„ „ 174 ¹ / ₂ „ „	2.300	„	(„	„
„ „ 174 ⁵ / ₆ „ „	37.473	„	(„	„
„ „ 175 ⁴ / ₅ „ „	25.789	„	(„	„
Разом . .	95.827	крб.	(„	„
				„	23 + 6 років).

Отже, пересічно маємо на 1 рік обороту — 4.166 крб. прибутку.

В дужках я зазначив найменший час існування кожного каравану, згідно з сказаним у попередніх розділах, але можна цілком згодитися з Бабкиним, який писав до імп. Лизавети, що всі операції кожного каравану тривають 9 років.

Зважаючи на те, що витрачений капітал кожного каравану становив пересічно близько 150.000 крб., матимемо не більше як 3% прибутку. Отже, зведена „Вѣдомость“ 1757 р. допомогла тодішнім державним діячам скласти уявлення про економічну вагу караванів після Кяхтинського трактату¹⁾. Та, як побачимо далі, вона їх не розчарувала.

До нас дійшла думка одного статського радника, який, спираючись, безперечно, на дані згаданої „Вѣдомости“, подав записку „Об отправлении в Пекин торгового каравана“, тоб-то чергою VII, що фактично, як ми знаємо, в Пекіні не побував.

У ній автор пише, що „Российские самодержцы, обратив внимание на Китайское государство, завели с оным 1653 г. торг караваном, отправляемым ежегодно в Пекин“.

Звичайно, слова про щорічне надсилання караванів показують, що автор кепсько знав історію караванів. Так само помилково він каже, що після Кяхтинського трактату було надіслано (тільки) 4 каравани (а не 6).

¹⁾ Петр. Арх. Деп. Тамож. Сб., Каталог 1884 г., Дела Коммерц.-Коллегии, № 476, Св. 9, д. 224.

Що-ж до їх прибутковости, то, звичайно, на підставі тих даних, що в нього були, не міг він тої прибутковости вихваляти, й тому свою остаточно думку він подає в таких знаменних словах: „Поелику же торг китайский прибыльнѣе для России всѣх других торгов, то нужно возобновить отправленіе в Пекин от казны торгового каравана“¹⁾.

Тут багато важить те, що сам автор не говорить, що скарбові каравани треба посилати тому, що вони прибуткові, а тільки тому, що прибутковіші, ніж усі інші скарбові монополії, а це, звичайно, для серйозного фінансиста не могло бути за переконливий довід, що караванову монополію треба зберегти.

Справді, якщо скарбовий караван давав тільки 3% річного прибутку, а, значить, інші скарбові монополії давали ще менше і навіть збитки, то з цього зовсім не слід було робити висновку, що китайські каравани треба зберегти.

Проте, як ми знаємо, Сенат 1-го жовтня 1757 р. наказав послати новий черговий караван.

Ясно, що все це діялося під впливом інтересів окремих груп владущої класи, особисто зацікавлених в існуванні скарбової торгівлі, хоч її й критикували чимало.

Надто яскравим противником державної монополії з Китаєм і до того впертим опозиціонером виявив себе купець з Великого Устюга Степан (Стефан) Бабкин.

Цей купець, безперечно, добре знав російсько-китайський торг і в своїх торговельних справах навідувався до Сибіру.

Ще р. 1755 він подав цар. Лизаветі „пункти“ про російсько-китайську торгівлю, але безрезультатно, і р. 1759 він знову нагадав за це царіці, і Сенатові наказано було розглянути їх.

Тут Бабкин зазначав ту шкоду, що її скарбовий торг чинить державі.

Рр. 1752 й 1753, писав Бабкин, росіяни на кордонах вимінювали китайцям свіжі хутра по такій ціні: обську білку по 100 крб., іркутську по 90 крб. за тисячу й т. и., отже, тоді на хутра була „весьма высокая цѣна“. А рр. 1754 й 1755 скарбовий караван було відряджено до Пекіну, і було „в нем лежалой мягкой рухляди, которая весьма низкой цѣной продавалась в Китаех, и купечество (російське) в оныя годы свою свѣжую мягкую рухлядь на китайской границѣ весьма низкой цѣной продавали китайцам: обскую белку на мѣну ставили менѣе 50 р., иркутскую и ленскую менѣе 40 р. тысячу; по примѣру сему и прочіе пушныя товары весьма малой цѣной мѣняли, а по выходѣ (каравана) обратно и паки цѣна на пышныя товары повысилась“.

Сам караван заподіяв державі втрату, тому, що коштувало грошей його устаткування, утримання, провіз, товар лежить по кілька років, а до того все це призводить до зменшення цін на свіжі купецькі товари. Баб-

¹⁾ Петр. Арх. Деп. Тамож. Сборов, Каталог 1888 г., Доп. I, стр. 62, № 14. Каталог деламъ Департамента внешней торговли, 1877 г., д. № 4286, Связка 367, арк. 227.

кин уважав, що існування й операції кожного каравану тривають 9 років, рахуючи сюди, звичайно, остаточний продаж усіх товарів, тоб-то повну ліквідацію караванових справ. Зрозуміло, для торговельного підприємства це був дуже довгий час, а тимчасом, як каже Бабкин, при торгівлі „купецкія обращенія (обороты) не терпят потеранія времени не токмо года и мѣсяца, но и дни и часа“.

Бабкин зазначає, що тоді (р. 1759) скарбовий ремень уже кілька років лежить непроданий на китайському кордоні і в Петербурзі, що ось уже четвертий рік, як чай, привезений у каравані, теж лежить непроданий, а через непосилання нового каравану до Пекіну „мягкая рухлядь“ уже два роки лежить заготовлена й від часу псується. Усі ці товари продаються втратно, бо купці радніше купують свіжий товар, наприклад, чай, а не злежалий.

Внаслідок усього сказаного, Бабкин і думав, що для держави було-б корисніше „ежели вмѣсто 9-ти лѣтняго продолженія казенной караваномъ коммерціи нынѣ повелѣно будетъ указом на китайской границѣ учредить контору и в оную контору и в тамошню опредѣлить главного командира по знанію тамошних обстоятельств генерала Вульфа или бригадира Якобія...“ Самого себе Бабкин пропонував на інспектора тієї контори.

За проєктом Бабкина, з усіх сибірських міст усі ясачні хутра треба яко мога швидше поштарськими кіньми приставляти до цієї контори; сюди-ж-таки вступає ввесь „выдѣльной“ товар (тоб-то хутра, призначені на виплату мита), і „главный командир с купчиной промѣнивали бы (китайцам тут-таки на кордоні — в Кяхті, Цурухайті) означенные товары на золото и серебро и подобные вещи и товары“. На думку Бабкина, на таку скарбову ясачну й „выдѣльную“ мягкую рухлядь“, придатну для збуту китайцям, був-би попит що-року не менше, як на 50.000 крб., а наступними роками могло-б бути й на 100.000 крб. Виміняні за ці хутра китайські товари Контора негайно продавала-б у Сибіру між народом, бо в Сибіру багато розходиться китайських товарів, і там їх можна продати навіть за таку високу ціну, якої в Європейській Росії взяти не можна¹⁾.

Отже, великоустюзький купець Степан Бабкин пропонував скасувати скарбові каравани й запровадити на кордоні скарбову торгівлю, тоб-то він проєктував те саме, що раніш пропонував зробити Ланге (1730 р.). Таким чином, Бабкин по суті не був проти державної монополії взагалі, він тільки хотів надати їй зовсім іншої форми — прикордонної державної Контори, не забуваючи до того й своїх особистих інтересів, пропонуючи себе на інспектора тієї Контори.

Можна передбачати, що коли-б цей проєкт було здійснено, держава справді мала-б більше користи від такої торгівлі, але ця монополія раз-у-раз гнітила-б приватну прикордонну торгівлю і митні прибутки від цього-б зменшилися. Коли-ж Бабкин думав, як побачимо нижче, що Кон-

¹⁾ Петр. Арх. Деп. Таможен. Сборовъ, Каталог 1887 г., № 308, Св. 7, д. 129, арк. 111 та звор., 112, також арк. 29 звор., 26 звор., арк. 113 звор.

тора сама продаватиме хутра російським купцям і всім дозволено буде торгувати забороненими хутрами, то навряд чи держава за таких умов могла-б щось вигадати: їй однаково довелось-б зіткнутися з приватними інтересами своїх підданців і підкорити їх своїм. Бабкин хотів погодити інтереси приватної й скарбової торгівлі без шкоди для обох, але на ділі це було неможливо: одна з них мусіла поступитися другій.

Як бачимо, весь трагізм даного становища полягав у тому, що скарб був власником хутер, які прибували до нього, як податки з людности і як платня за мито. Це був наслідок натурального ще господарства, що не встигло остаточно перейти на господарство грошове. Правда, уряд міг-би примусити, принаймні, торговельних людей платити мито за хутра грішми, як це він р. 1754 зробив з іншими товарами, але найбільшу масу хутер постачали не митні хутряні прибування, а ясачні, а примусити сибірських чужородців платити податки монетою тоді було неможливо через низький їх економічний розвиток і відсутність у них грошового обігу. А втім, коли-б уряд бодай по суті узаконив стягати податки грошовими знаками, з певними пільгами, це примусило-б сибіряків швидше втягтися в грошове господарство і прискорило-б економічне відживлення сибірських країн.

А в дійсності, через тогочасну низьку господарчу стадію розвитку Росії, на складах російського уряду все ще нагромаджувався товарний капітал, у формі хутряної продукції, і уряд так або інакше мусів використати ці хутряні цінності в інтересах скарбу, з найбільшою користю для себе, і скарбові каравани він уважав за один з таких засобів збуту, монополізувавши для найбільшого прибутку найходовіші хутряні товари.

Бабкин-же пропонував державі продавати своїм-таки громадянам або китайцям тільки ті хутра, які скарб збирав мимоволі, як податки й мито, дозволивши, щоб усі інші хутра оберталися між людністю цілком вільно.

А підказати урядові ту думку, що треба як-найшвидше прискорити перехід на грошову податкову й митну систему, щоб швидко й легко зосереджувати в своїх руках гроші, а не купи товарів, що псуються, на це Бабкинові не вистачало теоретичного підготування й життєвого досвіду, як людині, що жила й відживала під владою натурального господарства.

Ми не знаємо, як поставився до планів Бабкина р. 1759 Сенат, але особисте ставлення Сенату до його думок Бабкина не задовольнило, і р. 1763-го він знову подав уже цар. Катерині II свої проєкти.

Тимчасом, як ми бачили в попередньому розділі, р. 1760-го було наказано хутра, зібрані для невідбутого каравану, продати в Іркутську, і за наступних три роки це було виконано.

Сенат і після його все ще цікавиться обміркуванням питання про доцільність караванів. Щоб з'ясувати це питання, економічної записки 21 вересня 1757 р. (зведеної „Вѣдомости“ про відбуті каравани з часу Кяхтинського трактату 1727/8 р.), очевидно, було не досить або її було забуто. Тому-то Комісія про Комерц-Колегію, заснована при Сенаті,

зажадала р. 1761-го від Сибірської Губерніяльної Канцелярії відомостей, як відбувалася торгівля з Китаєм раніш 1728 р. й після нього. Але в Сибірській Губерніяльній Канцелярії відшукано тоді тільки справу про договір 7197 р. (= Нерчинський трактат 1689 р.), пам'ять купчині Спиридонову Лянгусову 18 лютого 7205 року (= 1697 р.), сенатський указ 4 вересня 1722 р. і грамоту 22 січня 1727 р.¹⁾

Очевидячки, тоді було зібрано інші матеріяли, що зацілили в інших установах, та я не думаю, щоб вони були докладніші, ніж мені відомі, навіть швидше вони були, мабуть, дуже вбогі, бо архівна справа не стояла тоді на належній висоті.

З другого боку, під впливом дискусій про значіння караванів, обізнання з їх історією та з такими думками, як пункти Бабкина 1755—1759 р., зміцнювалося переконання, що державна монополія не вигідна. До цього могло, безперечно, спричинитися і те, що в стяганні кяхтинських митних прибутків від приватної торгівлі виявлено в той час велике збільшення, як наслідок запровадженого з 1754-го р. нового тарифу на кордонах. Р. 1755 Кяхта дала 193 тис. крб., наступними роками хоч багато менше зате р. 1759 відразу — 230 тис. крб. і р. 1760 — 238 тис. крб. Каравани-ж давали щорічного прибутку тільки 4—5 тис. крб., а такі особи, як Бабкин, навіть запевняли, що каравани давали державі самі збитки.

Ось чому р. 1762-го було, кінець-кінцем, ухвалено відмовитися від посилення до Пекіну скарбового каравану, а послати вільний.

Проф. Борис Куриц.

(Далі буде).

¹⁾ Петрогр. Архив Деп. Таможен. Сборов, Каталог 1887 г., № 307, Св. 6, дело 118. Там-же-таки, Каталог 1888 г., Дела Сибирского Приказа, № 29, Св. 12, дело 120 (1761 р. лютий). Сибірський Приказ у цій справі дав на відповідь виписки з регламенту 207 р., з наступних указів та наказів тобольським губернаторам князям Черкаським та нерчинському воеводі (але самих виписок при цій справі я не знайшов).

Донос на Кулішеві „Листи з хутора“.

Свої „Листи з хутора“ Куліш видрукував, як відомо, в „Основі“ 1861-го року, а потім видав їх окремими „метеликами“, себ-то дрібненькими книжечками для народнього вжитку. „Листи“ ці перейшли, звичайно, через цензуру, — отже не могли собою являти, та й справді не являли, ніякого криміналу і безборонно продавалися по всіх книгарнях, не викликаючи ні в кому навіть думки про їх небезпечність, а тим паче революційність. Що правда, кубанський гурток революціонерів-народників 70-х років (Попко, Ф. Щербина, М. Добровольський) ширив ці „Листи“ серед кубанської людности, але, мабуть, не через те, що вважав їх за революційне знаряддя, а через те, що вони перейняті ідеалізацією сільського життя та сільського люду, який народницька ідеологія ставила „во главу угла“. Отже, до доносу на революційність Кулішевих „Листів з хутора“ можна було-б поставитися без особливої уваги, коли-б не ті обставини, за яких його було зроблено.

Кінець 70-х років, як відомо, був особливо бурхливий. Революція в Росії високо піднесла голову і набрала характеру очайдушної боротьби зневіреної в агітації та пропаганді серед народу революційної групи з царським урядом, що мобілізував увесь свій апарат, щоб задавити революційний рух. В такі часи легко повстають доноси. Доносять і ті, хто широ стоїть на боці уряду і боїться, що переможе революція, доносять і ті, хто сподівається доносами зажити собі від начальства ласки. Що саме примусило зробити донос якогось „состоящаго при Министерствѣ Юстиціи (як він сам себе зве) коллежскаго совѣтника“ Георгія Петровича Чардацького, я, звичайно, не можу сказати з певністю, — але він, приїхавши в травні 1879 року з м. Нѣмирова (на Брацлавщині, Подільської губ.) у Київ і придбавши у відомій тоді книгарні Федорова Кулішеві „Листи з хутора“, розпалився духом і написав простісінько до генерал-губернатора такого листа:

„Ваще Высокопревосходительство! Искренне желая принести и свою посильную лепту на пользу отечества, при нынѣшнихъ грустныхъ событіяхъ, порождаемыхъ революціонной пропагандой, я позволилъ себѣ письменно обратиться къ настоящему заявленію. Бывши на дняхъ въ Кіевѣ, я случайно купилъ тамъ въ книжномъ магазинѣ Федорова двѣ малорусскія брошюры подъ заглавіемъ „Листы съ хутора“. Прочитавъ эти книги, я нашель, что содержаніе ихъ двусмысленно и возмутительно. Ни такія книги ни ироническій тонъ

нѣкоторыхъ періодическихъ изданій (въ особенности Петербургская газета „Телеграфъ“: въ ней приходится прочитати то выписки изъ революціоннаго катехизиса, то ложныя свѣдѣнія о томъ, будто бы въ Петербургѣ условились не ѣздити въ вагонахъ 1-го и 2-го класса по желѣзнымъ дорогамъ послѣ установленія пошрины на пассажирскіе билеты, то умышленно некстати употребленіе выраженій: „богоспасаемое отечество“, „Всероссійскій“ и т. п., — №№ за мартъ и 414-й № 8 мая 1879 г.) не собьютъ съ толку челоуѣка вполне образованнаго, но неразвитаго студента, гимназиста и полуграмотнаго юношу подготовить къ воздѣйствию на нихъ софистическихъ идей революціонной пропаганды. Вслѣдствіе этого я рѣшился представить эти брошюры на благоусмотрѣніе Вашего Высокопревосходительства. Къ сему осмѣливаюсь присовокупить, что кромѣ печатнаго слова могутъ зловрно дѣйствовать на молодыхъ людей бесѣды съ ними личностей, выселенныхъ вслѣдствіе неблагонадежности своей въ такія мѣстности, гдѣ есть гимназій. Такъ, въ м. Немировѣ (Подольской губ., Брацлавскаго уѣз.) проживаетъ и кой о чемъ, какъ носятся слухи, болтаетъ между гимназистами высланный сюда изъ СПетербурга студентъ Медико-хирургической Академіи Леонтій Носковъ. Заявляя объ этомъ Вашему Высокопревосходительству, имѣю честь почтительнѣйше просить о секретномъ разрѣшеніи мнѣ представлять Вашему Высокопревосходительству лично или же письменно о результатахъ моихъ наблюденій какъ надъ источниками преступной пропаганды, такъ и надъ дѣятелями оной въ разныхъ мѣстностяхъ по возможности, такъ какъ сообщеніе такихъ свѣдѣній мѣстнымъ властямъ, по нѣкоторымъ соображеніямъ моимъ, не касающимся впрочемъ ихъ личнаго достоинства, представляется неудобнымъ, какъ по отношенію къ личности моей, такъ равно и для пользы самого дѣла, которому рѣшился я всецѣло посвятить себя (если это возможно)“.

До листа цього додав Чардацький і дві брошури — „Листи з хутора“, випущені у Петербурзі 1861 р. з друкарні П. О. Куліша: 1) Лист I і II — „Про городи й села“, 2) Лист IV — „Про злодія у селі Гаківниці“. Сподіваючись, мабуть, великої ласки від начальства, Чардацький не пошкодував навіть заплачених за ці брошури кількох копійок.

Час для доносів був саме підходящий. Генерал-губернатором у Києві був тоді Чертков, призначений викоринювати революцію. Почалося вже вичищення Києва від „неблагонадійного елементу“ через адміністраційні масові висланнія — кого „на родину“, кого у північні губернії, кого й просто до Сибіру. Тож під такий час як не спробувати звернути на себе ласкаву увагу високого начальства, ткнувши йому перстом: „Осьде, мовляв, ще революція, якої ніхто не добачив, а я добачив, — то чи не буде за те якої ласки?..“

Що робило начальство, одержавши доноса Чардацького, із справи не видко. З дати, якою Чардацький позначив свого листа, видко, що доноса послано 19 травня, відповідну-ж справу заведено у генерал-губернатора допіру 3-го червня. Протягом цих двох тижнів щось, певне, робилося, і догадуватися можна, що в цей час прислані од Чардацького брошури доручено було комусь (кому саме, з справи теж не видко) переглянути що-до їх „двусмысленности и возмутительности“. На щастя, вони потра-

пили до рук людини тямущої і неворожої, — якщо навіть не прихильної, — до українства. Принаймні, переглядач у своїй рецензії не тільки заперечує революційність „Листів“, а й затушковує національну українську їх тенденцію, виставляючи „Листи“ навіть просто, як він висловлюється, „обскурантними“.

Ось вона, та рецензія.

Малоросійскія брошюры, изданныя подъ общимъ названіемъ „Листы съ хутора“, первоначально печатались въ журналѣ „Основа“ за январь—апрѣль мѣсяцы 1861 г.; слѣдовательно, появились не только раньше введенія судебной реформы, земства, городского положенія, но первая изъ нихъ — даже раньше отмѣны крѣпостного права.

Авторъ разсматриваемыхъ брошюръ — горячій защитникъ деревни, хутора; онъ большой поклонникъ простой хуторской жизни, съ ея національными обычаями и обрядами; точка зрѣнія его скорѣе національно-консервативная, даже обскурантная, чѣмъ либеральная. Врагъ космополитизма, врагъ буржуазной городской цивилизаціи, противникъ столичныхъ „экономистовъ“ и „прогрессистовъ“, — онъ крайне критически относится не только къ ихъ ученіямъ, но и вообще къ защищаемой ими наукѣ и цивилизаціи.

Хотя въ отдѣльныхъ выраженіяхъ допущенъ авторомъ нѣсколько рѣзкій тонъ противъ крѣпостничества, несовершенство тогдашнихъ судовъ и вообще недостатковъ городской цивилизаціи; но общій смыслъ „хуторскихъ писемъ“ вовсе не возбуждающій: напротивъ, идеалы автора покоятся на чисто историческо-національныхъ началахъ, на признаніи исторической необходимости и на религиозно-нравственныхъ основахъ, завѣщанныхъ Евангеліемъ.

На зазываніе „комфортабельныхъ человѣколюбцевъ“ воспользоваться хуторянамъ благами городской цивилизаціи, авторъ отвѣчаетъ рѣзкимъ порицаніемъ городской жизни: въ городахъ тѣснота, отсутствіе свѣжаго воздуха, суета, дороговизна, безнравственность, безвѣріе и крайне-прихотливая измѣнчивость моды (стр. 5). Соболѣзнованіе городянъ, что хуторяне незнакомы съ ихъ науками и литературою, вызываетъ слѣдующій рѣзкій отвѣтъ: „Эти господа забыли, что въ теченіи ста лѣтъ они сами по пяти разъ отрекались отъ своей прежней науки и словесности, — да они еще и сами не знаютъ — какой вѣры и какого направленія они будутъ передъ смертю“ (стр. 5, 6). „Вѣдь вы (или ваши дѣды, все равно) и про Вольтера кричали, что это — свѣтъ, освѣтившій міръ послѣ тьмы; а Вольтеръ самъ написалъ, что ему нечего сказать ни слугамъ, ни черни, т. е. что его публика — классъ образованный, паны“ (стр. 12). — На приглашеніе хуторянъ „набираться городского духу и разуму“ и „зашевелиться“ по-городски, — иначе они попадутъ въ ярмо къ городянамъ, подобно Лондонскимъ и Ирландскимъ пролетаріямъ, — авторъ „вожакамъ городянъ“ отвѣчаетъ: „Бабушка еще на двое сказала — быть ли хуторянамъ въ ярмѣ у городянъ, а жидовѣтъ намъ — не приходится! Но если уже судьба присудила намъ такую неволю; то лучше намъ вѣзмъ умереть, нежели свою праведную вѣру на жидовскую промѣнять“ (стр. 7). Далѣе авторъ возстаетъ противъ экономическихъ теорій городскихъ „цивилизаторовъ“, въ которыхъ одно лишь на умѣ — „быть и потребление“ (стр. 11). — Выступая противникомъ городской литературы, вовсе не пригодной для сельъ и хуторовъ, авторъ рекомендуетъ имъ единственную книгу — „книгу

Учителя Благого — Евангеліе. Защищая евангельскую истину и смиреніе, авторъ совѣтуетъ „столичнымъ экономистамъ“ и „практикамъ-поэтамъ“ не морочить хуторянъ городской правдою, которая въ теченіи тысячелѣтія, начиная еще отъ Олеговъ, допускала всякаго рода несправедливости, насилія и обманы (стр. 14). „Если бы вы такъ учили, какъ училъ Христосъ, — мы бы васъ сейчасъ послушали; а то вы учите служить не Богу, а мамонѣ, — золотому тельцу своею просвѣщенною головою кланяетесь, воображая, что пошли дальше Евангелія“ (стр. 17). На упрекъ, что хуторяне не заботятся о желѣзныхъ дорогахъ, авторъ отвѣчаетъ: „Что жъ, — если еще не пришло наше время о нихъ заботиться! Можетъ быть, прежде слѣдуетъ дворя и избѣ вычистить, а тогда уже и за большее дѣло приниматься. А то — мы здѣсь въ сору да въ навозѣ валяемся, а намъ совѣтуютъ, забывши про свое убогое хозяйство, гоняться за иностранцами!“ (стр. 15). „Намъ еще рано, говорить авторъ про Американцевъ, гнаться вслѣдъ за ними, не устроивши у себя дома того, что они хорошо устроили“ (стр. 19).

А вотъ и положительный идеаль автора: „Если нужно, говорить онъ, чтобы Англичане шли впереди всѣхъ народовъ, то вѣроятно, такъ же необходимо, чтобы хуторяне, какъ вотъ и мы, Украинцы, оставались назади всѣхъ. Если нужно, чтобы народъ по городамъ чахъ, какъ петербуржцы, то, вѣроятно, необходимо и то, чтобы по хуторамъ и селамъ народъ пользовался полнымъ здоровьемъ. Наконецъ, если нужно, чтобы одни посвящены были во всякую книжную премудрость; то, должно быть, нужно и то, чтобы человекъ читалъ одну только книгу — великій Заветъ великаго всемірнаго Учителя, а міръ божій понималъ болѣе сердцемъ, нежели головою!“ (стр. 15—16).

Во второмъ письмѣ авторъ продолжаетъ развивать свою мысль объ отношеніяхъ города къ селу и о непригодности для хуторянъ и селянъ городской цивилизаціи.

Признавая значеніе городовъ въ древнюю эпоху, когда города были защитниками отъ враговъ, авторъ, однако, находитъ, что за это городъ взялъ съ хуторянъ и селянъ слишкомъ большую плату, ибо, „отражая враговъ нашихъ, города не съ кого же другого, а изъ насъ, набирали воиновъ, не кто другой, какъ мы, ихъ продовольствовывали, не кто другой, какъ мы, постой отбывали“ (стр. 20). — Не мало претерпѣли хуторяне и селяне бѣдъ отъ города, а въ настоящее время онъ требуетъ къ себѣ благодарности: „безъ меня, молъ, селяне скитались бы, какъ дикіе звѣри... Вѣдь это я научилъ ихъ и Богу молиться, и прекрасные судебные порядки ввелъ, и расширилъ народное образованіе!“ (стр. 22). — Но пусть городяне не особенно гордятся своимъ прогрессомъ: цѣна ему извѣстна. „Тысячу лѣтъ вы заводите торговлю, — а на чемъ она зиждется?... Тысячу лѣтъ вы насъ своимъ судомъ судите, а еще не рѣшено, въ [у] кого больше справедливости: въ [у] перваго ли Варяга, что вышелъ за данью изъ города, или въ [у] послѣдняго исправника, что на слѣдствіе выѣхалъ?... Тысячу лѣтъ вы проповѣдуете миръ и любовь, — а больше ли у васъ мира и любви, чѣмъ у тѣхъ первобытныхъ Славянъ, которые въ дубровахъ и рощахъ славили, неизвѣстнаго имъ, милостиваго и щедраго Бога?“ (стр. 22—23). — Авторъ не противъ всей городской цивилизаціи: онъ признаетъ необходимость и пользу и пограничныхъ крѣпостей, и флота, и академій, и книгъ; но онъ совѣтуетъ городянамъ болѣе всего беречься обманчивой внѣшности, блеска городской цивилизаціи. „Побудьте еще хоть столѣтіе такими

людьми, какими до днесь сохранилъ вась Господь. Подождите иного порядка. Быть можетъ, появятся новые города, съ новыми обычаями. А эти города — пусть себѣ стоятъ и, безъ вашего грѣха, свое дѣло дѣлають и къ своему концу приближаются. Вотъ наша заповѣдь и вся наша наука!“ заключаетъ онъ (с. 24). „Пусть бы ваши великія художества и не процвѣтали; пусть не существовало бы ни Пареенона, ни церкви св. Петра въ Римѣ; пускай бы вся земля селомъ стояла, — что за бѣда? лишь бы людямъ хорошо на свѣтѣ жилось! Объ этомъ, кажись, только бы и слѣдовало думать“. (Стр. 26). На упреки въ отсталости, въ обскурантизмѣ, авторъ, обращаясь къ хуторянамъ, говоритъ: „Хотя я посовѣтоваль вамъ всего одну книгу читать, но въ книгѣ той весь древній міръ умѣстился. Пускай разберутъ это прогрессисты и примутъ во вниманіе то, что книга эта дала вѣкамъ грядущимъ великій завѣтъ святой свободы, котораго еще ни одно городское общество не осуществило“ (стр. 24—25). И авторъ совѣтуетъ осуществить его селянамъ и хуторянамъ; изъ городской же теперешней цивилизаціи онъ рекомендуетъ забрать на села и хутора „великія идеи“ древняго и новаго міра, а „гордость, роскошь, перемѣнчивую моду бросить городамъ — и на вѣки отъ этого добра отречься!“ (стр. 28).

Брошюра „Про злодія ў селі Гаківниці“ представляетъ беллетристическій разсказъ о томъ, какъ батракъ Дмитро Гарбузь желалъ разбогатѣть посредствомъ воровства. Начавши конокрадствомъ, онъ кончилъ кражею церковныхъ денегъ. Здѣсь его поймали и хотѣли отправить въ острогъ, но громада разсудила: высѣчь его, наложить эпитемію — паномарскую должность — и прозваніе злодія (вора). Званіе это осталось за ним до смерти, хотя онъ и исправился. Но сына его люди никогда не называли злодіенкомъ. „Ну, а въ [у] вась, господа, въ городахъ, что бы съ такимъ человѣкомъ сдѣлали?“ заканчиваетъ авторъ свой вполне невинный разсказъ.

Рецензія ця, на жаль, не підписана, рука рецензента мені невідома, ніде в справі не видно, кому доручено було рецензувати брошури, — отже з'ясувати, хто саме був автором рецензії, я не маю змоги. В кожному разі, значною мірою завдяки, мабуть, цій рецензії донос Чардацького не мав жадних наслідків. Справу почато було з червня та тим самим числом і закінчено. На доносі генерал-губернатор поклав резолюцію: „къ свѣдѣнію“ і, очевидно, його забуто. (К. Ц. Арх. Д. з від. канц. ген.-губ. 1879 р. № 163).

Проте, епізод цей надзвичайно характерний, коли поставити його в зв'язок з заборонаю українського друкованого слова 1876-го року, яка, мабуть, теж значною мірою надхнула Чардацького до розшукування „двусмысленности и возмутительности“ в „Листах з хутора“.

Подав С. Буда.

Коли повернув на Україну Садик-Паша?

На тлі українського національного руху першої половини ХІХ ст. яскраво виступає досить романтична постать одного з його учасників — Михайла Чайки-Чайковського, славнозвісного Садик-Паші. Напівукраїнець

(материною лінією), напівполяк, цей волинський дідич захопивсь козако-фільськими ідеями, які намагавсь пропагандувати¹⁾, у своїх художніх творах ширячи думки про звільнення українського народу та про якесь майбутнє спільне життя з Польщею²⁾). Невдача польського повстання 1831 р., в якому Чайковський брав участь, змусила його емігрувати за кордон і після деяких блукань твердо осісти в Туреччині. Там Чайковський вступає на державну службу до турецького султана і стає потурнаком, приймаючи ім'я Махмеда Садик-Паші. В султана Чайковський підчас війни 1853 р. прохав дозволу організувати колишніх до Туреччини емігрантів — запорозців у військові одиниці, з тим щоб за їхньою допомогою Порто постаралася відірвати Україну від Російської імперії³⁾. За планами Садик-Паші Чайковського військо утворено й року 1854 його можна було перекинути на береги Прута й через Басарабщину приставити до Великої України. Та дипломатична гра країн, що були воювалися, та мирні пересправи призвели до затримки війська Чайковського, а потім і до виводу його з водостоки Прута. Підписання мирової угоди остаточно розбило плани Чайковського. Але розчарування в безплідній роботі й туга за рідним краєм потягли його на Україну. Клопотання Чайковського перед російським імперським урядом про це мали добрий кінець: дозвіл на в'їзд до меж України Садик-Паша одержав. У звязку з його приїздом на Україну, і виникла в канцелярії Новоросійського і Басарабського генерал-губернатора гр. Коцебу справа, що зветься „Дѣло о дозволеніи бывшему Турецкому Генералу Садыкъ-Пашѣ Чайковскому отправиться въ Кіевъ на жительство съ прибывшимъ съ нимъ польскимъ выходцемъ Адамомъ Морозевичемъ“⁴⁾. Повстала вона (30 листопада 1872 року) у звязку з тим, що в Одесі одержано від шефа жандарів графа Шувалова таку телеграму на ім'я генерал-губернатора:

„Сообщаю Вашему Высокопревосходительству, что имѣющему прибыть на днях (изъ) Константинополя (въ) Одессу Михаилу Чайковскому Высочайше разрѣшено отправиться (въ) Кіевъ“⁵⁾.

За кілька днів по цьому генерал-губернатор одержав листа від російського консула в Перу, що прохав губернатора „оказать Чайковскому при проѣздѣ его черезъ Одессу въ Кіевъ благосклонное вниманіе“, особливо в звязку з тим, що переїзд Чайковського викликав незадоволення і серед поляків, од яких можна було сподіватися певної помсти за це ренегатство, і з боку інших національностей, вражених цим вчинком Чайковського.

¹⁾ Див. журн. К. Старина за 1891 р., кн. IV та далші; С ф р е м о в, I ст. Укр. письм., вид. III, 197.

²⁾ Збірник „За сто літ“ т. I, ст. 63. Про нього, як про письменника, див. у Петрова: „Очерки історіа української літератури XIX ст.“

³⁾ М. С. Слабченко, „Матеріяли до економ.-соц. історії України XIX ст.“, т. I, ст. 252.

⁴⁾ Одеський Окр. арх. Зазначений у назві справи фонд. Справа без номера.

⁵⁾ Ibid. арх. I.

„Милостивый Государь Павелъ Евстафьевичъ, — писав консул. — Садыкъ-Паша Чайковскій, вслѣдствіе объявленнаго ему мною Высочайшаго разрѣшенія о дозволеніи ему возвратиться въ Россію отправляется сегодня черезъ Одессу въ Кіевъ для поселенія въ этомъ послѣднемъ городѣ, который назначенъ ему для жительства по распоряженію Г. Начальника III-го Отдѣленія Собственной Его Императорскаго Величества Канцеляріи. Увѣдомляя о семъ Ваше Высокопревосходительство, покорнѣйше прошу Васъ благоволить оказать Чайковскому при проѣздѣ его черезъ Одессу въ Кіевъ благосклонное вниманіе и зависящее содѣйствіе. Возвращеніе въ Россію этого выходца, пользовавшагося, какъ Вамъ извѣстно, виднымъ положеніемъ въ Турціи и большимъ вліяніемъ на своихъ соотечественниковъ, произвело сильное неудовольствіе не только между ярыми поляками, но и между турками, австрійцами и англичанами. Вслѣдствіе сего весьма можетъ статься, что поляки, находящіеся подъ вліяніемъ враждебныхъ намъ интригъ, весьма рады были бы воспользоваться какимъ-либо случаемъ, чтобы компрометировать Чайковскаго въ глазахъ нашихъ властей. Возможно также, что они попытаются причинить ему даже въ Россіи затрудненія и неприятели, подобныя тѣмъ, которымъ онъ неоднократно подвергался здѣсь съ тѣхъ поръ, какъ принятое имъ рѣшеніе сдѣлалось извѣстнымъ“¹⁾.

Приїхав Садик-Паша до Одеси 11 грудня 1872 р., про що „Особенная Часть“ в особі підпоручника Селіна оповіщала особливим донесінням виконуючого обов'язки одеського градоначальника. — „...Считаю нужнымъ сообщить Вашему Превосходительству, — писалося в цьому рапорті про приїзд Чайковського та Морозовича, — что поименованныя лица, прибывшія уже въ Одессу, отправляются на дняхъ въ Кіевъ“²⁾. Справді, пробувши тут лиш п'ятеро днів, Чайковскій від'їхав до Київа, про що було оповіщено Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора. — „Имѣя въ виду, говорилося в повідомленні, — что 16 сего декабря отправились изъ Одессы въ Кіевъ бывшій Турецкій Генераль (Садыкъ-Паша) Чайковскій и польскій выходець Адамъ Морозовичъ, я поспѣшаю препроводить къ Вашему Сіятельству присланную г. Чрезвычайнымъ Посломъ нашимъ въ Константинополь копію отношенія Министерства Иностранныхъ Дѣлъ № 176 о Морозовичѣ для объявленія содержанія оной сему выходцу“³⁾.

Зіставляючи офіційні дані з матеріалами сина Чайковського — Адама Чайковського, вміщеними в збірникові „За 100 літ“ у статті Євгена Руд-

¹⁾ Ibid. арк. 3-4. Лист датовано 6-м грудня 1872 р.

²⁾ Ibid. арк. 6.

³⁾ Ibid., арк. 10. Згаданий документ за — 176 трактував про умови повороту до меж імперії емігранта Морозовича. „...Морозовичъ долженъ возвратиться изъ-за границы на точномъ основаніи Высочайшаго повелѣнія 18 іюня 1871 г. съ преданіемъ своей участи правосудію Правительства и милосердію Государя Императора, и что только тогда изложенное ходатайство его [про дозвіл повернутися й жити на Київщині] можетъ подлежать разсмотрѣнію.“ — Ibid. 9.

ницького („До історії польського козакофільства“), бачимо в останніх неправильно вказану дату. З справи виходить, що дозвіл на приїзд до України Чайковський одержав 1872 р. Цього-таки року 6-го грудня він відїхав з Царгороду до Одеси, куди прибув 11 грудня. Пробувши тут п'ять день, він, 16 грудня 1872 року відїхав до Києва. Таким чином заява його сина про те, що „До 1873 года онъ остался въ Турціи, занимаая свои должности...“ дає неправильну кінцеву дату перебування Садик-Паши Чайковського в Туреччині та його повороту на Україну, відтягаючи останній на цілий рік (до кінця 1873 року)¹⁾.

Наведеними даними вичерпується справа про Чайковського. Зафіксувавши поворот Чайковського на Україну та відїзд до Києва, адміністрація Одеси виконала усі потрібні що-до цього формальності, і через те, 23 грудня 1872 року, названу справу було закінчено.

Тарас Слабченко.

Ще про Е. Л. Руліковського.

Відомості, що їх автор подав (у кн. XVIII „Записок Іст.-Філ. Відділу У.А.Н.) про видатного знавця Київщини Едварда Руліковського, можна доповнити вказівками, своєчасно не зазначеними. По-перше, поміж рукописами так званого університетського відділу ВБУ (раніш ІНО) переховується цілком виготований р. 1855-го до друку в київській університетській друкарні переклад з польської мови: „Описание Васильковскаго уѣзда въ историческомъ, нравоописательномъ и статистическомъ отношеніяхъ“ Руліковського²⁾.

Збереглася й чернетка (на 216 стор. розміру писального аркуша) перекладу, написаного ще р. 1854-го, незабаром після того, як р. 1853 з'явився польський оригінал. Тимчасом як чернетка має сліди самих лиш стилістичних поправок, текст чистовика (269 стор. у форматі аркуша) зазнав від цензора Новицького рясних і великих (иноді викреслено цілі сторінки) поправок та скорочень. Чистовий рукопис перекладу, з печаткою київського цензурного комітету, має цензурний дозвіл від 31 травня 1855 р. І все-таки російський переклад цікавої праці Руліковського не вийшов між люди.

Далі, Е. Руліковський брав участь в обох київських археологічних з'їздах: III-му — 1874 р. та XI-му 1899 року. При цьому, в „Трудахъ“ III-го з'їзду (т. I, стор. VII, № 145) м-ко Ружин Київської губ. позначено, як місце, де він тоді перебував (точніше — як його поштова адреса). Його самого офіційно зареєстровано як археолога, а в статті Волошинського, видрукуваній у „Трудахъ“ з'їзду (т. I, стор. 131), атестовано й як відомого етнографа нашого краю.

¹⁾ Ще в „Кіевской Старинѣ“ в кн. IV за 1891 р. вказувано на те, що Чайковський „...въ декабрѣ 1872 г. возвратился съ разрѣшенія властей въ Россію, ст. 44.

²⁾ № 72. КЦК. Автор обізнався з ним завдяки ласці Ф. Н. Максименка.

„Кієвская Старина“ (1899, № VIII, стор. III, № 63) на доданій до „Списка членовъ III съѣзда“ фотографії колективної групи його учасників репродукувала й портрет Руліковського. В „Трудахъ“ XI-го археологічного з'їзду (т. II, III, стор. 43) поміж іншими його членами згадано й Руліковського Едварда Йосиповича, як мешканця м-ка Висоцька на Волині. А в повідомленнях про діяльність з'їзду 1899 р., поміж іншими місцевими збірками пам'яток краєвої старовини, названо й збірку Руліковського, що переховувалася в Висоцьку.

Нарешті, в одержаному в Києві виданні „Inwentarz rękopisów Biblioteki Zakładu Narodowego imienia Ossolińskich we Lwowie“ (№№ 1505—5500 Lwów, 1926), куди після смерті Е. Руліковського було передано його папери, і досі про них немає згадки.

Леонид Добровольський.

Листи Вол. Самійленка до Мих. Коцюбинського.

В. Самійленко й М. Коцюбинський мусіли-б належати до однієї літературної генерації (обидва народилися 1864 року, і разом почали писати, — 1884 р., дарма що в друку Самійленко виступив і раніш) та, маючи різну психічну організацію й неоднакову соціальну вдачу, розійшлися різними шляхами. Коцюбинський, переживши „кризу“ на припочатку 1900 рр. підноситься на вершок української художньої прози, а „важкий на ініціативу“ Самійленко так і залишається, хіба за винятком сатиричних віршів, — „найтиповішим поетом восьмидесятником, співцем зневіреної й пасивної інтелігенції“¹⁾.

Проте в модернізації української літератури Самійленко, як і Коцюбинський, відіграв певну роль, застосовуючи до українського віршу здобутки західньої поезики й пересаджуючи на вбогий український літературний ґрунт найкращі зразки європейської поезії.

Українська критика, з Франка починаючи, високо підносила поетичну діяльність Самійленкову (твори його „...всі гарні, деякі блискучі й цінні, як коштовні перлини“²⁾).

Але сучасні історики української літератури, роблячи „переоцінку цінностей“, збавляють дещо з тієї високої кваліфікації Самійленкової поезії, та все-ж мусять визнати, що, „в особі Самійленка ми втратили талановитого майстра, що посідав своєрідне місце в нашій поезії“³⁾, що „Самійленко один з найобережніших, найкритичніших українських поетів“⁴⁾.

Отже, коли пристати й на таку нещедру оцінку поетичної діяльності Самійленкової, то все-ж мусимо визнати, що творчість його, а найбільше

¹⁾ Проф. Ол. Дорошкевич, „Вол. Самійленко“. Вибрані твори. Передне слово, стор. 27.

²⁾ І. Франко, Передмова до зб. поезій Самійленкових. „Україна“, стор. V.

³⁾ Проф. М. Зеров, „Пам'яті Самійленка“, Життя й Рев. 1925 р. № 10.

⁴⁾ Проф. Ол. Дорошкевич, Ibid, стор. 54.

сатирична, заслуговує на докладніше вивчення й на пильнішу увагу сучасного громадянства.

І з листа М. Коцюбинського до П. Мирного 1898 р.¹⁾ і з Самійленкових листів, які тут маємо подати, довідуємося, що цих двох діячів українського художнього слова тісніш в'язали власне самі літературні інтереси, хоч певне були й просто дружні симпатії людей високої духовної культури, що підносилися над загалом своїми артистичними й громадськими шуканнями та вподобаннями.

Самійленкові листи цінні багатьма сторонами. Вони вводять у лабораторію його творчости, висвітлюють творчі шукання, літературні смаки й соціальні інтереси поетові, викривають ті важкі умови злиденного життя економічного, що так часто випадали на долю нашим письменникам, а разом подають і дещо цікавого про творчість М. Коцюбинського.

Черниговская
губернская
Земская Управа

1.

Редакція
„Земскаго Сборника“
Черниговской губерні

30 липня 1896 г.

№.....

г. Черниговъ.

Любий та дорогий братіку. Дуже владували ви мене своєю присилкою. Це Ваше оповідання я ще в „Зорі“ вподобав і вельми радий мати відбиток, тим більше, що „Зорі“ я не маю. Дай вам Боже одержати дозвіл на видрукування цілої книжки ваших оповідань у Росії. Мені дуже подобається ваша манера і теплість, що нею пройняті Ваші писання. Нехай же тепле небо Таврії й надалі зогріває вас і навіває теплого виразу на ваші почуття й думки.

Тепер розповім історію з мою Дядьковою хворобою“. Потому, як Ви її читали, я поробив деякі одміни: розширив сцену, де писар „наводить критику“ на вірші, не знаючи їх автора; ся сцена по новій редакції не змушує вже Ст. Демидовича кинути вірші, а тільки робить те, що він вигонить писаря (а він конкурент Петра at faitd'атомъ).

Кінець же я дав такий: укинувши місця у двох страху начальственного Ст. Демидовичу, я в кінці пієси даю Іванові (його небіж) налякати його начальством. Вважаючи на обставини, я зробив цю сцену короткою і дав їй форму містифікації. Іван нагадавши Ст. Дем-у, як то добре жити в себе в хуторі, поживати варенички, пити наливку, ловити рибку і т. инше.

Блага жалкує, що йому не доведеться вже писати віршів, раз йому любе те життя. Він каже: „Начальство дуже не любить тих, хто пише вірші“. Каже, що „писання відривав людей від хліборобства“. Потім лякає ще Ст. Д. „доносом“ від писаря, так що Ст. Дем. зовсім злякався й велить Гапці спалити вірші. На питання Петра „яким це ви способом зробили?“ Іван каже: „Це спосіб спеціальний, для землячків“.

У третьому акті я скоротив літературні розмови Петра з самоподком; думаю, що це на користь комедії.

¹⁾ М. Коцюбинський, лист 23 липня 1898 р. „Червон. Шлях“, 1923 р. кн. 9, стор. 192 („Ми, себ-то Самійленко, Грінченко, Коваленко і я, лагодимося видавати альманах“).

Пославши рукописи до драмат. цензури, я таки боявся за те „начальство“, що не любить віршів, думав, що воно мені в комедії нашкодить, але на щастя все скінчилось добре. 24 липня одержую рукопис — дозволено без скорочень. Я його зараз послав у Київ Кропивницькому й тремчу ждучи відповіді; боюсь, що Кропивницький забракне й не виставить на сцені. Боюсь цього, бо думаю, що хоча в пісві є комізм, але нема реального життя, нема фону, і все крутиться коло самих віршів. Може їх (і про їх) занадто багато я напхав у таку невеличку комедійку. Крім того там тільки 3—4 ролі такі, що їх можна як будь грати, останні — просто репліки. Життя у нас не ворухиться. От тільки новина: вчора одружили Мимаревську з Полуботком.

Моя жінка вітає Вас і Віру Устиновну.

В земск. зборн. за червень будуть етнографічні матеріали випуск II. Бувайте здорові. Щиро бажаю Вам усього найкращого. В. Самійленко.

Фотографічну карточку надішлю незабаром.

2.

12 мая 1901 р. Дорогий Михайле Михайловичу, напишіть що там у вас у Чернігові робиться. Я чув, що там не все гаразд. А я тут не акліматизувався; оце думаю знову тікати куди небудь. Через Игнатовича достав деяку протекцію й буду подаватись у акциз у Київську або Полтавську губернію. У Житомир подався раніш, та мені там відмовили. Кубанці зо мною заспокоїлись, думаючи що „поетові“ грошей не треба, і не думають дати мені щось краще, але я не заспокоївся й тому буду добуватись якогось кращого заробітку. А одержую я тепер не багато: що місяця рублів по 45 (номінально 50) та тричі на рік по 50 рублів так званих „квартирних“. Як бачите ще менше ніж у Чернігові.

Будьте ласкаві перекажіть Правленію Каси, якої Ви мабуть і тепер председателем, що мою позичку я таки думаю виплатити, так саме і інші, які в мене позиставались у Чернігові.

Недавно я послав у „Вістник“ одні вірші (не переклад) цікаво, що Ви про їх скажете. Правда, що писав я їх на швидку й не диво коли вони здадуться не обробленими.

Жду теж чи скоро надрукують „Тартюфа“. А ргорос, Вороний написав Галичанам, що не вадило-б мені що небудь заплатити за цю роботу, і я одержав цілих 40 рублів (100 корон). Ці несподівані гроші стали мені в великій пригоді, але, як на мої обставини, це крапля в морі. Тепер перекладаю „Перехресні стежки“, але уявіть собі: раніш я гадав, що не хочу писати по російському, а тепер бачу, що я не вмю, хоч-би й хтві. Переклав 10 глав і вийшло щось неможливе. Тепер виправляю по змозі й пошлю на показ, та боюсь, що не приймуть. А як приймуть, то се буде велике для мене щастя, бо заробіток може бути чималий. Щиро кланяюсь Вірі Устиновні. Чи одержали ви ту відкритку, що писала моя жінка, питаючись про ваші оповідання про колишні? Усім землякам, як ходячим так і сидячим у Чернігові щире моє привітання. Жінка Вам кланяється. Ваш В. Самійленко.

Моя адреса: Катеринодар Областное Правленіе В. И. Самійл.

Пишіть Ваш щирій В. Самійленко.

3.

19 марця 1903. Дорогий Михайле Михайловичу!

Давно лагодився Вам писати. Дякую за „Поєдинок“, дуже мені сподобалось, написано зовсім по європейському, що я особливо ціню. Бачив я й те оповідання, що буде у Миколи Вороного. У проспекті про його збірник згадується й моє ім'я, але я нічого не зібрався йому послати — не знаю, що він вибрав з моїх віршів і відкіля. Зараз не можу нічого послати ні в який збірник; що було готове, то послав до Вістника, а зараз пишу прозу, яку не знаю коли скінчу. Горе мені з мою неплідністю. З усіх боків тягнуть мене щоб дав до різних збірок хоч що небудь, а що я дам коли ніщо не пишеться. От ще справа: Як би зробити, щоб переслати сюди ті мої книжки, що зістались у вас на схові? Як що у вас буде вільний час, або знайдете кого, щоб сією справою занявся, то чи не можна прислати їх по залізниці на ст. Миргород М. К. В. ж. д., а плату за провіз і інші кошти (городська станція в Чернігові і т. и.) наложити, щоб я заплатив тут. Накладну можна адресувати мені в Управу. Тільки будьте ласкаві, як що будете посилати, то візьміть на себе працю передивитись, чи нема між книжками рукописів, або ще чого небудь, що не слід пересилати-яко книжки. Рукописи й таке инше залізницею не посылайте. До речі — чи знайшов п. Белкин між книжками рукопис „Химерного батька“? Як що він його взяв, то як би його дістати сюди? Дві трупки — Гайдамаки і Сагатовського — просять прислати їм мої пієси, а в мене зараз нема цензурованих екз., а „Хим. батька“ і ніякого екземпляра не маю.

Ще перекажіть Іллі Людвиговичу, що я досі не мав абсолютно змоги вирівняти залеглисть у Черніг. банку, але при найменшій змозі це зроблю.

Якось так сталося, що всі члени нашої сім'ї, розсіяні всюди, опинились у сутужних обставинах і мені довелось висилати і в Ташкент і в Владикавказ і в Петербург, і матері з качкою в Черніговщину. Далі буде легше і почну виплачуватись. Черніговську земську касу теж задовольню. Низенький поклон Вірі Устиновні.

4.

10/XI Миргород.

Дорогий Михайле Михайловичу.

Простіть що ми завдали Вам клопоту з передаванням грошей і листів.

Одержав я Вашу книжку і дуже, дуже Вам за неї дякую. Чи є вже у Вас матеріал на 2-й том? Як що цензура мене не з'їсть, то й моє томинятко хутко повинно вийти. Воно вже в цензурі, про це сьогодні я одержав звістку з Київа.

Тепер пишу оперетку на дві дії. Першу вже скінчив і текст і музику. Другу дію почав. Думаю до Різдва скінчити й послати до драматичної цензури. Оце й усе що я тепер роблю.

На цю роботу покладаю надії в справі поліпшення кишенькових обставин.

Незбаром маю писати Іллі Людвиговичу. Він мабуть уже на мене сердиться.

Привітайте від мене Віру Устинову.

Чи не знаєте ви лікарів які пішли-б на земську службу? У нас у Миргородському повіті зараз є дві вакансії. Плата 1200 р. на рік, поїздки коштом земства. Через кожні 5 літ підвищення плати на 10%.

А у вас у Чернігові чи нема хоть якої будь посади рублів на 30—35? Братові мої жінки (Олександр Степ. Орішко) нагально треба якогось заробітку і він просив мене що небудь йому знайти. Правда, що може удасться тут одна поганенька посада в гоголевській школі, але се ще не певно. Поки що він тепер у Катериновці Донської області й мав якийсь мізерний заробіток при волості. Людина гарна з усякого погляду.

Чи не поїли миші моїх книжок? Як би Ви як небудь потурбувались переслати їх залізницею до Миргорода, а плату за провіз і доставку на Чернігівську станцію можна і наложити на мене. Тільки зараз я не міг би викупити посилки, найкраще перед Різдом. Накладну можна прислати мені на адрес Управи.

Пишіть Ваш Щирий В. Самійленко.

5.

[В. Самійленко] ¹⁾ 23 лютого 1905 Миргород.

Дорогий Михайле Михайловичу

Я тепер знову шукаю посади, бо з своїм предсідателем у поганих відносинах і не хочу щоб він мене випер, а хочу краще далі від гриха.

Дуже бажаю переселитись у Крим і вчора подав прохання в Таврич. губ. зем. Управу, просячи якої небудь посади по земству.

Може у вас у Криму є знайомі, то благаю Вас написіть, щоб подбали за мене — нехай шукають там посади чи в земстві, чи де инде, я поїду на всяку посаду, аби можна було з платні що дадуть існувати — може там у повітових земствах є щось відповідне, або в якому казенному відомстві.

Написіть мені що можна в цій справі зробити.

Вітаю земляків Ваш щирий В. Самійленко.

6.

(Лист за каталогом № 1073 не Самійленків, а дружини його, а вже на останній сторінці Самійленко пише вітання від себе).

Поклоніться й від мене Вірі Устиновні й усім землякам. Все лагожусь писати Вам ширшого листа. Перекажіть Шрагові, що я йому сими днями писатиму, а його лист одержав. І Борисові Дмитр. пришлю ті вірші, що він просив.

Усе жду переімени долі й переходу в акциз, а поки що бідую й живу препогано. Ваш В. Самійленко.

7.

Дорогий Михайле Михайловичу,

Будьте ласкаві потурбуйтеся ще раз і передайте нашії мамі цей лист.

¹⁾ В ориг. це написано збоку навскоси.

Святками може побачимось, бо думаю приїхати в Чернігов. Нещодавно скінчив свою жарт-оперетку („Свиридон Холодний“) і одвіз у Полтаву там будуть її видавати. У Київ на ювілей Лисенка не поїду, бо лагоджу тут теж ювілейний вечір музично-літературний і довелось його назначити на 20 грудня, бо инакше хористи роз'їдуться.

Чи одержали Ви мого попереднього листа?

Низенький поклін Вірі Устиновні і всім землякам.

Ваш щирий В. Самійленко.

Подав Іван Лютий.

До біографії Д. Марковича.

Подаємо тут два документи до біографії Д. Марковича, що переходять в Кабінеті вивчення Поділля Вінницької філії Всенародньої Бібліотеки України.

Перший — Копія метричного свідоцтва, видана з Полтавської духовної Консисторії 1893 р. і завірена в Глухівському повітовому суді 1860 р., подає справжню дату народження письменника, бо з нею досі була в літературі плутанина¹⁾. Другий — судовий присуд — за образу поліцейних урядовців підчас трусу в Марковича.

Останній факт був у загальних рисах відомий. На жаль, документальних даних про ці репресії від уряду в нерясній біографічно-критичній про Марковича літературі немає. М. Кушнір у своїй статті з нагоди 70-річного юбілею Д. Марковича („Книгарь“, 1918 р. ч. 15) коротенько пише про це: „На протязі свого життя Д. Маркович потерпів багато переслідувань з боку уряду, і ще недавно, в 1912 р. його обвинувачувано було по 362 ст. Угол. улож.“.

А от нам пощастило здобути документ²⁾ — Приговор 1912 р. Житомирського Окр. Суду в справі Д. Марковича — винуваченого за 1 ч. 286 ст. Карн. Код., — що подає дуже гарну ілюстрацію взаємин письменника з тодішньою царською адміністрацією.

Доба особливо загострених взаємин Д. Марковича з царським урядом припадає на Михалковецький період у житті й діяльності письменника. Як відомо, Д. Маркович, покинувши службу по судових установах на Херсонщині, переїхав р. 1899 на Волинь і оселився у с. Михалківцях Острозького пов., де придбав собі дружининим коштом і позичивши грошей у Дворянському Банку, невеличкий маєток (пор. М. Кушнір — Д. В. Маркович, з приводу

¹⁾ Див. 1) В. Черепинъ — Д. В. Марковичъ. „Кіевская Старина“, 1903, кн. III, стор. 439; 2) С. Волох — Передне слово до видання „По степах та хуторах“ Д. Марковича, в-во „Вік“, Київ, 1908; 3) Кушнір М. — Д. В. Маркович (з приводу ювілею). „Книгарь“, 1918 р., ч. 15. Усі вони подають дату — 26 жовтня 1848 р., як показує наш документ, помилково.

²⁾ Оригінал цього документа переходиться в Відділі рукописів та стародруків Вінницької Філії Всенар. Бібліотеки при У.А.Н.

ювилею. „Книгарь“ 1918 р., ч. 15). Оселившись тут, письменник наприпочатку дев'яťсотих років заходивсь коло організації сільського кредитового Т-ва. За кілька років це Товариство, завдяки надзвичайній енергії, організаційному хистові й матеріальній допомозі Марковича, стало зразковим не то на весь Острозький повіт, ба й на всеньку Волинь. Т-во набуло власний будинок, збудувало цегельню, завод для виробу черепиці, взагалі запровадило зразкове господарство, відкрило ощадно-позичкову касу, то-що. До Михалковець приходили ходаки з далеких волинських сіл, приїздили сільські вчителі, щоб порадитися й навчитися в Д. Марковича, як організувати кооперативи, як провадити за михалковецьким зразком кооперативну працю на селі. А коли р. 1910 на 1 кооперативнім з'їзді на Волині в м. Рівному Д. Маркович став в отверту й сміливу опозицію проти почаївських на чолі з архимандритом Віталієм ченців, які, щоб привабити волинське селянство до „союзу руссаго народа“, заходилися й собі коло утворення кооперативних т-в та почаївського кредитового банку, щоб начеб-то на допомогу селянам скуповувати землю в поміщиків¹⁾, то популярність і авторитет Д. Марковича в Михалківцях та взагалі серед свідомої частини волинської людности зросли ще більше. Супроти впливу на волинську людність чорносотенної почаївської спілки кредитових т-в письменник, повернувшись з Рівенського з'їзду, скликав у Михалківцях нараду з 5 кооперативних т-в і заходився коло організації західньо-волинської спілки кред. та ощадно-кооперативних товариств.

Та не тільки за центр кооперативної діяльности було тодішнє Михалковецьке т-во. Під керівництвом свого голови правління Д. Марковича це т-во провадило велику як на той час і культурно-освітню працю: користуючись з великої української бібліотеки самого Марковича, поширюючи часописи, листівки, брошури, т-во виховувало свідомих громадян. Що-суботи до т-ва збиралася молодь і дорослі, щоб почитати книжок, часописів, поговорити про ті чи інші громадсько-політичні новини.

Бувши в отвертій опозиції проти тодішнього уряду, Д. Маркович був цілком на стороні передової революційно настроєної молоді і як міг допомагав багатьом „неблагонадійним“ на той час особам, часто влаштувуючи їх на різні посади в своїм мастку чи в товаристві. Так, як свідчить кол. бухгалтер Михалковецького т-ва В. Максимець, що ласкаво згодивсь на прохання біографічної секції Кабінету для виучування Поділля написати свої спогади про Д. Марковича, знайшов собі захист у письменника якийсь Ясинський: щоб уникнути адміністративної кари, він прожив тут аж три роки за садівника.

А за рахівника в Михалк. т-ві був Семенов, що його згодом судили й ув'язнили за приналежність до с.-д. робітничої партії та за „мазепинство“.

Така громадсько-кооперативна діяльність Д. Марковича, його популярність серед людности й передової частини української інтелігенції,

¹⁾ Дав. докладніш про це Д. Марковичь, Краткій очеркъ развития кооперативовъ на Волини. „Укр. Жазнь“ № 7—8, 1913 р.

його сміливі викривання темних махінацій почаївських чорносотенців — усе це звичайно не могло подобатися сусіднім волинським поміщикам-однодумцям „Кіевлянина“, і поліція не забарилася нагадати Д. Марковичеві про своє існування.

І от уночі проти 22 лютого 1912 р. до Марковича в маєток робить наскок із загоном жандарів та стражників жандарський полковник. Маєток та будинок загін оточує і в Марковичевім приміщенні роблять трус. Усе в кімнатах поперевертали, порозкидали і, забравши велику купу українських книжок, часописів і листування, заарештували Д. Марковича та й одвезли його до м. Острога. Тоді-ж саме був трус і в Михалковецькому кредитовому т-ві, де заарештували згаданого вище рахівника Семенова. Д. Марковича в Острозі мали ув'язнити, але за справу його визволення взявся відомий чернігівський адвокат І. Шраг, і його випустили хутко „на поруки“.

Як епілог до цього всього і є нижченаведений (in extenso) вирок 1912 р. житомирського окружного суду в справі Д. Марковича, винуваченого за 1 ч. 286 ст. Карн. Кодексу.

З цього документа видно: 1912 р. 3 вересня Д. Марковича судили за те, що він 22 лютого 1912 р. в с. Михалківцях, Сіянецької волости Острозького повіту, образив пристава Мержвинського, поліцейного наглядача Татунька та інших поліцаїв, налаявши їх „слугами подлаго режима“.

Образив Д. Маркович поліцаїв, як можна побачити з справи, за таких обставин. Уночі поліцаї з загоном озброєних стражників з'явилися до Марковича та й почали трусити його приміщення. Д. Маркович підчас цього трусу, всяко глузуючи та знущаючися з урядових осіб, що трусили в нього, висловився так: „Хотя обыскъ считаю незаконнымъ но къ вамъ, господа, ничего не имѣю, такъ какъ знаю, что вы (только) слуги подлаго режима“. На суді свідки довели, що Д. Маркович справді так висловився на адресу поліцаїв, які приїхали були зробити в нього трус, тим-то Д. Марковича й присуджено до штрафу в 50 крб. або арешту на військовій гавптвахті протягом 7 день.

Цей („милосердний“) вирок документ мотивує так — з дотепністю гідною фейльетона: „Звичайно назвати урядові особи“ „слугами подлаго режима“ — це образа для них, але такий вислів, міркує суд, не має характеру лайки чи ганьби, а тільки непристойности, отож треба вважати, що підсудний Маркович образив урядових осіб, які виконували свої службові обов'язки непристойними, а не лайливими чи там ганьбливими словами¹⁾, себ-то завинив у злочині, що його передбачає не 1, а 2 ч. 286 ст. Карн. Код.“.

Та хоч як кваліфікували в Острозькому суді цей Марковичів вислів на адресу виконавців царської волі, проте він свідчить за велику громадську свідомість письменника і як-найкраще доводить, що він правдиво розумів тодішній державно-політичний лад.

¹⁾ Підкреслення — скрізь наше.

Але, як відомо, так мало не водевільно закінчивсь тільки процес Марковича за образу уряду підчас трусу, свою-ж культурно-громадську і революційну діяльність у Михалківцях письменник мусів був спокутувати переїздом 1913 р. з Волини на Поділля, де він оселивсь у Вінниці. Довести це документними даними справа дальших дослідників письменникової біографії.

Копія.

Свидѣтельство.

По указу Его Императорскаго Величества Полтавская Духовная Консисто́рія слушали прошеніе поручика Васи́лія Марковича о выдачѣ метрическаго свидѣтельства о рожденіи сына Его Дмитрія, родившегось, въ городѣ Полтавѣ 1849 года Октября 24 числа и учиненную въ архивѣ сей Консисто́рії справку по коей оказалось: въ метрической города Полтавы Петровскаго Кадетскаго корпуса Самсоновской церкви за тысяча восемь сотъ сорокъ девятый годѣ книгѣ подѣ № 2-й въ запискѣ такъ: Октября двадцать четвертаго числа тысяча восемь сотъ сорокъ восьмаго года Переяславскаго уѣзда улѣсничаго Подпоручика Васи́лія Васи́ліева Марковича, и законной жены Его Антонины Францовой мужъ Православнаго, а жена Лютеранскаго исповѣданія родился сынъ Дмитрій крестилъ протоіерей Іоанъ Сіяньскій Генваря двадцать третого числа восприемники были Петровскаго Полтавскаго Кадетскаго корпуса полковникъ Петръ Феодоровъ Понкорнели и дочь Статскаго Совѣтника дѣвица Елисавета Францова Оливо опредѣлили: съ прописаніемъ архивной справки выдать поручику Васи́лію Марковичу на основаніи 1426 статьи 9 тома Свод. Зак. изд. 1842 года просимое метрическое свидѣтельство о рожденіи сына Его Дмитрія въ слѣдствіе чего и дано сіе Іюля 18 дня 1853 года. На подлинномъ тако Архимандритъ Феодилъ Секретарь Александръ Нехаевъ Столоначальникъ Дмитрій (підпис) Засѣдатель Ключковъ.

У сего свидѣтельства,
Полтавской Духовной
Консисто́рії печать.

<p>М. П. Полтавской Духовной Консисто́рии</p>

Вѣрно Секретарь (підпис)

№ 2267

Эта копія метрическаго свидѣтельства Черниговской губерніи Глуховскимъ уѣзднымъ судомъ съ таковымъ подлиннымъ была повѣряема и оказалась совсемъ вѣрною почему вслѣдствіе постановленія состоявшегось 27 Іюля уѣздный судъ надлежащимъ подписомъ и приложеніемъ казенной печати завѣряеть, которую и выдаетъ Г. Марковичу 1860 года іюля 27 дня Засѣдатель Ключковъ.

Копія.

1912 года Сентября 7 дня, при Товарищѣ Прокурора К. А. Бартовскомъ и Пом. Секретаря Н. П. Рыпюкѣ приговоръ сей объявленъ съ соблюденіемъ статей 831, 832, 834 и 842 Уст. Угол. Суд. ИМПЕРАТОРА АЛЕКСАНДРА II, изд. 1883 г. въ отсутствіи подсудимаго Членъ Суда Ромишовскій.

Приговоръ.

1912 года Сентября 3 дня.

По указу ЕГО ИМПЕРАТОРСКАГО ВЕЛИЧЕСТВА, Житомирскій Окружный Судъ, по уголовному Отдѣленію, въ г. Острогѣ, въ слѣдующемъ составѣ: Предсѣдательствующій Членъ Суда Н. Я. Слюсаревскій, Члены Суда: М. М. Сементовскій, М. К. Ромишовскій при И. об. Помощ. Секретаря Н. П. Рыпюкѣ въ присутствіи Товарища Прокурора К. А. Бартовскаго безъ участія присяжныхъ засѣдателей, слушали: дѣло о дворянинѣ Димитріи Васильевѣ Марковичѣ, обвиняемомъ по I ч. 286 ст. Улож. о наказ.

Подсудимый потомственный дворянинъ Димитрій Васильевъ Марковичъ 65 лѣтъ, преданъ суду по обвиненію въ томъ что 22 Февраля 1912 года въ с. Михалковцахъ, Сіянецкой волости, Острожскаго уѣзда, нанесъ оскорбленіе находившимся при исполненіи своихъ служебныхъ обязанностей пристава 1 стана Острожскаго уѣзда Мержвинскому и полицейскому надзирателю 2 части г. Острога Татунько, а также и другимъ чинамъ полиціи, явившимся, согласно предписанію своего начальства, въ его, Марковича, квартиру для производства въ ней обыска, обозвалъ ихъ „слугами подлаго режима“.

Обсудивъ обстоятельства настоящаго дѣла, какъ они выяснились на судебномъ слѣдствіи, Окружный Судъ находитъ:

Подсудимый Димитрій Марковичъ какъ видно изъ даннаго имъ на полицейскомъ дознаніи и оглашеннаго на судѣ объясненія его, не признавъ себя виновнымъ въ оскорбленіи должностныхъ лицъ, находившихся при исполненіи своихъ служебныхъ обязанностей, объявилъ, что не помнить, произносилъ ли при обыскѣ у него чинами полиціи и корпуса жандармовъ фразу: „хотя обыскъ считаю незаконнымъ, но къ вамъ, господа, ничего не имѣю, такъ какъ знаю, что вы слуги подлаго режима“, но во всякомъ случаѣ не имѣлъ намѣренія оскорблять должностныхъ лицъ, производившихъ у него обыскъ.

Показаніями же допрошенныхъ на судѣ свидѣтелей пристава 1-го стана Острожскаго уѣзда Мержвинскаго, полицейскаго надзирателя 2-й части г. Острога Татунько, жандармскаго унтеръ-офицера Макарова, полицейскаго урядника Краевского и Лидіи Марковичъ по мужу Львовой, установлено, что, когда 22 Февраля 1912 года указанные чины полиціи и жандармскій унтеръ-офицеръ Макаровъ прибыли въ квартиру подсудимаго Марковича для производства обыска и свидѣтель Мержвинскій заявилъ Марковичу о цѣли ихъ прибытія, то Марковичъ произнесъ фразу: „хотя обыскъ считаю незаконнымъ, но къ вамъ, господа, ничего не имѣю, такъ какъ знаю, что вы слуги подлаго режима“. Къ такому показанію свидѣтель Мержвинскій добавилъ, что подсудимый Марковичъ иронизировалъ и издѣвался надъ производившими у него должностными лицами обыскъ, но этого обстоятельства не подтвердили остальные допрошен-

ные на судѣ свидѣтели, удостовѣривъ, Татунько, Макаровъ и Краевскій, — что Марковичъ былъ вѣжливъ и предупредителенъ въ отношеніи производившихъ обыскъ, и Львова, — что на отца ея, подсудимаго Марковича, появленіе ночью чиновъ полиціи съ вооруженными стражниками произвело настолько сильное впечатлѣніе, что послѣ оныъ говорилъ ей, что положительно не помнить, произнесъ ли приписываемую ему фразу.

Такимъ образомъ, показаніями допрошенныхъ на судѣ свидѣтелей является вполне установленнымъ произнесеніе подсудимымъ Марковичемъ по адресу должностныхъ лицъ, прибывшихъ въ домъ его для производства обыска, слѣдовательно находившихся при исполненіи своихъ служебныхъ обязанностей, словъ: „хотя обыскъ считаю незаконнымъ, но къ вамъ, господа, ничего не имѣю, такъ какъ знаю, что вы слуги подлаго режима“. Хотя изъ показаній свидѣтелей Татунько, Макарова, Краевского и Львовой видно, что подсудимый Марковичъ, судя по его поведенію, какъ бы не имѣлъ прямого намѣренія оскорбить должностныхъ лицъ, но во всякомъ случаѣ названіе должностныхъ лицъ „слугами подлаго режима“ является, конечно, оскорбительнымъ для нихъ, но такое выраженіе, по мнѣнію Суда, не носитъ характера ругательнаго или поносительнаго, а лишь является неприличнымъ, почему подсудимый Марковичъ долженъ быть признанъ виновнымъ въ оскорбленіи должностныхъ лицъ, находившихся при исполненіи своихъ служебныхъ обязанностей, неприличными, а не ругательными или поносительными словами, т. е. въ совершеніи проступка предусмотреннаго не 1-й а 2-й ч. 286 ст. Улож. о наказ.

Виновные въ совершеніи такого проступка подлежатъ денежному взысканію не свыше ста рублей и взысканіе это слѣдуетъ, по мнѣнію Суда, назначить подсудимому Дмитрію Марковичу, по обстоятельствамъ дѣла, въ размѣрѣ пятидесяти рублей, съ замѣною, согласно 2 п. 84 ст. Улож. о наказ., при несостоятельности его къ уплатѣ этого взысканія, арестомъ его, какъ дворянина, на основаніи 57 ст. Улож. о наказ., на военной гауптвахтѣ въ теченіе семи дней.

Судебныя по дѣлу издержки, согласно 976 и 999 ст. Уст. Угол. Судопр. должны быть возложены на осужденнаго Марковича, а при его несостоятельности приняты на счетъ казны.

По этимъ соображеніямъ Окружный Судъ приговорилъ: подсудимаго, потомственнаго дворянина Дмитрія Васильева Марковича 65 лѣтъ на основаніи 2 ч. 286 ст. Улож. о наказ. 2 п. 84 и 57 ст. того же Улож. подвергнуть денежному взысканію въ суммѣ пятидесяти рублей съ замѣною при неуплатѣ арестомъ на военной гауптвахтѣ въ теченіе семи дней. Судебныя издержки возложить на осужденнаго, а при его несостоятельности принять на счетъ казны. Подлинный за надлежащими подписями вѣрно: И. О. Помощника Секретаря (підпис).

Подав Микола Храцевський

З листування Я. Кухаренка з Д. Жураковським та А. Скальковським.

Коли уважно переглядати те, що казали про Кухаренка його сучасники: Т. Шевченко, П. Куліш, М. Костомарів, Недоборовський, Н. Тихорський, П. Барилко, А. Погоський та інші — то доведеться сказати, що це був безперечно один з найяскравіших і видатніших українців 30—60 рр. Навіть блиск його великого друга не притьмарював в очах оточення симпатичної постати старого кошового. Дивно через це, що пізніші критики (Л. Мельников, О. Грушевський) чомусь цікавилися їм головно в зв'язку з Т. Шевченком, ніби сам Яків Гарасимович Кухаренко не становить гідного об'єкту до історично-літературного досліджування.

Проте, якщо проминути особисту привабливість, то з впливу його на сучасників лишиться все-ж небагато. Три етнографічно-статистичні нариси та оперета „Чорноморський побит“ — от і весь літературний доробок Кухаренків та й то видрукувано його геть згодом: на початку 60 рр., коли Україна мала вже багатьох першорядних талантів. Отож, про якусь серйозну літературну вагу і вплив Кухаренкових творів говорити не доводиться і, справді, довгий час міг він видаватись тільки одним із другорядних наслідувачів Котляревського.

Так само дивилися на його й після р. 1913, коли Г. Стешенко у „Записках У. Н. Т-ва у Києві“, т. 12 видрукував нову невідому перед тим поему Кухаренкову „Харько, Запорожський Кошовий“. Те, що автор підписав під нею приbrane ім'я Я. Мішковського, дало деякі підстави до сумнівів що-до самої належності поеми Кухаренкові. Новітній дослідник М. А. Садиленко дійшов навіть категоричного висновку, що „автором поеми безумовно був не Кухаренко“ (Аналіза поеми „Харько, зап. кош.“ — Известия Кубан. Пед. И-та, 1928 г., т. I). Я в своїй праці з того-ж часу — „Кухаренко як літерат. діяч“ („Ч. Шл.“ 1928 р., 5) — додержуюся протилежного погляду й гадаю, що ті нові факти й спостереження, які в ній наведено, все-ж не похитнулися після суб'єктивної й дещо сквалпивої критики Садиленка, що й полемізував, звичайно, з самим Стешенком.

Окрім „Харька“ цілком певно відомо, що написав Кухаренко й другу частину „Чорноморського Побиту“. Але цей твір, як багато й іншого, загинув у редакції „Основи“. Так само без сліду зник і великий твір Кухаренків про чорноморське військо, та його бачив і почасти використав у „Чорноморцях“ відомий кубанознавець й історик Г. Короленко. Потім чекають ще опублікування: один вірш Кухаренка, твір з граматики української мови та два раніші варіанти „Вороного коня“ та „Пластунів“. Переховується це все в архіві Срезневських, що в Рукописному Відділі Бібліотеки Всесоюзної Академії Наук.

Таким робом і письменницька постать Кухаренкова значно переростає ті вузькі рамці, в які було його поставлено, тим більш, що, як видно з видрукуваних тут документів, можливо, що й перелічене попереду не вичерпує всього, що написав Яків Гарасимович. Хоча й не може бути

сумніву, що недавно знайдені його твори вже не чинні й мають, отже, саму історично-літературну вартість — та все-ж переглянути традиційні погляди на Кухаренка, — бодай і в цьому плані, — вже час.

Чимала допоміжна роля в таких випадках припадає особистій кореспонденції. Досі, окрім відомого усім листування Шевченка з Кухаренком, було видрукувано: „Лист Я. Кухаренка до З. Ф. Недоборовського“ („Зоря“, 1892, 2), лист до Кухаренка П. Куліша (Айзеншток, „Замітки і матеріали про Шевченка“ — „Червоний Шлях“, 1923, 8) та ще один лист чорноморського кошового до свого друга Т. Шевченка (М. Новицький — Шевченко в процесі 1847 р., „Україна“, 25 р. № 1—2).

Проте, почастило мені обізнатися ще з листом Кухаренковим до Д. Жураковського (Всеукр. Істор. Музей ім. Ш-ка в Києві)¹⁾ та з 4 листами до А. Скальковського (Корсунський архів у Пушкінському домі Всес. Акад. Наук). Почасти ці документи використано в моїй статті про Кухаренка та „Старий Катеринодар“ („Нов. Шлях“ 1928, 2), до яких взагалі й відсилаю по подробиці — але текст їхній міститься вперше тільки тут.

А. Скальковський, відомий історик, але забутий белетрист (романи з серії „Порубежники“ Од. 1849—50), був давній друг Кухаренків. Особливо заприятелювали вони підчас частих приїздів кошового до Одеси, де вчилася одна з чотирьох його дочок — Лідія. Турботи за доньку і становлять значну тему листування чадолюбного Кухаренка. Але в ньому й кілька цікавіших біографічних рисочок. Дещо придасться не самому біографові Кухаренка, але й історикові Озівського козачого війська та Межигірського монастиря.

Ще цікавіший лист до антрепренера Д. Жураковського. Про останнього відомо тільки, що це був 3-ої гільдії роменський купець і утримував він мандрований театр, що не один раз одвідав південний схід кол. Росії. Виставляв він, видимо, й українські пієси, а так само і якісь вистави з участю черкесів. Як видно з останнього опублікованого листа Кухаренкового до Шевченка, „Чорноморський Побит“ виставлено в Таганрозі ще в середині 40 рр. Але може бути, що це — не єдина раніша вистава, бо від одного з сучасників і знайомих Кухаренкових — А. Погоського маємо певну вказівку про виставлення пієси й у Катеринодарі (Плѣнь и смерть Кухаренка — „Нар. Бесѣда“, 1862 р., 6). Обидва міста підчас ярмарків обслуговувала саме трупа Жураковського і можна бути сливе певним, що й виставляв „Чорноморський Побит“ саме згаданий антрепренер. З Кухаренкового листа також видно, що він задумав ще одну комедію — вже з роменського побуту, він прохав тільки матеріялу до неї. І, хто знає, чи не було її навіть написано, адже й „Основа“, і Погоський та ин. не раз згадують найрізноманітніші недруковані твори Кухаренкові!

На тому характерному, й такому властивому духові того часу, меркантилізмові, що так і світитися з листів, як рівняти, некорисливого

¹⁾ За одержання копії з цього листа вельми вдячний тов. Вінницькому.

ще Кухаренка (історія з векселем, постійне бажання багатства й т. ин.) та на інших дрібницях не спинятимусь. Застережу тільки деякі правописні особливості. Лист до Жураковського, писаний по-українському, подаю в орфографії первотвору, що-ж до листів до Скальковського — то авторське написання їх значних особливостей не мають у собі, а через те й друкується їх за теперішнім правописом.

I.

Милостивому Государю Данилу Данильвичу Жураковскому.

Въ Ново-Черкаскъ.

3-й Гильдій Роменскому купцу и содержателю Театра.

Катеринодаръ 26 іюня 1839 года.

Любезнѣйшій Куринний!

Данило Даниловичъ!

Тыхъ нѣмцівъ, що на очкури танцюють, чортъ ма у насъ въ городи, удрали на гарячи, бо тутъ дуже холодно. Такъ я твій вексель протестувавъ и посылаю до Івана Евдокимовича Порохно в Г. Ставрополь, щоб изъ їхъ зодравъ гроши совсимвъ зъ шкурою. Напиши будь ласкавъ іому псымо одъ себе, щобъ вѣнъ получивъ по векселю ти гроши и приславъ бы до мене. Воно буде іому служиты за мисто довірениости. Карпо, наш нарочный вернувся доро(гою) упустывъ бувъ кобылу, котра іому приобрела рубливъ на 60 так винъ каже, що то все не жалко, та чомъ куринний не почастувавъ іого. — Бо було николы; а чомъ же ты не сказавъ щобъ дали чарку горилки? — Поспишавъ до дому. — Ну выбачай же! —

У нас чутка, що въ сентябрѣ, пидемо на вторый періодъ за Кубань. Отъ лыщечко як не можно буде мыни прійхаты въ ростовъ щобъ побачить(ся) зъ тобою.

У нас подейкують, що Дорошенко женыця на М. Ивановой. Колы правда, то нехай Богъ помага, колы жъ брехавъ, то дай Боже щобъ трапылось.

Що вы будете зъ тыми черкесами робыти що повбераете въ тѣ костюмы: чы спиваты, чы танцюваты, чы яку казань казаты?

Та приплы будь ласкавъ сказку на Роменскій побытъ можебъ давно склейлы бѣ. Моя стара рыпытъ на тебе, що буцимъ то ты йи забувъ, що николы поклону въ псымахъ не прыпысуешъ.

Д(ай) Боже! щобъ ты жывъ та багат(ивъ) та оженивсь, та зъ нами побачивсь. Напышы будь ласкавъ чы не прыбавылось кого у васъ в трупу та чы Морозовъ у тебе и далй? іого добре (дамы) въ ярмарку лаялы, казалы прямо , що мошенныкъ.

Прощай! Нехай тоби Богъ помага на все добре, а я поки живъ

Твій

Покорнѣйшій слуга

Яковъ Кухаренко.

II.

7505. XLV б. 159.

Листи (4) Кухаренка Якова до Скальковського Аполлона Олександровича (од С. А. Бертенсона).

№ 1.

Милостивый Государь,
Аполлон Александрович!

Я приехал в Кош 22 марта, старшин и товариство застал здоровыми и веселыми. Старый батько Осип Михайлович Вам кланяется, и мы Вас часто згадуем¹⁾. Не забудьте, спасибо Вам, скоренько сообщить мені сведения за гречеську землю: сколько ее у тех (бѣсовых греков) находится в излишке? Отчего вона зробилась лишня? Потом, дайте нам Ваш добрый совет: з якого боку і кого просити, щоб ту землю випросити на вечны времена Азовскому войску? Може прямо мовчки внести в проэкт нового положения, который... (нерозб. слово. В. Д.) для сего войска? На все се жду Вашей поради.

Вам, Софии Степановне с детками желаю от широго сердца счастья, здоровья, вѣку довгого, грошей багато, а я навсегда остаюсь поважающим и уважающим Вас,

Вашим послушным и покорным слугою:

Яков Кухаренко, куреня Куцевского товарищ²⁾

27 марта 1852 г.

№ 2.

Милостивый государь,
Аполлон Андреевич!

Де не думалось ночи ночивать, то там две. После прощанья нашего в Одессе, я прибыл на пароходе в Алупку и тут же был поздравлен Его Светлостью³⁾, исправляющим должность Атамана и начальника штаба в войске Черноморском⁴⁾. Через три дня князь и мы все, сколько там было, отправились в Феодосию и потом в Тамань. Здесь я был передан князем Генералу Заводовскому нашему черноморскому Кошевому. С Тамани князь поплыл по береговой линии, а мы с Н. Степановичем в Екатеринодар.

¹⁾ Г л а д к и й. З оповіданнів його, між иншим, охоче послугувавсь і Скальковський у своїх історичних працях, а одне з цих оповіданнів „Азовські козаки“ видано навіть окремо з підписом Гладкого в „Маякѣ“ 1843 р., 11.

²⁾ До характеристики демократичних, щиро запорізьких, поглядів його такі підписи вельми характерні, так само, як і звертання: „товариство“ (Тут, а також у відозві з закликом купувати „Історію Нової Сѣчи“ та ин.).

³⁾ М. С. Воронцов, з р. 1844 головний командувач і намісник на Кавказі.

⁴⁾ Я. Г. Кухаренко посідав цей важливий уряд з 1/X р. 1852 й до 30/VII р. 1856. Перед цим він був за наказного отамана Озівського війська.

Здесь я застал жену свою больную. Болезнь через несколько дней порешилась рождением сына, нареченного Вячеславом.

В Азовское войско я послал поклон всему товариству через своего сына, который все мои оставшиеся клунки должен собрать и отправить в Черноморию. От як зо мною трапилось! Жена моя начала поправляться, но еще слаба. Она поручила мне свидетельствовать от нее почтение Софии Степановне и Вам.

Вместе с сим мы пишем письмо дочери Лидии в Институт. Если Вы удостоите меня ответом Вашим, то потрудитесь сказать несколько слов, как она учится и перестала ли скучать?

Желаю Вам и Софии Степановне много лет жить на свете с детками Вашими, нажить грошей багато и быть совсем счастливым. Кланяюсь низко всем Вашим родственникам и родственницам, знавшим меня в доме Вашем, и остаюсь навсегда Ваш преданный и покорный слуга:

Я. Кухаренко.

6 Ноября 1852 г.
г. Екатеринодар.

№ 3.

Милостивый Государь,
Аполлон Александрович!

Всепокорнейшая моя просьба к Вам: уведомите меня откровенно, каково состояние здоровья дочери нашей Лидии, воспитывающейся в Одесском Институте. Сколько нам известно, она пользовалась на лимане в продолжении целых каникул от ревматизма в ногах и казалось получила облегчение. Зная, что институтка не напишет правды, насчет сомнительного состояния ее здоровья, без воли своего начальства, мы ее письмам, уверяющим нас в совершенном ее здоровьи, не доверяем. Притом, видя по предметам преподаваемых наук довольно хорошие отметки, не находили ни одного бала в линейке танцев. Это показывает, что она не занималась ими вовсе, а причина тому, вероятно, болезнь ног. Повторяю мою просьбу к Вам, многопочтеннейший Аполлон Александрович, написать мне откровенно.

14 числа сего ноября, мы имѣли плачевный случай погребать в Екатеринодаре своего достопочитаемого атамана и командующего войсками генерала Николая Степановича Заводовского, скончавшегося по атамански: на походе за Кубань среди отряда своих черноморцев. Он 6 лет страдал болезнью, которую медики не могли разгадать, до самой его смерти. Почтеннейшей Софии Степановне с детками целую руки. Будьте здоровые и грошовити. Вам искренно преданный

Покорнейший слуга:
Яков Кухаренко.

22 ноября 1853 г.
Екатеринодар.

№ 4.

Милостивый Государь,
Аполлон Александрович!

Посылаю Вам, недавно вышедшее, описание Черноморской Николаевской Пустыни. В ней замечательны по своей древности книги, поступившие из Межигорского монастыря, которых только часть в монастыре, прочее в войсковом соборе и нашей гимназии ¹⁾).

В предстоящем году наступает выпуск из Одесского Института моей дочери Лидии. Я, или жена моя, должны, ктонибудь, за нею приехать в Вознесенск, где теперь институт. А, так как Вам известно, что она косяглазая, то мы желали бы знать: возможно ли ей помочь у Вас в Одессе. Можно ли найти глазного оператора. Об этом, прошу Вас покорнейше, потрудиться узнать и уведомить.

Софии Степановне целую руки. Низко кланяюсь. Кланяюсь и Вам. Целую детей Ваших и желаю всему Вашему семейству счастья, здоровья и век долгий.

Пребываю навсегда Вашим
покорнейшим слугою:
Яков Кухаренко

7 декабря 1856 г.
Екатеринодар.

Подав В. Дроздовський.

„Орлик і Петрик“.

(До історії повстання Петра Іваненка).

„Приїзжалъ къ нему гетманъ Иванъ Скуропацкій и предлагалъ, чтобъ быть при немъ бригадѣ или полку къ прежнимъ въ прибавку, ибо воры измѣнники Орликъ и Петрикъ со всеѣми такими жъ единомышленниками, увѣдавъ, что при немъ полковъ мало обрѣтается, и Орликъ хочеть въ Чигиринѣ себя офундовать“ — писав р. 1712 Сенатові фельдмаршал Шереметев ²⁾. У нашій студії „Договір Петра Іваненка (Петрика)

¹⁾ Докладніш про цю цікаву звістку дав. „О библиотеке Межигорского монастыря“ (Краснодар — Архив. бюро. Справа кошових, пачка 143, справа 2157). Кухаренко на запитання про бібліотеку відповідає: „по переселении черноморского козачьего войска на земли, ныне им владеемые, перенесена в это войско и библиотека из Межигорского монастыря, состоявшего на иждивении Запор. Коз. войска; церковные из этой библиотеки книги поступили в Екатеринолебяжский монастырь, Екатеринодарский собор и прочие войсковые церкви, а исторические и другие учебные пособия находятся в Екатеринодарской войсковой гимназии и составляют ныне войсковую библиотеку“. Інших бібліотек, як повідомляв Кухаренко, не було (!)

Ще листування відбувалося р. 1853.

²⁾ Доклади и приговори, состоявшіеся въ Правительствующемъ Сенатѣ въ царствование Петра Великаго, т. II, кн. 2, стор. 390 (не пізніш од 24/X р. 1712). Розбивка скрізь наша.

з Кримом р. 1692“ ми визначили були ідеологічну спорідненість конституції 1710 року Орлика й трактату України з Кримом р. 1711 — з аналогічною угодою Петрика р. 1692 ¹⁾). Для історії української державно-політичної думки того часу тяглість цієї традиції — вільної соборної України — є надзвичайно важливий факт ²⁾). Вже й тоді мимоволі спадало на думку, що тут могли бути не лиш ідеологічні впливи. Адже-ж до актів 1710—1711 рр. великою мірою спричинилися ті соціально-політичні кола і навіть почасти ті-ж особи, що їхню участь у справі Петриковій ми доводили в наших студіях з історії повстання Петра Іваненка ³⁾). Нарешті, критика відомої легенди про забивство Петрика р. 1696 встановила, що р. 1696 Петрик не загинув, що він був живий, або його вважали за живого й сподівалися з його боку певних акцій ще р. 1700. Далі сліди Петрикові загубилися. „Останні літа, Петрикові темні для нас. Певне, там, на чужині для колишнього гетьмана час минав повільно й важко. А все-ж його особа ще довго завдавала клопоту ворогам. Не знати, коли, де й за яких обставин урвалося життя цієї видатної людини“ ⁴⁾). Будь-що-будь, можна було припустити, що Петрик жив і після 1700 року. Проте, за нього згадували вже рідко, і то лиш у звязку з подіями 1692—1696 рр. ⁵⁾).

Надзвичайно важливо, що жаден документ, відомий нам, не говорить за смерть Петрикову. Тимчасом цей факт неодмінно занотували-б вороги. Врешті, за це можна було хоч із запізненням довідатися. Але-ж усі, хто згадував за Петрика пізніше (після 1700 року) — Кочубей у своєму донесінні й виказах р. 1708 ⁶⁾), Величко в своєму „Літопису“ (1720-ті роки) ⁷⁾), не кажучи вже за Д. Забілу (в доносі р. 1699) ⁸⁾), — ні слова не казали за його смерть. Навпаки, видно, що вони за тую смерть не знали, навіть немов-би згадували за Петрика, як за живу ще людину. І в доносі Д. Забіли закид гетьманові що-до інспірування Петрика був цілком актуальний лиш тоді, коли Петрик ще являв певну загрозу за-для московської політики. Припускаємо, що доручення р. 1700 московським по-

¹⁾ Юбілейний Збірник У.А.Н. на пошану акад. Д. І. Багалія — Київ, 1927, —ст. 738—739.

²⁾ Ibid., 738.

³⁾ Див. нашу працю „Мазепа й повстання Петра Іваненка (Петрика)“. — Записки Історично-Філологічного Відділу ВУАН, кн. XXIII, ст. 189—219.

⁴⁾ Див. нашу статтю „До історії повстання Петра Іваненка (Петрика)“. — Зап. Істор.-Філол. Відд. ВУАН, кн. XIX, стор. 226—230. Докладніше походження легенди про смерть Петрикову р. 1696 автор має з'ясувати в монографії про повстання Петра Іваненка (Петрика), що над нею він тепер працює.

⁵⁾ Див., приміром, Яворницький, Источники для истории Запорожскихъ козаковъ, I, 965 (1705 р.); Доклады и приговоры Сената, т. V, кн. 2 (1715 р.), ст. 1145; та інші.

⁶⁾ Зап. Іст.-Філол. Відд. ВУАН, XXIII, 199 і далі. Див. Чтенія въ имп. Обществѣ Истории и Древностей Россійскихъ при Московскомъ Университетѣ, 1859, кн. I, ст. 125, 132, 149; Древлехранилище РСФРР, Архів Міністерства Закордонних Справ, „Дѣла Малор.“, 1708 р., № 19, арк. 133—134, 149—151.

⁷⁾ Літопис Величка, т. III (Київ, 1855), 94—95, 102—125, 134—135, 157—158.

⁸⁾ Чтенія Моск. Общ. Ист. и Др., 1859, I, 25—28; Костомаров, Историческія монографіи и изслѣдованія, кн. VI, т. XVI. Мазепа и Мазепинцы (СПБ, 1905), ст. 481—483.

сланцям до Січі Жедринському та Фролову з'ясувати, де перебуває й що робить Петрик ¹⁾), — і зв'язано було як-раз із справою Забіли. Позиція Величка що-до Петрика взагалі дуже цікава. Безперечно, Величкові ходило про те, щоб цілком вигородити В. Кочубея з цієї справи. Він мало не однаково з Кочубеєм (р. 1708) освітлює цю справу й провину всенюк складає на Мазепу. Проте, Величко мусів був знати за родство Петрика й Кочубея, міг знати й те, що Кочубей був причетний до цієї справи. Давно вже зійшли з світу обидва колишні спілники й вороги — Кочубей і Мазепа. Але Величкові треба було цілком зняти будь-яку підозру з родини Кочубея ²⁾), очевидячки тому, що Петрик являв ще активну політичну силу й пізніше, вже в XVIII столітті, може й тоді, як укладав свого твору Величко. Нарешті, цікаві викази Кочубеві р. 1708. Він писав („о давнѣйшемъ подзоре“), що Мазепа виправив до Криму „Петрика, подписа с канцелярії своею, якъ повѣдаеть человекъ Власть Макогонъ, Харьковского уѣзду, и днесъ живъ есть“ ³⁾). Останні слова мабуть свідчать про те, що Петрик ще р. 1708 був живий (принаймні про це знали чи гадали так на Україні). Інакше витлумачити слова Кочубеві не можна. Адже-ж він багато говорить і в інших своїх зізнаннях про те, що Петрика послав до Криму Мазепа. І не на слова якогось невідомого нікому харківського козака тут покликався Кочубей, а на джерела поважніші й певніші. Не дивно, що Макогона й не було до слідства притягнуто (врешті цього не обстоював і Кочубей) ⁴⁾. Московський уряд з інших, певніших джерел міг знати, що „воръ и измѣнникъ Петрушка“ ще живий, і свідчення Макогонове йому не було потрібне. З другого боку, Кочубей докладно зупиняється на Петриковій справі і взагалі на зносінах Мазепи з Кримом ⁵⁾), очевидячки тому, що ця загроза ще р. 1708, надто-ж за часів Північної війни й пересправ тазмних Мазепи з Швецією й Польщею, мала цілком реальний характер. Справа Петрикова знов ставала на кін українського політичного життя, і колишній спілник Мазепи — Кочубей добре пам'ятав, як-ото рр. 1691—1692 тую справу Мазепа йому на карб поставив ⁶⁾). Якщо наше

¹⁾ Зап. Іст.-Філол. Відд. ВУАН, XIX, 230.

²⁾ Дуже цікаво, що частина Кочубеєвої родини дуже близька була до „мазепинців“ (до Апостола) і разом з ними мала емігрувати (Чтенія Моск. Общ. Ист. и Др., 1859, I, 153. Див. Костомаров, 666). Окрім того, велика підозра була на доньку В. Кочубея — Ганну, удову по полковникові Ніженському Обидовському, небожі Мазепи. Її до р. 1710 було ув'язнено у Полтаві, а потім перевезено до Глухова, де вона мала мешкати хоч вільна, але без права будь-куди виїздити (Костомаров, 738—739). Див. Судієнко, Матеріали для отечественной истории, т. II — Київ, 1855, — ст. 155; Матеріали воєннотушеного архива Главнаго Штаба, т. I — СПб., 1871, ст. 686.

³⁾ Арх. Мін. Зак. Спр., „Дѣла Малор.“, 1708 р., № 19, арк. 149—150. Див. Зап. Істор.-Філол. Відд. ВУАН, XXIII, 199.

⁴⁾ Див. Зап. Істор.-Філол. Відд. ВУАН, XXIII, 200.

⁵⁾ Чтенія Моск. Общ. Ист. и Др., 1859, I, 103—105, 106—107, 124—125.

⁶⁾ Про взаємини Кочубея й Мазепи в зв'язку з справою Петрика — див. Юбілейн. Збірн. УАН на пошану акад. Д. І. Багалія, ст. 724 і далі; Зап. Іст.-Філол. Відд. ВУАН, XXIII, 189—219.

тлумачення правдиве, Петрик був живий (або, принаймні, так гадали, зокрема Кочубей) р. 1708. Де він перебував і що він міг робити?

Події 90-х років XVII ст., безперечно, звязали Петрика з політикою Кримського ханства. Кримський уряд мав дозволити йому побудувати „городок“ у Криму, де він мав-би свою резиденцію і з прибутків тієї околиці жив¹⁾. Але незабаром здибуємо Петрика на Білгородщині. Там, десь коло Тягиню (Бендери) він і жив²⁾. Цікаво, що підчас походу р. 1696 Петрик іде з Білгородською ордою і з нею-ж, певне, вертає³⁾. Цілком можливо, що й далші роки після 1696 року Петрик перебував на Білгородщині, де йому мабуть призначено було резиденцію. Що могло спонукати його там отаборитися? Передусім, безперечно, близькість до Правобережної України, надто-ж Правобережної Наддніпрянщини, що на неї особливу увагу й надію покладав Петрик у своїй політиці⁴⁾. Далі, перебуваючи на Білгородщині, Петрик близько був до Туреччини, Молдавії й Польщі⁵⁾, де мабуть сподівався знайти собі підтримку, щоб утворити міцний осередок антимосковської політики й пропаганди. В той-же час територія Білгородщини до дружнього йому Кримського Панства належала. Нарешті, тут Петрик був цілком по-за всякою небезпекою з боку Москви, що після подій рр. 1695—1696 мало не аби-яке значіння. Як жив там Петрик і що робив — не знаємо. Цікава, до речі, звістка р. 1694, переказана від гетьмана до Москви, про те, що Петрик ніби-то побусурманився, себ-то прийняв мусулманство⁶⁾. Московський уряд добре зрозумів вагу цієї звістки. З Москви писали гетьманові: „а буде воръ и измѣнникъ Петрушко подлинно обусурманился, и потому чаятъ, что впред прелести ево воровской запорожцы и лехкомысленные люди вѣрять не будутъ и вмѣнятъ ево ни во что“⁷⁾. Будь-що-будь, Петрик одірваний і ізольований

¹⁾ „Было уж... беспутнику (= Петрикові) указано за Перекопъ... у озера Ханского мѣсто, чтоб там се... (зотліло. — О.) городокъ построилъ“ — писав полтавський полковник Гердик гетьманові 9 вересня р. 1692 (Арх. Мін. Зак. Справ, „Дѣла Малор.“, 1692 р., № 18). „А Петриковы велено город осаживати в Кардашинѣ, для соли, чтоб соль под его началством была, и чтоб своевольные к нему збирались“ — писав переволоченський дозорця Рутковский гетьманові 21 травня р. 1693 (Арх. Мін. Зак. Спр., „Дѣла Малор.“, 1693 р., № 39).

²⁾ Татарські бранці казали р. 1695 (у квітні), що Петрик „в бѣлогородскихъ селахъ, блиско Тягинъ (= Бендери) обрѣтаетца и волоховъ тамошнихъ по приказу ханскому мѣсечной кормъ себѣ беретъ“ (Яворницький, Источники, I, 586). До речі, „Стефанъ Ивановичъ, гетманъ от хана“ (р. 1692) звався „Стецик Тягинскій“ (Арх. Мін. Юст., „Дѣла Мал. Пр.“, ст. № 6025/214, арк. 71—73).

³⁾ Зал. Іст.-Філ. Відд. ВУАН, XIX, 228—230.

⁴⁾ Див. Юб. Зб. УАН на пошану акад. Д. І. Багалія, ст. 737—738. Петрик ще з р. 1693, здається, брав участь у татарських акціях (походах) на Правобережжя (Яворницький, Источники, I, 502—503, 506).

⁵⁾ Р. 1691 гетьмана повідомляли про те, що „Петрушка хочет итти к королю“ (Арх. Мін. Юст., „Дѣла Мал. Пр.“, кн. 62, опис, серпень).

⁶⁾ Відд. рукоп. бібл. Київ. Унів., збірка Судієнка, № 97, ч. V, ст. 1018 („которой (= Петрик) уже в Крыму обусурманился“).

⁷⁾ Ibid., ст. 1021.

був од Гетьманщини. Ні урядова партія на чолі з гетьманом, ні колишня опозиційна старшина, ні навіть Запоріжжя не могли-б його підтримати. Врешті, і соціальні мотиви Петрикового повстання й особисті заміри гетьмана Петрика не могли до нього прихилити керуючі кола українські¹⁾. Карловицький трактат р. 1699²⁾, очевидно, позбавив Петрика змоги провадити легально політичну діяльність і унеможливив офіційну підтримку з боку Криму та Туреччини. Але тая-ж Карловицька угода, безперечно, одкривала Петрикові надію на турецько-татарський реванш. Це й дало йому змогу, хоч може вже як приватній людині, й надалі мешкати й діяти на території Кримського ханства (або Отоманської Імперії). Північна війна, успіхи шведські та польські й зростання турецько-татарської потенції, безумовно, були на-руч Петрикові. Таємні зносини Мазепи з Кримом, Білгородщиною, що, живовидячки, весь час не припинялися, а після 1700 року ще пошвавішали, мабуть були не випадкові³⁾, так само, як і таємні зносини колишнього спільника (й свояка) Петрика — полтавського полковника І. Іскри з Кримом⁴⁾. Проте, очевидно, безпосередніх стосунків з Петриком українські владуші кола не мали й не могли мати. Врешті, не турецько-татарські справи тоді український уряд цікавили. Тим-то за Петрика й немає згадоқ од того часу.

Лиш українсько-шведська угода й повстання проти Москви немичуче українську справу переводили на рейки турецько-татарської політики й українсько-татарської спілки. Полтавська катастрофа надала цьому величезної міжнародної ваги. І коли конституція 1710 року ствердила давній постулат, що „всегда пріянь суспѣдская Панства Крымского есть потребна... на которую бы окрестные панства заглядуючися, не дерзали порабощенія себѣ Украины желати и оную въ чомъ колвекъ насильствовати“⁵⁾, а українсько-кримська угода 1711 року, на фоні союзу України з Швецією та Туреччиною й шведсько-турецької протекції, поно-

¹⁾ Про це див. Юб. Зб. УАН на пош. Д. І. Багалія, 731—732; Зап. Іст.-Філ. Відд. ВУАН, XXIII, 195, 203, 213.

²⁾ Див. Соловьевъ, Исторія Россіи съ древнѣйшихъ временъ (вид. „Общ. Польза“), кн. III, ст. 1228—1235.

³⁾ Див. Чтенія Моск. Общ. Ист. и Др., 1859, I, 103—105. „Близкій боку его (= гетьмана) теперь особа, мѣючи нѣ которого недавнаго часа у себе гостей знатныхъ, и при разговаяхъ, въ бесѣдахъ бывающихъ, коли споменено татаръ, якъ зъ ними въ прошлыхъ лѣтѣхъ воевалося, tedy тотъ особа сказалъ: „Дайте вы той рѣчи теперь покой! Ти люде будутъ намъ въ скорѣ потребнѣи“ (ibid., 107).

⁴⁾ „Регменту ево (= гетьмана) Полтавской полковник Иван Искра імѣл тайно кореспонденцию и согласие с ханомъ Крымским и бѣемъ Перекопскимъ и уже было и полкъ свой, кромѣ старшины, к тому жъ наклонил, чтобъ быть в согласіи с Кримом, а великому государю противными“. Гетьман, коли довідався про це, Іскру „от того Полтавского полку отлучилъ тайнымъ способомъ, не оскорбляя ево ничемъ, якобы на время, не давъ знать никому, за какое преступление; понеже явнымъ способомъ и вскорости, для казаковъ того полку, и мѣющихъ с нимъ единю намѣреніе, взять ево и карать невозможно“. Такъ повідомляв гетьман московський уряд р. 1703 (Арх. Мін. Юст., „Дѣла Малор. Пр.“, кн. 94. Див. Соловйов, III, ст. 1396).

⁵⁾ Чтенія Моск. Общ. Ист. и Др., 1859, I, 246 (арт. III конституції 5/IV р. 1710).

вила давнє України з Панством Кримським братерство й колегацію военну¹⁾,— Петрик міг легко сказати „нынѣ отпускаеши“. Смерть Мазепи й зміни в українському уряді могли полегшити й персональні звязки Петрика з українськими урядовими колами і уможливити його участь в акції Орлика. Російсько-турецька війна й Прутська угода 1711 р., в звязку з дальшими дипломатичними пересправами, широкі перспективи відкрили українській політиці й немов-би наближували до реалізації давні плани й мрії Петрика що-до Правобережної України, що-до відродження держави Богдана Хмельницького, хоч і в иншій формі політичного ладу. Грізною примарою встає ця тінь минулого перед московським урядом і українським урядом Скоропадського. Фельдмаршал Шереметев р. 1712 сповіщав Сенат про те, що „пріѣзжалъ къ нему гетманъ Иванъ Скуропацкій и предлагалъ, чтобъ быть при немъ бригадѣ или полку къ прежнимъ въ прибавку, ибо вору измѣнники Орликъ и Петрикъ со всѣми такими жъ единомышленниками, увѣлавъ, что при немъ полковъ мало обрѣтается, и Орликъ хочеть въ Чигиринѣ себя офундовать“...²⁾ Та хоч з великим ентузіазмом зустріла людність Правобережної України визволення підчас походу Орлика р. 1711³⁾, але татарські руйнації, плюндруючи Українську землю⁴⁾, заплямували й ідею українсько-татарської спілки, а остаточна згода Туреччини з Росією р. 1713 поклала край сподіванням українського уряду на допомогу з цього боку⁵⁾. Звичайно, дальші розшуки в архівах московських і закордонних (зокрема, турецьких) та особливо в архівах орликівців можуть дати ще новий біографічний матеріал за-для Петрика. Але політичну кар'єру Петрикову було закінчено, цей раз мабуть назавсиди. Не знати (поки-що) його дальшої долі. Може, зійшов він з світу підчас останньої боротьби, може він пішов (р. 1714) за Орликом на да-

¹⁾ Чтенія Моск. Общ. Ист. и Др., 1847, I, відд. III, ст. 44—50; Костомаров, 737—738; Яворницький, Історія Запорозжкихъ козаковъ, т. III (СПБ, 1897), ст. 479—480.

²⁾ Доклады и приговоры Сената, т. II, кн. 2, ст. 390. Звичайно, ця звістка вимагає спеціальних архівних розшуків. Отже не випадкова мабуть згадка одного пам'ятника („Хронологія високославныхъ ясновельможныхъ гетьмановъ“): „между тѣмъ татаре Петрика и Орлика, перекинувшись до нихъ, гетманами были назвали и съ ними на Русь въ войны выходили“ (Южнорусскія лѣтописи, вид. М. Білозерського, т. I — Київ, 1856, — ст. 120). Будь-що-будь, це поєднання Петрика й Орлика, очевидно, не випадкове. Зважаючи на вказівку документу р. 1712, не можна припустити, що „запорожскій козакъ („атаманъ“) Петрикъ“, „который отъ противной стороны шелъ съ повинною къ государю и въ которое имѣлъ словесное донесеніе“ (його р. 1710 забив був у Кореуні компанійський полковник Ковбаса), й Петро Іваненко — одна особа. (Про цей епізод див. Судієнко, Матеріали, т. II, ст. 16—17; Яворницький, Істочники, II, 1785). Цікавий матеріал для історії політики Орлика того часу — в праці J. Feldmana, Polska a sprawa Wschodnia 1709—1714 (Kraków, 1926).

³⁾ Костомаров, 738—739. Про похід р. 1711 — Див. Яворницький, Історія, III, 494 і далі.

⁴⁾ Костомаров, 740—741.

⁵⁾ Костомаров, 760. Див. Соловйов, IV, 99; Яворницький, Історія, III, 508—509.

леке вигнання¹⁾, а може за звичкою й віком (йому мабуть не менш було від 50 літ) колишній „ханський“ гетьман, живе кільце 1692 і 1710 рр., лишився там, на своїй новій — татарській батьківщині тихо й глухо доживати бурхливого віку — свого й своєї епохи.

Проф. Олександр Оглоблін.

Нездійснений архітектурний проєкт.

(До історії Катеринослава).

Жадна доба в історії України не відзначалася таким інтенсивним будуванням міст, як остання чверть XVIII сторіччя. У зв'язку з жвавою колонізацією країни після скасування Запорозької Січи, з одного боку, з поширенням торговельних зносин через чорноморські порти, з утворенням нових адміністративних центрів, з тими блискучими надіями, які покладав російський уряд на майбутнє значіння країни, у зв'язку з усіма цими умовами, ми бачимо тут надзвичайну картину будування міст; досить зазначити, що мало не всі сучасні міста Херсонської та Дніпропетровської округи за невеличкими винятками, було засновано за цей період. Частину міст засновували тільки як повітові центри, хоч і для них брали на увагу торговельне значіння пункту, шляхи сполучення, то-що; частина цих міст існує і до наших часів, як от Павлоград, Маріюпіль, Новомосковськ, Ольвіопіль, деякі — втратили значіння міст, як Нікопіль, Новопавловськ, деякі не були зовсім добудовані, як Слов'янське на Лисій горі, Саксагань, то-що²⁾. Уряд не надавав великого значіння архітектурі, взагалі зовнішньому виглядові цих міст; собор, будинок для представників уряду, повітові установи, торговельні „ряди“, вулиці, проведені геометрично правильно, з обов'язком для „обывателєй“ будувати свої двори, не порушуючи правильности загального плану³⁾. Ось ті вимоги, що їх ставили, будуючи такі міста.

Поруч з такими повітовими містами виникають і міста, що на них, ще перед заснуванням їх, уряд покладав великі надії, яким він призначав наперед видатну роль, не тільки як місцевим центрам, але й центрам з унесвітнім значінням. Такі були Херсон, Катеринослав та Миколаїв. На будування їх, переважно двох перших, витрачали щедро кошти, цілі армії робітників вільних та невільних працювали над ними. Потьомкін викликав найкращих архітектів з Росії та й з-за кордону для будування приміщень для різних установ, палаців для Катерини, на час її приїзду,

¹⁾ Костомаров, 765.

²⁾ Дніпроп. крайарх. фонд. Канцел. Новор. Губ., в. 131, № 4295, арк. 65.

³⁾ Дніпроп. крайарх. ф. Нам. Правл., А. в. 6, № 130, в. № 7, № 142, в. 20, № 1066, в. 128, № 2903, в. 165, № 6108.

соборів. Тут працювали відомий архітект Старов ¹⁾, Де Воланъ ²⁾, Буржуа ³⁾, Варезет ⁴⁾, Вехтель, Лаллемель ⁵⁾, та инш. Будуючи ці міста, мали сподіятися такі пам'ятки мистецтва, які-б відповідали пишному призначенню міст, і відразу поставили-б їх на відповідне почесне місце між європейськими центрами.

Не все, що почали будувати, було закінчено. Війна, смерть самого Потьомкіна, а згодом і смерть Катерини внесли чималу зміну в проєкти. Війна потребувала великих коштів, і будівельна діяльність хоч і не завмирає, але все-ж не розвивається так, як перед війною; наступник Потьомкіна на всіх посадах, Зубов, не хотів закінчувати те, що почав будувати Потьомкін, і почав нове місто Вознесенськ; народження Одеси затулило незакінчені міста, а щасливі місцеві обставини забезпечили Одесі перевагу над ними в торговельному та економічному життю країни. Тому, звичайно й не було здійснено чималої частини попередніх проєктів в справі будування міст. Треба пам'ятати, що до наших часів не збереглося усе те, що було збудовано. Таким чином ми в дійсності мало знаємо про те, якими мали бути ці міста, що на збудування їх призначали так щедро гроші і притягували кращих представників сучасного мистецтва. Тим-то варта уваги кожнісінька дрібниця, що може висвітлити цю сторінку з історії мистецтва на Україні ⁶⁾.

Найменше відомо нам, як гадали були збудувати столицю країни Катеринослав, місто, що, як мріяв Потьомкін, мало перевершити Петербург і прославити царицине ім'я. Збереглися правда, плани ⁷⁾ міста та проєкт Потьомкіна; з них видно, як широко й розкішно хотіли збудувати Катеринослав. Тут, як відомо, Потьомкін пропонував заснувати „судилище на подобі древнихъ базиликъ... Лавки полукружіємъ на подобі Пропилей или преддверія Аѳинского съ биржею и театромъ по срединѣ, Палаты государскія, гдѣ жить и г. губернатору во вкусѣ Греческих и Римскихъ зданій, имѣя посрединѣ великолѣпную и пространную сѣнь“ ⁸⁾ і т. инш. Усі ці

¹⁾ Сборникъ военно-историч. матеріаловъ. вып. VIII. Бумаги кн. Г. А. Потемкина-Таврическаго. 1790—93, подъ ред. акад. Н. Ф. Дубровина СПб. 1895, стор. 52, № 80.

²⁾ А. А. Скальковскій, Хрон. обзор. истор. Нов. края, т. I, 20.

³⁾ А. А. Скальковскій, Хронол. обзор., т. I, 162.

⁴⁾ А. А. Скальковскій, Хрон. обзор. т. I, 204.

⁵⁾ Рукописи „Одесск. Общ. Ист. и Древн.“, № II, 14—48. Одеск. Держ. музей Історії та Археології.

⁶⁾ Д. І. Багалій, Заселення південної України. Харк. 1920, ст. 42, 47.

⁷⁾ Надруковано: Д. И. Эварницкій. Вольности Запор. козаковъ, СПб 1898 (план 1786 р.)

Зап. Од. Общ., т. II. (план 1792 р.). Акад. П. А. Тутковський у „Матеріяли для бібліографії мапознавства України ч. I“, К. 1924 р., під № 491 а, помилково зазначив Зап. Од. Общ. т. XXIII.

Дав. М. М. В (ладиміровъ). „Старые планы Екатеринослава. Екатерин. Юбилейный Листокъ, 1887, № 15, ст. 137—8.

⁸⁾ Начертаніе города Екатеринослава. Собственноручныя бумаги кн. Потемкина-Таврическаго, Русскій Архивъ, 1865, изд. II, стор. 723.

спорудження розміщувалися навколо широкого майдану, і це коло замикав величній собор Преображення, „въ знакъ, что страна сія изъ степей безплодныхъ преобразена попеченіями (цариці) въ обильный вертоградъ, и обиталище звѣрей въ благопріятное пристанище людемъ, изъ всѣхъ странъ текущимъ“. Цікаве те, що тільки прототип собору було певно зазначено в проєкті Потьомкіна, поруч з іншими невизначеними вказівками на зразки „грецького та римського“ стилю. Тут ми читаємо, що собор мав бути „въ подражаніе св. Павла, что внѣ Рима“¹⁾. З іншого джерела, яке не може дорівнювати цьому, з біографії Потьомкіна та споминів про нього його небожа, Самойлова²⁾, ми знаємо, що він хотів, щоб собор цей був більший завдовжки за собор св. Петра в Римі на „аршинчикъ“.

Цікава доля цих вказівок: на них дослідники не звернули належної уваги. Це цілком зрозуміло. Рим та собор св. Петра — це така тісна асоціація, яку не легко розірвати. Собор св. Петра в Римі є символ величності, символ велетенського храму, і здавалося, природньо у Потьомкіна могла з'явитися ідея збудувати храм не тільки такий-же завбільшки, ба навіть більший за нього.

Так розумів справу А. Г. Брікнер, який писав, що „храмъ этот долженъ былъ походить на храмъ св. Петра въ Римѣ“³⁾. Але все-ж залишалася вказівка на храм св. Павла, яку не можна одкинути, як помилку. І ось ми бачимо спроби погодити цю розбіжність джерел. Першу спробу зробив ще А. А. Скальковський. Він висловився так: Преображенський собор „судя по дошедшимъ до насъ планамъ долженъ былъ въ размѣрахъ соперничать съ церковью св. Петра и Павла въ Римѣ“. За ним пішов редактор опису Херсонщини⁴⁾.

Тимчасом у Римі зовсім немає собору, присвяченого разом Петрові та Павлові, а існують окремо храми св. Петра та Павла. Виходить, що цю спробу розв'язати незгоду джерел не можна визнати за вдачу.

Інакше поставилися до цієї незгоди історик Катеринослава М. М. Владиміров та академик Д. І. Багалій. У своїй юбілейній книжці Владиміров, цитуючи слова „начертанія“ про „подражаніе св. Павлу внѣ Рима“, зробив таку примітку: „Характерная ошибка. Соборъ въ Римѣ св. Петра, а не Павла“⁵⁾. Цілком справедливо. Собор у Римі — св. Петра так, але тут мова мовиться про собор по-за Римом. Д. І. Багалій висловився ще виразніше; в першому виданні своєї праці про колонізацію Катеринославщини він писав: „соборъ св. Павла, что въ Римѣ (очевидно Потемкинъ

¹⁾ Там-же, стор. 723.

²⁾ А. Н. Самойловъ, Жизнь и дѣянія кн. Г. А. Пот.-Таврич. Русскій Архивъ, 1867, III, стор. № 1232.

³⁾ А. Г. Брикнеръ, Потемкинъ. СПб. 1891, стор. 92.

⁴⁾ А. А. Скальковскій. Хрон. обозр. т. I, ст. 189—190. Матеріали для оцѣнки земель Херс. губ. т. VI Херс. у., стор. 127.

⁵⁾ М. И. Владиміровъ, Первое столѣтіе города Екатеринослава 1787—1887. Екатериин. 1887. стор. 68, прим.

хотѣлъ сказати св. Петра)¹⁾; в другому виданню читаємо те-ж саме („думка була св. Петра“)²⁾.

Отож виходить буцім-то Потьомкін, сам не знав, що йому взяти за зразок храму в місті, „посвященномъ славі имени“ Катерини, а разом і його, як творця, ініціатора, і навіть не знав, що величній собор Риму присвячено св. Петрові, а не Павлові?

Здається, це непорозуміння цілком випадкове, бо в словах проєкту написано виразно: „храмъ св. Павла, что внѣ Рима“, а не в Римі, як читає Д. І. Багалій. І справді, в сучасному Римі існує собор, що його збудував цісар Костянтин Великий по-за мурами тогочасного Риму, над гробницею апостола Павла, і зветься храм св. Павла по-за мурами, „Santa Paolo fuori le mura“³⁾. Спочатку це була велика базиліка, з трьома навами, на її місці ще в IV стор. за цісаря Гонорія було збудовано базиліку на п'ять нав, що зазнала чималої шкоди через пожежу р. 1823, і її реставрували допіру р. 1877. Отож, наприкінці XVIII в., коли шукали зразків для розкішного собору Катеринослава, вона ще існувала. Це була одна з найкращих базилік Риму; Верман характеризує її як „блискучу базиліку“, що одрізнялася од інших базилік, серед них і од базиліки св. Петра: звичайно колони середньої нави звязували одну з одною прямим антаблементом, і тільки бічні — арками. Тут і в середній наві колони були звязані півциркульними арками, і через це базиліка виглядала ще краще — була вища й легша.

Собор св. Петра в Римі, заснований за Костянтина Великого як базиліка з п'ятьма навами, був цілком перебудований у XVI стор. за планами славнозвісного Браманте. Звичайно, за дванацять віків, вимоги, що ставлено мистецтву, змінилися, і новий храм не нагадував попередньої базиліки ані планом, ані зовнішнім виглядом: архітект надав йому в плані форму хреста, і покритв цей хрест велетенською банею. Згодом, до нього добудовано величезний фасад, вже в XVII стол.

Отож, той, хто хотів будувати храм, мусів обрати за зразок або базиліку св. Павла по-за мурами Риму, або собор св. Петра — з його хрещатим планом і типовою банею Браманте.

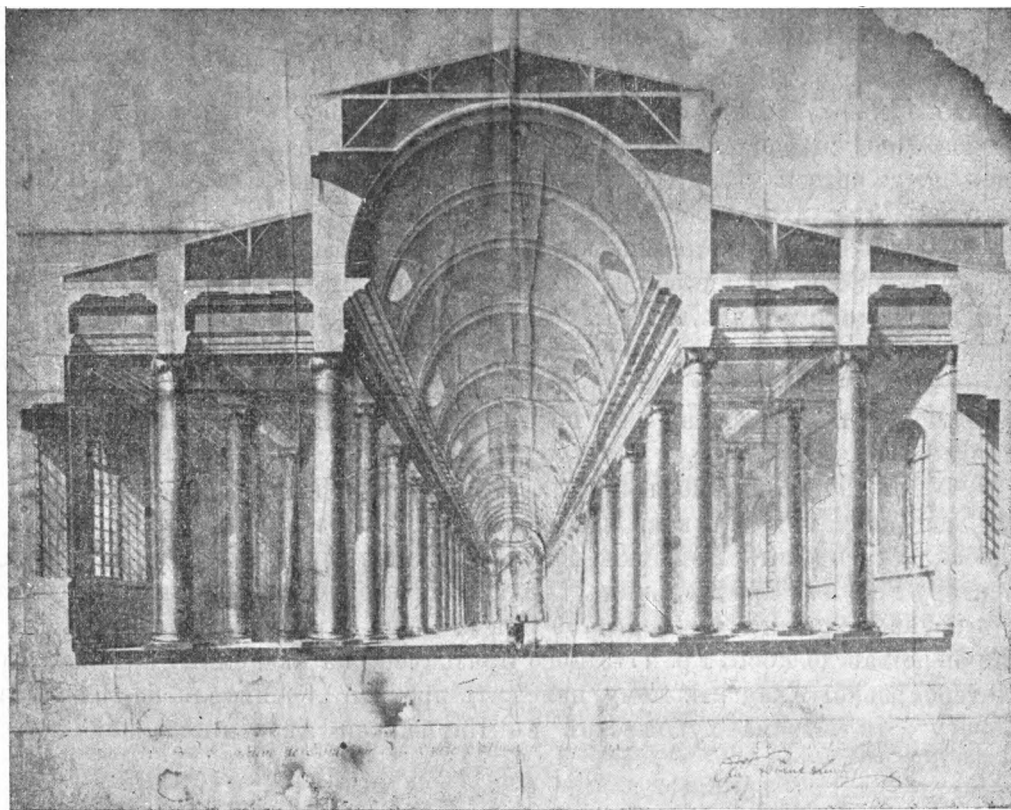
Котру з двох пам'яток мистецтва міг обрати за зразок Потьомкін? А ригірі можна сказати, що тільки базиліку св. Павла. Для цього досить згадати взагалі, чим почали захоплюватися в мистецтві наприкінці XVIII ст.; це була доба, коли починав панувати в Європі класицизм, коли після рококо з його зламаними лініями, розкішними оздобами в мистецтві, після ускладненого пишного етикету — в побуті, почали прагнути до античної простоти життя, архітектури, цілого мистецтва. Це була доба захоплення всім античним, яку відомий історик побуту, Забелін схарактеризував такими словами: „всѣ умы были исполнены греками и римлянами и ничего

¹⁾ Д. И. Багалій, Колонизація Новоросійського края и первые шаги его на пути культуры. К. Стар. 1889, т. 25, ст. 453.

²⁾ Д. И. Багалій, Заселення Південної України, Харк. 1920, 46.

³⁾ К. Верманъ, Исторія искусства всѣхъ временъ и народовъ, т. II, 24—25.

кругомъ себя не хотѣли видѣть“. Під дужим впливом європейських ідей опинилася й Росія. В останній чверті XVIII стол. в Петербурзі ми бачимо в усіх галузях мистецтва захоплення античною культурою, і це виразно позначилося на мистецтві; у столиці Росії та її околицях працюють Старов, автор Троїцького собору Олександро-Невської Лаври та Таврійського палацу, Камерон — автор павільйонів Царського села та галереї Павловська, і низка інших майстрів, що були представниками того-ж стилю ¹⁾).

Проект Катеринославського собору.

Підпис: „Vue Perspective de L'Interieur de L'Eglise Cathedrale projectée pour la S-te ville de Catherinoslave“. Нижче власноручний підпис: „Князь Потемкинъ“.

Треба мати на увазі, що в мистецтві тих часів не дуже яскраво відрізняли пам'ятки класицизму та раннього середньовіччя, і форми романської базилики поширюються поруч з античними зразками. І не тільки романські базилики, а навіть і пізніші готичні пам'ятки впливають на російське мистецтво ²⁾. Вплив цих ідей відбився і на проєкті собору в Катеринославі. Як відомо, його не було здійснено і р. 1787, під час подо-

¹⁾ И. Грабарь, История русского искусства, т. III, стор. 361—388.

²⁾ И. Грабарь, op. cit., т. III, ст. 320—21.

рожи Катерини II „въ полуденныя страны“, закладено урочисто фундамент собору, про який імператор Йосип Австрійський, що брав у цьому участь, казав: „Катерина поклала першу цеглину, а я... останню“, передбачаючи, що собору не буде збудовано. Він мав рацію. Пізніш, надбудований фундамент цього собору являє собою огорожу сучасного собору. Цього останнього собора збудовано р. 1835, і він не має нічого спільного з попередніми проєктами ¹⁾).

Від першого проєкту собору не залишилося нічого окрім дуже цікавого рисунку з підписом Потьомкіна; цей рисунок зберігсь у музею старої Одеси ²⁾, і фотографію з нього ми подаємо тут.

Тут ми бачимо типову п'ятинавову базиліку, з тією відміною, що середню наву вкрито коробовим склепінням. Досить поглянути на малюнок, щоб переконатися в правильності попереднього апріорного висновку: за зразок цього храму могла бути тільки базиліка св. Павла по-за мурами Риму, а не собор Св. Петра в Римі.

Можливо, що обираючи за зразок храму базиліку св. Павла fuori le mura, як одну з найкращих, блискучих базилік давнього Риму, Потьомкін усе-ж-таки мріяв, що цей новий храм буде більший не то за цю базиліку, ба навіть і за храм св. Петра. Так поставивсь до вказівки на храм Петра автор замітки про Катеринослав, Гладкий; він писав, що з храмом у Катеринославі „въ пространствѣ, слѣдовательно и въ великолѣпїи могла бы равняться развѣ одна церковь св. Петра въ Римѣ“ ³⁾.

У нас не залишилося певних відомостей про автора цього проєкту. На одеському примірникові підпису немає. Але з інших джерел відомо, що скласти проєкта Потьомкін доручив „знаменитому иностранному архитектору Геруа ⁴⁾“. Про діяльність Геруа відомостей маємо обмаль. Працювати він почав у Франції, і там р. 1759 був за члена Паризької Академії. Згодом він переїхав до Росії, і р. 1775 його призначено на академіка архітектури Петербурзької Академії. Йому належать проєкти „Госпиталя на Невскомъ берегу“, та „Храма художествъ въ Парижской Академіи“ ⁵⁾. На жаль,

¹⁾ С. Г. Черновъ, Матеріали. Екатер. юбилейный Листокъ 1887 г. № 2, ст. 10—11. Закладка собора там-же. № 7, стор. 61.

²⁾ Одеський державний художній музей „Старої Одеси“, зала 9. № 1, 109. Каталогъ картъ, плановъ, чертежей и рисунковъ, хранящихся въ Музеѣ Имп. Одесскаго Общества Исторіи и Древностей, сост. А. Л. Б.-Д. Одесса 1888, стор. 56. № 55. „Внутренняя колоннада Катеринославскаго Преображенскаго собора, предположеннаго къ построенію въ 1787 г. гравир. съ собственноручною подписью князя Потемкина. Н. П. М. въ з. м.“. Е. Г. Оксманові, що надіслав мені фотографію з цієї гравюри, складаю щирю подяку.

³⁾ Историческая и статистическая записка о городѣ Катеринославѣ сообщена Об-ву д. чл. Екатер. губернаторомъ А. Я. Фабромъ. Составлена Кол. Секр. Гладкимъ. Вѣстникъ Имп. Русск. Географ. Общ., за 1853 г., кн. V, отд. IV, ст. 6.

⁴⁾ Историческая и статистическая записка о городѣ Катеринославѣ. Составлена Колл. Секр. Гладкимъ. Вѣстникъ Имп. Русск. Географ. Общества, за 1853 р., кн. V, отд. IV, стор. 6.

⁵⁾ Императорская С.-Петербургская Академія Художествъ съ 1764—1914 г. подъ ред. С. Н. Ковдакова, т. II, стор. 315.

я не знаю, щб збудував він на Україні або в Росії. У кожному разі в Катеринославі він працював не довго. Р. 1792 В. В. Каховський, правитель Катеринославського намісництва, писав так Катерині: „...подношу при семъ копію плану г. Екатеринослава, какимъ образомъ онъ выстроиться предполагается, также планы окончательнымъ и начальнымъ строеніямъ и планы данные мнѣ покойнымъ генераль-фельдмаршаломъ (Потемкинымъ), дому намѣстническаго правленія и мосту на р. Днѣпрѣ. Присовокупя здѣсь ...планъ г. Екатеринослава съ окрестностями и описаніе оныхъ ...Пріємлю дерзновение ...всеподданнѣйше донести, что церковь, которая начата была строиться по сдѣланному плану архитекторомъ Геруа, и которой фундаментъ выведенъ былъ въ 1788 г., приказалъ покойный ген. фельдмаршалъ строеніемъ оставить, и выписавъ изъ С.-Петербурга архитектора Старова поручилъ ему сдѣлать новый планъ, и городу и церкви. Планъ города былъ мнѣ отданъ, который и препровожденъ отъ меня въ Намѣстн. Правленіе. По сему розбиты нынѣ кварталы, означены мѣста гдѣ быть какимъ строеніямъ, и роздаются подъ построенія домовъ частнымъ людямъ. Плана же церкви я не получалъ, и не извѣстенъ, былъ ли оный апробованъ. Планъ дому Намѣстническому Правленію хотя и отданъ мнѣ, но строить оной предполагалось по окончанію войны. 8 казенныхъ небольшихъ домовъ строятся по планамъ, врученнымъ мнѣ отъ пок. ген.-фельдм. Онъ ...приказалъ мнѣ занять ими одну улицу, но какое употребленіе назначалъ имъ не сказывалъ. При ген.-губернаторскомъ домѣ не велѣлъ онъ строить никакихъ службъ, видно предполагалъ обратити оный въ публичное зданіе“¹⁾. Як додаток до статті Гладкого надруковано два рескрипти Катерини II Каховському: р. 1792, 7 січня та 23 лютого; порівнюючи їх зміст з наведеним рапортом Каховського Катерині, можна бачити, що перший з них і викликав цього рапорта, бо Катерина наказує Каховському „доставить немедленно копію съ плана сего города, какимъ образомъ онъ выстроиться предполагается, что по оному исполнено и что еще недостроено“; другим рескриптом Катерина повідомляє, що „планы города Екатеринослава и разныхъ въ ономъ строеній“ ухвалила²⁾. Ясно, що рапортъ Каховського було писано між 7 січнем та 23 лютим.

З рапорту В. В. Каховського, якого ми процитували більш ніж вимагало наше питання, вважаючи на значіння його для історії Катеринослава, видно, що перший проєкт собору справді дав Геруа. Чому він не вдовольнив Потьомкіна, або краще сказати — перестав удовольняти його, які нові вимоги поставив він Старову, який план подав Старов, — усе це ще невідоме.

¹⁾ Рукоп. відд. Одесск. Общ. Ист. и Древн., № II, 29—63, арк. 125. Одесск. Держ. Музей Ист. та Арх.

²⁾ Op. cit., Вѣстн. Имп. Русск. Геогр. Общ., 1853, кн. V, ст. 12. Зап. Од. Общ. т. II, 2—3. На плані, надрукованому в II томі Зап. Од. Общ. зазначено, що його ухвалила Катерина 4 лютого 1792 р., як-раз термін цей відповідає датам Катерининих рескриптів Каховському.

У статті Гладкова, яку ми вже згадували, читаємо, що Катеринославський губернатор Хорват надіслав Катерині „планъ величественнаго соборнаго храма, и оттуда не возвращенъ, чрезъ что прекратилась и самая постройка его, ограничившаяся тѣмъ, что успѣли выбутишь только фундаментъ“¹⁾. На жаль, автор не зазначив, на підставі яких джерел зібрав він такі відомості. З нашого документу видно, що припинив будування церкви сам Потьомкін, невдоволений з проєкту Геруа; видно так само, що Каховський не знайшов плана Старова, і навряд чи можна припустити, щоб розшукав його Хорват, наступник Каховського на посаді цивільного Катеринославського губернатора²⁾, отже-ж не ясно, який план „величественнаго храма“ послав Хорват: Геруа або Старова? Остаточо висвітлити це питання можна тільки розшукавши в архівах давнього Петербурга або Москви цей план. До цього можна додати, що в Одеському державному художньому Музею, переховується гравюра (з підписами Моретті та Ціглера) інтер'єру величного спорудження. На гравюрі бачимо теж чотири лінії колон, але середню наву перекрито п'ятьма арками, на яких лежать бані. Середні ряди колон парами підтримують ці арки. В каталозі А. Л. Б.-Д. цю гравюру названо „Внутренность Преображенскаго собора, предполагавшагося къ построению въ 1787 г. въ новосоздаемомъ городѣ Екатеринославѣ“, дарма, що в підпису під гравюрою і словом не згадано про собор і взагалі про призначення будівлі. Підпис такий: „Dedié à son Altesse Monseigneur le Prince Potemkine Tauricien Marechal general des armées de Sa Majesté de toutes Russes Président de college de guere chevalier de tous les ordres de Russie et de plusieurs autre etc etc grand Hetman des Troupes de cosaque de Katherinoslave et de la Mer Noire. Grav. par I. Ziegler. Par son très humble (не розібрано) très serviteur le Chevalier Moretti“³⁾.

Підпис, у якому бракує навіть натяку на те, що тут зображено храм, а так само зміст двох великих картин на першому плані — над колонами, ліворуч та праворуч арки викликали у проф. М. Є. Слабченка сумнів, чи справді на храм призначено цю будівлю. В листі до мене він так передав своє вражіння: „Коли я став приглядатися до гравюри, то побачив 2 речі, що мене здивували. А саме: над капітеллю лівої колони зроблено картину, на якій представлено військовий смотр, попереду війська на коні їздець з шаблею в руках. Над капітеллю правої колони ізнов картина, де турки в чалмах преподносять ключі. Ще далі звернули на себе увагу дві постаті живі, які дивляться вгору, а стоять в шапках“.

Я зупинилася на цій гравюрі через те, що характер цієї розкішної будови справив на мене таке саме вражіння, як і на проф. М. Є. Слабченка. А втім я не можу не взяти під увагу того, що зазначено в ката-

¹⁾ Op. cit., 4.

²⁾ Хорват заступив місце Каховського після смерті його, р. 1794. А. А. Скальковскій. Хронол. Обзор., т. I, стор. 266.

³⁾ Одеський держ. Музей Старої Одеси, № 119. Каталогъ картъ, плановъ, . сост. А. Л. Б.-Д. Од. 1888, ст. 56, № 56.

лові, який складав (під літерами А. Л. Б.-Д.) відомий знавець південної України, А. Л. Бертьє-Делаґард, і який, здається, не міг безпідставно назвати „внутренностью собора“ рисунок якоїсь залі, з Потьомкінового палацу чи що.

Мені здається, що питання про архітектурні проєкти та збудовані пам'ятки в Новоросії кінця XVIII стор., яких залишилося обмаль, має зацікавити наших фахівців мистецтвознавців, і вони повинні висвітлити цю сторінку з історії мистецтва на Південній Україні. Тоді їхні досліді з'ясуять наукове значіння і цих проєктів, отих „поєм колон“.

Н. Полонська-Василенкова.

Знадоби до історії давньої повісти.

I. Повістевий репертуар київських рукописних збірок.

Репертуар та наявний склад давньої повісти, зокрема й надто — давньої повісти української, остаточно ще не з'ясовано, дарма що це, здавалося-б, і є один із неминучих перших ступенів у загальному процесі наукових студій над цим своєрідним, багатим та різноманітним літературним жанром¹). Отож через таке становище справи ми й уважасмо, що своєчасно й корисно буде оголошувати друком навіть часткові відомості, зв'язані з бібліографією давньої повісти.

Ця наша праця й має таке часткове завдання — з'ясувати, а тим самим зробити приступними для дослідників ті повістеві тексти київських рукописних збірок, що про них деякі відомості порозкидані по описах цих збірок, а деякі взагалі ще не опубліковано. З-поміж загального повістєвого матеріалу ми спеціально відокремлюємо тексти повістей українські: всі ті тексти, що мають у мові чи правописі більше-менше ясні українські риси, зазначаємо зіркою.

До списку повістей, що переходять по київських збірках, заводимо тексти повістей, приблизно, в рамках відомих праць Пипіна: Очеркъ литературной истории старинныхъ повѣстей и сказокъ русскихъ (СПб. 1857) та Для любителей книжной старины (М. 1888 — окремо; з додатками — в „Сборникъ Общества Любителей російской словесности на 1891 годъ“, М. 1891)²).

В основу списку ми поклали дані, взяті з друкованих описів київських рукописних збірок, попередю перевіливши їх мало не всі *de visu*, виправивши й доповнивши на підставі пізніше видрукованих окремих

¹) Див. нашу статтю: До студій над давньою українською повістю (Записки Істор.-Філол. Відділу У.А.Н., кн. XVIII, 1928 р.).

²) Дані цих двох праць, присвячених давній повісті, Пипін використав згодом у загальновідомому чотиритомовому курсі „Исторія руской литературы“.

статтів, власних спостережень, то-що. Не ставлячи собі завдання давати в цій праці вичерпливу бібліографію до кожної окремої повісти, ми все-ж-таки вважаємо, що не пошкодить навести найважливіші, ґрунтовні та свіжі бібліографічні вказівки для репрезентованих тут повістей. Наш список обіймає разом 55 окремих повістей (а так само збірок повістей, як от Велике Зерцало) в 149-ти списках (включаючи й уривки, знов-же й окремі оповідання з повістевих збірок, прим. Велике Зерцало, то-що). З-поміж них українські риси в мові та правописі мають 12 повістей у кількості 27-ми списків (Александрія—5, Варлаам та Йоасаф—3, Стефаніт та Іхнілат—1, про Соломона—1, про білий клубок—1, Римські історії—1, Велике Зерцало—7, Преніє живота та смерти—3, про папу Григорія—2, про Андрія Критського—1, „бесѣда о женской злобѣ“—1, про „премудраго младенца“—1). Вважаємо, що наш список не вичерпує всього того повістєвого матеріалу, який фактично є в київських рукописних збірках: докладний перегляд цих збірок, що їх—до речі—аж надто не цілком охоплюють друковані описи, на нашу думку, може ще збагатити поданий список як узагалі повістєвим матеріалом, так і зокрема—повістєвим матеріалом українським.

Далі ми подаємо перелік використаних описів досить численних київських рукописних збірок, зазначаючи в дужках умовні скорочення їхніх назв у цій праці, та наводимо короткі відомості про те, де саме перебувають ці збірки тепер.

Н. Петровъ, Описание рукописей Церковно-Археологического Музея при Киевской Духовной Академіи, Киевъ 1875—1879 (Ц.-П.)¹).

В. Березинъ, Описание рукописей Почаевской Лавры, хранящихся въ библиотекѣ Музея при Киевской Духовной Академіи. Киевъ 1881 (повістей не знайдено)²).

Н. И. Петровъ, Описание рукописныхъ собраній, находящихся въ городѣ Киевѣ. Выпуски I—III. Москва 1892—1904 (П. I, П. II, П. III)³).

С. И. Масловъ, Описание рукописей Исторического Общества Нестора Лѣтописца. Киевъ 1908 (повістей не знайдено)⁴).

С. И. Масловъ, Обзоръ рукописей Императорскаго Университета Святого Владиміра. Киевъ 1910 (У.)⁵).

¹) Мало не всі рукописи передано до Всенародньої Бібліотеки України в Київі (ВБУ), де вони й переховуються; лиш декілька рукописів з вітрин Музею перейшли з іншими музейними речами до Даврського Музею (серед їх і „Четья“ 1489 р.).

²) Разом із іншими рукописами кол. Київ. Дух. Академії збірку передано до ВБУ.

³) З описаних тут збірок рукописи мітр. Макарія та Мілецького м-ря переховуються в ВБУ, як і всі інші рукописи кол. Дух. Академії; рукописи Київської Лаври, Михайл. м-ря та Софійського собору передано до ВБУ, але фактично переховуються вони в давніших приміщеннях; рукописи Дух. Семінарії деякий час були в Бібліотечі Київського ІНО, тепер і їх передано до ВБУ; р-си „Пустынно-Никольскаго“ м-ря, передані до ВБУ, знаходяться в Лаврі.

⁴) Рукописи залишаються при Істор. Товаристві Нестора-літописця, що існує тепер при В.У.А.Н.

⁵) В складі б-ки кол. Київ. Університету всі рукописи передано до ВБУ—наприкінці 1927 р.

Ю. А. Яворскій, Описание рукописей Императорской Александровской Гимназии. Киевъ 1913 (повістей не знайдено)¹⁾.

А. Лебедевъ, Рукописи Церковно-Археологическаго Музея при Императорской Киевской Духовной Академіи, т. I. Саратовъ 1916 (Ц.-Л.)²⁾.

С. А. Щеглова, Описание рукописей Киевскаго художественно-промышленнаго и научнаго Музея имени Государя Императора Николая Александровича. Петроградъ 1916 (К. Муз.)³⁾.

Акад. В. Н. Перетцъ, Отчетъ объ экскурсіи Семинарія русской филології въ Киевъ (Съ приложеніемъ описанія древнихъ рукописей и старопечатныхъ книгъ Киево-Выдубицкаго монастыря). К. 1916. — Описание рукописів уміщених на стор. 182—197 (Выд.)⁴⁾.

У Додатках друкуємо один із апологів „Історії про Варлаама та Йоасафа“ — так звану „притчу о трехъ друзѣхъ“ (за рукоп. XVII ст. кол. Ц. Арх. Муз. № 608), та „Повість про Удона, єпископа Магдебурзького“, що входить у склад „Великого Зеркала“ і, крім того, дуже часто зустрічається окремо (за рукоп. 1693 р. Михайл. м-ря № 1734). Обидва тексти — українського походження.

1. Александрія.

Див.: загальні завваження в I т. „Історії русской літератури“ (розд. XI) Пипіна та I—III тт. „Історії української літератури“ М. Возняка; про болгарську редакцію — Истринъ, Александрія русскихъ хронографовъ. М. 1893 (рецензія О. Веселовського — „Визант. Временникъ“, т. IV. Спб. 1897; Ягича — Archiv für slav. Philologie, V. XVI); про сербську редакцію — Новакович, Приповетка о Александрѣ Великом. Београд 1878 (= Гласник српског ученог друштва, кн. IX), А. Веселовскій, Изъ історіи романа и повѣсти: Къ вопросу объ источникахъ сербской Александріи (= Сборникъ отдѣл. рус. яз. и слов., т. XL); про українські тексти — Каллашъ, Южно-русскій списокъ „Александріи“ конца XVIII ст. (Киев. Старина, 1887, № 10), Соболевскій, Замѣтки о малоизв. памятникахъ юго-запад.-русскаго письма XVI—XVII вв. К. 1894 (про укр. Александрію 1697 р. Румянц. Музею № 1562 = Чтенія въ Общ. Несторалѣтоп., кн. IX), Гаєвський, Київські списки повісти „Александрія“ (Записки Наук. Тов. в Києві, кн. X, 1912), Ів. Панькевич, Тишівська Александрія з початку XVIII в. Ужгород 1922 (рец. Гаєвського в „Україні“ 1927 р. № 5), Возняк, Староводолазька Олександрія з 1753 р. (Зап. Н. Тов. ім. Шевченка, Праці філол. секції, кн. 146. Львів 1927). Спеціальне видання різних редакцій української „Александрії“ (з розвідкою про них)

¹⁾ Де перебувають рукописи, невідомо; можливо, що вони загинули.

²⁾ Рукописи знаходяться у В.Б.У.

³⁾ Збірка залишилася на старому місці, тепер — у Державному Історичному Музеї ім. Шевченка.

⁴⁾ З описаних тут 25 рукописів більше-менше половина міститься в Лаврському Музеї; доля решти невідома.

готує С. Ю. Гаєвський; йому належать ще дві праці: Повість „Александрія“ в українській літературі (До питання про „Александрію“ сербської редакції) — в „Наук. Збірникові“ на 1928 р., с. 32—60, та Українська „Александрія“ з польських обробок (доповідь у Комісії Давнього Українського Письменства при В.У.А.Н. 29 січня 1928 р.)¹⁾.

У — № 72 (24), півустав XVI ст., 206 арк.: „Житіє и повѣсть досто-чодно и дивно о Макид(о)нском ц(а)ри Александрѣ, иже къ воинству оустрямлѣущимся“... Див. статтю С. Гаєвського, „Київські списки повісти «Александрія»“, К. 1912 (відб. з X кн. „Записок Наук. Товариства в Києві“), стор. 12.

Ц.-П. — № 157 (Муз. № 48), хронограф XVI ст. На арк. 185—193 зв. вставлено уривки з Александрії (півуставом). Див. у Гаєвського, назв. стаття, стор. 7.

*Ц.-Арх. Музей при Київ. Дух. Академії № 417 — збірничок полов. XVIII ст., 39 арк. На перших дванадцятьох аркушах — уривок Александрії (півустав). Див. Гаєвський, стор. 7.

Ц.-П. — № 439 (О. 4. 60), скоропис к. XVIII ст., 86 арк. (без 13 початкових): Повість про Олександра Македонського. Гаєвський, 9.

Ц.-П. — № 440 (О. 4. 59), скоропис XVIII ст., арк. 35—43 + (друг. пагін.) 2—32. На арк. 35—43 знаходяться три уривки з Александрії. Гаєвський, 9.

Ц.-Л. — № 438 (Муз. № 746), скоропис к. XVII — поч. XVIII ст.: Космографія, хронограф і родословіє. На арк. 148 зв. — 179, в складі хронографа, — Александрія.

Ц.-Л. — № 817 (Муз. № 372), скоропис XVIII ст., 59 арк.: Александрія (сербська) молдавською мовою, з малюнками, без початку і кінця. Гаєвський, стор. 9.

*Ц.-Л. — № 835 (Муз. № 488), скоропис полов. XVIII ст., 24 арк.: уривки Александрії. Гаєвський, 8—9.

Ц.-Л. — № 887 (Муз. № 596), скороп. збірник полов. XVII ст., 216 арк. На арк. 134—157 півуставом: „Сказание вкратцѣ о роженіи и о жити и о хождени и еже о велицѣи славе самодержца великаго і славнаго і многоименитаго і храбраго царя Александра великія Македонія, о храбрости его і о хождени его отъ востока и до запада“... Поч.: „Глаголють бо сего царя Александра быти сына царя Філіппа грека“.

Ц.-Л. — № 909 (Муз. № 313), скоропис 1765 р., 267 арк.: „Книга сия о велицемъ царе князе Александре македонскомъ и о рождениі его и о пребываниі и о хождениі и о храбрости и какъ онъ ходилъ и все цари потребилъ и царства ихъ за себя взялъ и все грады и земли паразилъ и всю поднебесную прошелъ противу лица его ничто постояти не могло и како доколе проидохъ и о кончинѣ его и царицы его Раксаны перской симъ показуеть образомъ“.

¹⁾ Див. ще Jul. Krzyżanowski, *Romans pseudohistoryczny w Polsce w. XVI*. Kraków 1926, с. 43—94 (Prace historyczno-literackie, № 25).

*П. II — № 202 (польськ. 1), півуставний збірник XVII ст., 211 арк. На арк. 165—173 повість „О Александрѣ Македонскомъ“; поч.: „Року от створеня свѣта дѣмѣ, а от заложеня Риму тѣи, въ днѣх Артаксерсеса кроля перского уродился Александеръ великии тым обычаем“... Узято з польської хроніки М. Бельського, — див. Гаєвський, 10—12.

П. II — № 366 (220), скорописний збірник к. XVII ст., 309 арк. На арк. 21—163 „Сказаніе о Александрѣ царѣ Македонскомъ и о его хожденіи по всем странамъ і по всей подсолнечной и како ему смерть случися“ (40 розділів). Поч.: „Ко ц(а)ремь и ко кн(я)земь і к воиномъ храбрымъ со усердиемъ послушати повесть честна добродетелна мужа“... Гаєвський, 10.

*Всенар. Бібл. Укр. I. № 165 — хронограф першої полов. XVIII ст. (кол. В. Науменка).

На арк. 159—173 (півустав): О Александрѣ Великомъ Македонскомъ кролю. Поч.: Александръ Великій уродился по троянской войнѣ около лѣта, которого урожене Геродопусъ (sic) широце выписаль... За Гаєвським (с. 13), це — переклад Александрії з хроніки М. Бельського.

*Всенар. Бібл. Укр. I. № 171 (кол. В. Науменка, ще раніш — Максимовича) — хронограф поч. XVIII ст. (скоропис).

На арк. 169 зв.—184 зв.: О рожаю Александра великог(о), царя Македонского, — що змістом „нічим не відрізняється від попередньої повісти“. Так само — переклад з хроніки М. Бельського. Гаєвський, с. 13—14.

Лавр. Муз., інв. № 9024¹⁾ — півустав поч. XIX ст. (аркушів не перелічено; на папері знак „1811 р.“); рукопис без початку й кінця. Це — Александрія сербської редакції (бракує, приблизно, 1 арк. на початку та 1—2 наприкінці).

Київ. Дух. Академії. I. V. 101, 2 — збірник друг. пол. XVIII ст., 113 арк.

На арк. 5 — невеличка стаття, що оповідає, як у присутності Олександра вирішено було суперечку про клад. Див. Гаєвський, 6.

2. Троянська історія.

Див.: загальні завваження в І т. „Ист. рус. лит.“ Пипіна та І т. „Ист. укр. лит.“ Возняка; А. Веселовскій, Изъ истории романа и повѣсти (Сборн. Отд. рус. яз. и слов., т. XLIV): Южнославянская повѣсть о Троѣ; С. Пташицкій, Обзоръ матеріала по истории средневѣковой свѣтской повѣсти въ Польшѣ (Извѣстія Отд. р. яз. и сл., 1902, кн. 1), — між иншим тут зазначено західноруський (чи не український? О. Н.) переклад Троянської історії в рук. XVII в. Лгр. Публ. Бібл. F. XV. 65.²⁾

Ц.-П. — № 157 (Муз. № 48), скороп. збірник XVI—XVII ст., 407 арк.

Арк. 1—130: „Сказаніе о войнѣ Троянской“ — без початку. Далі йде хронограф.

¹⁾ На цей рукопис увагу мою звернув П. М. Попов.

²⁾ Див. ще Jul. Krzyżanowski, Romans pseudohistoryczny w Polsce w. XVI. Kraków, 1926, с. 95—128 (Prace historyczno-literackie, № 25).

3. Індійське царство.

Див.: Пипін т. I та Возняк тт. I і III; А. Веселовскій, Южно-русскія былины: Дюкъ Степановичъ и западныя параллели къ пѣснямъ о немъ. СПб. 1884 (=Сборн. Отд. р. яз. и сл., т. XXXVI); В. Истринь, Сказаніе объ Индѣйскомъ царствѣ. М. 1893 (Труды Слав. Ком. при Имп. Моск. Арх. Общ.), рецензії на цю книгу—Т. Флоринського (Кіев. Унив. Извѣстія 1896, № 5: Обзоръ важн. трудовъ...), О. Веселовського (Визант. Временникъ 1897, т. IV, в. 1—2), О. Соболевського (Кіев. Унив. Изв. 1904, № 11; Извѣстія О. р. яз. и сл., 1905, кн. 2); В. Перетц, Український список „Сказанія про Індійське царство“ (Записки Укр. Наук. Тов. в Київі, 1912 р., кн. IX).

Ц.-Арх. Музей при Київ. Дух. Акад.— № 288 ¹⁾, скороп. збірничок кн. XVIII ст., 17 арк.

Арк. 1—7 зв.: Сказаніе о индейскомъ царстве и о великомъ преслушаніи царствомъ і чудесехъ ея скол велика индейская земля і колко в ней какихъ чудесъ и узорочей і какие в ней люди и какие звери і птицы. І сие все явствуеть ниже сего.

Поч.: Послалъ послы своя царь индейския земли ко греческому царю Мануилу і повеле его воспросити..

4. Стефаніт та Іхнілат.

Див.: Пипін т. I, Возняк т. I; Булгаковъ, Стефанитъ и Ихнилатъ. СПб. 1877 (Изданія О-ва Люб. Древ. Письм., вып. XVI і XXVII); А. Викторовъ, Стефанитъ и Ихнилатъ. М. 1881 (Изд. О-ва Люб. Древ. Письм., в. LXIV і LXXVIII); А т т а я и Р я б и н и н ъ, Книга Калила и Димна. Сборникъ басенъ, извѣстныхъ подъ именемъ басенъ Бидпая. Пер. съ арабскаго. М. 1889 (передмову-вступ до цього перекладу видано було й окремо: М. Р я б и н и н ъ. Книга Калила и Димна, ея происхождение и исторія. М. 1889), — див. рецензію Пипіна (Вѣстн. Европы, 1890, № 1); Р ы с т е н к о А., Къ исторіи повѣсти „Стефанитъ и Ихнилатъ“ въ византійской и слав.-русской литературѣ. Одесса 1902 (Лѣтопись Ист.-Филол. О-ва при Имп. Новоросс. Ун-тѣ, в. V); М и к. Г е п е н е р, До исторіи старої української повісти („Стефаніт та Іхнілат“ за рукоп. Всенар. Б-ки України в Київі) — в XII кн. Записок Істор.-Филол. Відділу В.У.А.Н. Київ, 1927.

***Ц.-П.**— № 157 (Муз. № 48), скоропис XVI—XVII ст. На доданих до рукопису 4-х аркушах XVI ст. знаходяться уривки якоїсь західньої редакції „Стефаніта та Іхнілата“. Див. спеціальну статтю М. Гепенера, До исторіи старої української повісти (Зап. Іст.-Філ. Від. В.У.А.Н, кн. XII, стор. 40—47), де видрукувано чисто весь текст уривків.

Ц.-Л.— № 836 (Муз. № ? О. Н.), XVII ст.: „Писаніе филосоаа Есопа Индѣянина и вопросы царевы“ ²⁾, — тоб-то повість „Стефаніт та Іхнілат“.

¹⁾ На цей рукопис, як і на № 29 (Муз.) — з уривком пов. про Варл. та Йоасафа, мою увагу звернув М. В. Гепенер.

²⁾ Через те, що в опису рукописів Церк. Арх. Музею Київ. Дух. Академії (А. Лебедева) не зазначено музейного номера цього рукопису, розшукати його не пощастило.

Див. Пипіна, Очеркъ литер. исторіи старин. повѣстей и сказокъ русскихъ, СПб. 1857, стор. 158—159.

5. Варлаам та Йоасаф.

Див.: Пипін т. I, Возняк т. I; друковані видання старих часів: Кутейнське (укр. мовою) 1637 р., Московське 1681 та в „Четьих Минях“ Дмитрія Ростовського 1689 р. (Київ); А. Кирпичниковъ, Греческіє романы въ новой литературѣ. Повѣсти о Варлаамѣ и Йоасафѣ. Харьк. 1876 (рец. О. Веселовського, — Журн. Мин. Нар. Просвѣщенія, 1877, № 7); С. Новакович, Варлаам и Йоасаф. Београд 1881 (= Гласник српског ученог друштва, кн. L; рецензія О. Соболевського в Рус. Филол. Вѣстникѣ, 1883, № 1—2) І. Франко, Варлаам і Йоасаф. Старо-християнський духовний роман і его літературна історія. Львів 1895—1897 (Записки Наук. Тов. ім. Шевченка, кн. VIII, X, XVIII, XX); А. Кримський, Абанъ Лахыкый, манихействующій поэтъ (= Труды по востоковѣдѣнію, изд. Лазар. Инст. Вост. языковъ, в. XXXVII. М. 1913; в додатках: „Варлаамъ и Йоасафъ“, истор.-литер. очеркъ); Н. Попов, Афанасьевский извод повести о Варлааме и Йоасафе (= Известия ОРЯС, т. XXXI, 1926).

У — № 29 (171), скороп. XVIII ст., на 165 арк.: „Житіє Іосаѳа, царевича індіакаго, отца его Авенира и пустынножителя Варлаама“.

П. П. — № 532 (1668), скороп. XVI—XVII ст., на 183 арк.: „Списание душеполезно от внутрняя Еѳиопския страны глаголемыя Индия, во святыи град принесено Иоанномъ мнихомъ, мужем честном и добродѣтелномъ, монастыря святого Савы, в немъ же житие святых и преподобныхъ отецъ Варлаама и Йоасаѳа и приснопамятною и блаженною“. Поч. „Елицы духом Божиим водими сут...“¹⁾.

Ц-П. — № 173 (о. л. 44), скоропис XVIII ст., на 158 арк.: Історія Варлаама та Йоасафа. Це — копія друкованого видання 1681 року.

Ц-П. — № 174 (о. л. 55), поч. XIX ст., 6 арк.: уривки з повісти про Варлаама та Йоасафа — за порядком днів та місяців; можливо, витяг з будь-якого Пролога, бо зазначено уривки тими самими числами, під якими їх уміщено в друкованому Прологу.

Ц-П. — № 516 (о. л. 79), півуставний збірник XVI—XVII ст., 402 арк.

Арк. 396—401 зв.: уривок повісти про Варлаама та Йоасафа, що починається оповіданням про Йоасафове життя ще перед Варлаамовим приходом.

К. Муз. — № 190 (47), скорописний збірник к. XVIII — поч. XIX ст. на 181 арк.

На арк. 109—110 „Слово святого Варлаама притча о святыхъ“.

Поч.: „Человекъ неки хожлаше на поле чисте и не бе на поле томъ ни дебри, ни лесу и узре грядуща къ себе лва“...

П. I. — № 30 (Аа, 155), півуставний збірник XVII ст. на 6 + 285 арк.

На арк. 37 зв. — 50 зв. різні „слова“ та „поученія“ Варлаама та Йоасафа; між иншим: арк. 45—46 зв. „Притча святого Варлаама о временем сем вѣцѣ“;

¹⁾ Тут і далі курсивом зазначені літери, що їх в рукопису нема.

арк. 49—50 зв. „Повѣсть святого Варлама ко Йосаѳу о християнствѣ житиї, и о богатствѣ и о нищетѣ и небеснѣм царствїи и о муцѣ“; на арк. 55—56 „Притча святого Варлама о еретицѣх и о идолослужитѣлѣх“, — поч.: „Бѣ человекъ нѣкій богат, имѣяй овец стадо много“...

*П. II. — № 488 (1646), уставний збірник XV ст. на 235 арк.: „Измарагдъ“ другої редакції ¹⁾.

На арк. 23—24: Притча о богатых от болгарских книгъ. Поч.: *Человекъ нѣкій хожаше на полѣ чистѣ*“... ²⁾; на арк. 39—40 — „Притча святого Варлаама о трех друзех“. Поч.: *Человекъ нѣкій имяше три другы*“...

П. II. — № 489 (1657), уставний (наближ. до півустава) збірник XV—XVI ст. на 320 арк., — „Измарагдъ“.

Є ті-ж самі статті, що в попередньому збірнику № 488 (Див. Петровъ, II, стор. 182—183).

Ц.-П. — № 526 (О. 4. 47), півуст. та скороп. збірник XVII ст. на 128 арк.

На арк. 92 зв. — 94 зв. (скороп.): „Притча святого Варлаама о трех друзехъ“. Поч.: *Человекъ нѣкій имѣше три друзи*“...

На арк. 95—97 (скороп.) — „Притча о богатых *отъ* болгарских книгъ. Поч.: „Человекъ нѣкій хождаше на поле чистѣ“...

Ц.-П. — № 544 (О. 4. 53), скороп. XVIII ст., 4 арк.

На арк. 2—3 — „Притча святого Варлаама о превременемъ семъ веце“.

Ц. П. — № 545 (О. 4. 85), півустав XVIII ст., 49 арк.

На арк. 45 зв. — 47: „Ис книги Йосафа царевича от главы 8 листъ 66“.

Арк. 47—47 зв.: „от главы 3-я листъ 25“.

*Ц.-Л. — № 246 (Муз. № 608), півуставний збірник казань XVII ст. на 42 арк.

Арк. 39 зв. — 40 зв.: „Глава 43. В недѣлю 19. Повчение святого Григорїя о печали житейстей“. Поч.: „Быст человекъ нѣкто имѣяй у себе три други“... Цей текст друкуємо в Додатках.

Ц.-Арх. Музей при Київ. Дух. Акад. — № 29, збірник XVIII ст., на 24 арк.

Арк. 1—2: уривок Повісти про Варлаама та Йосафа (без початку).

Ц.-П. — № 630 (Муз. 111) — скоропис 1778 р., 228 нум. арк. (+ непереліч.).

На арк. 200 — 201 зв.: В той же день (28 листопада — О. Н.) притча святого Варлаама о богатыхъ и убогихъ. Поч.: Бѣ нѣкій царь велїй и славенъ; бысть же ему шествовати на колесницѣ позлащеннѣ...³⁾

*П. II. — № 478 (1734) — скороп. збірник 1693 р. на 248 арк.³⁾

Арк. 43—43 зв.: Мѣсяця тогож во 24 день повѣст святого Варлаама ко Йосафу царевичу о християнствѣ житиѣ.

¹⁾ Акад. В. М. Перетц у цьому рукопису вбачає „спробу перекладу Измарагда“ на українську мову; про це — його доповідь 10 травня 1928 р. в Комісії Давнього Українського Письменства: „До історії українського письменства XV в. Спроба перекладу Измарагда“, що друкується в „Сборнике по рус. яз. и словесности“ Акад. Наук СССР, в кн. III його „Исследования и материалы по истории старой укр. литературы XVI—XVIII вв.“.

²⁾ Цей текст використав у варіантах Ю. А. Яворський, друкуючи „Притчу“ з Львівського Измарагду XVII в. (див. його статтю „Малорусскій отрывокъ Измарагда XVII в.“, — відб. з книги: „Jagić — Festschrift: Zbornik u slavu Vatroslava Jagića“, Berlin 1908).

³⁾ Цей текст окремих оповідань з Варл. та Йосафа ми готуємо до видання.

арк. 43 зв.: Приповѣсть тогож святого Варлаама о еретицѣх и идоло-служителех.

арк. 44—44 зв.: Приповѣсть святого Варлаама на тих глупих, которие науки добрие маючи выполняти их запоминают.

арк. 58—61.: Приповѣсть святого Варлаама пустелника о убогих и богатих.

арк. 100—100 зв.: Повѣст святого Варлаама о трехъ приятелехъ.

арк. 100 зв. — 101. Приповѣст тогож святого Варлаама, иж ся вчас оглядовати на припшле по смерти пригоди потреба.

арк. 101—101 зв.: Приповѣст того ж святого Варлаама иж зацностю (sic) богъ даетъ достатокъ.

6. 12 снів Мамера царя.

Див.: Пипін, т. II; А. Веселовскій, Слово о 12 снахъ Шахайши. СПб. 1879 (= Сборникъ Отд. р. яз. и слов., т. XX); С. Ольденбургъ, Къ вопросу объ источникахъ слова о 12 снахъ Шахайши (Журн. Мин. Нар. Просв., 1892, № 11); А. Рыстенко, Сказаніе о 12 снахъ царя Мамера въ слав.-русской литературѣ. Одесса 1904 (= Лѣтопись Ист.-Филол. О-ва при Новор. ун-тѣ, в. XIII); П. Потапов, К литературной истории „Сказанія о 12 снахъ царя Шахайши“ (Сборникъ ОРЯС, т. СІ № 3, Ленинград 1928 = Сборникъ статей в честь ак. А. И. Соболевского).

Ц.-П. — № 158 (0. 8. 75): „Выписка изъ «Гранографа», рукопись на 1-мъ листѣ, писанная рукою Е. Барсова“¹⁾:

Стор. 1: „Слово о послѣднихъ дняхъ, видѣніе царя Мамера“. Поч.: „Бѣ въ нѣкоихъ странахъ древнихъ градець, именовъ Иринеи, и царь въ немъ именовъ Мамеръ. Единей ноци видѣ 12 сновъ страшныхъ зѣло“...

7. Повісті про Соломона.

Див.: Пипін, т. I; Веселовскій, Славянскія сказанія о Соломонѣ и Китоврасѣ... Спб. 1872; він-таки, Разысканія въ области русскаго духовнаго стиха, V (Спб. 1881): Новыя данныя къ исторіи соломоновскихъ сказаній; він-таки, Шведская баллада объ увозѣ Соломоновой жены (Извѣстія Отд. р. яз. и сл., Спб. 1896, т. I, кн. 1); М. Н. Сперанскій, Замѣтки о рукописяхъ бѣлградскихъ и софійской бібліотекъ. М. 1898, с. 59—73 (= Извѣстія Ист.-Фил. Института кн. Безбородко въ Нѣжинѣ, т. XVI, 1898); А. Я. Яцимирскій, Библиографическій обзоръ апокрифовъ въ южнослав. и русской письменности. Пгр. 1921, с. 195 слл.; А. В. Багрий, К вопросу о путяхъ распространения легенд о мудром Соломоне (Сборникъ ОРЯС, т. СІ, № 3, Лгр. 1928 = Сборникъ статей в честь акад. А. И. Соболевского). Див. також: М. Драгомановъ, Малор. народ. преданія и рассказы, стор. 103—105 (царь Соломонъ и жена его).

¹⁾ Цю частину збірного рукопису 0. 8. 75, що її Петров зазначив числом 158, очевидно, загублено. Див. примітку до рукоп. Ц.-П. № 546 (0. 8. 75) під рубрикою „Преніе живота і смерти“ (черговий № 20).

Ц.-П. — № 467 (О. 4. 68), скороп. XVIII ст., 7 арк.:

„Повість о царє Давидѣ и о сынѣ ево Соломонѣ“. Поч.: „Въ прежняя времена бысть царь Давидъ со царцею; а сынъ у них Соломон“...

*Ц.-П. — № 468 (Муз. № 52), півуст. та скороп. полов. XVII ст., 79 арк.

Арк. 44—51 зв. (півустав): „Сказаніє о премудрости Соломоновой и о женѣ его“. Поч.: „Билъ Соломонъ мудрій сынъ Давида пророка и царя, обладаше всею землею“¹⁾...

8. Повість про Царгород.

Див.: И. Срезневскій, Повѣсть о Царградѣ (= Ученыя Записки II отд. А. Н., кн. I, — Спб. 1854); В. Яковлевъ, Сказанія о Царѣградѣ по древнимъ рукописямъ. Спб. 1868; арх. Леонидъ, Повѣсть о Царѣградѣ Нестора Искандера. Спб. 1886 (= Памятники Древн. Письм., LXII); Л. Майковъ, Матеріалы и изслѣдованія по старинной русской литературѣ. I. Спб. 1890; А. Орловъ, О нѣкоторыхъ особенностяхъ стиля великор. историч. беллетристики. Спб. 1909 (= Изв. Отд. р. яз. и сл., т. XIII, кн. 4—1908; тут докладна бібліографія).

Ц.-П. — № 69 (О. 4/0. 82), скороп. XVIII ст., 124 арк.

Арк. 121—124 зв.: „Сказаніє вкратце о Царѣградѣ і откуда преименовася Византия и како преименовас Царьград, и како взят бысть от Турскаго Махмета въ лѣто держанія рускаго великаго князя Василя Васильевича“. Поч.: „Бысть нѣкий царь во Египтѣ, именем Нектаван“...

— В рук. Ц. Арх. Музею — Петр. № 539 (О. 8. 3.), арк. 63 дд., — витяг з Хронографа: „О взятіи Царяграда“.

— Ц. Арх. Муз. № 257 (не опис.), скрп. поч. XIX ст., — на арк. 7—12 об.: „О взятіи Царяграда отъ бѣзбожнаго Магмета Амуратова сына, турского царя“...

9. Повість про „бѣлый клубукъ“.

Див.: Н. И. Петровъ, О судьбѣ вѣна Константина Великаго въ русской церкви (Труды Киев. Дух. Ак., 1865, № 12); він-таки, О вліаніи западно-европейской литературы на древнерусскую (Труды К. Д. Ак., 1872, № 4); В. Н. Малининъ, Старець Елеазарова монастыря Филовей и его посланія. Киевъ, 1901 (розд. VII, а також у примітках); А. Назаревскій, Отчетъ о занятіяхъ въ Воронежскомъ губернскомъ музеѣ, К. 1912 (= Киев. Унив. Извѣстія, № 8; видано пізній, скорочений вид „повісти“); A. D. Sedelnikov, Vasilij Kalika: l'histoire et la légende (Revue des études slaves, 1927, t. VII, f. 3—4).

П. I. — № 106 (Аа, 161), півустав другої полов. XVII ст., 157 арк.

Арк. 97—104: „Написаніє чесо ради великаго Новаграда архиепископы на главах своихъ носятъ бѣлый клубук, а не якоже прочіи митрополити и епископы“. Поч.: „Лѣта 6845 по явленіи же святыхъ апостолъ свя-

¹⁾ Цей текст ми готуємо до видання.

тѣйшій папа Селивестръ поучивъ царя Константина от божественныхъ писаніи и крести его...“

*П. II—№ 533 (1737), укр. скоропис XVIII ст., 153 арк. (замість *ы* часто *и, і*)¹⁾.

Арк. 96 зв.—98 зв.: „Сказаніе, чесо ради великаго Нова града архиепископи на главахъ своихъ носять бѣліе клубуки (sic), таже и прочая митрополити и епископи“. Поч.: „В лѣто шестой тысящи четиридесять пятаго года“...

П. III—№ 320 (188), скоропис 1790 р., 32 арк.

Арк. 1—3 зв.: „О бѣломъ клубукѣ. Посыланная грамота Дмитрія Грека толмача Новгородскому архіепископу Геннадію“.

Арк. 3 зв.—26: „О том же клубукѣ. От исторія римскаго (sic — *О. Н.*) повѣсть велѣнія царска и чудна зѣло, написана въ кратцѣ отъ части житія благовѣрнаго царя Константина римскаго, и о сотвореніи святителскаго бѣлаго клубука, и откуда начало пріяша архіепископы великаго Нова града, еже носити на главахъ своихъ бѣлый клубукъ, а не якоже протчіи митрополиты и архіепископы, и епископы. Здѣ же извѣстно Сказаніе иматъ; благослови, владыко“. Поч.: „По смѣрти убо нечестиваго царя Никентія (sic — *О. Н.*) на хрістіаны гоненіе преста“...

П. III—№ 321(707), скоропис другої полов. XVIII ст., 20 арк.

Арк. 1—2 зв.: „Писаніе Дмитрія Грека, толмача Новгородскому архіепископу Геннадію о бѣломъ клубукѣ“.

арк. 2 зв.—19 зв.: „О исторіи римской. Повѣсть великая царска и чудна зѣло“... (і т. д.). Поч.: „По смерти убо нечестиваго царя Максентія“...

Ц.-П. — № 248 (0.8.1), XVIII ст., 257(?) арк.²⁾

Арк. 118: „Посыльная грамота Дмитрія Толмача къ новгородскому архіепископу Геннадію“.

10. „Сказаніе о Мамаевомъ побоищѣ“.

Див.: С. Шамбинаго, Повѣсти о Мамаевомъ побоищѣ. СПб. 1906 (= Сборникъ Отд. р. яз. и сл. Ак. Н., т. LXXXI, № 7; рецензії на цю книгу: А. В. Маркова, — Журн. Мин. Нар. Просв., 1908, № 4; А. А. Шахматова — Отчетъ о XII присужденіи премій м. Макарія въ 1907. СПб. 1910, сс. 79—204); С. Шамбинаго, Сказаніе о Мамаевомъ побоищѣ. СПб. 1907 (= Памятники Древней Письменности, № CXXXV); П. К. Симони, Задонщина... по Кир.-Бѣлозер. сп. 1470 гг. Пгр. 1922 (= Сборникъ Отд. р. яз. и сл., т. С, № 2).

Вид. — № 18 (С. № 1), скоропис XVII ст., 62 арк.:

„Сказаніе о Задонскомъ бою, похвала великому князю Дмитрею Ивановичу и брату его князю Владимиру Андреевичу“. Поч.: „В лѣта 1380. Хощемъ братіе начати повѣдати бранновыя (sic — *О. Н.*) побѣды, како случися на Дону“...

¹⁾ Це, очевидно, українська копія російського тексту.

²⁾ Рукопис, очевидно, загублений: до Б. Б. У. його не передано. Кількість аркушів невідома, — у Петрова очевидна помилка: 157.

Початок найбільше наближається до 4-ої редакції „Сказанія“ (за дослідом С. Шамбинаго, Повѣсти о Мамаевомъ побоищѣ. СПб. 1906), але не збігається з її початком.

11. Басарга.

Див.: Пипін, т. I; А. Веселовскій, Нѣсколько данныхъ къ повѣсти о Басаргѣ (Извѣстія Отд. р. яз. и сл., 1904, т. IX, кн. 2); А. Марковъ, Изъ исторіи русскаго былевого эпоса, III: Къ былинѣ о кн. Глѣбѣ Володъевичѣ (=Этногр. Обзорѣніе, 1904, № 3 = кн. LXII); В. Андерсонъ, Романъ Апулея и народная сказка. Каз. 1914 (стор. 595—596); В. И. Перетцъ, Отчетъ объ экскурсіи семинарія русской филологіи въ Москву. Кіевъ 1912; він-таки, Отчетъ объ экскурсіи... въ Петербургъ. Кіевъ 1913; він-таки, Отчетъ объ экскурсіи... въ Петроградъ, К. 1915; у цих „Отчетахъ“ — зміст доповіді В. Отроковського про „Повѣсть о Басаргѣ“ в засіданні Общества Любителей Древней Письменности та його звітання про працю над списками повісти. На жаль, важкі видавничі умови й досі не дали змоги видрукувати давно закінчену капітальну розвідку небіжчика В. М. Отроковського про зазначену повість.

Ц.-Арх. Музей при Київ. Дух. Ак. — № 288, скороп. збірник к. XVIII ст., 17 арк.

На арк. 8—14 зв.: „Повесть і сказаніе о Дмитрии купце і о сынѣ его Борзомысле“. Поч.: „Бысть нѣкии купецъ іменемъ Дмитрії бояся бога“...

12. Про Щила посадника.

Див.: Е. Пѣтуховъ, Очерки изъ литературной исторіи Синодика. СПб. 1895 (=Изд. О-ва Любит. Древн. Письм., CVIII); А. Титовъ, Повѣсть о Щилѣ (Новгородское сказаніе). М. 1911; А. Назаревскій, — завваження про деякі з московських списків повісти в „Отчетѣ объ экскурсіи семинарія русской филологіи въ Москву“ (К. 1912 = Кіев. Унив. Извѣстія); А. Де-Виттъ, Повѣсть о новгородскомъ посадникѣ Щилѣ (=Извѣстія Отд. р. яз. и слов., 1913, т. XVIII, кн. 2).

Ц.-Л. — № 888 (Муз. № 747₁), скороп. збірник 1670—1710 рр.

На арк. 377—388: „Ина повѣсть содѣяся въ великомъ Новѣ градѣ о изытіи изъ ада посадника Щила“. Поч.: „Бѣ въ великомъ Новѣ градѣ нѣкто посадникъ“...

13. Римські історії („Дѣянія“).

Див. загальні завваження у Пипіна, Ист. р. лит., II, і Возняка, Ист. укр. літ., III, та Старе укр. письменство, Льв. 1922, стор. 45—52. Окрім того: Пыпинъ, Очеркъ; слов'янський текст в „Изданіяхъ“ Общества Любителей Древней Письменности, №№ V і XXXIII, СПб. 1877—78; польський текст видав J. Bystroń: Historye Rzymskie (Gesta Romanorum), Kraków 1894; С. Пташицкій, Средневѣковыя западно-европейскія повѣсти въ русской и славянскихъ литературахъ. I. Исторіи изъ Римскихъ Дѣяній. СПб. 1897 (= „Историч. Обзорѣніе“, изд. Ист. О-мъ при СПб.

Университетъ за 1893 и 1897 г.); L. Bernacki, Przyczynki do dziejów najdawniejszej powieści polskiej. Lwów 1904 (=Pamiętnik Literacki, R. II—1903); A. Brückner, Zwei polnische Uiccate der Bayrischen Staatsbibliothek (Archiv für slav. Philologie, B. 41, Ss. 162—168. Berlin 1927).

*П. II—№ 478 (1734), укр. скоропис 1693 р., 248 арк. ¹⁾.

Арк. 131—132 зв.: „Приклад о ростропноети, абысмо вшелякую речъ з добрым розсудком и з ростропностю чинили“. Поч.: „Цесар единъ был можный именем Доментянъ“..

арк. 132 зв.—135 зв.: „Приклад о сталости в добрих учинкахъ вѣрнымъ пожиточны“. Поч.: „Былъ единъ крол барзо можный в земли ангелской“..

арк. 136—136 зв.: „Приклад о досконалости, о цесару едном и о ковалѣ Фоцѣ“. Поч.: „Тыт цесар былъ барзо можный, в Римѣ пановал“..

арк. 136 зв.—137 зв.: „Приклад о несправедливости и лакомствѣ и караню“. Поч.: „Максимианъ крол можный кролевал, в котрого панствѣ были два рицерѣ“..

арк. 137 зв.—138 зв.: „Приклад о проступствѣ души и о ранахъ, котории душу зраняють люто“. Поч.: „Кроль Титусъ был барзо можный, в Римѣ пановал“..

арк. 138 зв.—139 зв.: „Приклад иж не маем жонам вѣрити и таемниц откривати або обявляти“. Поч.: „Был един рицер у никотрого кроля, который през един учинокъ свой барзо был кроля розгнѣвал“..

В рукопису Ленінгр. Публ. Б-ки XV. Q. 8 (Толст. 2. 15), що містить у собі російський переклад „Римскихъ Дѣяній“, наведені приклади стоять — за порядком — на 5, 11, 2, 10, 4 і 8-му місцях (Пыпинъ, Очеркъ, стор. 186—189).

Решта „прикладів“ —

арк. 81 зв.:— „ижъ если хто невинне смертю будетъ на сем свѣтѣ каран, тот во вѣки живъ будетъ и от пекла избавлен будет“;

арк. 82:— „до науки о злорѣчии, иж если который отецъ, маючи сина, а не даетъ его до науки, теди по смерти син на отца своего жалосне будетъ нарѣкати“;

арк. 139 зв.:— „о нестатечныхъ мужехъ, котории мѣючи свои жони закони и до чужоложницъ ся удають“;

арк. 140:— „о лихвярах, иж если ся не покають и не отдадутъ чужого имѣнія, то во муку вѣчную пойдуть“;

арк. 140 зв.:— „о чаровницах, абы пред смертю ся каяли и злыхъ дѣлъ жебы престали чинити“;

арк. 141:— „о зводницах, а особливе о бабах, котории розлучають мужа со женою“, —

не має відповідних статтів у складі зазначеного рукопису Публ. Б-ки XV. Q. 8, але треба мати на увазі, що звичайно різні списки „Римскихъ Дѣяній“ відрізняються кількістю розділів, а, окрім того, російський пере-

¹⁾ Вміщені тут приклади з „Римських історій“ ми готуємо до друку.

клад цієї пам'ятки відбиває далеко не всі статті польського й латинського оригіналів.

14. Аполлон, король Тирський.

Див.: Пыпинъ, Очеркъ литературной исторіи старин. повѣстей и сказокъ русскихъ. СПб. 1857, ст. 242—244; М. Murko, Die russische Uebersetzung des Apollonius von Tyrus und der Gesta Romanorum (Archiv für slavische Philologie, V. XIV).

Звичайно цю повість зустрічаємо в складі „Римських Дѣяній“, як останній чи один з останніх розділів, але не рідкі й окремі її списки.

Ц.-Л. — № 888 (Муз. № 747), скороп. збірник к. XVII і поч. XVIII ст., 526 арк.

Арк. 491—518: „Прикладъ дивный, коль благъ богъ і всесилень и како прелогаеть печалная на радость смышлениемъ внѣшнихъ диопи-сець повестию о Апполонѣ королѣ тирскомъ и о Тарсеи кралевнѣ“. Поч.: „Антиохъ владѣтельный і великосилный и многословутый цесарь греческий“... (Кінець: „Приде же во глубокую старость, остави сыну своему свое царство, сам же до кончины поживѣ во истинне і правдѣ, и послѣд-ний день сотворися ему мирен“).

15. Повість про гордого Агея.

Див.: Пыпинъ, Очеркъ, с. 196—197; А. Веселовскій, Разысканія въ области русскаго духовнаго стиха, — розд. V (=Сборникъ Огд. р. яз. и сл., т. XXVIII). Ця повість — близький варіант „прикладу“ про цесаря Йовініяна, що входить до складу „Римських Дѣяній“.

Ц.-П. — № 533 (О. 8. 32), скороп. XVIII ст., 199 арк.

Арк. 74—79: „Повесть преславна і душеполезна о царе Агее, како пострада гордости ради за евангелское слово“. Поч.: „Бысть во градѣ Филумени царь іменемъ Агей“...

16. Велике Зерцало.

Див.: Пыпинъ, Очеркъ, с. 198—203, Ист. рус. лит., т. II; Возняк, Ист. укр. літ., т. III; П. Владимировъ, Великое Зерцало. М. 1884 (=Чтенія Моск. О-ва Ист. и Древн. Росс., 1883); він`таки, Къ изслѣдованію о Великомъ Зерцалѣ. Казань 1885 (=Ученія Записки Каз. Ун-та, 1884); С. Шевченко, Къ исторіи „Великаго Зерцала“ въ юго-западной Руси. Варш. 1909 (=Рус. Фил. Вѣстникъ, 1909); Ю. А. Яворскій, Отчетъ о научной командировкѣ въ Галичину лѣтомъ 1912 г. Спб. 1913 (відб. з „Отчета о дѣят. И. Акад. Наукъ по отд. рус. яз. и слов. за 1912 г.“, с. 4—5), — відомості про знайдений рукопис XVIII ст. Перемиської Капітульної б-ки з 273-ма „прикладами“ з Великого Зерцала; Н. Гудзія, Къ вопросу о переводахъ изъ Великаго Зерцала въ юго-западной Руси. Кіевъ 1913 (=Чтенія въ Ист. О-вѣ Нестора-Лѣтописца, кн. XXIII).

П. II — № 372 (115), поч. XVIII ст., 425 арк.: „Книга Зерцало Великое“ — закінчується 763-м розділом.

*П. II — № 373 (126), укр. скоропис XVIII ст., 533 арк. † 33 арк. нов. пагінації.

Арк. 1—533: „Зерцало прикладовъ различныхъ, къ житію чловѣческому збѣло благопотребныхъ: первая глава о непостижимствѣ пресвятыя Троицы: како Августинъ епископъ Гиппонскій от нѣкоего явлшагося ему отрочати научися. Таже по сей главѣ порядочно всѣхъ исчисляется главъ 856. Написася тшаніемъ и иждивеніемъ Тоболскаго Знаменскаго монастыря архимандрита Геннадія, въ лѣто от сотворенія міра 7246, от рождества же по плоти бога слова: 1738“¹⁾.

Ц.-П. — № 579 (Муз. № 155), скороп. к. XVII ст., 481 арк. Велике Зерцало — 881 розділ.

*П. III — № 278(129), скоропис полов. XVII ст., 563 арк.

Більшу частину рукопису становлять українські переклади з книги П. Скарги „Żywoty Świętych“, але серед них є 67 оповідань з „Великого Зерцала“, що зовсім не зазначено в опису Петрова. Оповідання ці розкидано, починаючи з арк. 30 зв. аж до арк. 561-го. Їх оглав та початки наведено в спеціальній розвідці Н. Гудзія (див. вище).

У — № 36(130), скоропис XVIII ст., 91 арк.:

Збірник оповідань з Великого Зерцала, Печерського Патерика, Пролога, то-що, — з 91-м малюнком.

У — № 212(128), скоропис полов. XVIII ст., 194 арк.

Арк. 157—193: Оповідання з Великого Зерцала, серед них — „О неизглаголанном милосердіи божіи к некоей церковницѣ і о покаяніи ея“ (162 зв. — 164), „О како лучше зде скорби і беды нежели тамо“ (167—168), „О славе небеснѣй і радости праведныхъ вѣчнѣй“ (169 зв. — 171), „О гордости і ярости“... (177—177 зв.). Загальна кількість оповідань — 41.

П. I — № 54 (Аа, 150), півуст. XIX ст., 243 арк.:

на арк. 16—17, 24—33 зв., 33 об.—37, 37—38, 38—39, 52 об. — 53 об. — окремі розділи з Великого Зерцала (43, 200, 201, 228, 567, 245).

П. I — № 63 (Аа, 113), півуст. XVIII ст., 225 арк.

арк. 72—73: „От Великаго Зерцала душеспасителныя повѣсти. О непостижимствѣ пресвятыя троицы“...

арк. 73 зв.: О милосердіи Божіи Троичною благодатию“.

арк. 194—196: „Книга Великое Зерцало. О славѣ небеснѣй и о радости праведныхъ“.

П. I — № 72 (Аа, 160), півуст. XVIII ст., 235 арк.

Арк. 227 зв. — 228: „Из великаго зерцала, о женѣ, иже не восхотѣ ложа осквернити, и сама ся зарѣза“. Поч.: „Софронія, жена старосты римскаго“...

¹⁾ Тут, власне кажучи, маємо українську копію російського тексту. Див. зазначені вище статті С. Шевченка та М. Гудзія. — На звороті титульного аркуша малюнок чорнилом і тушшю: на столі, накритому скатеркою, стоїть дзеркало, над яким бинда з написом „всѣмъ всякое“. Під малюнком вірші (півустанов):

Спротив Зерцало вся являетъ виды,
Лѣвы в немъ зриши и правыя слѣды.
Возлюбите его, носѣте дѣлы,
Елико кому възмагають силы.
Да всѣхъ золь вездѣ свободитесь
и вѣчныхъ благъ пріать сподобитесь.

*П. II — № 478(1734), укр. скоропис 1693 р., 248 арк.

Арк. 77—80: „Повѣсть страшна о Удонѣ епископѣ магдебурскомъ, о его страшной и незвичайной смерти“. Поч.: „Року божого девять сотъ осмдесят пятого в земли саской, в мѣстѣ Майдаборку“ (sic! — О. Н.)... Цей текст ми друкуємо в Додатках.

*П. II — № 495(1660), скоропис XVIII ст., 274 арк.

Арк. 228—229, 29 серпня: „Пречистая дѣвица за Вѣтрияку законницу а по стану панамарскій уряд отправовала“. Поч.: „В монастиру едномъ паніенскимъ была една панна прозвіскомъ Витрияка“...

арк. 231 зв. — 237, 31 серпня: „Поученіе яко потѣшити отчаявшагося чловѣка о спасеніи своемъ“. Поч.: „Правовѣрнимъ христіяномъ вѣрую спастися любо и малія добродѣтели мѣти будут“...

*П. II — 533(1737), укр. скоропис XVIII ст., 135 арк. (часто *и, і* замість *ы*)¹⁾.

Арк. 73 — 76 зв.: „Повѣсть о Удонѣ, епископѣ Магдебурском“...

арк. 88 зв. — 92 зв.: Декілька дрібних оповідань, можливо, також з „Великого Зеркала“.

арк. 103—132: „Духовніе приклади и душеспасителнія повѣсти преведени от Великаго Зеркала, в честь богу и душевную ползу“.

Разом тут наведено 51 оповідання з „Великого Зеркала“. — Див. вищезгадану статтю С. Шевченка, стор. 5.

*Ц.-П. — № 152(0.4.86), скоропис к. XVII ст., 238 + 18 арк.

Арк. 47 зв.: „Послушенство, прикладъ 23“. Поч.: „Панна нѣякая в монастыри мешкаючи“...

арк. 48: „Наука на покусы“. Поч.: „Иная речъ есть быть габаным от мыслие злыхъ“...

арк. 51 зв.: „Покута, прикладъ 5“: „Покутуючий дивне от бѣсов купоный за одну ночь чотири короны заслужилъ. — Былъ одинъ святой отецъ“...

арк. 54: „Приклад 21. Пречистая Дѣвица паламара — зрадою бѣсовскою з лицемъ пойманого и до вязеня даного — з вязеня и злой славы дивне вибавила“.

Зміст цих статтів, узятих з „Великого Зеркала“, коротко переказав М. Петров у „Трудахъ Кіевской Духовной Академіи“ 1872 р., червень, стор. 498—500.

Ц.-П. — № 259 (0. 8. 71), півуст. поч. XIX ст., 260 арк.

Арк. 145—149: „Книга Великое Зерцало, гл. 201. Повѣсть о нѣкоей женѣ, иже нечисто къ духовному отцу покаянніе приносила“. Поч.: „Нѣкто священноиннокъ моляшеса о матери своей“...

арк. 173—174 зв.: „Из книги Зеркала Великаго о отчаявшемся грѣшникѣ и нѣкимъ пустынникомъ к покаяннію направися“. Поч.: „Нѣкій чловѣкъ бѣ плотолюбецъ презлишний“...

¹⁾ Цей рукопис — українська копія відповідного російського оригіналу. Див. про це в згаданих вище статтях С. Шевченка та М. Гудзія.

арк. 175: „Из Зерцала же. Повѣсть душеполезна о нѣкихъ двухъ мнихах“. Поч.: „Два нѣкія мнихи живуца в пустыни особь“...

арк. 204—205: „Выписано из Великаго Зерцала о гордости и ярости, иже славніи подручныхъ не хотятъ именовъ назвати, но глаголютъ: поиди scert, или діяволь, или бѣсъ“. Поч.: „Бѣ мужъ житія добродѣтельнаго“...

Ц.-Л. — № 380 (Муз. 892), скоропис полов. XVIII ст., 58 арк.

Уривок „Великаго Зерцала“ — без початку і кінця. Є розділи 34—53, 56—85, 87—94.

Розділ 35 — „О славѣ небесной и о гордости (sic! — замість „радости“ — О. Н.) праведныхъ вѣчной“. Поч.: „Нѣкіи совершенни в добродѣтелехъ инокъ вниде в размышление“.

Розділ 94 — „О покаяніи нѣкогого князя зѣло полезно и о ересе (sic! — зам. „іерее“ — О. Н.) иже его како избави зѣло дивно“.

*Ц.-Л. — № 901 (Муз. № 938), півустав і скоропис поч. XVII і XVIII ст., 435 арк.

Див. докладний опис цього рукопису в статті М. І. Петрова: „Український збірник XVII—XVIII ст.“ (Записки Укр. Наук. Тов. в Києві, кн. II).

Арк. 195 зв.: „Исторія нѣкоторому челоуку нищому.“

Арк. 196 зв.: „Повѣсть о единой женѣ христіянцѣ“.

На думку М. І. Петрова, ці оповідання, що походять від „Лугу Духовнаго“ І. Мосха, взято було з перекладів „Великаго Зерцала“ (ор. cit., стор. 113); писано статті українським скорописом.

Ц.-П. — № 248(0.8.1), XVIII ст., 257 арк.(?)¹⁾.

Арк. 248: „Зѣрцало, глава 22, о женѣ, не восхотѣша ложа осквернити, сама ся зарѣза“. Поч.: „Софронія, жена старѣйшины римскаго, егда ю видѣ зѣло благообразну царь Максентій“..

арк. 251 зв.: „О лакомствѣ сребра и како лакомаго сердце отдается въ руцѣ діяволу, — Зѣрцало“. Поч.: „Нѣкій лакомецъ и чрезмѣрный любитель сребра“...

Ц.-П. — № 292 (J. 1. 31. 31), скороп. к. XVIII ст., 670 арк.

Арк. 69 зв.: „Из Зерцала. Воспоминаетъ святыи Амвросій Медиоланскій в словѣ своемъ к народу, яко“... — „Из Зерцала. Престолюдинъ нѣкто от многихъ подуцаемъ слухати слово Божіе, он же не хотя, потомъ вскорѣ умре“...

Арк. 493 зв.: „Из Зерцала. Бѣ мужъ в Царѣградѣ единъ праведен, именовъ Павел“...

Всі три статті писано однією рукою — на місцях, що залишалися вільними від інших, раніш написаних статтів.

Ц.-П. — № 535(0.4.51), скоропис XVII—XVIII ст., 78 арк.

Арк. 9—18 зв.: „О Удонѣ епископѣ Магдебурскомъ, како онъ страшнымъ и ужаснымъ образомъ смерти преданъ і вельми грозно осужден“.

¹⁾ Цей рукопис, очевидно, загублений: до Всенародної Бібліотеки його не передано. Кількість аркушів точно невідома, — у Петрова очевидна помилка: 157.

арк. 19—21: „О еже честь воздавати родителем і не презирати их, зѣло ужасно и полѣзно“. Поч.: „Бысть человекъ в Германіи жительствою“... (Далі йдуть витяги з „Звѣзды Пресвѣтлой“).

Арк. 69 зв.: „В той же книгѣ¹⁾ зѣло страшное сказание о пренебрежномъ священникѣ“. Поч.: „Священникъ нѣкій парохіалный нѣкогого дня литоргию совершающе“...

Арк. 70—72: „В книге Небо Новое, глава 15, чюдо 1.“. Поч.: „В земли Саской во градѣ Магдебурске бѣ юноша именем Удонѣ“... Це — скорочення оповідання Великого Зерцала.

Арк. 76—78: „Страшное и наказателное предложеніе на нѣкогого немилосерда и богоотступнаго и кленущаго человекъ, како оным праведнымъ судомъ божіимъ обращенъ во пса в ческомъ королевствѣ близ града Праги“...

Ц.-П. — № 548 (Муз. № 129), скоропис к. XVII ст., 165 арк.

Арк. 56—59: Три розділи з „Великого Зерцала“, — „о проповѣди слова Божия и како симъ иже слушати“; „о еже слушати святое пѣніе, паче же литоргию с прилежанием и благоумилениемъ“; „страшное сказание о прелюбодѣянніи і покаянніи“.

Ц.-П. — № 119 (о. л. 47), півустав XVII—XVIII ст., 19 арк.

Арк. 13 зв. — 19 зв.: „О Удонѣ епископѣ Магдебурскомъ, како онъ страшнымъ и ужаснымъ образомъ смерти преданъ и вельми грозно осужден, повѣсть трепетная и умилительная, выписана ис книги Великаго Зерцала, из главизны о судѣ божіи особномъ, иже бываетъ при смерти образецъ“.

Ц.-П. — № 527 (0.4.48), скоропис XVIII ст., 208 арк.

Арк. 88: „Писано в тетрадь, яко здѣ лутше скорби терпѣти, нежели тамо“. Поч.: „Бѣ человекъ благонравный и благочестивый“...

арк. 101 зв.: О отданіи зла за зло“. Поч.: „Воина нѣкогого нѣкій человекъ уби брата его“...

арк. 102 зв.: „О покаянніи нѣкогого князя зѣло полезно и о иереи иже его и како исправи зѣло дивно“.

Ц.-П. № 529 (0. 4. 63), півустав та скоропис XVIII ст., 176 арк.

Арк. 99—100 зв.: „Повѣсть дивная о чюдеси пресвятыя Богородицы і милосердіи ея к нѣкоей вдовѣ“. Поч.: „Нѣкая жена по смерти мужа своего имѣ у себѣ от него сына единого“...

На берегах: „из Великаго Зерцала“ (арк. 99).

Ц.-П. — № 538 (0. 8. 8), півустав XVIII ст., 287 арк.

Арк. 167—170 зв.: „Притча из Великаго Зерцала страшна и вельми ужасна всякому христіянину“. Поч.: „Нѣкая дѣвица тайла на исповѣди отцу своему духовному“...

Ц.-П. — № 539 (0. 8. 3), півустав XVIII ст., 240 арк.

Арк. 132 зв. — 151 зв.: „О Удонѣ, епископѣ магдебурскомъ, како онъ страшнымъ образомъ смерти преданъ бысть и грозно осужденъ. Повѣст:...

¹⁾ У попередній статті, на березі (арк. 67 зв.) зазначено: „в прологи“.

трепетная і умильтельная. Выписана ис книги Великаго Зеркала із главы о судѣ божіи і о соборном, иже бываетъ при смерти образецъ“. Поч.: „В лѣта от воплощенія слова божія при Анѣтонѣ третіемъ кесарѣ въ градѣ Магдебурскомъ“...

Ц.-П. — № 542 (О. 8. 69), півустав (иноді — скоропис) XVIII ст., 149 арк.

Арк. 135—138: „Книга Великое Зерцало, глава 201“. Поч.: „Нѣкто священноинокъ моляшеса о матери своей“...

17. Повість про Олександра і Лодвіка.

Див.: Пыпинъ, Для любителей книжной старины. М. 1888 (відбитка з „Сборника О-ва Люб. Рос. Словесности на 1891 годъ“); И. Ждановъ, Повѣсть объ Александрѣ и Людовикѣ и былина „Неразгаданный сонъ“ (Журналъ Мин. Нар. Просвѣщенія, 1894, № 7). — Як відомо, ця повість є заключне оповідання так званої „Історії сімох мудреців“; див. про неї спеціальну розвідку М. Murko, Die Geschichte von den Sieben Weisen bei den Slaven (= Sitzungsberichte der phil.-histor. Classe der Kaiserl. Akademie der Wissenschaften, B. 122, Abh. X, Wien 1890).

У — № 207 (142), скоропис XVII ст., 172 арк.

Арк. 136^a — 151¹): „Повѣсть цесаревича (sic) Диоклитиана о дву слугах цесарских, о Александре і о Лодвике“. Поч.: „Диоклитиян же нача глаголати отцу своему: Слыши убо“...

18. Петро — Золоті Ключі.

Див.: Пыпинъ, Очеркъ; він-таки, Для любителей книжной старины; Д. Ровинскій, Русскія народныя картинки, тт. I, IV, V; В. Рѣзановъ, Непосредственный источникъ романа о Петрѣ Златыхъ Ключей. Спб. 1911 (відбитка з „Извѣстій Отд. р. яз. и сл.“ 1911, кн. 4).

Ц.-Л. — № 892 (Муз. № 677), скоропис к. XVII — поч. XVIII ст., 346 арк.

Арк. 277 — 346: „Повѣсть изрядная и зѣло преудивительная о Петрѣ, князѣ Французскомъ, и о прекрасной его княгинѣ о Магиленѣ, королевне неопалитанской, которая во своей красотѣ и добродѣтели равной себѣ во всемъ свѣте не имѣла“. Поч.: „Въ королевствѣ французскомъ много есть волныхъ князей“...

На 346 арк. запис: „Списана сія повѣсть въ 1702-м году августа въ 24 день“.

19. Повість про цесаря Отона (її варіанти).

Див.: Пыпинъ, Очеркъ; Н. И. Петровъ, О влияніи зап.-европейской литературы на древнерусскую (Труды Киев. Дух. Академіи, 1872, № 8); Simrock, Die deutschen Volksbücher. B. II, Ss. 251—441: Kaiser Octavianus; С. Маслов, До питання про літературну спадщину С. В. Лукомського (Ювілейний Збірник на пошану академика М. С. Грушевського. Т. II.

¹) Арк. 136^a — 136^a зв. — дрібний півустав, далі — скоропис.

Київ 1928, сс. 253—260. На стор. 258—259 описана „Исторія о імператорѣ римскомъ Оттонѣ первомъ, ієъ полскаго на російській языкъ абшитованнимъ полковимъ обознимъ Стефаномъ Лукомскимъ въ городѣ Прилука переведенная 1744 году“); він-таки, з культурного життя старої Прилуччини. С. В. Лукомський („Бюлетень Прилуцького Окружного Музею“, № 2. Прилука 1929. — Тут повторено дані попередньої статті). Польський стародрукований текст видав Jul. Krzyżanowski: *Historja o cesarzu Otonie r. 1569*, — Kraków 1929 (Biblioteka pisarzy polskich, № 80); рецензію на це видання О. М. Маслової вміщено тут-таки, в XXV кн. Записок Іст.-Філ. Відділу У.А.Н.

Ц.-П. — № 532 (0.4.95), півуст. та скороп. збірник поч. XIX ст., 86 арк.

Арк. 55 зв. — 79 зв. (скороп.): „Повѣсть (sic. — О. Н.) из древних летописцовъ о царе Антоние, и о матери его царицы Феодулы, и о женѣ его царице же Ависаниѣ, и о двухъ сынѣхъ его Астриологе и Диоскоре — зельми полезна есть“ (переписано р. 1803, березня 4 дня).

Ц.-П. — № 534 (о. л. 48), півустав к. XVIII ст., 86 арк.

Арк. 62—77: „Повѣсть отъ древнихъ лѣтописецъ, иже бысть въ палестинскихъ странахъ“. Поч.: „Бысть в палестинскихъ странахъ в велицѣмъ градѣ в Фелуменѣ царь благочестивъ и милостивъ“...

Ц.-П. — № 538 (0.8.8), півустав XVIII ст., 278 арк.

Арк. 171—227 зв.: уривок повісти — без початку, власних іменнів нема (Петров дав заголовок: „Повѣсть о царѣ Антоніѣ“).

У — № 37(172), скоропис 1771 р., 21 арк.:

„Повѣсть зело полезна, выписана от древнихъ летописцовъ и з римскихъ крониковъ, коя царица, моляся Пр. богородицы, милость получи“.

Олександр Назаревський.

(Кінець буде)

РЕЦЕНЗІЇ

Зведений каталог інкунабулів цілого світу.

Gesamtkatalog der Wiegendrucke herausgegeben von der Kommission für den Gesamtkatalog der Wiegendrucke. Band I: Abano-Alexius, LXIII стор. + 682 шпал. + 4 стор. вкладних; Band II: Alfarabius-Arznei, XI стор. + 786 шп. + 8 стор. вкладних; Band III: Ascher-Bernardus Claravallensis, XXIV стор. + 754 шп. + 7 стор. вкладних. Leipzig, Verlag Karl W. Hiersemann, 1925, 1926, 1928. 4°.

Можна вважати за загально визнане те твердження, що культура нашого часу переростає вузько-національні рамці й під впливом могутніх соціально-економічних чинників перетворюється в культуру світову. Ця загальна тенденція, цей потяг до міжнародности набуває такої категоричности, що навіть національна обмеженість, дбання насамперед за інтереси свого народу та держави в остаточних наслідках своєї творчости прислужується великій ідеї вселюдства й шукає в ній свого виправдання. Отже важко уявити собі будь-яке широке наукове заповзяття, адже-ж наука більш ніж який инший вияв духової діяльности людини інтернаціональна по своїй суті, що не набуло-б міжнароднього характеру в процесі свого розвитку. Маємо повне право зарахувати до цієї категорії культурних явищ і зведений каталог видань XV в., так званих інкунабулів (*Gesamtkatalog der Wiegendrucke*, або скорочено GW), що його перший том вийшов з друку року 1925-го в Ляйпцигу. GW має довгу й досить повчальну історію й без перебільшення можна сказати, що це є історія самого інкунабулознавства. Становлячи останню ланку в довгому ланцюзі різноманітних аж надто численних спроб складати бібліографічні репертуари вузького масштабу (місцевих, крайових, національних, державних), синтезуючи й поглиблюючи покладені в їх основу методи збирання, впорядкування та опису матеріалу, GW стає справжнім витвором колективної думки цілої низки поколінь інкунабулознавців. Починаючи вже з середини XVII віку, ми бачимо цілу низку таких спроб. Не кажучи про перший список інкунабулів взагалі, що належить відомому теологові й діячеві доби трицятирічної війни, з 1637 р. бібліотекареві Нюрнберзької міської бібліотеки Йоганові Заубертові Старшому (1592 — 1646)¹⁾, де перераховано інкунабули, що належали цій бібліотеці, що вийшов року 1643, та другий аналогічний каталог, що з'явився року 1653 в Парижі й охоплює інкунабули тамтешньої королівської бібліотеки, що його склав плідний історик-компілятор та бібліограф єзуїт. Philippe Labbé (1607 — 1667)²⁾ (обидва вміщено як додатки до інших творів), на особливу нашу увагу заслуговує твір голландського книгаря-бібліографа Cornelis a Beughem: *Incunabula typographiae s. catalogus libro-*

¹⁾ J. Saubertus. *Historia bibliothecae reipublicae Noribergensis. Accessit... appendix de inventore typographiae itemque catalogus librorum proximis ab inventione anni usque ad a. Chr. 1500 editorum. Noribergae 1643. 8°.* Див. Haebler. *Handbuch der Inkunabelkunde. Leipzig, 1925, S. 6*, також *Allgemeine Deutsche Biographie, Bd. 30, S. 413 — 415*, стаття Wagenmann'a.

²⁾ *Nova bibliotheca mss. librorum s. specimen antiquarum lectionum latinarum et graecarum. Paris 1653. 4°.* Це видання не треба плутати з виданням, що вийшло року 1657 in f^o під тією-ж самою назвою, але з иншим змістом. Див. *Biographie universelle ancienne et moderne, t. 23, pp. 13 — 15*, також Haebler, *loc. cit.* Примірник твору Labbé'є у Всенародній Бібліотеці.

rum scriptorumque proximis ab inventione typographiae annis usque ad annum Christi MD inclusive in quavis lingua editorum, Amstelodami 1688, 8° 1), що в протилежність Заубертіві й Ляббе не тільки є перший окремий каталог інкунабулів, але ставить собі ширше завдання: описати всі відомі тоді видання 15-го віку. Широта завдання, надзвичайна для того часу, дає достатню підставу вважати даний твір за попередника GW, як це слушно робить теперішній голова комісії для складання GW проф. Erich Rath у своїй статті, надрукованій у збірнику на пошану Гірземанна 2), видавця GW.

А втім, досить ще примітивні з погляду методології, ці твори цінні для нас, як початкова стадія того неспинного процесу виявлення, описування та дослідження інкунабулів, що без перерви тягнеться до наших днів, за завершення якого й незрівнянну базу дальшого ще поглибленішого й систематичнішого вивчення є GW. Як віхи, що відзначають найважливіші етапи цього процесу у XVIII віці, належить уважати праці теж голандського бібліографа, нащадка французьких емігрантів гугенотів, знавця класичних літератур Michael Maittaire'a (1668 — 1747) 3), що його перу належить перший систематичний огляд перводруків, та Georg Wolfgang Panzer'a (1729 — 1805) 4). Твір останнього, що виходив протягом 1793 — 1803 рр. в Нюрнберзі, не тільки дає зведену збірку тих доповнень до Annales Maittaire'a, що зробили дослідники того віку Denis та инш., але, що головне, класифікує на вишньому доцільнішому принципі весь досить вже тоді численний інкунабулознавчий матеріал 5).

Принцип, що вперше підкреслив в історії вивчення інкунабулів їх друкарське походження, звязок з певним оточенням — є принцип топографічного впорядкування. В цьому безперечна заслуга Панцера, що передбачив певною мірою той шлях, яким пішло інкунабулознавство кінця XIX й початку XX ст. й на якому воно зробило свої найвизначніші досягнення. Поруч з постійним зростанням кількості інкунабулів вдосконалювалися й методи їх опису. Цією стороною довгий час мав канонічне значіння славний Repertorium Bibliographicum німецького бібліографа початку XIX в. орієнталіста освітою Людвіга Гайна (1781 — 1836) 6). Запровадивши до опису інкунабулів надзвичайно точні для свого часу засоби передачі тексту, з поділом на рядки, заховуванням особливостей правопису, навіть дрібних, додавши до цього ще низку скорочень, щоб зазначати різні ознаки друку, як от формат, кількість аркушів, характер шрифтів, наявність сигнатур, кустодів, нумера-

1) Кілька інших бібліографічних творів ван Бейгема посідає Всенародня Бібліотека України (ВБУ).

2) Vorläufer des Gesamtkatalogs der Wiegendrucke. (Werden und Wirken. Leipzig 1924, Ss. 288 — 305). Haebler, o. c. S. 7.

3) Головний його твір: Annales typographici ab artis inventae origine ad annum M. D. Haegae Comitum 1719 sqq. — Haebler, o. c. S. 7; Nouvelle Biographie Universelle t. XXVI, p. 300—302. (Автор статті W-s дає такий порядок й нумерацію томів: усіх тт. — 5 = 9 vol, т. I: 1457 — 1500; т. II: 1501 — 1536; III: 1537 — 1557; IV: 1457 — 15 0, цей том зазначено знову першим тільки через сваволю видавця (?), фактично-ж він є 4-й, бо в ньому вміщено тільки додатки до 1-го т., й нарешті 5-й том, що вийшов в Лондоні року 1741). Див. також доповнення до цього твору: I. G. Schelhorn'a: Additamenta quaedam ad Mich. Maittaire Annales Typographicos (Miscellanea Lipsiensia ad incrementum rei litterariae edita. Tom. XII. Lipsiae 1723, pp. 66 — 114). Співробітник Комісії GW D-г Kurt Ohly в своїй статті «Das Inkunabel-Verzeichnis Bernhardts v. Mallinckrodt (в збірнику: Westfälische Studien Aloys Böhmer gewidmet — Leipzig, K. W. Hiersemann, 1928), знайомить з певною мірою Метеровим попередником Лалінкродтом (1591 — 1664), що його ненадруговані описи інкунабулів переходяться нині в Державному Архіві в Мюнстері (Zentralbl. f. Bibliothekswesen 1928, Heft 12, s. 747).

4) Annales typographici ab artis inventae origine ad annum MD. Noribergae 1793 — 1803. Для інкунабулознавства мають значіння т. I—V, IX—XI. Це досить рідке видання є у Всенародній Бібліотеці.

5) Докладніше про історію інкунабулознавства див. у Haebler—o. c. Ss. 6—30, Малєїн, Новий підручник для вивчення інкунабулів. «Бібліолог. Вісті» за 1926 р. № 1, ст. 49 — 55. (Рецензія на 1-й том GW.), а так само нашу рецензію на працю I. Я. Фааса «Інкунабулі Центр. Наукової Бібліотеки м. Одеси» (відбитка з «Бібліол. Вістей» за 1927 р. № 2), «Записки Істор.-Філолог. Відділу У.А.Н.» кн. XVI, стор. 315 — 324.

6) Vol. I Pars I — II, Vol. II Pars I — II. Stuttgartiae et Lutetiae Parisiorum 1826 — 1838.

ції, ініціалів, ксилографій, то-що, Гайн підніс справу опису перводруків на надзвичайну височінь. На жаль, несприятливі життєві обставини, кволе здоров'я та передчасна смерть перешкодили Гайнові довести свою працю до належного кінця. Року 1836-го він помирає, й останній том *Repertorium*'а виходить з друку без його участі, з великими помилками в описах. Незавершеність твору, великий приріст невідомого перед тим матеріалу наслідком ретельних розшуків, значне вдосконалення метод дослідження перводруків, що його завдячує інкунабулознавство хистові великих англійських бібліографів *Henri Bradshaw* та *Robert'a Proctor'a*, що набуло дальшого поглиблення та систематизації в працях *Конрада Геблера*, буйний розквіт національної та краєвої інкунабулографії, що відзначає другу половину минулого століття, де-далі то все гостріш підносить питання не тільки про доповнення до *Repertorium*'а, але більш — про створення «нового Гайна». Виключної популярності набуває ця думка в Німеччині, де її вперше висловив автор покажчиків та конкорданцій до Гайна та інших описів інкунабулів *Конрад Бургер*, а таж само відомий дослідник давньої книги геттінгенський професор *Карло Дзяцко*. Тут саме знаходить вона й найсприятливіший ґрунт для своєї реалізації.

Не кажучи про те, що саме Німеччина більше ніж будь-яка инша країна почувала, що може здійснити це складне завдання, яке вона почасти відчувала як свій національний обов'язок, ця ідея набуває актуальности також і в звязку з складанням генерального каталогу пруських державних бібліотек. У процесі цієї останньої праці з'ясувалося, що інкунабули в звязку з браком нормального титульного аркуша становлять не аби-які труднощі для реєстрації, вимагають окремого опису та опрацювання. Вирішено було описувати їх окремо, а за пропозицією проф. *Ернста Вулієма* постановлено було не обмежуватися з'ясуванням фондів німецьких бібліотек, а поширити це завдання на всі відомі інкунабули. Пруське міністерство освіти пішло назустріч цій думці і в листопаді 1904 року скликало в Берліні складену з найкращих фахівців Комісію. Протягом кількох засідань Комісія виробила головні принципи майбутньої роботи. На голову Комісії було обрано найавторитетнішого з інкунабулознавців нашого часу іспаніста з фаху бібліотекаря Пруської Державної Бібліотеки проф. *Конрада Геблера*. Обрання було надзвичайно вдале. В особі Геблера Комісія набула не тільки чудового організатора, але й ту людину, що своїм *Typenrepertorium der Wiegendrucke*, покажчиком шрифтів та інших друкарських елементів (ініціалів, рубрик, орнаменту), що їх ужито було в інкунабулах, на багато полегшила її працю. Од Німеччини до Комісії, oprіч Геблера, ввійшли ще зазначений *Конрад Бургер* (пом. р. 1912), один тільки з членів Комісії, що не дожив до друкування *GW*, далі *Ernst Freys*, видатний інкунабулознавець, бібліотекар Мюнхенської Державної Бібліотеки, потім *Adolf Schmidt*, відомий дослідник друкарської техніки доби інкунабулів, бібліотекар з Дармштадту, а так само проф. *Ernst Voulliéme*, виключний знавець німецьких, надто кельнських інкунабулів. Запроваджено було до складу Комісії й представників культурно звязаних з Німеччиною країн, а саме: директора Віденської Націон. бібліотеки *Joseph Bick*, директора шведських державних бібліотек організатора *Gesellschaft für Typenkunde des XV. Jahrhunderts Isak Collijn*¹⁾ та бібліотекаря Копенгагенської державної бібліотеки *Victor Madsen*, нарешті фламандця проф. *Willem de Vreese* (Роттердам); секретарем Комісії й керівником Берлінського Бюро, на яке покладено було всю основну роботу, *Ernst Crous'a*; рівночасно-ж замість Геблера, що вийшов на пенсію, стає головою Комісії директор Боннської Університетської Бібліотеки проф. *Rath*. Комісія знайшла притулок при Прусській Державній Бібліотеці і в її звідомленнях містить свої.

Свою роботу Комісія розпочала складанням зведеного каталогу інкунабулів, що переходять в бібліотеках Німеччини, маючи на меті поступінно долучати до нього описи

¹⁾ Відомий, між иншим, описом інкунабулів, що переходять в слов'янських країнах (Прага, почасти Львів) та дослідженням початків друкарства у Польщі.

збірок інших країн, перетворюючи його т. ч. в GW. На 1 квітня 1911 року цю частину праці було закінчено. В 676 бібліотеках Німеччини було зареєстровано разом з дублетами 145.484 примірники видань XV в.

Рівночасно з збиранням матеріалу Берлінське Бюро працює над його впорядкуванням та описуванням. Як наслідок цього вже року 1910 видає воно «Nachträge zu Hain's Repertorium bibliographicum und seinen Fortsetzungen», що подає відомості про 393 невідомих перед тим інкунабули, а року 1914 «Einblattdrucke des XV. Jahrhunderts» — докладний опис аркушівок XV-го віку. Чимало було зроблено за цей час і для встановлення міжнародних зв'язків. Мало не всі держави відгукнулися на заклик Комісії й розпочали ту чи ту підготовчу роботу. В Австро-Угорщині, Данії, Швеції, Бельгії¹⁾, Голандії, Швейцарії, частині колишньої Росії та Сполучених Штатах Північної Америки Комісія змогла спертись на співчуття та допомогу бібліографічних кіл. В Італії, Португалії, а так само в Великобританії та Ірландії реєстрацію інкунабулів були проробили співробітники Комісії. Франція, що раніш заходила ся виявляти свої фонди й силами спочатку m-lle Marie Pellechet, а після її смерті M. Louis Polain'a склала Catalogue général des incunables des bibliothèques publiques de France (почав друкуватися року 1897, дотепер вийшло тільки три томи), але особливої симпатії до роботи Комісії не виявила, швидше мовчки бойкотуючи, ніж реально допомагаючи здійсненню ідеї GW. У цій усевітнього значіння справі ні Франція ні Німеччина не спромоглися позбутися застарілої ворожнечі та національних забобонів²⁾. До деякого контакту в роботі дійшла Комісія з Італією, закінчивши описувати інкунабули головних італійських бібліотек, що розпочав був ще Рейхлінг. Пропагуючи ідею GW, Комісія скористалася з нагоди міжнародної виставки друку та графіки, що відбулася року 1914 в Ляйпцігу. Тут, у вітрині Пруської Державної Бібліотеки, виставила вона пробний друкований аркуш майбутнього GW, що давав уявлення про характер видання та систему опису й наочно свідчав про велику пророблену підготовчу роботу, а так само зразки різних покажчиків до GW (Druckerindex, то-що).

Імперіалістична війна перервала цю досить налагоджену роботу й зруйнувала з такими труднощами встановлені зв'язки. Комісія змушена була зосередити свою увагу на опрацюванні німецьких фондів. Коли зв'язки поновилися, діяльність Комісії зжавішає, не зважаючи на ті виключно важкі економічні умови, що в них опинилася Німеччина наслідком війни та Версальського миру. Неможливість провадити далі роботу в наміченому раніш обсязі примусила Комісію не чекати того часу, коли матеріали досягнуть належної повноти, й піднести питання про друк GW. Виходячи з міркувань, що дальша затримка друкування загрожуватиме всій справі, а так само не втрачаючи надії на те, що чимало матеріалу набіжить під час готування до друку та самого друкування, Комісія після довгих вагань вирішила це питання позитивно. Лінію було взято правильну: справді, за цей час надійшла ще сила важливого матеріалу з різних країн, окрім того, Комісія спромоглася скупчити й докладніш використати безліч різноманітних друківаних джерел.

Надзвичайних труднощів зазнала Комісія в зв'язку з друкуванням. Намагаючись по змозі зберегти друкарські властивості оригіналу та ортографію тієї доби, Комісія примушена була надзвичайно ускладнити набір колосальною кількістю абрєвіатур, сигнатур та інших умовних знаків. Повне уявлення про це дає спеціальний додаток до 1-го тому GW, що репродукує всі ґатунки шрифтів, скорочень та знаків, що їх ужито було в GW. Природньо, що великих зусиль та витрати часу вимагала й коректура. Щоб зменшити кіль-

¹⁾ Реєстрацію розпочали бельгійці, але довели до кінця співробітники Комісії. Див. H a e b l e r, Handbuch der Inkunabelkunde, Leipzig 1925, S. 33, а також його статтю — «Die Inventarisierung der Wiegendrucke in Belgien» в Zentralblatt für Bibliothekswesen, 1918, S. 197 — 205.

²⁾ Як на досить смутний зразок цього застарілого антагонізму, можна вказати на вміщену в 10 — 12 книзі «Revue des Bibliothèques» за 1928 р. рецензію M.-L. Polain'a на книгу E. Sparr'a: Las bibliotecas con cien y más incunables... Córdoba 1927.

кість помилок опису, а так само з'ясувати та зазначити в GW хоча-б деякі варіанти та рівнобіжні видання (Paralleldrucke), що так часто трапляються надто серед ранніх інкунабулів, коректуру проваджено було окрім Берліну ще в вісьмох містах, що мають великі збірки інкунабулів, між ними і в Ленінграді, де є уповноважений Комісії для нашого Союзу проф. О. І. Малєїн, завідуючий відділу інкунабулів Бібліотеки Академії Наук СРСР. Таким чином увесь час виривав новий матеріал, що раз-у-раз примушував «переверстувати» набір, а це й собі вимагало нової коректури й т. д. За таких обставин друкування затяглося й перший том GW з описом 1256 інкунабулів, починаючи Абапо й кінчаючи Alexius, виходить у світ допіру наприкінці 1925 року. Він розпочинається невеличкою вступною статтею голови Комісії проф. E. v. Rath'a, присвяченою історії GW. Доповнює її виклад основних правил опису, що належить секретареві Комісії E. Crous'ові. Ці правила, важливі не тільки безпосередньо для опису тих примірників видань XV ст., що переходять у нашу країну, але мають значіння як зразковий та допоміжний матеріал для інших подібних робіт, наприклад, опису пізніших стародруків, складання зведених каталогів, то-що, заслужують на пильну увагу наших фахівців. Їх варто було-б перекласти українською мовою.

Повний опис окремого друку складається з таких 4 основних частин: 1) коротенького бібліографічного опису (Bibliographische Notiz), 2) Коляції (Kollation), 3) опису тексту (Textliche Beschreibung), 4) вказівок на бібліографічні джерела та переліку відомих примірників.

У каталозі описи впорядковано за абеткою авторів та анонімних творів, причому вжито силу різних покликувань, що дуже полегшує користування GW. Твори окремого автора становлять ненацьб певний розділ. На початку його вміщуються коротенькі біографічні дані. До таких великих розділів, як от Aristoteles, Augustinus, Bernardus, то-що, додано надзвичайно зручні для різних довідок та розшуків таблиці, що подають огляд творів та видань даного автора в систематичному порядку з відповідною вказівкою на NN GW. Такі великі розділи мають таке само покажчики видань, складені за місцем друку та за друкарем. Впорядкування друків у межах окремих розділів не скрізь одноманітне. Здебільшого за абеткою творів, а далі в хронологічному порядку видань. Аристотелеві твори розташовано в розділі таким способом: 1) повні збірки творів: а) грецькою мовою, б) латинською мовою, далі за абеткою йдуть окремі твори, починаючи з De anima, що й собі поділяється на твори з звичайним текстом та твори з подвійним текстом й т. д., в межах дрібних підрозділів за роком видання.

Комісія намагалася зробити свої описи бездоганними, повними та одноманітними, але досягла цієї мети тільки частки. Це пояснюється тим, що частину правил опису було остаточно сформульовано допіру під час праці, а деякі навіть після того, як розпочато було друкування. Звідсіля певні розбіжності поміж описами на початку й наприкінці тому. Не менш негативно впливала на хід роботи неможливість раз-у-раз безпосередньо користуватися всіма потрібними джерелами та підручниками. Комісія часто-густо мусіла була звертатися до листування; не вважаючи на виразно поставлені запитання, відповіді не завжди задовольняли. На деякі запитання зовсім не відповідали. Доводилося обмежуватися друкуванням свідомо неповного матеріалу в надії виправити дефекти в майбутніх доповненнях до каталогу. В багатьох випадках перешкождала характерна для інкунабулів невстановленість точної форми авторового прізвища та титулу твору, що раз-у-раз давала ґрунт для певного суб'єктивізму. Нарешті, в складі Комісії не було подостатком фахівців, щоб усебічно та однастайно охопити та відбити в описах усю різноманітність змісту перводруків. За таких умов вже до першого тому довелося додати чималлий спис різних змін та доповнень до окремих описів. З окремих додатків цього тому треба зазначити таблицю зразків опису надто складного набору, спис загальних скорочень, спис скорочень цитованих бібліографічних джерел, а так само скорочень, ужитих у перелікові

місце, де переходять поодинокі примірники інкунабулів, але поки-що тільки установ. Спис приватних власників буде додано наприкінці каталогу. Нарешті, щоб полегшити ідентифікацію інкунабулів окремих збірок з описаними в GW, долучено до каталогу на вкладних аркушах конкорданцію номерів Гайна з №№ GW. На жаль, не продовжено цих порівнянь на №№ праць Copinger'a та Reichling'a, що примушує переглядати весь каталог у тих випадках, коли те чи те видання не зазначено у Гайна.

Критика ¹⁾ прихильно зустріла 1-й том, і Комісія спокійно розпочала готувати другий, що вийшов у світ через рік року 1926. Використовуючи деякі завваження й закиди, Комісія покладає максимум зусиль на те, щоб прискорити друкування та коригування і вмістити якомога більше матеріалу, а тому скорочено описує повторні видання. А втім, і цей том, що подає 1782 №№, останній—2738-й, не закінчує літери A, зупиняючись на Azpñe. Дещо було зроблено й на те, щоб удосконалити описи. Так, в оглаві точно зазначається, які саме аркуші забирає та чи та складова частина друку. Точніші пояснюються, на якій підставі певне видання не вважається більше за інкунабуд, виразніше визначається термін «передрук», що вказує не на тотожність змісту двох видань, а на друкарський бік справи: на репродукцію певного видання аркуш за аркушем, зшиток за зшитком. За чималий ступінь наперед треба вважати також долучений вперше до цього тому вищезгаданий огляд видань за місцем друку та друкарем. Це було зроблено на те, щоб частково прискорити користування тими покажчиками, які, за попереднім планом, буде надруковано в додаткових томах по закінченні видання.

Третій том Ascher-Bernardus Claravallensis з'явився проте тільки через два роки, в осени минулого року. Він обіймає замість запроєктованих 2000 тільки 1339 описів (менш ніж другий). Од попередніх томів одрізняється він не дуже. Ці зміни торкнулися насамперед опису шрифтів, які за зразком каталогу інкунабулів Британського Музею зазначається, окрім вказівки на відповідний № Турепертерторіум'a, долученням височини шрифту (це між иншим уживає вже Геблер в останньому доповненні до Турепертерторіум), та літер R для означення антикви, G для готичьких шрифтів. Цей останній засіб однак треба визнати за недостатній на те, щоб схарактеризувати велику різноманітність шрифтів інкунабулів, головне готичьких. Отже не можна не приєднатися до побажання, яке висловив Alfred Hessel, щоб GW надалі визначав характер того чи того шрифту, покликаючись на щойно надрукований спеціальний твір про готичні шрифти Кроуса та Кірхнера ²⁾. Дальший ступінь наперед — це відрізнення автентичних творів певного автора від накинених йому, як це зроблено на прикладі численних «псевдо-творів» Августина та Бернарда Клервоського. Нарешті, виключне практичне значіння даного тому полягає в долученні до нього вищенаведених правил, як описувати інкунабули, вміщені в GW. Їх подано чотирма мовами: німецькою, англійською, французькою та італійською, очевидно виходячи з міжнароднього значіння цих мов, а не з ваги країни для еволюції первісного друкарства, бо в такому разі треба було б подати їх ще й голандською мовою.

¹⁾ Рецензії на 1-й том: E. Schulz (Archiv für Bibliographie, Bd. I, S. 113 — 127); V. Scholderer (The Library Association Record N. S. Vol. IV, № 13, March 1926 pp. 26—28); Alfred W. Pollard (The Library N. S. Vol. VI, № 3, Decem. 1925, pp. 285 — 288); O. I. Малейн. Новий підручник для вивчення інкунабулів (Бібліологічні Вісті, 1926, № 1, стор. 49 — 55).

На 2-й том: V. Scholderer (The Library Association Record N. S. Vol. V, № 19, Sept. 1927, pp. 189 — 190).

На 3-й том: V. Scholderer (The Library Association Record N. S. Vol. VI, № 24, Dec. 1928, pp. 302 — 303. T b k. [Tobolka]. (Časopis Československých knihovníků. Roč. VII (1928) № 4, стор. 230).

²⁾ Ernst Crous und Joachim Kirchner, Die gotischen Schriftarten. Leipzig 1928. — Рецензію A. Hessel'a див. Zentralbl. für Bibliothekswesen 1928, Heft II, S. 702 — 704. Дуже цікаві думки з цього приводу подав A. F. Johnson у своїй доповіді в Англійському Бібліографічному Товаристві, надрукованій у березневій книжці «The Library» за біжучий рік, стор. 357 — 380.

У такій грандіозній своїй масштабом праці, як складання GW, що, природня річ, не могла одбуватися в усіх своїх стадіях цілком нормально (про деякі перешкоди ми вже згадували), надто легко помітити ті чи ті недогляди або дефекти, подати різні побажання. «La critique est aisée...» Так, приміром, оскільки Гайнів Repertorium завдяки своїйму абетковому впорядкуванню ще довго гратиме ролю важливого довідкового підручника, а так само тому, що закінчено буде складання GW не раніш як за двадцять із гаком років, здавалося-б неминуча річ поруч із згаданими конкорданціями №№ Гайна й GW подавати ще, коли цього не можна робити в тексті GW, то на окремих вкладних аркушах, відомості про ті №№ Гайна, що їх не внесено до даного тому GW і з яких мотивів. Таким способом можна було-б, вже тепер досить вичерпливо використати окремі закінчені групи описів, не чекаючи, аж поки закінчено буде GW, знов-же й запобігти декотрим сумнівам, чому саме немає в надрукованих томах таких Гайнових номерів, як от 427, 1040, 1067, 1147, 1148, 1154, 1155, 1668, 1671, 1685, 1712, 1713, 1904a, 2088, 2127, 2359, 2723, то-що, і таким чином поволі зазнайомлювати з надто цікавою та важливою працею Комісії над з'ясуванням помилкових або неточних Гайнових описів. Здебільшого вони подають частини інших творів, як це ми бачимо в № 427. Про це, між иншим, усеупереч звичайній практиці GW, не згадано в загальному огляді творів Альберта Великого¹⁾. Такого роду авторитетні вказівки на багато полегшили-б були працю описування подібних видань у таких книгозбірнях, як українські, що не мають у своїйму розпорядженні відповідного Handapparatu.

Друге наше побажання полягає в тому, щоб як-най докладніш занотовувати відомості про місця, де переховуються поодинокі примірники, не обмежуючись, як було досі, самими даними про установи згадані в «*Minerva-Jahrbuch*». Не кажучи про те, що тоді можна буде (це має величезну вагу для творення GW) використати мало відомі або й зовсім невідомі примірники, — адже-ж саме в цьому напрямку надто потрібне енергійне міжнародне співробітництво усіх інкунабулознавців, — але від повности цього зафіксування залежатиме, чи стане справді GW зведеним каталогом інкунабулів цілого світу, чи тільки «бібліографією видань XV в., складеною на підставі відомих примірників». Неповність матеріялу не може перешкоджати його опублікуванню. Адже-ж Комісія розпочала друкувати GW, не встигнувши довести справу описування до ідеальної точности. Окрім того, самий факт публікування безперечно підсилить зацікавленість приватних збирачів, а це й собі значно збагатить відомості Комісії. Певною мірою прислужитися справі можуть засновані при тих бібліотеках, що мають чимало інкунабулів, спеціальні місцеві осередки, що ставили-б собі мету збирати відомості про поодинокі примірники, які переховуються в невеличких книгозбірнях та у дрібних власників відповідних районів. Недостатньо використано з цього погляду й друковані джерела, надто що-до даних про кількість примірників того чи того інкунабула в тій чи тій бібліотеці. Так, не скрізь вичерпано дані зведеного каталогу французьких інкунабулів Pellechet-Polain (див. напр. GW 2302, 2870, 3340, 3407, 3450, 3937, 3948, то-що). З дрібних недоглядів останнього тому відзначимо розбіжність у GW 3197 між кількістю аркушів інкунабула, наведеною в коляції й кількістю, вказаною в переліковій примірників; у № 2889 не відзначено, що прізвище друкаря встановлено не на підставі тексту видання. В додаткові, вміщеному на окремих вкладних аркушах, що містить поправки та додатки, треба викреслити в № 3122, примірник бібліотеки ленинградської Військово-Медичної Академії (ММАк.), який значиться серед примірників цього №, то-що.

Нарешті, останнє наше побажання полягає в тому, щоб точніш аналізовано ті Гайнові описи, які складено не de visu. Так, напр., у другому тому GW в рубриці *Arg metogatiwa* під № 2369 поставлено знак рівняння між *Haip* 1827 і 1828, себ-то визнано, що другий опис є тільки неточна або помилкова передача першого. Це зроблено на тій підставі, що всі 5 відомих Комісії примірників описаного видання належать до Гайнового № 1827. До-

¹⁾ Band I, Sp. 264.

кладний розгляд № 1828 встановив-би, що цей узятий у Гайна з якогось джерела опис має цілу низку рис (абрєвіатури, пояснення иншої кількості аркушів ніж у № 1827), які безперечно вказують на його автоптичність, себ-то в основі опису лежить якесь инше видання, що або зовсім загинуло або поки-що з тих чи тих причин невідоме Ко́місії (про це не раз у GW в аналогічних випадках трапляються нотатки). Всенародня Ві́бліотека України при Українській Академії Наук у Києві має як-раз єдиний тепер відомий примірник цього останнього інкунабула. Він цілком відповідає Гайновому № 1828. Як і № 1827, це видання *Arg memorativa* теж вийшло з варстату авґсбурзького друкаря Йогана Бемлера й друківано тим самим шрифтом його № 2. Не маючи змоги подати тут докладного опису,—це ми сподіваємося зробити в иншому місці,—зазначимо тільки, що низка даних про техніку видання не викликає жадного сумніву, що в даному разі ми маємо раніше видання *Arg memorativa*, так-би мовити «архетип» описаного в GW друку. Отож власне його належить зазначити як № 2569, а пізніше видання як 2569а.

Борис Зданевич.

„Historja o cesarzu Otonie“ 1569 в виданні Jul. Krzyżanowskiego.

Wydawnictwo Polskiej Akademji Umiejętności. Biblijoteka Pisarzy Polskich. Nr. 80. Historja o cesarzu Otonie 1569. Wydał Juljan Krzyżanowski. Kraków 1928 (на окл. 1929). 8°. XIX + 204 стор. Cena 4,50 zł.

«Historja o cesarzu Otonie», що її видала Польська Академія,—це типовий зразок авантюриницького роману. В його основу покладено дуже популярний сюжет про зрекрасну, високого добротєстє жінку (в даному разі дружину римського кєсарє Октавіана, в польськ. перекладі — Отона), що її лиха свєкруха неправдїво обвинуватила в зрадї проти чоловіка. Кєару на смерть замінєно вигнанням, і це дає змогу розгорнути широку картину блукань та рїзних пригод бїдолашної Алунди та її двох діток. З них одного, як було воно ще немовлятком, викрала мавпа, а другого лєвіня. Як завсїди в романах цього типу, кїнець-кїндем розвязка щаслива: правда трїумфє, сини—вже лицарї й славетні переможцї над поганими сарацинами знаходять один одного, батька, матір і здобувають собі нарештї королївськї корони.

Складєна в середньовїчній Франції «Історія» вже незабаром як-найширше спопуляризувалася, і, мандруючи від одного народу до иншого, дійшла аж до далекого Сибїру. Такому величєзному географїчному розмаховї відповідає й хронологїчний: з XIV столїття, коли роман прибрав уже певної форми,—і до наших днів, коли в західній Європі ще й досї він цікавить читача з народу, а в нас на базарах у букїністїв ще трапляються примірникї книжки-«дубка» з окладинкою, де намальовано, як ненатуральна жовта лєвіня викрадає в сонної матери малєньке сповитє немовлятко.

Та ще цьому не край: про величєзну популярність роману свїдчать ще декілька драматичних його перєробок, складєних рїзними мовами і за рїзних часїв, і, нарештї, його численнї відгуки в народній творчостї—у пєснях та казках.

На жаль, ми не знаємо праці, яка-б докладно дослїджувала генєзу, розвиток та перєгрїнацію «Історїї про Отона» протєгом цїлих вїків у рїзних народів¹⁾. Адже-ж, ще й досї не з'ясовано, не вивїтлєнє багатьох подробиць про долю оповїдання в окремих лїтературах, деякї переклади та перєробки (такї обидва українськї й усї російськї) залишаються не виданї, деякї давнї видання втрачєно, і вїдомо тїльки те, що вони справдї існували.

Так, довший час не було жадних певних бїбліографїчних вїдомостєй за перше видання польського перекладу «Історїї про Отона», і польськї історикї лїтератури переказували один одному саму лиш невизрачну вказівку на те, що його видруківано в половинї

¹⁾ Стара праця Streve: Die Octavian-Sage. Erlangen 1884 занадто конспективна, обмежується історїєю роману в Західній Європі і не розглядає питань про його генєзу.

XVI ст.¹⁾. Перший, докладний опис цього видання 1569 року за унікальним його примірником, належить Juljan'owi Krzyżanowski'omu і надруковано року 1924 в часопису «Exlibris»²⁾. Останніми часами за тим-же самим примірником Jul. Krzyżanowski видав роман у серії: «Biblioteka pisarzy polskich». Перед текстом уміщено вступну статтю видавця; наприкінці додано невеличкого словничка; видання оздоблено 2 знімками з сторінок перводруку на окремих аркушах і 25 знімками з гравюр оригіналу в тексті.

Вступна стаття насамперед коротенько переглядає історію повісти до того часу, як вона перейшла до Польщі: скількись слів присвячено первісній її формі — *chanson de geste* про Florent'a й Lion'a, (так звано синів кесаря Октавіяна), що повстала була наприкінці XIII ст., потім видавець зазначає її трохи пізнішу віршову обробку, далі — англійський переклад, прозаїчний французький переказ, німецьку версію і латинську ланку, на яку покликаються всі три (французька, англійська й німецька) редакції, але яка не збереглася до нашого часу.

Від рукописної традиції автор переходить до видань роману; обмежуючись хронологічно XVI ст., він перелічує французькі видання, починаючи з 1560 року, і одночасні видання німецькою мовою, починаючи з 1535 року, і зазначає, що цей німецький переклад становить оригінал для польського тексту «Історії про Отона». Ця думка не нова; як каже сам видавець, дослідники роману давно вже звернули увагу на те, що ймення в польській книжці подано в германізованій формі. Юл. Кржижановський довів це, порівнявши заголовки й надто, тексти.

Остання праця дала авторові змогу схарактеризувати перекладарські методи «Історії» він одзначає деякі зміни, починаючи з імення Отон замість Октавіян, скорочення та спрощення. Дещо з цих перероблень досить недале, так одного епізоду навіть не можна зрозуміти без німецького оригіналу. Своєю самодіяльністю перекладач виявив і в тому, що додав до німецького тексту ще два оповідання: *Historyja prawdziwa o Grabinej Altdorffskiej, która jednym porodem dwanaście synów porodziła, ku pierwszej historyjej barzo przystojna i Prawdziwa historyja o zasnej płodności*.

Юл. Кржижановський не зупиняється докладно на першому виданні польського перекладу; — відсилаючи читача до своєї статті, що її ми зазначили вище, він обмежується коротенькими вказівками на хиби примірника. Він не має заголовкового аркуша і 32 аркушів на початку та 2 у середині книжки. Але, на щастя, наприкінці в ньому вміщено відомості про рік і місце видання та подано друкареве ймення. Отже цим почасти встановлюється текст титульного аркуша.

Далі видавець ставить питання про те, який слід залишила «Історія про Отона» в Польщі в XVII ст., і робить висновок, що жадних доводів про її популярність за тих часів немає, окрім, через те ще цікавішої, переробки ксьондза Стефана Шолухи. Автор характеризує цей твір, докладно зазначаючи колонізацію змісту й тим доповнюючи статтю Бернацького, присвячену спеціально Шолушиній збірці³⁾.

З XVII ст. Юл. Кржижановський переходить до XVIII, перелічуючи тогочасні видання «Отона». Видавець зазначає, де саме переховуються примірники «Історії», розподіляє їх на три групи: А, В і С і подає більше-менше докладний опис кожної.

Нарешті Кржижановський ставить питання, чому треба було передруковувати текст пам'ятки. Він дуже невисоко оцінює переклад «Історії про Отона» з естетичного погляду на його думку, роман викладом (стилістично та граматично) аж надто поступається і дав-

¹⁾ В А. Brückner'a (Dawne powieści i romanse polskie — Bibl. Warszawska, 1901, t. II, zesz. 3, зазначено, що перше видання надруковано перед 1591 р. (стор. 522).

²⁾ Jul. Krzyżanowski, Kłosek powieściowy z 16 wieku. Відб. з «Exlibris», VI, Kraków 1924, стор. 8—18.

³⁾ Ludw. Bernacki, Przyczynki do dziejów najdawniejszej powieści polskiej. Lwów 1904. Відб. з «Pamiętnika literackiego». В. II (1903).

нішим за нього і иншим, сучасним («Мелюзина», «Магелона», «Фортунат») зразкам повістярської літератури. Адже багатий, сильний (jedny) словник повісти та потреба зробити загальноприступним текст Ягайлонівських часів давали право видавцеві передрукувати «Отона».

Що-до засад, покладених в основу видання, то вони, як каже Кржижановський, одрізняються од застосованих в академічних виданнях інших повістей тільки тим, що всі друкарські помилки виправлювано; кожного разу, окрім випадків очевидних друкарських недоглядів, це зазначено в примітці.

За основу видання, цілком зрозуміло, взято перводрук 1569 року. Коли в ньому бракує деяких сторінок, ці прогалини заповнено на підставі давнішого за Estreicher'ом видання XVIII ст. 1746 року (тип. В). Але, як спостеріг Кржижановський, текст А поправніший і мовні форми в ньому архаїчніші. На жаль, умови праці не дозволили видавцеві скористатися з нього своєчасно, і він подав тільки чималий реєстр найцікавіших та найхарактерніших варіантів до тих уривків видання 1746 року, що доповнюють дефекти перводруку.

Як видно з цього коротенького переказу «Вступу», автор накреслює мало не всі питання, зв'язані з вивченням «Історії про Отона». Але самий розмір статті: тільки XIX сторінок невеличкого формату, до того-ж 5 з них іще використано на реєстр варіантів типів А й В, сама кількість порушених питань, те, що бракує праць, які-б досліджували історію нашого роману в загально-європейському масштабі, те, що не з'ясовано подробиці його життя в деяких окремих літературах, — усе це, природня річ, робить цілком зрозумілим, що в вступі є деякі помилки, неточності та прогалини. Отже, гадаємо, не пошкодить на підставі того, що призбирали ми, матеріялу подати тут дещо з наших завважень та спостережень.

Першу частину вступу, як уже сказано, присвячено історії оповідання на західно-європейському ґрунті. Про дещо автор висловився тут занадто певно й рішуче. Отож про первісну форму роману і її послідовне оброблення Кржижановський пише: «він є твір вторичної формації (wtórny) і розмірно пізній, бо chanson de geste за Florent і Octavian (імення синів кесаря Октавіана в одній з редакцій) поветала допіру наприкінці XIII ст., на припочатку наступного з неї виник віршований роман».

А втім не можна ще вважати, що питання за первісну форму роману розв'язано вже до краю. З рукописів, де містяться його обробки, більше-менше докладно вивчено досі лиш два з XV ст.: один — з текстом chanson de geste, зміст якої докладно, з великими цитатами переказав ще 1873 р. Paulin Paris¹⁾, другий — з віршованим романом, що його видав 1883 р. Vollmöller²⁾. Останній, порівнюючи ці дві версії, здогадується, що за оригінал їм була втрачена chanson de geste XII ст., яка найближче відбилася в віршованому романі. Vollmöller'ів рецензент, найвидатніший фахівець в історії середньовічної французької літератури — Gaston Paris, навпаки, вважає, що поема, яку видав Paulin Paris, точніш переказує оригінал, а втім погоджується, що за цей оригінал має бути втрачена chanson de geste³⁾. Цілком инакша думка Voretzsch'a. Характеризуючи епічну творчість XIII ст., він каже, що межа поміж героїчним епосом та лицарським романом поволі зникає, і, як зразок перероблення роману на давнішу літературну форму — chanson de geste, наводить саме «Історію про Отона»⁴⁾.

¹⁾ Histoire littéraire de la France. T. XXVI. Paris 1873, стор. 303 — 335.

²⁾ Altfranz. Bibl. hrsg. von Dr. W. Foerster № 3. Octavian. Altfranz. Roman nach der Oxforder Handschrift. Hrsg. von Karl Vollmöller. Heilbronn 1883.

³⁾ Romania. 1882, T. XI, стор. 609 — 614.

⁴⁾ Dr. Carl Voretzsch, Einführung in das Studium der altfranz. Literatur. 2 Aufl. Halle a. S. 1913, стор. 432.

Отож у науковій літературі ще немає єдиної незаперечної думки що-до первісної форми нашої повісти, і тому навряд чи можна так певно, як це зробив Юл. Кржижановський, визначати, які були першотвір та його перша французька переробка.

Навпаки, про зв'язок французької та німецької друкованих версій автор висловлюється так невизначено, що залишає читачеві непевне уявлення.

Сказавши, що з віршованого французького роману виникла французька-ж прозова переробка, Юл. Кржижановський далі каже так: «цю французьку редакцію репрезентує видання з титулом: «L'histoire de Florent et Lyon, enfants de l'empereur de Rome, Octavien», що його друкували, починаючи з часів близько 1560 року (Париж, J. Bonfons, без дати; Louvain, J. Bogord, 1592 і т. д.). Рівнобіжно (równoległe) виходять видання «Октавіана» німецькою мовою, починаючи з розкішного folio, надрукованого в Страсбурзі 1535 року. Переклад, що його зробив В. Зальцман, передруковували... року 1543, 1548 й багато разів згодом».

Адже-ж, на підставі цих слів читач, який не досліджував спеціально західно-європейських видань «Отона», буде певний, що раніше, ніж французький прозовий переказ побачив світ у видрукуваному вигляді, текст його в німецькому перекладі видано не менш як тричі. Тоді треба ще припустити, що перед надрукуванням довший час французька прозова переробка існувала в рукописному вигляді і що Зальцман, перекладаючи «Історію», скористався саме-іменно з рукописного оригіналу.

Навсправжки французьку переробку видрукувано на багато раніш, ніж зазначає Юл. Кржижановський. Коли-б автор «Вступу» звернувся до класичних бібліографій Graesse та Brunet, він знайшов-би був у них вказівки на отакі видання XVI ст.:

1) Florent et Lyon. Paris, en la rue Neufue, Nostre Dame a l'enseigne de l'escu de France. s. d. [chez Alain Lotrian vers 1530]. in 4. got. a 2 col. ¹⁾

2) L'histoire de Florent et Lyon, enfans de l'empereur de Romme... (Помітка наприкінці книжки) nouvellement imprimée à Paris... [Chez Alain Lotrian]. S. d. [vers 1540] ²⁾.

Окрім цих двох у них позначені ще отакі видання XVI ст.:

— Louvain [vers 1582] (Graesse); Louvain [vers 1592] (Brunet); Paris. S. d. (Brunet). Одне видання — Rouen. S. d. зазначено Léon Gautier в «Bibliographie des chansons de geste» Paris 1897, стор. 103.

Ці дані висвітлюють картину найширшої популярності роману на французькому ґрунті, починаючи з 1530-х років.

Завважмо тут до речі, що, скориставшись з Graesse та Brunet, Кржижановський мав-би, навіть без спеціального обізнання з літературою про «Отона», деякий матеріал, щоб схарактеризувати широке розповсюдження цього роману і по інших країнах. Питання про, так-би мовити, географічний обсяг його популярності в вступі обминено, тимчасом, на нашу думку, такий навіть коротесенький екскурс був-би дуже цікавий, показуючи читачеві, що польський переклад «Отона» — не випадковість, і що і в даному разі, захоплюючись цим романом, Польща йшла загально-європейським річищем.

Що-до наших завважень до тієї частини «Вступу», яка присвячена «Історії про Отона» на польському ґрунті, — вони стосуються до: 1) характеристики перекладу; 2) питання за популярність нашого роману в XVII ст.; 3) кількості його видань в XVIII ст. та їхньої характеристики.

Сам автор, покладаючись, як на причину, на невеличкий обсяг своєї статті, називає голосливою своєю загальною характеристикою засобів, що їх уживав польський перекладач. І справді, як ілюстрацію, він зазначає тільки одне місце у виданні, де текст невдало поширено, і подає тільки один приклад зовсім невдалого, сливе незрозумілого скорочення,

¹⁾ Graesse, Trésor de livres rares et précieux. T. VII Suppl. стор. 307.

²⁾ Brunet, Manuel du libraire. Suppl. T. I. Paris 1878, стовп. 506.

друкуючи єп regard німецький оригінал. Слід було-б, здається, дати не виключні, а типові зразки перекладу, тим більш, що навряд чи це вимагало-б місця більше за ту сторінку, на якій власне вміщено теперішній приклад. Інакше, не маючи під рукою німецької «Історії про Октавіана», читач мусить на віру приймати усі авторові висновки.

Ставлячи питання про популярність роману в Польщі в XVII ст., Юл. Кржижановський визначає, як єдиний цьому довід — переробку. Ст. Шолухи¹⁾.

Тільки-ж, на нашу думку, висловлюватися так категорично не можна, бо, щоб справді вичерпати питання про відгуки «Історії про Отона» в Польщі в XVII ст., годилося-б пошукати, чи не було драматичних обробок аналогічно до того, що ми маємо в французькій, німецькій, російській літературах. Але це, звичайно, як і розшуки відгуків роману в народній творчості, — завдання майбутнього і не може бути розв'язане за браком відповідних дослідів у коротенькому «Вступі». Зазначаємо це тільки на те, щоб підкреслити, як багато подробиць з життя нашої повісти треба ще вивчити, висвітлити історикам польської літератури.

Окрім зазначеного доводу популярності «Отона» в XVII ст., — переробки кс. Шолухи, є ще один, що правда, посередній; на нього, на жаль, Юл. Кржижановський не звернув своєї уваги.

Справді, друга половина XVII ст. в історії московської та української літератур позначається зростанням зацікавленості повістяремьким жанром, ще середньовічними оповіданнями та романами західно-європейського походження, але в польських перекладах. Отже треба припустити, що в Польщі за тих часів було живе, міцне джерело, від якого невинним струменем ішли до нас такі пам'ятки, як «Мелюзина», «Магелона», «Сім мудреців», то-що і серед них також наш «Отон». Ось деякі факти, які виразно свідчать, що на Україну та Московщину заходили польські книжки «Історії». Так, 1660 року і «Отона», і «Грабину Альтдорфську» переказав українською мовою, користуючись, очевидно, з польського оригіналу, свящ. Шаргородський²⁾; а 1677 року зроблено з польського-ж переклад російською мовою усієї книжки з «Історією про Отона»³⁾.

Чи можлива річ припустити, щоб одне видання 1569 року могло вдовольнити попит протягом більш ніж сторіччя? Брак відомостей про передрук «Історії про Отона» в XVII ст. треба пояснювати, безперечно, тільки так: що популярніша книжка, то менш її примірників зберігається до наших часів і тільки іноді, через щасливий випадок, утрачене видання робиться відомим у науці.

Так, розшукуючи по лєнінградських бібліотеках відповідного матеріалу до вивчення «Отона», нам пощастило побачити примірник, що являє собою уник. Уважаємо за доцільне його описом доповнити бібліографічний огляд видань «Історії» в XVIII ст., поданий у Юл. Кржижановського.

Historya | Piękną y Krotofilną, | o | Othonie | Cesarzu Rzymkim, | y Małżonce iego | Która ze dwiema synami z | Ziemie na Puszczą, wygnął z na | mowy Mátki swey; a iáko po | tym dziwnym sposobem się | społecm náleżli y poználi, | Która ku zábáwie ludzkiey, polero- | wnym sensem | wydrukowana. | w Krakowie, | Drukárni Krzysztofá Domáńskiego, | I. K. M. Typ. Roku P 1703. |

¹⁾ Між иншим у Виленській Публ. Бібл. переховується один рукопис з польським текстом «Отона» і «Грабіні Альтдорфської», але, на жаль, в описові (Опис. ркп. отд. Вла. Публ. Библ., вып. V. Вильно 1906, стор. 18, № 31) немає жадних відомостей за час, коли написано рукопис. Можливо, що це — пізніший список з друкваного тексту, а може він дав-би новий і цікавий матеріал для характеристики популярності роману.

²⁾ В. Н. Перетц, Исследования и материалы по истории старин. укр. литературы XVI — XVIII в. Ленинград 1926 (Сб. Отд. Рус. Яз. и Слов. Ак. Н., т. CI, № 2), стор. 133—136.

³⁾ Деякі списки вказано в Пипіна (Очеркъ лит. истории старин. повѣстей и сказокъ рус. Казань 1858, стор. 238 — 239; в польській літературі російський переклад «Отона» і «Грабіні Альтдорфської» зазначено в А. Brückner'a (Dawne powieści i romanse polskie — Biblioteka Warszawska. 1901, T. II, zes. 3, стор. 522).

Ін 8^о; 12 зшитків по 8 арк.; сигнатури готичними літерами не на кожному аркуші: А₂, А₃, А₄, А₅; В, В; С, С₂, С₃; D, D₂, D₃; E, E₂; F, F₂, F₃; G, G₂; H, H₂; I, I₂; K, K₂, K₃; L, L₂, L₃; M, M₂; нумерація сторінок у горішньому зовнішньому кутку арабськими цифрами: 3—182 (зворот нenum.), дуже поплутана (повинно бути 3—192).

Площа набору: 12,4—13,3 × 8,6 см.; кількість рядків 28—29 при більшому, 32—33 при дрібнішому шрифті.

Шрифти: на титульному аркуші — антиква пряма і курсив різний завбільшки.

Заголовки розділів — курсивом, 1,5 мілім. (заголовні літери — 2 мілім.).

Текст надруковано переважно готичним 2-х мілім. (заголовні літери — 3 мілім.) шрифтом, але на стор. 17¹⁾, 20, 25—26, 31, 55—58, 70—72, 187—1,5 мілім. (заголовні літери 2,5 мілім.). Іноді трапляється й антиква в 1,5 мілім. (заголовні літери — 2,5 мілім.) див. стор. 85—87, 101—103, 123—124, 174—178.

Переноси послідовно не витримані.

Колон-титули *Historya* (ліворуч) о *Othonie* (праворуч) на стор. 3—191; на стор. 192—*Historya* о *zasneju płodności*.

Художнє оформлення книжки:

1) Рамці з друкарського орнаменту (стилізовані волошки) на титульному аркуші і на його звороті.

2) Заставка з того-ж орнаменту на стор. 3.

3) Кінцівка з того-ж орнаменту на стор. 192.

4) Гравюра: король з хрестом або державою в правій руці, з шаблею в лівій, на звороті титульного арк.

5) Риска під колон-титудом на стор. 3—191.

6) Ініціал на початку книжки.

Примірник дуже добре збережений. Належить Державній Публ. Бібл. в Ленінграді шифр: *Историч. отд. 14. XXVI. 5. № 27*.

Окрім цього опису краківського вид. 1703 р. в нас є ще деякі доповнення і завваження до поданого в Кржижановського списку видань та їхньої характеристики. Як ми вже завважили вище, він розподіляє їх на три групи. Найдокладніше, найкраще описує він тип В — львівське видання 1746 року; дуже непогане вражіння справляє те, що шрифтом (курсив і прямий шрифт різний завбільшки) передані всі особливості заголовкового аркушу. Виразно й докладно визначено в описі, де і що яким шрифтом видрукувано. Не так докладно характеризує автор тип А, а втім читач усе-ж-таки має точне уявління за вжитими шрифтами. Що-ж до типу С, то його опис зовсім не подібний до перших двох, він такий невизражений, ненауковий з суто-бібліографічного погляду, що навіть бере сумнів, чи знає його автор *de visu*. Звичайно, що окрім найзагальнішого уявління про зовнішній вигляд книжки може дістати читач з отакої характеристики «8-vo; арк. А — [К. 4. v.]. Текста видрукувано дуже збитою антиквою; багато разів трапляється курсив; заголовки розділів курсивом то більшим, то дрібнішим, то знову антиквою. Примірник цього видання певне походить з другої половини XVIII ст.» Як-би не вказівки на розмір книжки і на кількість зшитків і аркушів, такий позверховий опис не дозволив-би нам, більше-менше певно, ототожнити цей тип С, що зберігся тільки в примірнику без титул. арк., з львівським виданням 1766 року, відомим нам за примірником, що належить Всенар. Бібл. Укр. (*Університ. Від. IX. 40. 220*). Не пошкодить, гадаємо, подати і за нього докладні відомості.

Historya | Piękna i Krotofilna, | o | Othonie | Cesarzu | rzymskim | y | O Malżonce iego. | Ktorą ze dwiema Synami z | Ziemie na puszcza wyгнаł | Znamowy Matki swey, a iako | potym dziwnym sposobem spo | łem się nalezli y poznali | Cum Gratia et Privilegio | S. R. M. | Przedrukowana | w Lwowie, | Roku Pańskiego 1766. |

¹⁾ Подаємо стор. за виправленою нумерацією.

Ін 8^о; 10 зшитків по 8 аркушів, з сигнатурою тільки на двох перших (окрім титульного) аркушах кожного зшитку; А₂, В, В₂, С, С₂, ... К, К₂. Сторінки (загальне число 152) нумеровані.

Площа набору: 14,2 — 8,8 см.; «Prawd. Hist.» — 13,2 × 8,8 см. Кількість рядків: 38 — 35 при дрібнішому, 31 при більшому шрифті.

Шрифт ззагалі антиква: в заголовках розділів 2-мілім. курсив на стор. 3, 5, 7, 23, 26, 73, 88, 94, 98, 106, 111, 115, 118, 122, 127, 136, 139, 140; 1-мілім. курсив на стор.: 3, 14, 15, 16, 17, 21, 25, 65, 66, 77, 79, 132; прямий 5-мілім. шрифт на стор. 139; 3-мілім. на стор. 3, 139, 148; 2-мілім. на стор. 34, 36, 39, 42, 43, 44, 48, 51, 58, 152; 1-мілім. на стор. 53, 56.

Текст видруковано прямим шрифтом в 1¹/₂ міл. на стор. 139 — 148 і в 1 мілім. на стор. 3 — 138 і 148 — 152.

Колон-титулу немає. Переноси послідовно витримані.

Жадних оздоб окрім рамки на титульному аркуші з друкарського орнаменту (стилізовані, дуже невиразні, нечисті квітки) немає.

Прикмети цього примірника не збігаються з Estreicher'овими відомостями за львів. вид. 1766 р.¹⁾: він дає у małżonce, z dwiema, z panowu, swojej, we Lwowie, в його заголовку немає з Ziemię, нарешті інша кількість аркушів — М₂.

Вивчення цього-ж київського примірника дало нам змогу з'ясувати ще одну дрібницю. Ті друкарські особливості, які визначив Пташицький²⁾, порівнюючи до справжнього видання 1746 року дефектний примірник з бібліотеки гр. Замоївських, що його власники даували теж 1746 роком (написи cesarę, cesarowej замість cesarę, u cesaręwey, інший розподіл на рядки заголовку першого розділу, інші надрядкові значки в деяких словах) — усі вони цілком збігаються з надрукуванням у київському примірникові львівського видання 1766 року. Тому «Історію про Отона» бібл. гр. Замоївських треба вважати за представника типу С, а не В, як умовно визначив його Кржижановський, позначивши в дужках: «? sprawdzić nie mogłem».

Щоб закінчити наші завваження до бібліографічного екскурсу Юл. Кржижановського, зазначимо, що він дуже обережно поставився до Estreicher'a; він навіть, неначе-б натякуючи на недбалість «Bibliografii Polskiej», висловлюється так: «кажу про три видання (А, В й С), бо тільки їх знаю de visu. Estreicher-же називає більше, бо окрім «Historyi o Francu»... він знає ще краківське вид. 1746 р., торунське 1761 р., і нарешті львівське 1766 р. Без обізнання з примірниками, що дав у своєму розпорядженні Estreicher та яких у визначених у нього бібліотеках розшукати досі мені не пощастило, не можна сказати, чи відповідає та якою мірою дійсності їхній опис, тим більш, що примірники, які я знаю, дефектні і здебільшого не мають титульних аркушів, кількість-же аркушів не збігається з даними Estreicher'a».

Звичайно, помилки в капітальній праці Estreicher'a є, тільки не можна-ж усі розбіжності поміж відомостями за одне неначе-б видання пояснювати недбалим описом. Вивчення історії стародруків подає багато прикладів, коли примірники з однаковою датою і позначкою про місце надрукування репрезентують насправжки або варіанти одного видання, або два окремі видання.

Щоб закінчити всі наші міркування що-до «Вступу», завважмо ще випадковість бібліографічних вказівок на попередню польську літературу про «Отона» й звязану з ним «Грабину Альтдорфську». Тимчасом систематичні відомості допомогли-б читачеві, коли б він зацікавився цими пам'ятками, обізнатися з ними докладніше.

Що-до самого видання — в цій справі є два моменти: методологічний — якими засадами керувався видавець, і практичний — як саме їх витримано.

¹⁾ Bibliografia polska, t. XVIII, стор. 216.

²⁾ С. Л. Пташицький, Обзор материала по истории средневѣк. свѣтской повѣсти въ Польшѣ. — Изв. Отд. Р. Яз. и Сл. т. VII (1902 г.), кн. 1, стр. 353—355.

Звичайно, завдання кожного наукового видання давньої пам'ятки — як-найближче відбити оригінал. Тільки тоді воно дає найбільше матеріалу, вдовольняє ширші й різноманітніші наукові кола. Тимчасом, коли виправки в тексті, що поробив Кржижановський, не заваджають тому читачеві, який цікавиться «Отоном» з історично-літературного погляду, — з його передруку, як визнає сам видавець, не скористується історик мови. Він може завіси, як каже Кржижановський, «вдатися безпосередньо до оригіналу». Модернізовані часті графіка й правопис, виправлені, без зазначення кожного окремого разу, друкарські помилки примусять не одного лінгвіста, а так само й бібліографа звертатися безпосередньо до оригіналу. Адже-ж іноді дрібниця тексту, друкарський недогляд дозволяє простежити філіяцію видань так, як стежать філіяцію списків на підставі таких-же дрібниць — помилок у рукописах.

Певна річ, коли Кржижановський гадає, що це видання має вдовольнити виключно історично-літературну зацікавленість, — ми зрікаємося наших міркувань що-до його філологічної й бібліографічної цінності.

Як саме на практиці послідовно витримані ті засади, що їх принципово прийняв видавець, — перевірити не можна без оригіналу. Додані два знімки з видання 1569 р. дають лиш загальне уявлення про те, як виправлено текст.

Нарешті ще одна подробиця: Кржижановський не визначив розподіл перводруку на сторінки; це, певна річ, ускладнює працю, якщо хто побажає перевірити за оригіналом цитати, зроблені за академічним передруком.

За текстом видавець подав невеличкого словничка, де вміщено деякі власні прізвиська з їхніми тлумаченнями (напр. *Katilina — hrabina szwabska, Krysztoff — Ks. bawarski*, то-що), незрозумілі, більше невживані слова (*bojarka, badawja, wojnierka* і т. ин.), або спеціальні назви, як от назви лицарського озброєння: *armszypu, nakolanki, placha*, то-що. На наш погляд, поданий матеріал, можна-б чимало скоротити або треба припустити, що, на Кржижановського думку, до академічного видання звертатимуться читачі з аж надто невеличкою освітою. Невже-ж без тлумачення читач не знатиме, що *anglicki = angielski, Frydrych = Fryderyk*, то-що або не зрозуміє отаких фраз: (стор. 51) *Krol Dagobert ... o wojnie nie myślił, więcej sie bawiąc około pabożeństwa niż w rzeczach wojennych* (словн.: *bawić sie = zajmować się*); або (стор. 48) *султан дякує королям, iż tak chciwie na jego rozkaszanie gotowi byli* (словн.: *chciwie = ochotnie*); або (стор. 81) *w lewe go ramię ciął tak duże* (словн.: *duże = bardzo*); або (стор. 42) *ja głupie uczynił* (словн.: *głupie = głupo*) і т. ин.

Як ми вже підкреслювали, роман про «Отона» потребує ще багатьох і багатьох досліджень і бібліографічних і суто історично-літературних. Через те навіть велика праця за нього викликала-б, певна річ, низку завважень і міркувань. Цілком зрозуміла і немінуча наявність деяких помилок, невизраженостей і прогалин у коротенькій вступній статті. В кожному разі, не вважаючи на дуже обмежений обсяг «Вступу», Юл. Кржижановський у легкій і виразній формі знайомить читача з бібліографічними й історично-літературними питаннями, зв'язаними з романом; до того ще там, де автор міг скористатися з сирового матеріалу (переробка кс. Шолухи, вивчення видань), його висновки становлять цінні додатки до спеціальної літератури.

Значіння-ж передруку «Отона» виходить далеко по-за межі обізнання польського дослідника, вченого, читача з раніш неприступним польським текстом. Як одна з ланок повісті, що поширилася трохи не на всю Європу, польський переклад «Отона» цікавий для всіх, кого цікавлять європейський роман взагалі, «Історія про Отона» зокрема. Ще цікавіше історикові української та російської літератури видання тієї пам'ятки, що була за джерело для перекладів, переказів і драматичних переробок, які захоплювали наших дідів і знаходять навіть і досі читачів по глухих закутках серед простого люду.

До питання про стародрук 1659 р.

У кн. XXI—XXII «Записок Історично-Філологічного Відділу У.А.Н.» надруковано статтю проф. В. Ю. Данилевича «Маловідомий стародрук 1659 р.». У цій статті шановний професор дуже докладно розглядає цікаву книжечку, у якій вміщено гетьманські статті, затверджені підчас обрання Юрія Хмельницького. Книга ця дуже рідка. Автор називає п'ять примірників її, на які є вказівки у бібліографічній літературі, а сам досліджує, здається, шостий, що зберігається у бібліотеці проф. М. О. Макаренка, та колись належав кн. А. П. Трубецькому (стор. 39 і далі). Проф. Данилевич дуже докладно досліджує цю книжку, як її зовнішній вигляд (шриф, заставки, кінцівки), ілюструючи це кількома знімками, так і її зміст, причому робить висновок, що це публіцистичний фальсифікат. Я покищо не зупинятимуся на цьому поясненні, тим більше, що й сам автор подає його «до суду читачів» (ст. 42), але не можу не сказати й од себе кількох слів з приводу статті проф. Данилевича, бо в ній кілька разів згадується моє ім'я, у зв'язку з тим, що я теж працював над цією книгою.

Проф. Данилевич називає примірник, що я ним скористався, «примірником В. І. Щербини» та навіть висловлює мені подяку за вказівку на нього (ст. 39, прим. I). Це очевидна помилка. Я обізнався з цією книжкою ще р. 1921, коли працював у III відділі У.А.Н., над виучуванням гетьманських статтів. У зв'язку з цим мене було командировано до Чернігова, і там у Музеї В. В. Тарновського, я обізнався з цією книжечкою та зробив фотографічні знімки кількох її сторінок. Повернувшись до Києва, я зачитав на засіданні Комісії українського і західно-руського права доповідь під заголовком «Питання про автентичність статтів Богдана Хмельницького й його найімовірніше розв'язання». Доповідь ця не була надрукована; але згодом, р. 1928, я вмістив у Ювілейному Збірнику на пошану акад. М. С. Грушевського статтю подібного змісту «До питання про статті Богдана Хмельницького». У цій статті я теж згадував книгу 1659 у Музеї Тарновського, але не називав її моєю.

В окремій «Додатку» до своєї статті (ст. 42—43) проф. Данилевич пише дещо про мою статтю у «Ювілейному Збірнику» та робить до неї кілька завважень. Він робить дві поправки до моєї статті та порівнює мої погляди на вміщені у книгу «старі статті» (себ-то Богданові) з поглядами проф. А. І. Яковлева, на які він більш погоджується, аніж на мої, хоч, каже він, «праці Яковлева не міг здобути» (ст. 44), а користався викладом його погляду у моїй статті. З однією з його поправок я цілком згоджуюся: примірників книги занотовано по-над 3. З другою згоджуюся лиш умовно: кількість «нових статтів» (що аж ніяк до Богданових не стосуються) справді є 19, а не 18; але остання є тільки додаток до всіх попередніх, а самостійного значіння не має; вона названа «о тыхъ, которые нарушают восхождутъ статьи». Тому мабуть у такому виданні як «Собрание Государственныхъ Грамотъ и Договоровъ» ця стаття окремої нумерації не має. Що-ж до порівняння моїх висновків до висновків проф. Яковлева, то це теж можна «подати до суду читачів», тим більше, що стаття проф. Яковлева надрукована у тому-ж «Ювілейному Збірнику», поруч з моєю (Яковлева 179—194; моя 195—204).

Нарешті ще одно завваження чи запитання. Проф. Данилевич каже, що примірник Макаренка «належав кн. А. П. Трубецькому» (ст. 39 і далі), але не пояснює, звідкіля це можна бачити. Так само не каже він, який це був кн. Трубецькой. Той боярин кн. Трубецькой, що приводив до присяги Ю. Хмельницького, звався *А л е к с е й Н и к и т и ч*.

В. Щербина.

Повстання Чернігівського полку у виданні Центрархіву.

У виданні Центрархіву надруковано шостий том «Восстанія декабристов», що виходить за загальною редакцією М. М. Цокровського. Випуск цілком присвячено повстанню на Київщині Чернігівського полку, — на його вихід чекали вже протягом декількох років. Відповідні матеріали зібрав і належно опрацював Ю. Г. Оксман. Йому-таки належить і вступний «Обзор источников публикаций и исследований» і мало не такі самі завбільшки прикінцеві пояснювальні «Примечания» до надрукованих у відзначуваній праці «Материалов», а так само, здається, й покажчики предметів та імен і, наприкінці, так звані «Воспроизведения на вкладных листах».

Документи з різних столичних сховищ старовини (напр., Ленінградського Центрального Історичного Архіву, Архіву Жовтневої Революції в Москві, Військово-Історичного, кол. Лефортовського Архіву в Москві, то-що), головні перводжерела історичного знання взагалі, повинні бути і в даному випадку, звичайно, за посутню, найважливішу частину розглядуваного наукового видання. По-над дві третини, тоб-то основну частину грубенської книжки (406 стор. in 8^о, не рахуючи 67 стор. вступу з окремою пагінацією) репрезентують чималі завбільшки відділи: а) Офіційне листування про повстання Чернігівського пішого полку та про засоби до його ліквідації (41 №№ документів з додатками до них), б) Матеріали й конфірмаційні вироки в справах нижчих чинів (не-Чернігівського полку: 14 №№ паперів та додатки) і в) «Додатки» (про «катехізис» С. Муравйова-Апостола, про полкового священика Кейзера, про офіцера Ушакова і розжалуваних на рядовиків Грехольського та Башмакова).

Що-до правопису, пунктуації й під. надрукованих у шостому томі «Повстанія декабристов» документів, то подати їх точно за оригіналом, через технічні причини, редактор не зміг. Тільки як виняток оригінального правопису додержано в уміщеному в цьому виданні спискові «катехізиса» С. Муравйова-Апостола.

Зважаючи на спеціальні, формально-археографічні завдання цілого корпусу Центрархіву, що його розглядаємо, даний випуск «Восстанія декабристов» не ставив собі за мету систематично, монографічно викласти згадані в надрукованих архівних документах події. Бракує йому також і ніби обіцяної передмови головного редактора, як немає наприкінці спеціальних нарисів, як, от, «Слідчі справи» членів чи учасників і т. инш., що їх бачимо в інших випусках «Восстанія декабристов». Натомість характерна й цікава конструктивна особливість є названий вже раніш критично-бібліографічний огляд літератури й пояснювальний коментар до наведених у книзі публікацій.

Вміщене в першому розділі документів офіційне листування подано в різноманітних наказах, листах, рапортах, поданнях, доповідях і т. п. осіб такого високого громадсько-службового рангу, як, напр., цесаревич і великий князь Костянтин Павлович, військовий міністр і голова «Комітету для слідчих розшуків зловмиєних товариств» Татіщев, начальник головного штабу Дібіч, генерал-ад'ютант з особливими уповноваженнями Чернишов, головно-командувач Першої армії Сакен, начальник штабу Першої армії Толь, комендант III й IV корпусів Рот і Щербатов, начальник штабу III корпусу Горчаков, командири 9 й 25 дивізій Тихановський і Гогель, безпосередній переможець повстанського Чернігівського полку Гейсмар, київський і волинський губернатори Ковальов і Андржейкович, київський і волинський губернатори прокурори, а так само і скромні своїм станом офіцери та салдати Чернігівського полку, звичайні місцеві урядовці, то-що.

Мало не втрое менший завбільшки й кількістю документів проти попередніх, другий відділ містить у собі свідчення таких, між иншим, самовидців або навіть учасників повстання, як С. Муравйов-Апостол, Бестужев-Рюмін, Борисов II, Андреевич, Горбачевський, Спіридов і Фурман, тимчасом як і в третьому розділі документів («Додатки») наведено свідчення осіб, що їх аж ніяк не можна вважати за нецікавих, приміром, як нещасливого

полкового священника Кейзера, гусарського офіцера Ушакова, що випадково переїздив через Васильків підчас повстання, або розжалуваних на рядовиків Чернігівського полку Грохольського та Башмакова.

Зібрані в книзі, цілком присвяченій повстанню Чернігівського полку, документи повністю й кількістю фактичного матеріалу, здебільша свіжістю його й навіть важливістю, мало не бездоганністю, а так само й технікою зовнішнього виконання дуже добрі. Натомість спізнення, через низку причин, даного випуска Центрархіву (він вийшов у світ допіру в 1929 р., а не в ювілейні 1925 — 26 роки) натурально спричинилося до низки відповідних наслідків од зрозумілого, напр., послаблення вже у сучасних читачів інтересу до згадуваних свого часу, подій і потреби, наприкінці, самій, найзацікавленішій в даному випадкові особі перевести в різних місцях своєї праці належні виправлення, доповнення або ампліфікації.

А втім, не зважаючи на розмірно багату спеціальну літературу з питання підчас юбілею, а так само і на наступні, надто на Україні, досягнення з часів поминок століття від виступу декабристів, цінність вкладу від публікації й оброблення матеріалів у праці «Восстанія Черниговского пехотного полка» треба визнати все-ж за не аби-яку: досить згадати, напр., дуже цікаві дані в так званих списках тих, що служили в Чернігівському полку (§ 35-й першого розділу), далі доповіді Аудиторіатського департаменту про офіцерів Чернігівського полку, що судилися в Могилеві над Дніпром (§ 40-го того самого першого відділу), або-ж у конфірмації вироку в справі про нижчих чинів того самого полку (§ 41-й першого розділу) і т. д.

Актовий матеріал у даній праці зілюстрований разом з тим у трьох випадках і так званими «Воспроизведениями на вкладных листах» фототипією (два знімки з оригіналів) і картографічно. В останньому випадкові маємо справу з уміщеною перед актами так званою «Дислокаційною картою» з розташуванням року 1823-го війська III пішого полку, де подається посильне наочне поняття про місце, де був розквартирований цілий III корпус з IX-ою в тому числі пішою дивізією (до складу входив між іншими і Чернігівський полк), а так само окремих піших полків, стрілецьких, гарматних та інших частин, штабів, то-що. Залишилися, на жаль, без ніякого пояснення й тому не зовсім зрозумілі арабські цифри, що їх поставлено в різних місцях¹⁾.

Як цілком природній додаток до констатованих у виданні розглядуваних документів, редакція вважала за потрібне прилучити до них прикінцеві пояснювальні коментарі. До того-ж геть-усі документи трьох розділів супроводять уміло і з повним знанням того чи того питання, доладно й дуже сумлінно, иноді докладно виконані відповідні редакторські примітки. Через поставлені цьому нарисові завдання й літературно-стилістичні засоби виконання неможливо заперечувати, що він має певний інтерес.

Архівист одного часу службовими зайняттями, літературно-історично науково підготований і до того-ж добре обізнаний на бібліографії питання (аж до самого 1927 р.), редактор видання й разом з тим автор спеціальної в ньому статті насамперед зазнайомив з принципами опублікування у нього актових матеріалів, а тоді виступив з досить докладним систематичним оглядом відповідних джерел, публікацій, попередніх друкованих праць з загальними оцінками, популярними характеристиками та спробами спеціального вивчення (в 10 окремих замітках).

Не маючи цілком вичерпати бібліографію питання за кордоном (пор., напр., «Декабристы в западно-европейской историографии в справочнике М. В. Нечкиной и Е. В. Скажина. Семинарий по декабризму») і в нас, а вибираючи тільки найхарактерніше, оглядач

¹⁾ Малу, точніш схему, аналогічного характеру вміщено було свого часу в книзі М. В. Нечкиной «Общество соединенных славян». Що правда, там було відтворено район діяльності тільки цього «Общества».

простежив за певним планом у своїх анотаціях, як відбилися в спеціальній літературі з політичного, то-що, погляду, генеза повстання, проблеми історичного декабризму взагалі й значіння, зокрема, тодішніх революційних подій на Україні. Підкреслюючи при кожній нагоді тенденційність і навіть фальш інтерпретацій офіційного, урядового походження, оглядач констатує надто незавдовільний стан усєї взагалі в даній ділянці літератури передреволюційної (точніше — перед'юбілейної), літератури чужоземної, російсько-емігрантської та легальної, в межах нашої держави (як ліберального табору, так і консервативно-офіційного): через невикористання нових, фактичних привнесків ця література ввесь час залишалася з традиційними, не відповідними дійсності фактами. Правильні погляди й нові, свіжі повиви в декабристознавстві могли з'явитися, гадає автор огляду, не раніш, як виступив М. М. Покровський з його відомою концепцією.

Подані в позначеному огляді оцінки низки праць мемуарного й історичного значіння (напр., тих, що їх написали Горбачевський, Шугуров, М. Муравйов-Апостол, Іконніков, Рудковський і инш.) виконано часто-густо влучно, і вони в цілому згодні з дійсністю. Тому на них у багатьох випадках можна цілком погоджуватися.

У працях науково-історичного характеру, що правда, як відомо не досить завдовольнятися тим, щоб констатувати тільки документальний, фактичний матеріал. Не досить виходити від голого, сухого фактизму, — разом з тим бажані також і належні узагальнювання, посилення творчості уявління, інтуїція, що допомагає поширювати відповідні горизонти, утворити таку чи таку концепцію, за умовою, звичайно, щоб була можливість послідовного викладу та при відповідній доводливості його.

Певна річ, складачеві даного «Огляду» не можна відмовляти в солідній ерудиції, певності погляду на завдання своєї роботи, великій працьовитості й не аби-яких ресурсах для виконання з технічного та инш. боків. Обізнавшись читач із змістом праці, де повстання Чернігівського полку розглянуто не як аби-який випадковий, самодовільний епізод, а як відбиток відповідних громадських настроїв у нас на дуже великому обширі і т. д., дістає вражіння мало не цілковитого завдоволення від праці.

А втім не шкодить, нехай побіжними штрихами, зазначити деякі риси «Огляду», й подати деякі побажання.

Насамперед у даному випадкові доводиться констатувати вияв не аби-якої, як на теперішній час, суб'єктивності в тому, як працює автор «Огляду».

Не цілком прийнятні властивості техніки виявляються в випадках, напр., перебільшень (урядова «декларація збиває на помилку багатьох», стор. XVII), авторових додатків від себе того, чого насправді в тексті немає (у Лезюра, напр., згадано тільки про Волинь і Поділля, автор додав і Київщину, стор. XIX), недостатньої обґрунтованості (ототожнення, напр., аноніма у Шимана з жандареським офіцером Лангом, стор. XI; гаданої, далі можливості інформації од Муравйова-Апостола Вадковському, стор. XXVII), суб'єктивному, на теперішній час, користанні текстами того чи того підручника, своєрідному часто-густо прояву *jealousie de métier*, коли до авторів на аналогічні теми поставлено, з одного боку, вимоги в суб'єктивному розумінні самого автора, а з другого — помітно почувається і його ніби самовпевненість, при якій мало не всі попередні археографічні й історичні праці, що з'явилися перед даними видань Центрархіву й «Огляду» самого автора (який, що правда, зробив багато для декабристознавства), вважається звичайно за варте на анулювання¹).

Часто (в відозвах, напр., про М. В. Нечкину та М. М. Покровського) помічаємо й деяку недоговореність.

¹ До речі, з приводу твердження Ю. Г. Оксмана (стор. 28), що саме він установив авторство декабриста Соловйова в статті про Сухинова, слід нагадати, що ще р. 1871 («Русск. Архивъ», 1871, № 11, стор. 326) відомий Максимов визнав за автора цієї статті Соловйова.

Такі способи роботи й приводять до висновку про недостатню, на жаль, надійність у деяких випадках тверджень складача «Огляду», через що кожний можна зарахувати не до чисто-наукових дослідів, а літературно-суб'єктивних етюдів.

До властивостей техніки роботи, що викликає іноді деякі побажання, можна зарахувати й не завжди достатню уважливість редактора до повідомлень у його предметовому та іменному покажчиках. Редактор, що правда, підкреслив (стор. 317), напр., що раз мали в офіційному документі (№ 1) Матвія Муравйова-Апостола з його братом Сергієм, а в другому випадку вказав на аналогічний прогріх у М. В. Довнар-Запольського. І разом з тим сам він припустив, відповідно не застерігаючи, в низці випадків недостатню уважливість (а може й необізнаність) до топономастичних визначень, транскрипції взагалі власних імен, то-що.

З топономастичних прогріхів, напр., звертають на себе увагу: називання іноді містечок («Коршин», «Паволоч», «Ходорков» та инш.) селами, перекручування, далі, низки місцевостей («Бишев» замість «Бышев», «Глеватская» волость, коли насправді «Глеваха», «Дмитриевка» замість «Дмитровичи», «Корочни», замість «Карашии», «Мазенцы» замість «Мазепинцы», «Ракитны» замість «Рокитна», «Устиновка» замість «Устимовня» і т. д. Печерське й Поділу у Києві чомусь названо міськими передмістями. Село «Белгородка», що під Київом, ототожнено (трачі) з волинським містечком того самого імені, а волинське містечко «Черников» змішано, навпаки, з київським селом «Черняхом» і т. д.

Не зайві були б для складача покажчиків і відповідні довідки та перевірка з приводу правильнішого, надійного транскрибування прізвищ (напр., «Аландаренко», а в VIII томі «Повстання декабристов» «Алендаренко», замість справжнього «Арендаренко», «Апостол Кегіч» або «Кейч» замість «Кесшч» в т. VIII у Нечкиної і та инш., «Киребут-Воронєцький» замість «Корибут» або «Korzybut», «Почеки-Тарнавекий» замість «Почека-Тарновський»; «Козьмин», наостанку, всупереч вказівкам VI тому «Восстання декабристов», а так само VIII, у М. Муравйова-Апостола й Нечкиної чомусь зветься «Афанасием Дмитриевичем» замість «Анатасія» і т. д.

Підпоручника Горбачевського передчасно підвищено на поручника, а натомість майора Спірідова знижено в капітана, тимчасом як призначений до Олександрійського гусарського полку Сухинов зветься, як і раніш, офіцером Чернігівського полку...

Завваження, що їх зроблено з приводу деяких рис техніки у виконавці «Восстання Чернігівського полка» впливають на всякий випадок із визнання чималого інтересу видання в цілому. Разом з тим цілком законне бажання побачити коли-небудь надруковану, як природне завершення, спеціальну монографію про саме повстання Чернігівського полку.

Леонид Добровольський.

Ол. Рябінін-Скляревський. *З революційного українського руху 1860-х років. Гурток М. М. Левченка та «Колокол» Герцена.* — Юбілейний Збірник на пошану академіка Михайла Сергієвича Грушевського. I (К. 1928), с. 342 — 348.

У статті під цим заголовком Ол. Рябінін-Скляревський, ґрунтуючись на недрукованих архівних матеріалах, розповідає про справу підпоручника Менського полку Зиненка, що належав до української групи офіцерства й р. 1864 був заарештований з примірником № 61 Герценового «Колокола», де була видрукувана відома Костомарова стаття про Україну. У своїх свідченнях Зиненко показав, що «Колокола» дістав він од Левченка і це дало Рябінину-Скляревському привід Зиненкову справу звязати з ім'ям Мих. Мих. Левченка — відомого українського лексикографа, що був з його співробітник «Основи» та «Кіевской Старини», учасний праць Київського Відділу Географічного Товариства й III Археологічного З'їзду, діяльний член Старої Громади та (разом з Л. Ільницьким) власник української кни-

гарні в Києві. Самих документів Рябінін-Скляревський не публікує, а з того переказу їх, що він подає, не видно, щоб там було зазначене ім'я Левченкове й не видно, щоб Левченко Зиненкової справи був офіцер Менського полку чи взагалі був військовий. Натомість виразнісінько сказано, що підчас арешту Зиненкового Левченко вже був небіжчик, тимчасом як про М. М. Левченка знаємо, що він помер у жовтні 1891 р. Так само з життєпису М. М. Левченка знаємо, що, закінчивши 1846 р. Петровсько-Полтавський Кадетський корпус та одбувши науку в Дворянському полку, був він офіцером Брянського пішого полку¹⁾. Усупереч твердженню Рябініна-Скляревського Левченко саме з цим полком брав участь в Угорському поході 1849 р., про що й розповів у своїх «Воспоминаніях»²⁾. Чи хоч після Угорської війни служив М. М. Левченко в Менському полку — певних вказівок на це не маємо, а вказівку Рябініна-Скляревського вважаємо за сумнівну, бо він занадто вільно поводиться з цілком певними фактами і в питанні про довготривалі звязки Левченка з офіцерами Менського полку доходить до незрозумілих і чудних перекичувань. Отож, напр., відомості про запорозців на острові Лети зовсім не від офіцера Менського полку добув Левченко, а — про це він сам каже — від офіцера полку Дорогобузького. Так само з повідомлення Левченкового аж ніяк не можна виводити ніби він сам їдвідав (та ще й такого року!) українські колонії в Добруджі. Навпаки, те повідомлення промовляє за тим, що Левченко в Добруджі ніколи й не був³⁾. Після цього важко повірити й тим іншим відомостям про життя Левченкове, якими Рябінін-Скляревський виходить по-за межі споминів Пономарьова в К. Ст. 1902, II, с. 77—81 (напр., сумнівними здаються мені міркування Рябініна-Скляревського про звязки Левченкові з Ростовцевим та дипломатичними (!) колами й т. ин.). Таким чином доводиться зробити висновок, що Рябінін-Скляревський цілком довільно ототожнив особу незнамого Зиненкового приятеля з особою М. М. Левченка.

Коли вже неминуче потрібно того Левченка, що згадується в Зиненковій справі, отожнювати з постаттю відомою в історії революційного руху, то таким дуже ймовірно міг-би бути Митрофан Федорович Левченко, що помер 1861 р., живши на засланні в Курському. Студент спершу Харківського, а далі Київського університету, він належав до утвореного р. 1855 таємного революційного товариства, до якого виходили М. Д. Муравський, П. В. Завадський, П. С. Єфименко, Бекман та ин. Це товариство видавало й ширило нелегальні відозви, зокрема й українською мовою та підтримувало звязок з Герценовим «Колоколом». Цікаво, що М. Ф. Левченко мав на думці поїхати до Лондону, щоб працювати в «Колокол'і»⁴⁾. Варто відзначити й те, що «въ нашемъ тайномъ обществѣ поговаривали нїогда, что слѣдуетъ покороче сблизиться съ военнымъ сословіемъ», бо «престоль держится только войскомъ»⁵⁾. Можливо, що ці розмови почасти здійснювалися і що Левченко був посередником між своєю організацією та військовим гуртком Зиненка. Живши Левченко в Києві, діяльну брав участь у початковій організації київських недільних шкіл і дуже ними захоплювався, бо мав їх за надійний засіб для пропаганди ліберальних ідей. Коли на початку 1860 р. заарештовано Завадського з товаришами, то й Левченко — дарма

¹⁾ И. В. Павловскій, Историческій очеркъ Петровскаго Полтавскаго корпуса. Полтава, 1890.

²⁾ Богуславъ Лугинскій, Воспоминаніе о походѣ въ Венгрію въ 1849 году. (Записки пѣхотинца).— Москвитянинъ 1855, № 8, с. 83—118 і № 9, с. 53—84.

³⁾ М. Левченко, Потомки запорожцевъ на островѣ Лети.— К. Ст. 1882, V, с. 344.— Пор. також недрукований лист К. М. Рубісової до Х. К. Вовка: «М. М. поручилъ спросить знаете ли Вы о существованіи нѣкоего острова Леты или Запорожскаго — онъ же и Зацѣпный. Тамъ четыре села по его словамъ — Лета, Переправа, Сатуново и еще... онъ не помнитъ названія четвертаго села. Коли знаете что и т. д., то чтобъ отвѣтили соотвѣтственно интересамъ мужа сего... Говорить, что по послѣднимъ свѣдѣніямъ объ островѣ самъ онъ думаетъ, что бывшіе запорожцы — Румынъ больше напоминаютъ теперь — такъ правда ли сему?» (Лист 6. V. 1880 р.).

⁴⁾ Вас. Краснов, «Пасквильный Комитет». — Червоний Шлях, 1924, № 4—5, с. 167.

⁵⁾ Мих. Лемке, Очерки освободительнаго движенія «шестидесятыхъ годовъ». — СПб. 1908², с. 313.

що з нього був дуже спритний конспіратор — теж опинився в Петропавлівській фортеці. Висидівши рік у в'язниці, що вкрай зруйнувала його здоров'я, він був засланий до Курського, де редагував «Курскія Губернскія Вѣдомости», правда, дуже недовгий час, бо вже наприкінці 1861 р. помер од сухит.

Отже, щоб ототожнювати Левченка Зиненкової справи з М. Ф., Левченком, маємо такі підстави: 1) студент М. Ф. Левченко належав до української революційної організації, що мала стосунки з Герценом і дбала налагодити контакт з військовими колами; 2) під час слідства над Зиненком М. Ф. Левченко вже був покійний, що відповідає Зиненковим свідченням у Подільській слідчій комісії. Проти такого ототожнювання промовляв би той факт, що Левченко належав до офіцерського складу Менського полку, але цей «факт» очевидячки належить до категорії тих, яких Рябінін-Скляревський жадними історичними документами довести не спроможеться.

Усе-ж повстає питання: чи справді від Левченка одержав Зиненко примірника «Колокола»? Навряд, щоб могло це статися р. 1860, бо 61 № «Колокола» має дату 15 січня 1860 р., Левченка-ж заарештовано теж на поч. 1860 р. та й сам Зиненко свідчив, що «Колокола» він дістав р. 1861. На цей час Левченко вже був на засланні і, знаючи, як дуже поширений був тоді «Колокол», легко припустити, що подібно до своїх засланих товаришів Левченко й собі міг мати й поширювати заборонене видання лондонського вигнанця. А щоб повірити Зиненковим свідченням, треба-б тільки ще припустити, що в 1861 р. Зиненко особисто одвідав Левченка в Курському. Але тим свідченням можна йняти віри, можна й не йняти: міг Зиненко одержати «Колокол» иншою якоюсь дорогою, від иншої — в 1864 р. ще живої — людини, а на слідстві сховати її за ім'я померлого Левченка.

Од Левченка чи від кого иншого добув Зиненко заборонений журнал, це кінець-кінцем посутньої ваги не має. Важливіше тут инше. Важливіша згадка про Левченка і згадка про його смерть. Бо в такому разі — коли наш здогад про особу Левченка правильний — виходило-б, що революційна організація, «Пасквільний Комітет» Левченка й Завадського тримав звязок з революційним гуртком Зиненковим та що товариші засланих студентів цікавилися їхньою долею й можливо не поривали колишніх стосунків. Власне в цьому напрямку виявлення звязків революційної студентської організації з українським революційним угрупованням серед офіцерів Менського полку спрямований дослід розкриває цікаву й нову сторінку в історії раннього визвольного руху на Україні. Тим більш треба пошкодувати, що з побудованої на цікавому й свіжому матеріалі розвідки Рябініна-Скляревського можна користуватися тільки старанно одвіявши з неї усі ті вигадки, якими авторіві-документалістові заманулося прикрасити свою працю.

На закінчення ще скількиє слів. Досі про справу Левченка та його товаришів опубліковано тільки матеріали харківського попереднього слідства (В. Краснов) і ту частину справи про недільні школи, що безпосередньо торкалася самого Муравського (М. Лемке)¹⁾. Недосліджена лишається решта документів з архівів III отдѣлення та Міністерства Народньої Освіти. Вони теж заслуговували-б на увагу істориків революційного руху. Адже за Олександра II була це перша політична справа в Росії й більшою чи меншою мірою замішані були до неї такі своєю пізнішою науковою й громадською працею відомі діячі, як Єфименко, Драгоманов, Цицинський та ин.

Михайло Тарасенко.

¹⁾ Окрім того коротеньку згадку про це містить тогочасне листування П. С. Єфименка з О. Я. Кониським. Див. М. Возняк. — 3 років заслання Петра Єфименка на Архангельщину. — За сто літ, кн. II, с. 111 і д.

Л. Жемчужников. *Мои воспоминания из прошлого.* Выпуск 2-й: В крепостной деревне 1852—57, стр. 238, 1927 г. изд. М. и Р. Сабашниковых.

Ця цікава книга — то частина з серії видань М. та С. Сабашникових «Записи прошлого. Воспоминания и письма, под редакцією С. В. Бахрушина и М. А. Пявловского» Хоча книгу й звязано своїм змістом з надрукованими вже в цій серії першою й другою частинами «Воспоминаний» Л. Жемчужникова, але вона має і самостійний інтерес та значіння, бо головним чином подає досить яскраву картину передреформного сільського побуту на Україні та почасти в Росії й тих страхів та жахів кріпацтва, що незадовго перед своєю останньою ліквідацією неначе зумисне випинало свої темні сторони і плями, жахало сучасного громадянина, а тепер ще, мабуть, іще більш жахає читачів. Дещо з цих «Воспоминаний» було колись опубліковано вже в журналах «Вѣстникъ Европы» (з купюрами) і «Основа» — в «Основі» найбільше різні етнографічні записи пісень, казок, то-що (багато таких записів Жемчужников передав і П. О. Кулішеві, що надрукував їх у другій частині своїх «Записокъ о Южной Руси» але в повному й виправленому за рукописом вигляді твір Жемчужникова з'являється у теперішньому виданні вперше. У книзі знаходимо третю й четверту частину «Воспоминаний»; третя стосується трохи чи не виключно до України, а четверта до Росії і з'являється між люди вперше. Кінчиться вона тим, що автор виїздить з коханою дівчиною-кріпачкою, що він її викрав од полтавського дідича де-Бальмена, за кордон. Окрім багатьох сторінок, де яскравими барвами змальовано негативні сторони кріпацтва, у книзі знаходимо і деякі ті епізоди з нещасливої для Росії Кримської війни, що автор був сам за їх свідка; є й різні досить типові нариси міжстанових стосунків у тодішній Росії. На багатьох сторінках книги перед духовними очима читача проходить ціла портретна галерея тодішніх письменників, громадських діячів і художників, як от П. О. Куліш, Г. П. Галаган, А. К. Толстой, Тарновський, Н. А. Маркович, Агін, Лагоріо, дідичів, як Лизогуби, де-Бальмени, Жевахови, М. А. Маркевич, Симонови й ин. і різних представників простого люду, що серед них особливо теплими і ясними рисами накреслено особу кобзаря Остапа Вересая. Автор так його уподобав, що позаписував од нього чимало дуже цікавих давніх пісень та дум. Живо й мальовничо накреслено також панські палаци й будинки з садибами, різні подробиці старосвітського побуту й інших умов та потреб нового життя, що з-під нього вибиваються; крізь усе цю, так-би мовити, філігранну сітку малюнків і нарисів визирає високо-гуманна і світла, симпатична особа автора-художника з його особистою драмою — коханням до дівчини-кріпачки полтавського дідича де-Бальмена, попереду його приятеля, а згодом найлютішого ворога, що ледві був не знищив авторових надій на особисте щастя. Для людей стареньких, що хоч трохи сами бачили або чули од своїх батьків про життя й людей давньої України, книга Жемчужникова — безцінний скарб усяких інтересних подробиць про ці давні часи; а люди молоді, що для них ці часи — вже більш-менш далека історія і які цікавляться давнім побутом та культурним життям Лівобережжя саме-іменно з історичного погляду, книга теж дасть багато цінного, правдиво й яскраво описаного матеріалу, для них вже широ, кажу, історичного...

Скажемо ще наприкінці, що читача дуже зворушує велика авторова симпатія до України, його прямо-таки закоханість у ній, що так і б'є у вічі з багатьох сторінок книги. От, напр., скількись рядків, які дуже характерно малюють цю авторову прихильність: «Ковалевка... Это то самое место, в котором искра, таившаяся в душе моей, разгорелась пламенем любви к Малороссии, к ее народу, песне, истории — все мне стало родным. Душа моя соединилась с Украиною горячею любовью, я страдал и плакал за нее, уходил в степь на могилы, там пел и плакал, слагая стихи...» (17 ст.) Багато почуття вклав автор і в опис, як освячувано Галаганівський будинок у селі Лебединці Прилуцького повіту, де разом з ним був і його улюблений кобзар Остап Вересай. Між инш. за його співи написано так: «...Песни стройно, мягко лились у него из бандуры, а голова его была

серьезна и задумчива; вдруг он быстро провел рукою по струнам и на мгновение остановился. Снова заиграл, играл долго, лицо его стало проясняться, он улыбнулся, бросил игру и вздохнул (82 ст.) ...Я был настолько очарован песнями Малороссии, что постоянно их пел дома братьям, отцу, Алексею Толстому, его матери и пел так увлечательно для себя и слушателей, что нередко вызывал у них слезы...» (47 ст.).

А. Степович.

Чернігівські мемуаристи.

Софія Русова. *Мої спомини (рр. 1861—79)*. Збірник „За сто літ“. Книга друга. К. 1928. ДВУ. стор. 135—175.

Марія Грінченкова і Аркадій Верзилов. *Чернігівська українська громада*. Збірник „Чернігів і північне лівобережжя“. К. 1928. ДВУ. Стор. 463—487.

Велике значіння мемуарів, як історичного джерела, не викликає сумнівів, але користуватися з них як на те, щоб установити певні факти, так і на те, щоб висвітлити добу, треба обережно. Свідчення мемуаристові треба перевіряти на іншому матеріалі, бо пам'ять людська не тривка, легко зраджує, і найсумлінніше бажання мемуаристове зафіксувати точні факти не завжди забезпечує точність. До того-ж не завжди знаходимо в мемуаристів «об'єктивність сумлінної суб'єктивности». Завдання точного фіксування фактів та вражень заступають апологетичні або обвинні захоплення, а то й попросту особисті пристрасті, упередження, симпатії та антипатії. Уже це сплітає часом тонке мережево модифікацій, чому не легко буває знайти Аріядину нитку для надійного орієнтування в лабіринті спогадів сучасників, учасників розповіданих подій, змальованих побутових картин доби etc. Тому дуже важливо до мемуарів про порівнюючи недавнє минуле подавати поправки сучасників і учасників розповіданого в мемуарах, коли-ж таких нема, або вони чомусь не відгукуються, то й людей, що близько знали декого з сучасників, або взагалі володіють якимись матеріалами, щоб викрити помилки й встановити точні факти для певних корективів загального освітлення.

Автор дальших рядків має на меті подати поправки до свідчень двох чернігівських мемуаристок, що розповідають про чернігівське життя — перша — С. Русова — кінця 70-х років (точніш 76—78 рр.), друга — М. Грінченкова — доби на 20 років пізнішої (з 94 — до початку ХХ віку). Що-до споминів С. Русової — мова буде в тісному значінні слова про фактичні поправки, констатування помилок у її свідченнях. У мемуарах Грінченкової доведеться більше мати справу з корективами загального освітлення, від неправильности якого залежить викривлення, хибне уявління певних фактів.

Фактичні помилки С. Русової починаються з неправильної дати власного народження мемуаристки. «Я народилася — пише вона 1856 р.» (I. с. 138). Уважний читач дальших сторінок споминів з свідчень самої мемуаристки переконається, що дата ця помилкова, ба навіть встановить точнішу. Розповідаючи про свій роман з Русовим, мемуаристка пише: «проти нашого шлюбу обурився мій брат, і поклав резолюцію не давати мені свого опікунського дозволу до мого повноліття, себ-то до 21 року, а мені вже тоді було 20! Чекати півроку не було страшно...» (стор. 157). Коли до 21 року чекати було «півроку», ти виходить мемуаристці було вже тоді 20 років з половиною. Русов кинув вчительську посаду в Кїїві та виїхав до Петербургу продовжувати філологічну освіту. Незабаром по тому виїхала до Петербургу вкупі з сестрою і мемуаристка; наприкінці літа сестра повернулася до Кїїва, а мемуаристка почала жити з Русовим, «як його жінка» (стор. 158) і, нарешті, — очевидно, настало «повноліття», — «30 серпня 1874 р. в церкві св. Симеона ми повінчались» (ibid.). Виходить, мемуаристка народилася р. 1853-го. Маємо тому й посередній довід по-

за межами її власних свідчень: О. О. Ліндфорс-Камінер, рідна небога Русової, близька до родини Русових, з дитячих літ уважає, що тітка старша за ню на 13 років. А народилася О. О. Ліндфорс-Камінер р. 1866-го.

Було-б, одначе, неправильно думати, що всі фактичні помилки С. Русової — про них мова йтиме далі — залежать од поважного віку мемуаристки й відбивають старече ослаблення пам'яті: мемуари писано на 75 році життя! В цілому С. Русова зберегла свіжу пам'ять, навіть деякі дрібниці вона добре пам'ятає, особливо гарно пам'ятає свої почуття й переживання, що свого часу відгравали більш-менш значну ролю в її психічному житті. В цілому ослаблення пам'яті позначається на фактичних помилках Русової не більше, як у кождних спогадах за кілька десятків років про факти, події etc., що їх занотувати, зафіксувати свого часу не було особливих причин.

Неточності й фактичні помилки в С. Русової випливають не так з старечеого ослаблення пам'яті, як з психологічного типу мемуаристки, з її загального сприймання життєвих вражіннь, з її малої уважливості до точности в фактах. Можна напевне думати, що, коли-б вона розповідала про факти, вражіння, про людей — тоді-ж, п'ядесят років тому, в її оповіданні було-б не на багато менше фактичних неточностей та помилок, ніж у її теперішніх споминах про давноминуле... Можливо, що деякою мірою збиває мемуаристку в спеціально чернігівських згадках — і тут почасти діє й певне ослаблення пам'яті — одна обставина: родина Русових жила в Чернігові не тільки близько двох років у другій половині 70-х років (76 – 78 рр.), але й кілька років — мало не через 20 літ — у другій половині 90-тих (з 95 р.). Вражіння двох зовсім різних і досить один від одного віддалених періодів, — непомітно для самої мемуаристки, — втрачають контури, зливаються, переплутуються...

Та звернімося до фактичних неточностей і помилок, помічених у споминах С. Русової й відзначимо їх крок за кроком.

Розповідаючи про життя в Петербурзі по шлюбі з О. О. Русовим (1874 — 75 рр.) С. Русова пише між иншим: Ол. Ол... «ходив на «п'ятниці» до Костомарова, де збирались українці: Лисенко, Мордовцев, одного разу прийшов Куліш, і Костомаров лаяв його за «Крашанку...» (стор. 158). Неточна згадка Русової про день костомарівських «журфіксів»: з мемуарів близької до історика Н. О. Білозерської знаємо, що ще з кінця 50-х років «у Николая Ивановича начались вторники, которых онъ держался до конца своей жизни» («Русск. Старина», мартъ, 1886, стор. 611). Це дрібниця, звичайно. Серйозніше те, що, як свідчить С. Русова, Костомаров узимку 1874, або на початку січня 75 р. (у другій половині січня історик заслаб на черевний тиф, і журфікси, звісно, припинилися) — «лаяв Куліша за «Крашанку»... Як відомо, «Крашанка» вийшла між люди у Львові на-весні 1882 р. Одколи вийшла «Крашанка», Костомаров і Куліш вже й не зустрічалися. Своє ставлення до «Крашанки» Костомаров сформулював у рецензії, вміщеній у серпневій книзі «Вѣстника Европы» р. 1882...

Розповідаючи про видання «Кобзаря» у Празі та про побачення О. О. Русова з Тургеневим у Карлсбаді (Тургенев мав дати і дав свої спомини про поета, вміщені, як передмова до I-го тому Празького «Кобзаря»), С. Русова пише: «це його порівняння: «ведмідь, що в душі його співає малиновка» (стор. 160). Фраза про Шевченка — «боровъ, въ сердцѣ котораго пѣла малиновка», належить поетові Полонському (див. його спомини в передмові до I-го тому Празького «Кобзаря»).

Тепер звертаємося до Чернігова та чернігівських громадян, що проходять на сторінках споминів С. Русової.

Розповідаючи про заснування в Чернігові (р. 1876) громадської книгозбірні та адміністративні переслідвання, яких вона зазнала, Русова пише: «не зважаючи на це, вона проіснувала по-над 10 років»... Книгозбірня, що відгравала була першорядну ролю в історії чернігівського культурного «гнізда», проіснувала, як громадська організація, по-над 30 ро-

ків (О. О. Русов брав бляжчу участь у складанні брошури «20-літє Черниговской Общественной Библиотеки»). Закрив її р. 1911-го губернатор Маклаков. Бібліотеку передано місту, як міська вона проіснувала аж до революції 1917 р. Існує вона й тепер, як відкомгоспівська бібліотека «імени В. Короленка».

Серйозні неточності, фактичні помилки, неповноту й позверховість знаходимо в споминах С. Русової що-до характеристики «відокремлених течій» в тогочасному чернігівському громадянстві та окремих «видатних осіб». Про родину Вербицьких читаємо: «Униз у по Десні в так зв. Лесковиці жила родина Вербицьких: батько — учитель літератури в гімназії, кумир гімназисток, нігіліст, представник крайньої лівої, два сини, Федя і Коля, та дочка, не пам'ятаю вже, як її звали, що потім стала першою дружиною Вороного. Федя поділяв теж крайні погляди і писав вірші» (стор. 164). Спінняємось поки-що на цьому, щоб спростувати фактичні помилки, неповноту, непорозуміння. Насамперед, за рр. 76—78 у родині Вербицьких, окрім синів Феді та Колі, був уже й син Григор (народ. р. 1874). Дочка, що її ім'я забула мемуаристка, Ольга (народ. 67 р.), ніколи жінкою Вороному не була, а, кажучи про 76—78 рр., Русова не може говорити про Віру, «що потім стала першою жінкою Вороного» (до речі, Вороний одну-однієнінку жінку й мав!), — бо остання народилася р. 1880. Можливо, Федя тоді вже писав вірші, тільки-ж навряд, щоб можна було говорити про «крайні погляд», які «поділяв» хлопець років 10—11. Навряд щоб правильною можна було назвати кваліфікацію, як «представника крайньої лівої» і голови родини, М. А. Антіоха-Вербицького (1843—1909). Характеризувати специфічний «лесковицький нігілізм» тут не випадає, та з погляду загально прийнятих кваліфікацій Микола Андрійович Антіох-Вербицький ніколи крайній лівий не був. Не відбилася будь-яка «лівина» і в його літературній праці: — М. А. відомий — під псевдонімом «Миколай Білоконитий» — як поет «Основи», далі як автор численних «охотничьих» розказовъ російською мовою... Популярність серед учнів та українські симпатії спричинилися до того, що М. А. ще р. 76 переведено за вчителя до центральної Росії, спершу до Рязани, далі до Орда (отож за 76—78 рр. він власне вже не жив у Чернігові, а тільки підчас вакацій приїздив до родини, що залишилася у Чернігові). Тим дивніш читати далі у Русової: «хоч уся родина й говорила тільки по українськи, живучи серед чисто українського населення Лесковиці, вони не визнавали українства, з презирством ставились до українського питання і належали до російських поступовців» (164). Дуже прибільшує мемуаристка, кажучи — ніби «уся родина (Вербицьких) говорила тільки по українськи», перебільшує й «презирство» до української справи. Це якоесь суперечить фактові, що М. А. був український поет і за українські симпатії був переведений учителювати до Росії. Може йти хіба мова про повне відходження від українства до стихії «загально-російського». Про позицію в цих питаннях молодих Вербицьких за тих років навряд щоб можна щось говорити, бо старшам з них тоді ледві зминуло 10 років, а молодші мали від 2 до 4 років!.. У наведених вище словах виявилися, очевидножкі, ремінісценції з якихось пізніших років та ще густо присмачені полемічною завзятістю.

Про брата Вербицького жінки — лікаря Йвана Федоровича Рашевського (живий і досі, має близько 80 років) тут-таки сказано: «він мав певні більш-менш українські симпатії і переконання», тимчасом як для останнього характерніша, принаймні байдужість до українства й тяжіння до «загальнолюдського» в інтерпретації революційного російського народництва 70-х років. «Дружина його, дуже розумна жінка, цілком була віддана вихованню свого сина — одинака Петі, заради якого зимою жила в Київі». Рашевські мали, окрім сина «Петі», ще старшу доньку Віру, а жити взимку у Київі для виховання сина Рашевська почала допіру тоді, як син пішов до реальної школи, за років-же 76—78 Петя мав не більш як 1—3 роки...

Про відомого педагога, згодом земського діяча Миколу Олександровича Константиновича та його родину в Русової читаємо: «Це вже був свідомий українець, член української

громади. Жінка його, дуже експансивна, повна пані Катерина Григорівна, була дуже гарна мати. Від часу до часу захоплювали її громадські змагання, і тоді вона хвилювалася, обходила цілу «парафію», себ-то всіх знайомих, або збираючи на щось гроші, або організуючи якийсь конспіративний виступ у земстві; потім ізнов ховалася в своє кубло, чогось лякалася, до-рікала чоловікові за його гострі виступи, і надовго вгрузала в буденні турботи. В неї були дві дуже милі дочки» (стор. 164). Цим рядкам не можна відмовити в деякій художній тонкості, але, по-перше, — колишній «член української громади» Константинович потроху зовсім одійшов у своїй громадській праці від українства, цілком до нього збайдужнів, в родині його не було жадного «українства», тим більш «української свідомости», по-друге, — людина поміркованих ліберальних поглядів, конституціоналіст, він був у практичному житті та громадській праці людина дуже обережна, нездатна на якісь «гострі виступи», що могли-б пошкодити кар'єрі, а тому навіть похлхливій жінці не було за що йому докоряти¹⁾. Врешті, окрім двох «милих дочок» (народилися 75 та 77-го років), у Константиновичів тоді був і старший син Володимир (народ. р. 1872), згодом професор патології Київського університету (помер на початку 1920 р.)...

«Сестра пані Константиновички — Олександра Єгоровна Варзар була мовчазної вдачі, все було сидить та палить цигарки; багато читала, але в громадській праці не брала участі; була радикально настроєна, але і до всього, особливо до нігілізму чоловіка ставилася критично» (стор. 164). Чоловіка Олександри Єгоровни — Василя Єгоровича Варзара трохи вище (стор. 162) характеризувано «справжнім «нігілістом», себ-то тогочасним соціалістом, дуже підозрілим для чернігівської адміністрації, але занадто популярним у Чернігові, щоб не бути затвердженим хоч-би й на такій небезпечній тоді, з погляду адміністрації, посаді, як посада земського статистика». Варзар, справді, за студентських років, — скінчив Петербурзький Технологічний Інститут, — був близький до так званого «нігілізму», це він написав відому революційну брошуру «Хитра механіка». (Уперше видано в Женеві р. 74., ред. журн. «Впередь»), але виступивши на кін громадського життя, виявив не аби-яку вмільсть ладнати й з начальством, і з правими громадськими елементами, та пристосовуватися до обставин. Жінці за тих років уже не було чого «критично» ставитися до чоловікового «нігілізму», бо він тоді вже зовсім випарував. С. Русова, мабуть, не була близька до родини Варзарів, це видно хоч-би з того, що вона не згадує про їхніх дітей, як це робить розповідаючи про інших, — звідси, мабуть, і характеристика О. Г-ни, як людини «мовчазної вдачі». (До речі, О. Г. Варзар померла в похилому віці наприкінці 1928 р.). «Популярність» могла бути швидше за привід, щоб не затвердити, ніж за перешкоду до того з погляду адміністрації. Р. 1892 чи 1893 Варзара, врешті, і не затверджено на посаді голови Черніг. повітової земської управи, але за привід до того був тільки його конфлікт — особистого характеру — з губернатором Анастасьєвим; тоді у Варзара за плечима був уже мало не 20-літній стаж різноманітної земської діяльності. Поклавши край земській діяльності Варзаровій, незатвердження це водночас поклало початок його урядовій кар'єрі в міністерстві фінансів (фабричний інспектор) та торгівлі, де врешті з його став видатний працівник і фундатор російської промислової статистики, автор цінних праць у питаннях промисловості й праці, на які покликаються усі дослідники, що писали про російську промисловість після 1900 року. Відзначимо з його праць хоч-би «Статистическія свѣдѣнія о стачкахъ рабочихъ на фабрикахъ и заводахъ за десятилѣтіе 1895 — 1904», «Статистика стачекъ рабочихъ за 1905 г.», «Статистика стачекъ рабочихъ по фабрикамъ и заводамъ за трехлѣтіе 1906 — 1908», огляд страйкового руху в Росії за період 1894 — 1908, статті про сільсько-господарську кризу, «Кустарная Промышленность», «О сельскохозяйственномъ наймѣ рабочихъ», статті в Брокгаузіевському Енцикл. словникові: «Промышленность», «Хлопокъ», «Шерсть», «Химическое производство». Не вважаючи на похилий вік (народ. р. 1851),

¹⁾ Помер р. 1887-го.

В. Є. Варзар і за останніх років дав цінні праці: «Методология текущей промышленной статистики» (1922 р.), «Воспоминания старого статистика», (1924), «О новом способе диаграммирования», (вид. Госплану), «О ценности измерения влияния механизации в промышленности» та силу інших.

Кажучи про І. Г. Рашевського (стор. 165), С. Русова чомусь затушковує його громадську діяльність (багато років повітовий і губерніяльний з. гласний, кілька разів член губерніяльної з. управи та міської управи), і, ще дивніш, не каже, що він був братом Катерини Григорівни Константинович та Олександрі Григорівни Варзар (як на своїм місці не зазначає, що дружина Ів. Фед. Рашевського, Лизавета Олександрівна, була сестрою — Миколі Олександровичеві Константиновичеві. Вербицькі-Рашевські (родина лікаря І. Ф-ча), Варзари — Константиновичі — Рашевські другі (родина художника І. Г-ча) були не тільки приятелі й однодумці, а й родичі, свояки. Цей факт краще змальовує тодішнє чернігівське громадянство, в якому ці діячі посідали видатне місце, давали тон громадському життю, узагалі були в провінціальному багні незвичайними людьми, широкої освіти, обдаровані талантами, небуденні оригінальні індивідуальності. Повертаючися до І. Г. Рашевського, треба відзначити, що художник із нього був значною мірою непозбавлений дилетантизму, але все-ж не раз він брав участь і в столичних виставках. На 90 відсотків у своїй тематиці він додержувався був українського ґрунту. Ворог «направленства» в мистецтві, він хоча й брав, як свідчить С. Русова, колись участь на виставках т. зв. «передвижників», то лиш випадково, як гість. Ближче він стояв до «Т-ва петербурзьких художників». Свідчення Русової: «Його зусиллям ми завдячуємо заснування прекрасного музею Шевченка в Чернігові» — не має жадних підстав. По-перше, в Чернігові — ніколи не було «Музею Шевченка», а тільки Шевченківський відділ у Музею імені В. В. Тарновського (тепер коли його об'єднано з іншими чернігівськими музеями — Чернігівський Держмузей). По-друге, музей ім. В. В. Тарновського перейшов до Чернігівського земства за заповітом його фундатора і «зусиллям» І. Г. Рашевського в цій справі нема чого завдячувати. Останні роки свого життя до самісінької смерті (влітку 1920 р.)¹). І. Г. Рашевський директорував у цьому музеї. Музеєві дісталися кілька картин та портретів його роботи та невеличка галерія картин, що їх подарували йому приятелі художники (між іншими Суриков, Решин, Боголюбов, Святославський, Свідомський, та ин.).

Значною мірою фантастичні спомини С. Русової про Л. І. Глібова. Останній, як свідчить Русова, працював тоді у земській друкарні, «яко редактор маленького часопису «Черниговскія Извѣстія» — і трохи далі: «старший син теж служив у друкарні і допомагав батькові в редагуванні» (стор. 165). З 68 р. до смерті (1893) Л. І. Глібов завідував земською друкарнею, але жадної газети за тих часів (крім офіціальних казенних «Черниговск. Губернск. Вѣдомостей» та «Епархіальных Извѣстій») в Чернігові не виходило, відомість про редагування «Черниговських Извѣстій» зовсім фантастична²), як і служба в друкарні «старшого сина», хоч-би й на самому прикінці 70-х років. Аджеж «старший син», Олександр Глібов, народився тільки р. 1869 і, очевиднож, 9 — 10 років «служити» не міг. Згодом він справді допомагав батькові виконувати його обов'язки, але-ж це було вже наприкінці 80-х років, коли поет осліп, а син вже мав коло 20 років (Шевелів, І. с., 32).

¹) Народ. р. 1847.

²) Біограф Л. І. Глібова, Б. М. Шевелів, розповідаючи про заходи друзів Глібова (з 65 до 76 рр.) закласти в Чернігові громадську газету, пише: «але всі ці видання не було дозволено й Чернігову за життя Глібова вже не довелось мати свій громадський часопис». (Б. Шевелів, «Леонід Глібов, як громадський діяч і письменник», стор. 30. Л. Глібов, «Твори», «Сяво», К., 1927). У листі до нас з приводу споминів Русової Б. Шевелів всловив згодом, що можливо, під той час у земській друкарні друкувався «Черн. Енарх. Извѣстія» і Глібов мав якісь обов'язки, як завідувач друкарні, що-до технічного боку цього видання, звичайно, будь-що-будь не до його редагування.

Та найбільше непорозуміння викликає оповідання С. Русової про О. А. Тишинського (одного з найпопулярніших чернігівських громадських діячів 70-х — 90-х років, щиро українця, друга Л. І. Глібова, що був наприкінці поетового життя посередником між ним та львівськими редакціями, на посаді помічника директора Чернігівського міського банку організував дешевий кредит для селян, і був під назвиськом «Кум» відомий у Чернігові всім і кожному). У Русової читаємо: «В повітовій з. управі головою кілька літ був на прочуд гарний Тишинський. Він був урядовець і жив з дочкою, малоосвіченою дівчиною. Вона завше співала в українському хорі і вдягалася по українському, але в хаті так погано господарювала, що в їх завше було якось брудно, неохайно» (стор. 164). По-перше, голову земської управи як на ті часи не уважано за «урядовця», а тільки за громадського діяча (дещо значно змінилося за новим земським положенням 1890 р., одною з відомих реформ Олександра III-го «навпаки»), по-друге, оскільки видно з того, що Русова каже про те, що дочка співала в українському хорі та вдягалася по-українському, мова, мабуть, мовиться про Олександру Олександрівну (тут мемуаристка пригадала щось з часів пізніших років на 20 після тих, про які вона розповідає). Отож, О. О. навряд чи могла в роках 76 — 78 не то «погано», а й будь-як господарювати в хаті, бо народилася р. 1874 й, виходить, мала тоді 2 — 4 роки... Згодом скінчила Чернігівську гімназію, співала в українському хорі, довший час була за бібліотекарку в Чернігівській громадській книгозбірні. Та й узагалі невідомо, чом про Тишинського розповідається: «жив з дочкою», коли він мав велику родину: жінку Зелину Францовну (французка), двох синів — Миколу (народ. 1864) та Павла (народ. 1866), дочок Олександру (1874), Любу (78 р., — відома співачка-артистка Дельмас, приятелька О. О. Блока, що їй присвячено цикл віршів «Кармен»). Були й ще діти. Низька платня на посаді (1000 — 1200 — 1500 — 2000 на рік) достатньою мірою пояснює, чом хатня обстава в господі Тишинських була «неохайна». (До того сини погано вчилися, що вимагало особливих видатків на репетиторів та переїзд до інших шкіл). Та була ще в житті Тишинського справжня життєва драма, про яку досі ніде не розказано, бо скромний «Кум» беріг її від людського ока та вуха (С. Русова, мабуть, і не чула про неї). Він був найближчий приятель найвидатнішого чернігівського земця, піонера земського конституційного руху, О. П. Карпинського. Тут не місце говорити про складну історію громадської кар'єри й жалюгідну катастрофу, що закінчила життя цього видатного громадського діяча. Русова згадує про «п'яні оргії» у Карпинського. Досить сказати, що він, коли його громадська кар'єра зруйнувалася, спившись і спустившись на дно, помер мало не під тином, у рідній Сосниці...

Ще під час розквіту своєї громадської діяльності Карпинський брав позики з Чернігівського міського банку, будучи фундатором і першим його директором, на векселі з приятелем своїм О. А. Тишинським. Платити по тих векселях довелося «Кумові», і він це робив протягом довгих років, нікому не скаржачись, нікому навіть не розповідаючи про свою долю, виплатив чималу суму, щось більш як 20 тисяч. Дяк цього він продав свою бібліотеку, що дохід з неї був додатковий в його бюджеті, мусів систематично обкраювати задоволення потреб чималенької родини. Ось чому, мабуть, і в хаті «Кума» часом бувало «брудно, безладно», а не тому, що «погано господарювала в хаті» його 2-х — 4-х літня дочка...

Врешті, в споминах Русової єсть художні рисочки для характеристики обличчя тих людей, про яких вона згадує, надто вони промовляють до тих, хто їх більш-менш близько знав. Та в цілому ці рисочки потопають у морі беззмістовних загальних слів, хвальних атестацій, то-що. Земський рух, у якому не останню роль відгравав брат мемуаристки О. Ф. Ліндфорс, схарактеризовано коротко, але правильно, надто змагання його проводирів — не порушувати «дегальности», але вже, знов-таки в надто загальних рисах, не наводячи конкретного матеріалу. Навіть називаючи лідерів ліберальної земської опозиції, мемуаристка не дає ініціалів, отже, коли вона називає такі прізвища, як Савич, Карачев-

ський - Вовк, — ще треба робити розшуки, про 'кого персонально йде мова, бо Чернігівське земство мало кілька діячів з цими прізвищами. Кажучи про земську боротьбу 79 року, С. Русова називає «з правого боку» — Неплюєва, Котляревського, Кочубея... Котляревський (М. В.) безперечно потрапив сюди з доби принаймні на 16 — 20 років пізнішої, те саме, мабуть, треба сказати й про Кочубея (знов-таки ініціалів мемуаристка тут не наводить, і про котрого власне Кочубея вона згадує, без точних довідок сказати не можна. Прізвища правих кінця 70 років (були кольоритні постаті) мемуаристка, очевидячки, призабула. Воднораз і «лівих» вона згадує далеко не всіх. Незрозуміло, напр., не зустріти зовсім в її споминах видатного земського діяча В. М. Хижнякова (1842 — 1917), або його друга О. П. Шликевича (1849 — 1909), піонера «Комбінаційних таблиць», автора праці про страхову статистику на підставі матеріалів земського страхування за 25 років, складача ґрунтової мапи Чернігівщини (вкупі з П. П. Червинським), ініціатора й керівника висушення боліт, що дало тисячі десятин чудесних сіножатів...

Закінчимо відзначенням низки дрібних помилок та неточностей. На стор. 166 розповідається: «одна з сестер Кранца¹⁾ була одною з перших лікарок». Михалина Марковна Кранц — була дочка, а не сестра книгаря Кранца.

«Коли р. 1880 зроблено було замах на життя Романових на залізниці недалеко від ст. Доч»... (стор. 170). Ні р. 1880, ні якогось иншого «недалеко від ст. Доч» не було зроблено замаху на життя Романових... «В цій Добрянці довший час уже в кінці XIX і на початку XX ст. перебував нотаріусом наш поет Самійленко» (прим. на стор. 138). Самійленко став за нотаря в Добрянці вже після 1905 року.

Врешті, усе це дрібниці, була лікарка Кранц — сестра, чи дочка книгаря Кранца, мав Антіох-Вербицький двох, чи трьох синів, а Константинович — двох «малих дочок», чи й сина, Тищинський — дочку, чи велику родину? etc. etc. — все це дрібниці й при тому дрібниці ніби-то мало цікаві сьогочасному читачеві, неважливі з кожного погляду. Та саме накопичення фактичних помилок, непорозумінь, неточностей — у такій кількості — там, де мемуарист хоче подати сторінку з громадського життя, схарактеризувати «відокремлені течії», змалювати портрети «видатних осіб», показати їх не тільки на громадській роботі, але й в інтимній обстанові в сім'ї, в буденному житті, вже вносить серйозний дефект у роботу, знижує її інтерес і значіння. Свої побіжні зарисовки громадських течій та портретів видатних осіб чернігівських, С. Русова закінчує так: «От такий-то був Чернігів наприкінці 70-х років. У 90-х роках, коли ми вдруге туди повернулись, він мав уже иншу фізіономію. Але завше характеристичними його рисами були український етнографічний характер не тільки населення в масі, але й інтелігенції, повсякчас опозиційний настрій громадянства проти адміністрації, та особливий чернігівський патріотизм — Деєна, чернігівський собор: усе це були такі місцеві речі, що дорогі були всім і кождому»... (ст. 165—166).

Чернігівські вражіння кінця 70-х років та кінця 90-х зливаються, як ми почасти бачили, в уяві С. Русової не тільки в спільності етнографічного характеру, опозиційного настрою та «особливого чернігівського патріотизму». Не торкатимемось 90-х років, — але поставити під лінією підсумку для людей 70-х років, про яких згадує С. Русова, — український етнографічний характер, опозиційний настрій проти адміністрації та «особливий чернігівський патріотизм», будь-що-будь трохи замало. Аджеж на сторінках споминів С. Русової проходять такі постаті, як піонери земського ліберально-демократичного конституціоналізму, першорядні оратори О. Ф. Ліндфорс, І. І. Петрункевич та О. П. Карпинський, статистики Русов, Варзар, Червинський, люди «високої морали», як кваліфікує їх мемуаристка, а цю кваліфікацію можна-б поширити й на инших із згаданих діячів — з них

¹⁾ М. Н. Кранц — перший чернігівський книгар, знайомий Д. І. Глібова. Про нього згадується в Кулішевому листуванні, він кілька разів фігурує в «метеликах» Глібова. До речі, Кранц був близький родич Рози Люксембург, листувався з нею.

В. Е. Варзар, хоч-би за яку бравсь справу у житті, завжди ставав у ній на найпершому місці, П. П. Червинський — один з фундаторів так званого «чернігівського типу» земської статистики, публіцист, журналіст і теоретик народництва (відомий у літературі, під літерами П. Ч.). Постать Русова для українців досить відома. Далі йдуть — український поет і російський письменник, один з найкращих провінціальних педагогів М. А. Антиох-Вербицький, байкар — «дідусь кенір» — Л. І. Глібів і його духозбудник за останніх років життя О. А. Тишинський, співробітник «Основи» і один з видатніших громадських провінціальних діячів, послідовний демократ-українець, невидний, але справжній герой в особистому житті. І, врешті, ціла низка незвичайних місцевих діячів — адвокати, педагоги, лікарі, земці, — І. Л. Шраг, І. Ф. та І. Г. Рашевські, М. О. Константинович.. Відомість мало не кожного з них виходила за тісні межі Чернігова (І. Г. Рашевський брав участь на художніх виставках у Києві, Петербурзі, співробітничав у столичних журналах, даючи статті в мистецьких питаннях («Съверный Вѣстникъ», то-що), підручники І. Ф. Рашевського для фельдшерських шкіл друкують у петербурзькому видавництві К. Рікера, свого часу звертали на себе увагу його виступи на всеросійських з'їздах так зв. «Пироговських» та інших спеціально-медичних (сифилодологічному, то-що). Мала обоє Рашевські за молодих років особисті зв'язки й знайомості з видатнішими революціонерами, побували за кордоном, у Швейцарії, Парижі, де близько стояли до справ російських «колоній». Та не в їхніх життєвих досягненнях, нарешті, їхнє право на мемуаристову до їхніх осіб увагу. Були вони здебільшого не тільки людьми «високої морали», а й люди великої душевної своєрідності, виразної оригінальності, широкого серця й просто людської краси.. Мемуаристові, що для нього люди певної доби не тільки місток до майбутнього, мемуаристові, що його цікавлять не сами за себе люди, як діячі, а й просто люди, люди не тільки, як втілення різних громадських та соціальних процесів, а й люди в своїй конкретній інтимній неповторності, — є що розповісти про чернігівців 70-х років. Мемуари С. Русової на це тільки слабенько натякають. Постать самої мемуаристки, безперечно належить до цікавих постатей тодішніх чернігівців: виходень з аристократичної родини, людина неспокоїної вдачі з громадським темпераментом, що повсякчас штовхало її до нових шукань і експериментів у житті, до того-ж нескупо обдарована літературним талантом, шира демократка поглядами й у практичному житті, С. Русова була яскравим типом людини 70-х років, прозеліткою й пропагандисткою «нових» ідей і настроїв. До цього треба додати не аби-який педагогічний хист й любов до молоді. Тому десятки коли не сотні молоді, надто дівочтва завдячують С. Русовій, що їх видерла з кола вузьких та дрібних провінціальних інтересів і прилучила до ідейного громадського життя свого часу, штовхала на шлях шукань та боротьби за краще майбутнє.. Але самий характер С. Русової, швидке сприймання без уваги до фактичної точності, слабкий інтерес до людей, як таких, певний егоцентризм вдачі, підвищена нервозність, а раздм повсякчасне життя на людях, серед людського калейдоскопу, завжди нові й нові враження, зміна так-би мовити життєвої осілості — Київ, Петербург, закордон, Чернігів, хутір, знов Київ, Херсон, Харків, знов Чернігів. Полтава, знов закордон, знов Петербург, знов Київ.. це тільки деякі етапи, завжди не дуже довгочасні, бо надто численні й для довгого життя.. Тому й рясні фактичні помилки, неточності, непорозуміння у «Моїх споминах» С. Русової, як-то кажуть, «не потребують коментарів».

Проте щиро пережите завжди лишало нестертий слід у пам'яті, образи людей і по-за накопиченням фактичних помилок та непорозумінь що-до цілої обстановки їхнього життя, — часом однією-двома рисами, одним-двома мазками пензля — подано не тільки адекватно дійсності, а й художньо, звичайно найповніше й найвиразніше подано образ самої мемуаристки.. І в цьому незаперечний інтерес «Моїх споминів» С. Русової.

Зовсім з іншого джерела випливають, а тому й інший характер мають помилки іншої чернігівської мемуаристки М. М. Грінченкової в її спогадах про чернігівську українську громаду від початку 90-х років аж до перших років 20-го віку. Спогади мають два підписи — М. М. Грінченкової та чернігівського аборигена й старожитця А. В. Верзилова. Та Верзилову належить тільки постачання певного матеріалу. М. Грінченкова у примітці з самого початку признається: «те, що тут подаю до уваги, написано на підставі спогадів...: Аркадія Васильовича Верзилова та моїх» (стор. 463). Отже цікаво відзначити, що мемуаристка прожила в Чернігові з початку 1894 аж по середину 1902, себ-то близько 8 років, а тому, нехай і добре обізналася з обстановкою й людьми місцевого чернігівського життя, увіюшла в останніми в як-найближчі звязки, проте не була чернігівським тубільцем, органічно не зрослася з чернігівським оточенням і багато дечого в місцевій громадській атмосфері, в місцевих людях, в їхніх взаємовідносинах залишилося для неї не до краю відоме й зрозуміле. Видатніших чернігівських громадських діячів — О. А. Тищинського, двох Рашевських, І. Г. та І. Ф-ча, І. Л. Шрага, В. М. Хижнякова, Русових, С. Ф. та О. О., О. П. Шликевича — Грінченкова пізнала вже після 2-х, 2¹/₂ десятків їхньої праці попліч, у дружньому спілкуванні, в товариському співробітництві.

Закінчуючи свої спомини оповіданням про один «епізод» у житті «Громади», в якому відіграли незрозумілу для неї ролю Русови, Грінченкова пише: Русови «були з походження не українці, і з цим треба було рахуватись» (стор. 487). Для нас не те важливо, що й сама Грінченкова «з походження» була не більша за Русових українка, тільки те, що вона серед подій у тісному колі чернігівського життя, про які розповідає, була homo novus, заходень, і цілком щиро не розбиралася в місцевих взаємовідносинах. До того-ж треба відзначити її пристрасну, темпераментну вдачу, український прозелітизм і полемічний ухил. Навіть в оповіданні про події давно минулого, про які почасти вона тільки чула від чоловіка ¹⁾, Грінченкова не втратила полемічного запалу. Усе це може прикрашує її людський образ, але зменшує певність її мемуарних свідчень. Вона не могла бути тим «літописцем», що писав, «не в'їдая ни жалости, ни гн'їва»...

Ось хоч-би почати з того епізоду, що примусив мемуаристку навіть відзначити неукраїнське походження Русових, епізоду, коли, як каже Грінченкова, Русова «затягнуто в непевну справу» (стор. 487). Епізод цей полягає в тому, що на якихось (мабуть, чи не р. 96-го) Шевченківських роковинах «громадяне просто не стямались з дива» (486 стор.) від пропозиції О. О. Русова — вшанувати пам'ять поета, врешті, не тільки словом, а й якимсь гарним «ділом», а ділом цим мало бути «заснування в Чернігові Комитета грамотности имени Тараса Григорьевича Шевченка»... З приводу завваження мемуаристки: «Громадянам ясно було, що устами Русова промовляють чернігівські ліберали» (486), треба зазначити, що помилково розуміє це сама мемуаристка так, ніби «чернігівські ліберали» спровокували до цього Русова, «втягли його в цю непевну справу». Русов міг зробити свою пропозицію, порозумівшись з «чернігівськими лібералами» (до речі, значна кількість їх, Хижняков, Верзилов та ін. належали до «Громади»), але не було нічого дивного в тому, що в устами Русова говорили «чернігівські ліберали» просто тому, що Русов був один з них, типовий тогочасний ліберал... Те, що він за кілька днів сказав, що пам'ять Шевченка годиться вже шанувати «революцією», тому ані трохи не суперечить. Такі чернігівські «ліберали», як Хижняков, І. В. Иванов, С. І. Лисенко щиро могли-б ту саму фразу повторити: «революція» не суперечила прагненням тодішніх «чернігівських лібералів». Що-ж до суті непевного діла, «то хіба-ж не ті самі Русови незадовго перед тим брали не абияку й славну участь у справах Харківського «комитета Грамотности»? Відкидати

¹⁾ «Що від мене він ні з чим не криється, Грінченко офіційно заявив Громаді, коли його було обрано на члена»...

працю в легальних рамках тодішньої громадськості й державности, це справді, не було властиво «чернігівським лібералам», бо суперечило-б і цілій їхній громадській праці в органах місцевого самоврядування, де теж службу своїм ідеалам доводилося пристосовувати до умов російської державности. Таким пристосовуванням був і той з підписом Хижнякова «реестрик історичних книжок для шкіл», у якому рекомендовано «жизнеописанія» царів та цариць та «житія», що ним Грінченко в дискусії з приводу пропозиції Русова доводив потім, «хто саме виявляє «мракобесие». Тільки-ж і сам Грінченко за тих часів служив у земстві. Воно правда, Грінченко й був ініціатором того напрямку в земській роботі щодо народньої освіти, до якого під його впливом (хоч може й з інших міркувань) пристав консервативний голова Чернігівської губ. земської управи Ф. М. Уманець і який так обурював «лібералів», що вони й кваліфікували його, як «мракобесие». До речі, М. М. Грінченкова змальовує постать Ф. М. Уманця (за голову Черн. губ. з. управи Ф. М. Уманця обрано не 1897 р., як пише Грінченкова, а 1895), — як «консерватора-конституціоналіста, великого англomана», «до українського національного питання він не був ворожий, не вважав за «узость» бажання українців розвивати свою культуру, ба навіть висловлював а в а в с я (підкреслення наше. Т. М.) проти утисків урядових. Але казав, що може це не-економно — витратити сили на вироблення своєї культури тоді, як можна пристати до виробленої московської» (472 — 73). Можливо, що характеристика Уманця й відповідає дійсності, але про його «конституціоналізм» та «англomанство» могли знати тільки ті, перед ким він «висловлювався», мабуть, при щільно зачинених вікнах та дверях віч-на-віч, бо в своїй громадській діяльності цих переконань та симпатій Уманець не виявляв навіть далеким натаюком. Свій доялізм що-до тодішнього державного ладу Уманець доводив до педантизму, взагалі властивого цілій його громадській постаті (не дурно-ж у земських колах прозвали його «бонзою»), а про можливість для нього «навіть висловлюватись» (хоч-би й віч-на-віч) «проти утисків урядових» не міг навіть догадатись ніхто, з ким він віч-на-віч не розмовляв. Поруч яскравої войовничої постати Хижнякова, що завеіди мав тісні стосунки з революційною молоддю та місцевим «неблагонадійним елементом», енергійно багато років воював з таким яскравим «помпадуром», як губернатор Анастасєєв, отверто після смерті Олександра III, заявив губернаторові Андрієвському, що «мало співчував цьому царюванню» і відповів на пропозицію збирати серед земських службовців пожертви на ікону в пам'ять «царя-миротворця»: «оголошення з закликом до жертв могу повісити в Управі, але від натиску на службовців рішучо відмовляюся»¹⁾ — поруч з повним бадьорою енергії та запалу до земської праці Хижняковим, Уманець справляв вражіння людини в футлярі нежиттєвої постаті земського бюрократа, що на кожному кроці керується побоюванням, «як-би чого не вийшло»?!. До того-ж, коли «зміна ліберального голови з. управи на консервативного для української справи нічим не позначилася» (обоє тут робили з свого боку все можливе для офіційного керівника губ. з. установи), то ця «зміна» дуже й дуже позначилася на цілому напрямку всієї земської праці, що мало цікавить мемуаристку, а так само мало цікавило співробітника Уманця (спершу діловода, згодом секретаря управи) Б. Д. Грінченка. Останній до того-ж, як вище зазначено, виступив як ініціатор (впливаючи на Уманця) «зміни» в напрямку земської праці в найдорожчому для Хижнякова, як і для кожного земського ліберала, ділі — в справі народньої освіти. Грінченко та Уманець стали висувати проти земської народньої школи, цієї святині для земського ліберала, церковно-парафіяльну школу. Остання — дешевша (важливий аргумент для консерватора-дідача Уманця), вона менше націоналізує, менше русифікує — твердив Грінченко...

¹⁾ Андрієвський доповів про цю розмову Департаментові поліції й через 1½ р. по тому Хижнякова не затверджено на посаді чернігівського міського голови.

Хижняков був фанатик народної освіти, він непохитно вірував, що народня освіта єсть зброя, якою повалено буде самодержавство, тому він стояв горою за освіту, — не можна рідною мовою, — російською, не можна стане — російською, — японською, турецькою, будь-якою, аби освіта, бо вона зітре голову змію!.. Не можна заперечувати, що в своїй громадській праці Хижняков, як і багато інших його друзів-співробітників, от хоч-би й колишній член української громади М. О. Константинович, І. Г. та І. Ф. Рашевські (що, як свідчить Грінченкова, «українофільствували») та ін., — значно одійшов від українства і може навіть став до нього байдужий. Та напр. і найближчий друг Хижнякова О. П. Шликевич, якого й Грінченкова цілком слушно характеризує, як послідовного й широкого українця, не більш за нього виявляв «реальної української роботи», коли за таку не вважати розмов з однопідумцями. Та ніколи Хижняков не зміняв свого принципового співчуття українській справі, це-б суперечило і його широкому демократичному лібералізму. До речі, у себе на селі до тієї бібліотеки, з якої він роздавав книжки усім, хто бажав читати, Хижняков мав усі українські книжки ¹⁾, що за тих часів можна було придбати й автор цих рядків не раз був за свідка, як, даючи комусь українську книжку й чуючи від читача, що пройшов російську школу: «дайте мені иншу, цю написано по-задесенському, я не розумію», Вас. Мих. примушував його тут-же прочитати кілька сторінок, виправляв наголоси, то-що і за $\frac{1}{4}$, за $\frac{1}{2}$ години навчав розуміти книжку, писану «по-задесенському», — і так не одного читача привчив до української книжки. Тому цілком неймовірне свідчення Грінченкової, ніби Хижняков підчас дискусії в «Громаді» з приводу пропозиції Русова заснувати в Чернігові «Комитет Грамотности», — «на твердження Грінченка, що українському народові потрібна школа і книга рідною мовою, почав свою відповідь урочистим трикратним вигуком: «Мракобесие! Мракобесие! Мракобесие!» (стор. 486). Цього не було й не могло бути, бо подібного твердження взагалі не міг заперечувати Хижняков. А таки свою репліку Грінченкові Хижняков дійсно почав тоді з трикратного вигуку: «Мракобесие! Мракобесие! Мракобесие!» Але Хижняков заперечував зовсім не Грінченкове твердження, що «українському народові потрібна школа і книга рідною мовою», а ті практичні висновки, що до земської політики в справі народної освіти робив з цього твердження Грінченко: — церковна школа, школа грамоти — замість земської, — або: «комитет грамотности» можливий тільки російський, — не треба ніякого комітету!.. Тут не зачіпаємо зовсім питання, хто був правий, що було більш бажано з українського погляду, лиш констатуємо, що погляди Хижнякова викривлено, що проти української мови в школі, проти української книги — він ніколи не був і не міг бути. Та і як-би було це можливо, не кажучи вже про принциповий бік справи, для ближчого друга О. П. Шликевича, Русова, Шрага, О. А. Тишнського? Отже і цей епізод, зовсім неправильно висвітлений в мемуарах Грінченкової, не потверджує її неправильної загальної (хоч і обережнішої) характеристики В. М. Хижнякова: «до живої реальної роботи української серед українського народу, був може навіть не байдужий, а ворожий, бо це-ж на думку чернігівських лібералів, була «узисть» і марна трата часу».

Істотно неправильно освітлено в мемуарах Грінченкової і епізод з обговоренням Шрагової доповіді про укр. мову в народній школі, що відбулося р. 1897 в земській комісії

¹⁾ Були в тій бібліотеці й книжки з того «реєстрика», яким доводив «мракобесие» земців Грінченко, — «для стороннього ока», як казав Хижняков: «я їх ніколи не даю, а коли хтось випадково й візьме якусь з них, то вони зла не роблять, вони такі бездарні та нудні, що їх ніхто до кінця не дочитує, коли ж буває й дочитає, то не багато треба пояснень (а від відповідних «пояснень» В. М. ніколи не утримувався), щоб книга дала зовсім інші результати, ніж ті, на які сподівався ретроградний автор». Ось чому Хижняков цілком спокійно ставився до необхідности иноді зробити щось подібне до підпису на «реєстриковій історичних книг для шкіл», глибоко віруючи, що життя нейтралізує «мракобесие» тих книг.

народної освіти, хоч тут мемуаристка й наводить запис «мало не до слова» розмов у комісії, що тоді-ж зробив В. Грінченко за допомогою В. Самійленка. Перш за все, проглядаючи запис, сумніваємось, щоб запис було зроблено не то що «до слова», а хоч-би приблизно точно. Смілий характер запису в тому вивенняє (що й цілком зрозуміло, коли уявити собі умови, в яких його зроблено — сторонні люди — хоч-би й земські службовці — запишують «розмови» в комісії...). Але не спинятимемось на цьому боці справи, припустімо, що запис у цілому правильно відбиває «розмови». І все-ж і автори запису, і мемуаристка, що той запис наводить, не зрозуміли дійсного характеру тих «розмов»... Можна різно ставитись до побоювання, що висловив у «розмовах» Долгоруков і підтримав Муханов: «это навлечет на Черниговское земство обвинение в украинофильстве», але що таке побоювання мало тоді реальні підстави, — цього заперечувати не можна. До речі, дуже цікаво, що через 4 — 5 літ (р. 1901 чи 1902) доклада цього таки було обмірковано й на губ. земських зборах під головуванням того-ж-таки О. О. Муханова, що не спинився перед побоюванням відповідних обвинувачень¹⁾. Окрім Шрага, гаряче обстоював тоді тези докладу проти заперечень правих не хто інший, як В. М. Хижняков, що повинно дуже здивувати читача мемуарів Грінченкової. Взагалі-ж обговорювання Шрагового докладу в комісії 97 року, весь його характер і постановка, незанесена до протоколу, залишити питання відкритим, зовсім незрозумілі з того, що написав Грінченко. І не побоювання обвинувачень у сепаратизмі спиняли прихильників справи від рішучіших кроків. Як-раз тоді у складі земських зборів виявилось зміцнення консервативних (краще сказати навіть реакційних) елементів (у зв'язку з цим р. 95-го Хижняков одмовився від посади голови губ. з. управи й замість його вибрано було консерватора Уманця). Треба було серйозно подумати, чи має Шрагів доклад шанси пройти на зборах, чи він матиме більшість голосів? А коли була небезпека провалу, то треба було також серйозно подумати й про те, чи бажано з громадського погляду мати такі результати, чи не негативними вони були-б для української справи. Можна було різно ставитись до цього боку справи, але не можна кваліфікувати, як «ворожість» до українства, бажання уникнути негативного в цій справі вогуту губ. земських зборів. До речі, і більш заведи за інших простолінійний та війовничий Хижняков з цим не рахувався і подав свій голос за те, щоб доклад перейшов на обміркування земських зборів, а підчас «розмов» у комісії констатував, що до шкільних бібліотек не допущено в оригіналі навіть Шевченка, що навіть пояснення українською мовою в школі заборонено. Для Хижнякова та його однодумців справа в тодішніх конкретних умовах стояла так, що вони зовсім не мали бажання дискутувати питання на цілий його зріст, але це не привід для того, щоб визнати за правильні й заслужені Грінченкові зневажливі кваліфікації: «найбільший оборонець — Хижняк, що «славився» своїм «українофильством» серед «общерусских» чернігівців, спромігся тільки на якесь несміле белькотання в оборону справи»...

Хто хоч трохи знав В. М. Хижнякова, непоганого промовця й людину одкритого характеру з бойовим темпераментом, той згодиться, що до його шляхетної вдачі зовсім не пасує кваліфікація — «белькотання» та ще й «несміле»..

¹⁾ Глузливу кореспонденцію з цього приводу написав до «Нового Времени» тодішній завідувач земськ. статистичного бюро кн. Шаховської (ляйтмотив тієї кореспонденції: — коли говорити про рідну мову в чернігівській школі, треба говорити про «еврейську мову», — який потім похвалявся, що «зіпеував Муханову кар'єру», викривши його сепаратистичні тенденції. Цікаву побіжну характеристику Муханова, як громадського діяча, див. в тому-ж збірникові у статті І. Г. Дроздова. Між иншим зазначимо, що р. 97-го Муханов ледві починав свою громадську працю на Чернігівщині, був він представник Новосибківського повіту, а тому й недивні його слова: «у нас малорусских книжек не понимают». Вже через 4 роки, коли він ближче ознайомився з Черн. губернею, не тільки під його головуванням було обговорено на з. зборах Шрагів доклад, але він і подав свій голос за ухвалення відповідного клопотання перед урядом.

Зовсім не вірно, що Малявка «не зробив навіть і цього», бо-ж і з Грінченкового запису видно, що Малявка підчас «розмов» освітлював дійсне становище справи та вважав, що треба почекати на Шрага, бо останній не міг бути присутній на тому засіданні комісії. Вважати, що коли Малявка «щось і говорив, то тільки через те, що я попереду дуже його вмовляв про це (я був знайомий з ним давніше), — отож він і не міг не сказати чогось, бо ж тут сидів»... — не свідчить про знання місцевих людей. Малявка в кожному разі не належав до діячів, що не мають своїх поглядів і можуть у громадських справах щось робити так, а не инакше тому, що їх «дуже вмовляв» так зробити хтось із знайомих. Малявка і Тризна, як-раз належали до земців нового в порівнянні з Хижняковим покоління, більш тверезі й тільки практичні земські діячі, вони ще далі за людей типу Хижнякова одійшли від органічного українства в бік байдужості, проте «ворожості» і в них не було... Через 4 роки обоє вони при обговорюванні питання на губ. з. зборах подали свої голоси за відповідну ухвалу, як одноступці в цій справі — Шрага, Хижнякова, Муханова...

Без жадної тіни бажання стати в цьому давньому епізоді ідеологічно на чийсь бік, ми твердимо, що в мемуарах Грінченкової і в «записах» Б. Д. Грінченка позицію тогочасних чернігівських земських лібералів викривлено, а ідеологічні постаті їхні (особливо В. М. Хижнякова) подано в кривому дзеркалі..

Тільки відзначимо ще дрібні неточності в мемуарах Грінченкової: «через Миколу Васильовича Ковалевського давала Громада гроші на радикальні видання у Галичині.. Громадяне писали про укр. справи у галицьких журналах «Зоря», «Ж. і Слово», «Правда» — кожен писав у тому органі, який йому був до вподоби». Значить, писали не стільки, як громадяне, а як приватні особи, а писали громадяне більш у «Зорі» та «Правді» ¹⁾... Взагалі треба сказати, що в половині 90-х років більшість «громадян» чернігівських були дуже помірковані, навіть Шраг писав у «Правді» (значно полівишав Шраг вже згодом). І що-до посередників між «Громадою» та Галичиною за тих часів «Громада» більш симпатій мала до Кониського ніж до Ковалевського ²⁾.

Нарешті, — в «90-х роках «Громада» хотіла почати українізувати черн. громадську бібліотеку і взагалі мати там свій вплив. Проведено було деякого з громадян навіть у Раду». (стор. 482). Але-ж сама Грінченкова свідчить, що закладено бібліотеку було при ближчій участі Русових, Тишинського, Шрага... Протягом довгих літ за 80-х та початку 90 рр. головою Ради бібліотеки був П. Н. Солонина, «українство» якого посвідчує й Грінченкова, членом ради — скарбником О. А. Тишинський, членом ради бував і Шраг (хоч заклопотаний своїми справами та иншою громадською працею мало брав участі в бібліотечних справах). Тишинський і помер на бібліотечному «посту»: підчас «вечора» в залі дворянського зібрання на користь громадської бібліотеки, якого він був відповідальним розпорядчиком, почув себе О. А. недобре, непомітно зник, ні з ким не попрощавшись, а через годину дочки небіжчика, вертаючись додому, знайшли батька мертвим на порозі власної хати.. (28 січня 1896 р., народ. 1835).

Отже власне й не було ґрунту для змагання українізувати громадську чернігівську бібліотеку, в чому громаді ніби-то «мало пощастило» чого зробити, бо велику сиду мали

¹⁾ Писав з чернігівців у «Народі» та «Ж. і Сл.» рр. 95 — 96 автор цих рядків (під псевдонімом «Мих. Андрійко» та під літерами М. А.), але він до чернігівської «Громади» ніколи не належав, вважаючи її за надто помірковану.

²⁾ Автор цих рядків наприкінці 94-го року був свідком розмови Шрага з земськ. лікарем Л. Г. Глядицьким (брат у перших автора), — про нього, як про «громадянина», згадує Грінченкова. — В тій бесіді Шраг умовляв (і це було дуже неважко) Глядицького не давати грошей через Ковалевського, а давати через Кониського, бо напрямок «Правди» — для нас ближчий за напрямок «Народу»..

там «хорошие человеки» (так називає Грінченкова — «общеросів»).. за тих років дуже мало було українських книжок, допущених до вжитку в бібліотеках. Усі вони (може за якимось випадковим винятком) були в Черн. гр. бібліотеці, українізувати її можна було хіба в тому напрямку, щоб до Ради бібліотеки обрано було В. Д. Грінченка, але й цього досягнуто було без особливих зусиль та боротьби. В усіх урочистих випадках українських свят, юбилеїв etc. — Черніг. громадська бібліотека завжди виступала з відповідними привітаннями, так що взагалі і тут випад проти «хороших человеків» тільки данина полемічному завзяттю мемуаристки. Справді-ж у нічому антиукраїнському «хорошие человеки» в діяльності Черніг. громадської бібліотеки себе не виявили, хоч може серед них і були так звані «общероси», які дивилися на українство, як на «узость»..

Т. Максимович.

Р. С. Вже по написанню рецензії вийшла кн. III збірника «За сто літ», а в тій книзі вміщено продовження «споминів С. Русової (1879 — 1915 pp.). Чотири роки з цього періоду — 1895 — 99 — мемуаристка з родиною знов прожила в Чернігові, а згадам про ці роки присвячено в «Моїх споминах» неповні дві сторінки («За сто літ», кн. III, стор. 177 — 179). На цих двох неповних сторінках знов-таки стріваємо багато фактичних помилок та неточностей. Спростуємо головніше. Чернігівського губерніяльного маршалка Долгорукова, в родині якого «Ол. Ол. (Русов) став своєю людиною» (стор. 177) і якого так прихильно згадує мемуаристка, — звали не Микола Павлович, а Микола Дмитрович (старший брат відомих пізніших діячів к.-д. партії Петра і Павла Долгорукових).

Характеризуючи загальне обличчя чернігівського життя, розповідаючи про впливи Грінченка, Коцюбинського (оселився в Чернігові р. 98-го), головування Шрага в «громаді», С. Русова пригадує ніби громадяни заклопотані були тоді збиранням грошей для Драгоманова, «який саме тоді перебував у дуже кепському становищі» (178 стор.) Але-ж Драгоманов помер (8/20 червня 1895 р.) не пізніш, як через 2 — 3 місяці після оселення Русових у Чернігові і цілого періоду життя «громади» чернігівської pp. 95 — 99 ніяк не можна характеризувати ніклуванням про Драгоманова. До того-ж, як вище вже ми зазначили, черн. громада була дуже поміркована й радше давала гроші О. Я. Кониському ніж М. В. Ковалевському...

«Серед земства тоді видатну ролю грали члени повітової управи — голова Тризна і члени Малявка та Бакуринський». Що значить, — «серед земства видатну ролю грали члени повітової управи»... не зовсім зрозуміло: в земському житті завжди «першу скрипку» грала губерніяльна з. управа, в якій до речі сказати працював тоді і О. О. Русов... Просто у мемуаристки були ближчі особисті відносини з персональним складом повітової управи, мабуть. Але і тут відзначимо: — Бакуринський — ніколи членом чернігівської повітової управи не був. «Тризна був не дуже високої освіти». Тризна мав вищу (університетську) освіту (лікар). Навряд, щоб можна вважати за вдалу характеристику громадського діяча, коли про нього сказати: «Малявка.. був дуже самовпевнений, амбітний, страшенно перешкоджав Ол. Ол. в його праці»... Передусім навіть незрозуміло, як член повітової управи міг перешкоджати Русову, який працював у губ. з. управі. Може деяке світло на це твердження кинув-би факт, що Малявка був і видатним гласним губ. земства, але це обходимо, бо Русова не розповідає, в чому полягали ті «перешкоди», які ніби-то Малявка ставив «поперек дороги» Русову. Пофарблено цей спомин надто суб'єктивно. Нарешті, цього й замало, коли сказати, що Малявка за 5 — 6 років збільшив кіль-

кість шкід у Чернігівськ. повіті коли не втрое, то більш ніж вдвое, працював над виробленням та проведенням плану загальної освіти, багато зробив для розвитку земського страхування в губернії... Це-ж таки важливіше за те, що був «амбітний», коли це й вірно. «Головою губ. управи був Хижняков» — кілька хвальних, але мало змістовних фраз і закінчення: «Він мав щастя вмерти при своїй чесній праці» (178). Перш за все — в о с е н и 95 р. Хижняков покинув посаду голови губ. з. управи і на його місце обрано було консерватора Уманця. Жадним словом не згадує С. Русова, що вся праця О. О. Русова 95 — 99 р. власне пройшла в управі під головуванням Уманця. Чим ближче час, про який згадує Русова, до наших днів, тим більш відчувається у мемуаристки ослаблення пам'яті. Від цього, мабуть, залежить те, що картина Чернігова 70-х років у «Моїх споминах» багато яскравіша й змістовніша ніж картина Чернігова другої половини 90-х років. Говорити про чернігівське земське життя й одним словом не згадати про «Уманцівську добу» (95 — 901 р.) навряд було-б можливо, коли-б тут не діяло ослаблення пам'яті. Покинувши¹⁾ 95 р. посаду голови губ. з. управи, Хижняков назавсіді одійшов від будь-якої практичної земської та й взагалі широкої громадської праці, залишившись тільки гласним та граючи потім певну роль в «земських з'їздах» 1904 — 1905 рр. Останні роки життя мав посаду страхового інспектора компанії «Наdejда» (де працював його друг Шликевич), а потім по ліквідації її ще якоїсь іншої. Нюмер Хижняков р. 1917, мало не в день коли з Петрограду прийшла до Чернігова перша звістка про лютневу революцію, помер після дуже довгої тяжкої хвороби. Де-ж тут «щастя вмерти при своїй чесній праці»? звичайно, нічого «нечесного» не було і в праці (для заробітку) Хижнякова по приватних страхових компаніях, але-ж що то за «щастя» бути примушеним покинути пост практичної громадської праці, на якому людина придбала собі ім'я, широко відоме й за межами своєї губернії, і більш як 20 років віддати п р и в а т н і й с л у ж б і? Нарешті, навіть і в праці Хижнякова, як земського гласного, за останніх років його життя були значні перерви. Р. 1901 його віддано було під гласний догляд поліції з заборонаю жити в Чернігівськ. губернії за підпису протесту петербурзьких літераторів та громадських діячів з приводу брутальної поліційної розправи з студентською демонстрацією на Казанському майдані²⁾. Р. 1910-го на земських виборах Чернігівськ. повіту перемогли праві, і всіх ліберальних гласних у тому числі й Хижнякова, було забалотовано. Чи всього цього не досить, щоб кінець громадської кар'єри й життя Хижнякова не вважати за якесь «щастя»? Ми певні, що й мемуаристка говорить тут про «щастя» тільки тому, що відповідні події призабула.

Стриваючи подібні lapsus-и на 2-х сторінках, на яких іде мова про речі, добре тобі відомі, вже з малим довір'ям ставишся й до решти сторінок, тим більш, що й на них, ледві щось знаєш, — знаходиш у С. Русової помилки й неточності. Один приклад. На стор. 191 розповідає мемуаристка про петербурзький «Українській Вѣстникъ», так розповідає, що не добратись, а коли саме точно це було? Та це ще пів біди. Гірше за невизначеність невірне. ...«редактором («Укр. Вѣстника») був Ол. Ол., а секретарем Славинський, що вславився своєю марудною повільністю в роботі, — через нього числа місячника завше виходили з заізнанням, що страшенно обурювало Ол. Ол.» (191 стор.) Перш за все, — «Укр. Вѣстн.» був не місячник, а тижневик. Редактором фактичним власне був Славинський, а не Русов (секретарем Долинський. Числа (1 — 14) вийшли: 21 травня, 28 травня,

¹⁾ До того примусило Хижнякова зміцнення в губ. земстві правих, консервативних елементів.

²⁾ Три роки Хижняков прожив тоді в Подтаві, де до половини 1902 р. жили й Русови (дивно, як це забула мемуаристка). Міністр вн. справ зробив йому «полегшення», дозволивши зберегти службу в страховій компанії і приїздити тимчасово до свого невеличкого маєтку в чернігівськ. повіті за умовою не спляти в Чернігові навіть на одну ніч.

4, 11, 18, 25 червня, 2, 9, 16, 23 — липня, 2, 13, 24 серпня й останнє 14 число — 7 вересня 1906. Як бачимо не «завше», а тільки з 11-го №-а числа «Укр. Вѣстника» ви ходили з деяким запізненням як-раз ті числа, в складанню яких Русов не брав уже жадної участі. Що-ж власне мало «страшенно» обурювати О. О-ча? До того-ж і це запізнення залежало не від «марудної повільности в роботі» Славинського, а тільки від того, що журнал мав дуже малий тираж і після розпуску Думи — видавця (М. В. Пирожкова) щоразу треба було вмовляти випустити... ну, хоч-би ще одне число. Автор цих рядків, як редактор видавництва М. В. Пирожкова під той час, брав найближчу участь у тому «умовлянню» видавця, а тому може це точно посвідчити...

Т. Максимович.

В И Д А Н Н Я

ІСТОРИЧНО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ВІДДІЛУ

I. Записки Історично-Філологічного Відділу: кн. I (1919)—1 крб. 50 к.; кн. II—III (1920—1922) та кн. IV (1923) — по 2 крб.; кн. V (1924—1925)—2 крб. 50 коп.; кн. VI (1925)—2 крб.; кн. VII—VIII (1926)—7 крб.; кн. IX (1926) та кн. X (1927)—4 крб.; кн. XI (1927)—3 крб. 50 к.; кн. XII (1927)—4 крб.; кн. XIII—XIV (1927)—4 крб. 25 к.; кн. XV (1927) і кн. XVI (1928) по 3 крб. 50 к.; кн. XVII і кн. XVIII (1928)—по 4 крб.; кн. XIX (1928)—4 крб. 60 к., кн. XX (1928)—5 крб. 50 коп., кн. XXI—XXII (1928)—5 крб. 50 коп.; кн. XXIII (1929)—5 крб.; кн. XXIV (закінч. друк.), кн. XXV (1929)—3 крб. 50 к., кн. XXVI (закінч. друк.).

II. Етнографічний Вісник: кн. I (1925)—90 коп.; кн. II (1926)—1 крб. 80 к., кн. III (1927), кн. IV (1927), кн. V (1927) та VI (1928)—по 2 крб.; кн. VII (1928)—2 крб. 80 к., кн. VIII (1929)—3 крб. 25 к., кн. IX (закінч. друк.).
Бюлетень Етнографічної Комісії (1925—1928).

III Україна: (1924) кн. I—IV—5 крб.; (1925) кн. I—VI—6 крб.; (1926) кн. I—VI—6 крб.; (1927) кн. I—VI—5 крб. 90 к. (1928) кн. I—IV (продається тільки в ДВУ).

IV. Збірник Історично-Філологічного Відділу:

- № 1 — акад. Дм. Багалій. Нарис української історіографії. Вип. I: Джерелознавство (1923)—1 крб.; вип. II: Козацькі літописи (1925)—1 крб.
- № 2 — Т. Сушицький. Західньо-руські літописи, як пам'ятки літератури (1921) (видання вичерпане). Доповн. вид. закінч. друком.
- № 2а — О. П. Сушицький. Зап.-руські літописи, какъ памятники литературы (1921)—1 крб.
- № 3 — акад. Аг. Кримський. Історія Персії та її письменства. I. Як Персія, звоєвана од арабів, відродилася політично (1923)—1 крб.
- № 4 — Давній Київ: а) Хв. Ернст. Контракти й контрактовий будинок у Києві, Економічно-історичний нарис (1924), 2-ге вид. (з 20 малюнк.)—50 коп.; б) Збірка — Київ та його околиця (1926)—6 крб. 25 коп.; в) В. Щербина. Нові студії з історії Києва (1926; з 26 мал.)—2 крб. 50 коп.
- № 5 — В. Науменко. З історії початків української літератури XIX в. (1924)—50 коп.
- № 6 — акад. Аг. Кримський. Перський театр, звідки він узявся та як розвивавсь, з 5 малюнками (1925)—1 крб.
- № 7 — проф. Вол. Резанов. Драма українська (Старовинний театр). Вип. I. Сценічні вистави в Галичині (1926)—2 крб. 75 коп. Вип. 2. Як устатковувало сцену (з мал.) (друк.). Вип. 3. Шкільні дієства великоднього циклу (1926)—4 крб. Вип. 4. Шкільні дієства різдвяного циклу (1927)—2 крб. Вип. 5. Драматизовані легенди агіографічні (1928)—3 крб. Вип. 6. Драми-моралітети (закінч. друком). Вип. 7 (готується до друку).
- [№ 8] — Ол. Курило. Уваги до сучасної української літературної мови, 1923 і 1925.
- № 9 — акад. Аг. Кримський. Хафиз та його пісні, в його рідвій Персії XIV в. та в Європі (1924)—1 крб. 25 коп.
- № 10 — акад. Аг. Кримський. Історія Туреччини та її письменства, т. I (1924)—1 крб. 50 коп.; т. II, виц. 2 (1927)—1 крб. Вступ (1926)—75 коп.
- № 11 — Ів. Каманін. Водяні знаки українських паперів до 1650 р. (1923)—2 крб. 50 к.
- № 12 — акад. О. Шахматов та акад. Аг. Кримський. Нариси з історії української мови та хрестоматія старописьменської українщини (1924)—1 крб.
- № 13 — Програми для збирання етнографічних матеріалів: 1. Ол. Курило. Початки мови (1923)—25 коп. 2. Клим. Квітка. Професіональні народні співці та музиканти (1924)—60 коп. 3. Проф. Є. Тимченко. Діалектологічні вказівки (1925)—15 коп. 4. Програми до збирання пісенного матеріалу (1925)—5 к. Див. № 29.
- № 14 — В. Ганцов. Діалектологічна класифікація українських говірів (з мапою) (1923, відб. з IV-ої книги „Записок“) — (випродано).
- № 15 — Найголовніші правила україн. правопису (1927, 165-та тис.)—10 к. (випродано).
- № 16 — акад. П. Тутківський. Бібліографія українського мапознавства (1924)—50 к.
- № 17 — проф. Хв. Тітов. Історія книжної справи на Україні (1924)—10 крб.
- № 18 — проф. Є. Тимченко. Локатив в українській мові (1925)—(вичерпане).
- № 19 — акад. А. Кримський та М. Левченко. Знадоби для життєпису Ст. Руданського (з 4-ма мал. та вступною промовою акад. С. Єфремова) (1926)—3 крб. 25 коп.

- № 20 — проф. Хв. Тітов. Стара вища освіта в київській Україні (із 180[мал.]) (1924).
- № 21 — О. Курило. Особливості говірки села Хоробричів (1924) — 60 коп.
- № 22 — проф. М. Марновський. Як утворивсь роман «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» (вичерпано).
- № 23 — Л. Шульгина. Пасічництво (етнол.) (1925) — 40 к.
- [№ 24] — Російсько-український словник. Т. I-й, під головним редагуванням акад. А. Кримського, А-Ж (1924) — 2 крб. 50 к. Т. II-ий в., З-К 1 (1929), вип. 2-й, Л-Н (друк.). Т. III-й О-П, головн. ред. акад. С. Єфремов (1927-1928) — 3 крб.
- [№ 25] — акад. Д. Багалій. Мандрований філософ Г. Сковорода (1926) — 4 крб.
- [№ 26] — Наук. збірник Істор. Секції за р. 1924 — 3 крб. 40 к.; за р. 1925 — 3 крб. 50 к.; за р. 1928 — 3 крб.
- [№ 27] — а) Н. Грушевська. З примітивної культури (1924) — 2 крб. 50 к.; — б) Первісне громадянство та його пережитки на Україні (1926) — 2 крб. 70 коп.
- [№ 28] — Шевченко та його доба. 1-й Збірник (1925) — 1 крб. 75 к.; 2-ий Збірник (1926) — 2 крб.
- № 29 — Див. № 13. I, Програми до збирання оповідань, казок і пісень (1925) — 5 коп.
- № 30 — акад. С. Єфремов. Поет і плантатор (1925) — 20 к.
- № 31 — проф. В. Данилевич. Археологічна минувшина Київщини (з 5 таблицями малюнків та 9 мапами). 1925 — 1 крб. 25 коп.
- № 32 — проф. Є. Тимченко. Номінатив і датив (1925) — 75 коп. (вичерпано).
- № 33 — акад. В. Перетц. Слово о Полку Ігоревім (1926) — 4 крб. 25 коп.
- № 34 — проф. Є. Кагаров. Нарис історії етнографії, I (1926) — 75 коп.
- № 35 — Археол. досліді 1925 р., з мал. (трипільської культури) (1926) — 2 крб. 25 к.; за 1926 р. з мал. й табл. (1927) — 2 крб. 75 к. (вичерпано).
- [№ 36] — акад. М. Грушевський. Історія української літератури, т. IV (1926) — 6 крб. т. V (1926 — 1927) — 6 крб.
- № 37 — Декабристи на Україні, Збірник Комісії для дослідів громадських течій на Україні за ред. акад. С. Єфремова та В. Мінявського т. I, (1926) — 3 крб.; т. II (друк.).
- № 38 — проф. В. Кордт. Подорожні по Східній Європі до 1700 р. (1926) — 2 крб. 25 к.
- № 39 — Вад. Модзалевський. Гутя на Україні (1926) — 2 крб. 25 коп.
- № 40 — Трипільська культура на Україні. Збірник I (з малюнками) (1926) — 3 крб. 25 к.
- № 41 — Російсько-український словник правничої мови, під головним редагуванням академіка А. Кримського (1926) — 4 крб.
- № 42 — Літопис Величка, т. I (1926) — 3 крб. 25 к.
- № 43 — Український Археографічний Збірник, ред. акад. М. Грушевський, т. I (1926) — 3 крб. 75 коп.; т. II (1927) — 4 крб. 50 к.; т. III (друк.).
- № 44 — проф. М. Марновський. Єнеїда Котляревського (1927) — 1 крб. 50 коп.
- № 45 — проф. Є. Тимченко. Вокатив і інструменталь (1926) — 1 крб. 40 к.
- № 46 — Історично-Географічний Збірник, ред. проф. Ол. Грушевський, т. I (1927) — 1 крб. 75 к.; т. II (1928) — 2 крб. 25 к.; т. III (1929) — 3 крб. 25 к.
- № 47 — Кл. Квітка. Пісні про дівчину-втікачку (1926) — 50 коп.
- № 48 — проф. П. Бузун. Нарис історії української мови (1927) — 1 крб. 35 к. (вичерпано).
- [№ 49] — Щоденник Т. Г. Шевченка, за ред. акад. С. Єфремова (1927) — 5 крб. 25 к.
- № 50 — проф. Г. Павлуцький. Історія українського орнаменту (1927) — 2 крб. 25 к.
- № 51 — Юбілейний збірник на пошану акад. Д. І. Багалія. Ред. акад. А. Кримський (1927) — 15 крб.
- № 52 — Листування Ів. Франка з М. Драгомановим (1928) — 4 крб. 75 коп.
- № 53 — Збірник: П. Куліш. Ред. акад. С. Єфремов (1927) — 2 крб. 50 коп.
- № 54 — проф. М. Груський. Київські глаголицькі листи і Фрейзінгенські уривки, з знімками (1928) — 1 крб. 25 к.
- № 55 — М. Левченко. З поля фольклористики та етнографії, вип. 1 (1927) — 1 крб.; (вичерпано), вип. 2 (1928) — 50 коп.
- [№ 56] — Українські думи (корпус), т. I, з вступною статтю Н. Грушевської (1928) — 6 крб. 50 к.
- № 57 — акад. Аг. Кримський. Розвідки, статті, замітки. I (1928) — 4 крб.
- № 58 — проф. В. Сиповський. Україна в рос. письменстві (1801-1850). (1928). — 5 крб. 50 к.
- № 59 — К. Квітка. Українські пісні про дітозгубницю (1928) — 1 крб.
- № 60 — Євгенія Рудинська. Листи В. Горленка (1928) — 1 крб. 50 коп.

- [№ 61] — Збірник: За сто літ, ред. акад. М. Грушевський, кн. I (1927) — 4 крб. 50 к.; кн. II (1928) — 5 крб.
- № 62 — акад. Д. Багалій. Автобіографія (1927) — 1 крб. 75 коп.; Юбілей академька Д. І. Багалія (1929).
- № 63 — проф. В. Розов. Українські грамоти XIV—XV в., т. I (1928) — 6 крб.
- № 64 — Збірник Діалектологічної Комісії під головуванням акад. А. Кримського,
- № 65 — Український Архів, I (закінч. друк.). [кн. I (1928) — 3 крб.; т. II (друк.).]
- [№ 66]. — Б. Грінченко. Словник, 3-є доп. вид., 5 тт., редактори акад. С. Єфремов і А. Ніковський (1928).
- № 67 — проф. Є. Тимченко. Акузатив (1928) — 1 крб. 50 коп.
- № 68 — М. Левченко. Казки та оповідання з Поділля, вв. I-II (1928) — 4 крб.
- № 69 — проф. Л. Беркут. Етюдн з джерелознавства середньої історії (1928) —
- [№ 70] — проф. Т. Кезма. Граматика арабської мови (1928). [2 крб. 25 к.].
- № 71 — акад. Аг. Кримський. Звиногородщина з етнографічного та діалектичного погляду (закінч. друк.).
- [№ 72] — акад. Д. Багалій. Історія України, т. I (1928).
- № 73 — Археогр. Збірник Євр. Історичної Комісії, т. I (1928) — 2 крб. 75 к.; т. II (друк.).
- № 74 — Збірник Ленінградського при У.А.Н. Товариства за ред. акад. Вол. Перетца, т. I (1928) — 1 крб. 75 к.; т. II (друк.).
- № 75 — проф. П. Смірнов. Волзький шлях і стародавні руси (1928) — 3 крб.
- № 76 — Юбілейний Збірник на пошану акад. М. С. Грушевського, т. I (1928) — 4 крб. 80 к.; т. II (1928) — 5 крб. 25 к.
- № 77 — С. Бугославський. Пам'ятки XI—XVIII вв. про кн. Бориса та Гліба (Розвідка та тексти) (1928). — 3 крб. 50 к. [(1928) — 5 крб.]
- № 78 — акад. П. Лавров. Кирило та Методій в давньо-слов'янському письменстві
- № 79 — проф. Є. Кагаров. Завдання та методи етнографії (1928) — 90 коп.
- № 80 — Ол. Курило. Спроба пояснити процес зміни о, е в нових закритих складах у південній групі українських діалектів (1928) — 1 крб. 80 коп.
- № 81 — проф. П. Клименко. Цехи на Україні (1929) — 3 крб.
- № 82 — Література, I. Ред. акад. С. Єфремов (1928) — 3 крб.
- № 83 — акад. А. Кримський та Ол. Боголюбський. Вища освіта у арабів (1928) — 1 крб. 75 к.
- № 84 — М. Щепотьєва. Розписи хат на Кам'янецьчині, з ілюстр. (1928) — 70 коп.
- № 85 — Ол. Курило. Матеріали до україн. діалектології та фольклору (1928) — 1 крб. 75 к.
- № 86 — Є. Марковський. Український вертеп, т. I, в. 1 (1929) — 3 крб.
- № 87 — Вад. Тарнавський. Г. Ф. Квітка-Основ'яненко (1929) — 4 крб. 25 к.
- № 88 — В. Петров. Куліш у п'ядесяті роки, т. I (1929) — 4 крб.
- № 89 — Генеральне слідство Стародубського полку (закінч. друк.).
- № 90 — Проф. О. Савич. Нариси з історії культурних рухів на Україні та Білорусі XVI—XVII вв. (закінч. друк.).
- № 91 — Лощманський збірник, вид. Етн. Комісії (закінч. друком).
- № 92 — Акад. Д. Багалій. Матеріали до життєпису В. Б. Антоновича (1929) — 90 к.
- № 93 — Ноющенко. Українські народні мелодії (друк.).
- № 94 — Збірник присвячений В. М. Лисенкові (друк.).
- [№ 95] — Чернівці і північне Лівобережжя, ред. акад. М. Грушевський (1928) — 7 крб. 50 к.
- [№ 96] — Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова (1928) — 5 крб.
- № 97 — Праці Науково-Педагогічної Комісії, т. I (1929) — 2 крб. 40 к.
- № 98 — С. Гаєвський. Олександрія (друк.).
- № 99 — Твори І. Некрашевича. Ред. Н. Кістянівська (1929) — 1 крб.
- № 100 — Твори В. Б. Антоновича. Т. I (друк.).
- № 101 — Збірник праць Комісії для вивчення історії україн. мови, т. I (друк.).

Державні установи та товариства, котрі вдаються безпосередньо до Видавництва Академії Наук (Київ, вул. Чудновського 2, тел. 58-10), мають на академічних виданнях встановлену в законі знижку. Інший склад видань — «Книгоспілка», Київ, вул. Короленка № 46 та Д.В.У. (Видання під №№ 1, 8, 24—28, 36, 49, 56, 61, 66, 72, 95, 96 набувати можна тільки там). № 63, друкований в обмеженому числі, набувати можна тільки в Академії за спеціальним дозволом од голови Комісії для історії української мови.

Ціна 3 крб. 50 коп.

